

Baština Akademije nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine

Dolabelin sistem cesta u rimskoj provinciji Dalmaciji

Bojanovski, Ivo

1974

Akademija nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine

<https://bastina.anubih.ba/items/dd9c3acf-87ac-4d8c-9372-1bc17fc23f58>

Preuzeto s Baštine Akademije nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine

<https://bastina.anubih.ba/>

AKADEMIJA NAUKA I UMJETNOSTI BOSNE I HERCEGOVINE

D J E L A

KNJIGA XLVII

CENTAR ZA BALKANOLOŠKA ISPITIVANJA

Knjiga 2.

IVO BOJANOVSKI

DOLABELIN SISTEM CESTA U RIMSKOJ PROVINCII DALMACIJI

**(DOLABELLAE SYSTEMA VIARUM
IN PROVINCIA ROMANA DALMATIA)**

SARAJEVO

1974.

AKADEMIJA NAUKA I UMJETNOSTI BOSNE I HERCEGOVINE

DJELA

KNJIGA XLVII

CENTAR ZA BALKANOLOŠKA ISPITIVANJA

Knjiga 2.

IVO BOJANOVSKI

DOLABELIN SISTEM CESTA U RIMSKOJ PROVINCII DALMACII

(DOLABELLAE SYSTEMA VIARUM
IN PROVINCIA ROMANA DALMATIA)

Urednik,

ALOJZ BENAC

redovni član Akademije nauka i umjetnosti
Bosne i Hercegovine

SARAJEVO
1974.

ACADEMIE DES SCIENCES ET DES ARTS DE BOSNIE-HERZEGOVINE

MONOGRAPHIES

TOME XLVII

CENTRE D'ETUDES BALKANIQUES

Livre 2.

IVO BOJANOVSKI

SYSTEME ROUTIER DE DOLABELLA DANS LA PROVINCE ROMAINE DE DALMATIE

(DOLABELLAE SYSTEMA VIARUM
IN PROVINCIA ROMANA DALMATIA)

Rédacteur,

ALOJZ BENAC

membre de l' Académie des sciences et des arts
de Bosnie - Herzégovine

SARAJEVO

1974

SADRŽAJ

	Strana
KRATICE	7
PREDGOVOR	11
UVOD	15
Aktivnost P. Kornelija Dolabele u svjetlu solinskih natpisa	16
Ostali izvori	19
O vjerodostojnosti Tabule	23
O metodološkom postupku	24
Neki hodološki problemi	26
Vojni karakter cesta	29
O nekim tehničkim karakteristikama rimskih cesta kod nas	30
Epigrafski dodatak	39
I — CESTA »A COLONIA SALONITANA AD FINES PROVINCIAE ILLYRICI«	41
Uvodno razmatranje	41
Historijat istraživanja	48
Trasa rimske ceste od Salone do Servitiuma	51
A. Itinerarium Antonini	51
1. Dionica Salonae XXI Aequum	52
2. Dionica Aequum XVII Pelva	59
a) Trasa ceste i lokalizacija Pelve	59
b) Problem municipaliteta Pelve	64
3. Dionica Pelva XVIII Salviae	68
4. Dionica Salviae XXIV Sarnade	74
5. Dionica Sarnade XVIII Leusaba	78
a) O pravcu ceste uopće	78
b) Trasa ceste i lokalizacije Leusabe	85
Zajednička trasa Itinerara i Tabule	90
6. Dionica Leusaba XIII Aemate (Itin. Ant.); Leusaba X Lamatis (Tab. Peut.)	90
7. Dionica Aemate XIX Ad Ladios (Itin. Ant.); Lamatis XII Castra (Tab. Peut.)	93
8. Dionica Castra XIII Ad Fines (Tab. Peut.)	97
9. Dionica Ad Ladios XXIV Servitii (Itin. Ant.); Ad Fines XVI Servitio (Tab. Peut.)	98
Problem posavske ceste	99
B. Ogranak Tabulae Peutingerianae	103
1. O pravcu ceste općenito	103
2. Dionica Leusaba XII Baloie	105
a) Trasa ceste	105
b) Ubikacija putne stanice Baloie (Ravenn. Baloia)	108

	Strana
3. Dionica Baloie V Indenea	111
4. Dionica Indenea VII Saritte (Sarute)	112
5. Dionica Saritte (Sarute) XIII Ionnaria	114
a) Trasa ceste	114
b) Lokalizacija putne stanice Ionnaria	118
6. Dionica Ionnaria — Bariduo	119
7. Dionica Bariduo XIV In Alperio	122
8. Dionica In Alperio VIII Aequo (oko 12 km)	123
C. Cesta solinskog natpisa (CIL III 3198 ^a = 10156)	125
Tabelarni pregled miljokaza	128
II — VIA GABINIANA AB SALONIS ANDETRIUM	130
III — CESTA »AD HEDUM CASTELLUM DAESITIATUM«	133
A) PROBLEM UBIKACIJE MUNICIPIJA BIST... U SVJETLU EPI- GRAFSKIH SVJEDOČANSTAVA	134
B) CESTA SALONA — ARGENTARIA	146
1. Historijat problema	146
2. Trasa ceste Salona — Stanecli (Argentaria)	151
a) Dionica Salona XVI Tilurio (Trilj na Cetini)	151
b) Dionica Tilurium XXII Ad Libros	152
c) Dionica Ad Libros IX In monte Bulsinio	156
d) Dionica In monte Bulsinio VI Bistue Vetus	160
Bistue Vetus	163
e) Dionica Bistue Vetus XXV Ad Matricem	165
Mogući (osnovni) pravci	166
Trasa ceste	168
f) Dionica Ad Matricem XX Bistue Nova	170
g) Dionica Bistue Nova XXIV Stanecli	174
h) Dionica Stanecli... Argentaria	179
Gdje je bio Hedum castellum Daesitiatum	182
Problem Argentarije	186
Historijat ceste	188
Tabelarni pregled miljokaza i gradevinskih natpisa	190
IV — CESTA »AD BATHINUM FLUMEN«	192
1. Rijeka Bathinus kao paleografski i epigrafski problem	192
2. Rijeka Bathinus kao lingvistički i topografski problem	195
3. Potencijalna trasa ceste	199
V — CESTA »AD IMUM MONTEM DITIONUM ULCIRUM«	203
1. Cesta kao problem	203
2. Trasa ceste »ad imum montem Ditionum Ulcirum«	206
3. Klaudijeva cesta preko Graba u unutrašnjost zemlje	212
Tabelarni pregled miljokaza	220
VI — PRIKLJUČNI PUTOVI (viae vicinales)	221
VII — KRATKI EKSKURS O UBIKACIJI DELMINIJA	233
ZAKLJUČAK	245
ZUSAMENNFASSUNG	251
INDEKSI	257
KARTE I TABLE	

DOLABELIN SISTEM CESTA

MANIBUS MATRIS

KRATICE

- Abramić, VAHD, 1926—27** M. Abramić, O novim miljokazima i rimskim cestama u Dalmaciji, VAHD, 1926—27, 139—155 = Starinar, Beograd, 1926—27, 31—44
- Acta** Arheološki radovi i rasprave JAZU, Zagreb
- ADRIATICA** Adriatica praehistorica et antiqua, Miscellanea Gregorio Novak dicata, Zagreb, 1970.
- AEM** Archaeologisch -Epigraphische Mitteilungen Wien
- AJ** Archaeologia Iugoslavica, Beograd
- Alačević, BD, 1881.** J. Alačević, La via romana da Sirmio a Salona, BD, 1881, p. 5, 20, 52, 66, 100, 132, 148; BD, 1882, 136
- Alföldy, Bevölke-
rung** Geza Alföldy, Bevölkerung und Gesellschaft der römischen Provinz Dalmatien, mit einem Beitrag von Andras Mocsy, Budapest, 1965
- Alföldy, Klio** G. Alföldy, Eine Strassenbauinschrift aus Salona, Klio-B. 46, 1965, 321—327
- AP** Arheološki pregled, Beograd
- Ballif, Strassen** Philip Ballif, Römische Strassen in Bosnien und der Hercegovina, I, nebst einen Anhang über die Inschriften von C. Patsch, Wien, 1893.
- BD** Bulletino di Archeologia e Storia Dalmata, Spalato
- Betz, Untersuchun-
gen** A. Betz, Untersuchungen zur Militärgeschichte der römischen Provinz Dalmatien, Baden bei Wien, 1938.
- Blau, Reisen** Dr Otto Blau, Reisen in Bosnien und der Hertzegowina, topografische und pflanzengeographische Aufzeichnungen, mit eine Karte und Zusätzen von H. Kiepert, Berlin, 1877.
- Bulić, Cenni** F. Bulić, Cenni sulla strada romana da Salona alla colonia Claudia Aequum (Čitluk presso Sinj) e sue diramazioni, BD, 1903, 113—130
- CIL III** Corpus Inscriptionum Latinarum III, Berolini
- Cons, Dalmatie** H. Cons, La province romaine de Dalmatie, Paris 1882.
- Cuntz, Itineraria** O. Cuntz, Itineraria Romana, Vol. I Itineraria Antonini Augusti et Burdigalense, Leipzig, 1929.
- Daremborg-Saglio** Daremborg-Saglio, Dictionnaire des antiquités grêques et romains, Paris
- Distanz-Nachweis** Distanz-Nachweis alle Haupt — und Bezirks-Strassen, wichtigen Fahr — und Reitwege in Bosnien und der Hercegovina nach dem Stande vom Jahre 1903, Sarajevo, 1904.

- Domaszewski, Die Beneficiarierposten* A. Domaszewski, Beneficiarierposten und die römischen Strassennetze, Westdeutsche Zeitschrift für Geschichte und Kunst, Trier, 1902, XXI, sv. II, 158 i d. = = Le stazioni dei beneficiarii e le reti stradali romane nell' Illyricum, BD, 1904, Suppl. 1.
- Evans, AR* Artur Evans, Antiquarian Researches in Illyricum. I, Westminster, 1883—1885.
- GID BiH* Godišnjak Istorijskog društva Bosne i Hercegovine, Sarajevo
- Gunjača, Topografska pitanja* Stjepan Gunjača, Topografska pitanja na teritoriju stare cetinske županije s ekskurzima o ubikaciji Setovije i Tiluriuma, Split, 1937.
- GZM* Glasnik Zemaljskog muzeja u Sarajevu, Sarajevo
- Hoernes, Alterthümer* Moriz Hoernes, Alterthümer der Hercegovina, Sitzungsberichte der phil-hist. Classe der kais. Akademie der Wissenschaften, Wien, 1880, B. XCVII, I Heft 491—612; Wien 1882, B, XCIX, II Heft, 799—946
- Jagenteufel* A. Jagenteufel, Die Statthalter der römischen Provinz Dalmatia von Augustus bis Diokletian, Wien, 1958.
- Jahreshefte (ili JÖAI)* Jahreshefte des Österreichischen Archäologischen Instituts, Wien
- Kiepert, FOA* H. Kiepert, Formae orbis antiqui XVII, Berlin, 1893—1914.
- Kukuljević, Pannonija* I. Kukuljević, Panonija rimska, Rad JAZU, knj. XXIII, Zagreb, 1873, 86—157
- Mayer, Die Sprache* A. Mayer, Die Sprache der alten Illyrier, I, Wien, 1957.
- Miller, IR* Konrad Miller, Itineraria Romana. Römische Reisewege an der Hand der Tabula Peutingeriana, Stuttgart, 1916.
- Mocsy, Pannonia* Andras Mocsy, Pannonia, RE, Supplement, Band IX, Stuttgart, 1962, 515—776
- N. st.* Naše starine, Godišnjak Zavoda za zaštitu spomenika kulture BiH, Sarajevo
- Novak, Topografija* Grga Novak, Topografija i etnografija rimske provincije Dalmacije, Zagreb, 1918.
- Pašalić, Naselja* Esad Pašalić, Antička naselja i komunikacije u Bosni i Hercegovini, Sarajevo, 1960.
- Pašalić, O hod. pit.* Esad Pašalić, O hodološkim pitanjima u izučavanju antičke istorije (s naročitim osvrtom na našu zemlju), GID BiH IX, Sarajevo, 1958, 139—175
- Pašalić, Problemi* Esad Pašalić, Problemi istraživanja ilirskih i rimskih cesta u provinciji Dalmaciji, Radovi Filozofskog fakulteta u Sarajevu, knj. III, Sarajevo, 1965, 243—260
- Patsch, Strassen* C. Patsch, Anhang — Die epigraphischen Denkmäler der römischen Strassen in B. und der H. (Ph. Ballif, Strassen, Wien, 1893)
- Patsch, Narona* C. Patsch, Zur Geschichte und Topographie von Narona, Wien, 1907.
- Pavan, Ricerche* Massimiliano Pavan, Ricerche sulla provincia romana di Dalmazia, Istituto veneto di scienze, lettere ed arti, Venezia, 1958.

- (PW) RE Pauly-Wissowa, Realencyclopädie der classischen Altertumswissenschaft, Stuttgart
- Rendić, Dolabella* D. Rendić-Miočević, P. Cornelius Dolabella, legatus pro praetore provinciae Dalmatiae, proconsul provinciae Africae Proconsularis, Akte des IV. intern. Kongresses für griechische und lateinische Epigraphik, Wien, 1964, 333—345
- Schnetz, IR* J. Schnetz, Itineraria Romana, volumen alterum, Ravennatis Anonymi Cosmographia et Guidonis Geographica, Lipsiae, MCMXL, 1—142
- Spom.* Spomenik SKA, Beograd
- Suić, Varvaria* M. Suić, Municipium Varvariae Diadora, Glasilo Arheološkog muzeja u Zadru, sv. 2, Zadar, 1962, 179—197
- Tomaschek, Topographie* Wilhelm Tomaschek, Die vor-slavisches Topographie der Bosna, Herzegowina, Crna-gora und der angrenzenden Gebiete, Mitteilungen der kais. und kön. Geographischen Gesellschaft in Wien, XXIII Band, Wien, 1880, 497—528 i 545—567
- VAMZ* Vjesnik Arheološkog muzeja u Zagrebu, 3. serija
- VAHD* Vjesnik za arheologiju i historiju dalmatinsku, Split
- VHAD* Vjesnik Hrvatskog Arheološkog Društva, Zagreb
- Veith, Feldzüge* Georg Veith, Die Feldzüge des C. Iulius Caesar Octavianus in Ilyrien, Schriften der Balkankommission, Antiquarische Abteilung, VII, Wien, 1914.
- Wilkes, Dalmatia* J. J. Wilkes, Dalmatia, London, 1969.
- WM* Wissenschaftliche Mitteilungen aus Bosnien und der Herzegowina, Wien
- Zaninović, Delmati I i II* Marin Zaninović, Ilirsko pleme Delmati, Godišnjak Centra za balkanološka ispitivanja, knj. 2 i 3, Sarajevo 1966—67
- ŽA* Živa antika (Antiquité vivante), Skopje

P R E D G O V O R

Karakter naučnih saznanja o pojedinim problemima antičke arheologije kod nas (i njihov opseg) takav je da traži ne samo dopune nego i izvjesnu reviziju dosadašnjih shvaćanja, a također i metode istraživanja. Međutim, odmah valja istaći da to ipak ne znači da su već ostvareni i preduvjeti za temeljitu revalorizaciju svih znanstvenih dostignuća na tome području. Takav je slučaj i sa proučavanjem rimskih cesta i njihovom topografijom.

Iako je još Filip Ballif prije 75 godina istakao da je dublje poznavanje rimskih komunikacija nemoguće na osnovu dotad poznatih činjenica, prilike se u tome pogledu ni do danas nisu bitno izmijenile, pa je i E. Pašalić, jedan od posljednjih istraživača rimskih cesta kod nas, morao zaključiti da još uvijek nisu data rješenja za mnoga važna pitanja. U međuvremenu, doduše, izdani su brojni natpisi, koji su direktno ili indirektno vezani za rimske ceste i njihovu topografiju, proučene su na terenu i neke ceste, ali još uvijek nemamo sistematskog i cjelovitog pregleda rimskih komunikacija. Jasno je da — uz već učinjeno — valja uraditi zaista još mnogo, kako bi se što više ispunile praznine u studiju tog područja antičke civilizacije na našem tlu. Potrebno je, naime, kompleksno zahvatiti sve činjenice koje su u vezi sa hodološkim proučavanjem. u prvom redu komparirati izvore i provjeriti ispitivanjem arheoloških ostataka na terenu, pa tek onda donositi zaključke, i to za svaki konkretni slučaj posebno. Bilo bi pogrešno svako generaliziranje, bilo da se radi o ocjeni izvora ili njihovoj autentičnosti, bilo o lokaciji naselja i o toku rimskih cesta, ili o nekom drugom značajnijem problemu vezanom za ceste. Stoga svaki pojedini slučaj najprije valja rješavati na samom terenu, sagledan kompleksno, kompariranjem izvora, hodoloških i arheoloških elemenata i svih ostalih faktora značajnih za konkretni slučaj.

Ako su pojedini odsjeci rimskih komunikacija (duži ili kraći) i bili utvrđeni, najčešće nisu bili valjano uklopljeni u sistem cesta. Za to je lijep primjer tzv. Solarski put, u stvari jedan recentni put, ali na rimskoj osnovi. Solarski put dio je velike antičke magistralne ceste Salonae—Servitium (Tab. Peut.), činjenica koju dosad nije uočio nijedan istraživač. U drugom pak slučaju, odsjeci pojedinih komunikacija pripisivani su ili uključivani u sasvim druge pravce. Takav slučaj je npr. sa dijelom ceste Sitnica—Kočići—Kola koji ne pripada magistralnoj cesti Salonae—Servitium, nego jednoj priključnoj cesti koja je dolinu Sane (Ključ) povezivala sa komunikacijom Salonae—Servitium.

U desetak posljednjih godina obišao sam široko područje u zaleđu Salone u nastojanju da na terenu ispitam tragove najvažnijih antičkih komunikacija, koje su Salonu, kao glavni grad provincije i važan eko-

nomski, saobraćajni i kulturni centar, povezivale sa njenim bližim i daljim zaledem. Slijedio sam između ostalog tragove rimskih cesta od Klisa do Banje Luke i Save. Prateći trasu ceste, prešao sam, vjerojatno prvi od arheologa, masive Staretine i Golije planine, kuda je preko sedla Čatrnje (kota 1320 m) prelazila velika itinerarska cesta Salonae—Servitium (Itin. Ant.). U potrazi za materijalnim ostacima antičkih cesta i aglomeracija, prokrstaro sam i sva kraška polja jugozapadne Bosne: Livanjsko, Duvanjsko, Glamočko i Kupreško polje, područje Janja i Grahova, Petrovačko i Podrašničko polje, Zmijanje i doline Sane i Vrbasa, Bosne i Drine, od izvora do ušća.

Hodološka istraživanja teška su i vrlo naporna, jer ceste treba slijediti pješke, bez obzira na teren i njegove reljefne karakteristike. To je posao koji često ne donosi pozitivne rezultate, ali bez fiksiranja ceste na terenu, tj. bez mikrotopografskog određivanja njihovog pravca, ne može se naučno raspravljati o cestama. Bilo bi to proizvoljno i kabinetsko »ispitivanje« kao što su to radili Hoernes, Miller i drugi, koje na koncu ne bi dovelo do sigurnih rezultata. Stoga se zaključci do kojih sam došao u ovome radu uglavnom temelje na terenskim ispitivanjima iz autopsije. Tamo gdje tragovi starih cesta nisu sačuvani, bilo da su uništeni erozijom ili pokriveni kasnijim komunikacijama, služio sam se kartografskim i literarnim izvorima i slobodnim opredjeljivanjem na osnovu konfiguracije terena.

U svom radu sam počeo od osnovne pretpostavke da su i rimske komunikacije, kao i današnje, prolazile najčešće prirodnim i komunikativnim pravcima, koji su osiguravali najudobnije i razmjerno najkraće veze između pojedinih krajeva, izbjegavajući pri tome teško prohodne i vrletne predjele, kao i nesigurne doline i kanjone rijeka.

S obzirom da se tehnički i saobraćajni uslovi nisu mijenjali gotovo do naših dana, rimski su putovi skoro kroz dva milenija služili brojnim generacijama. Ta činjenica ima za naša istraživanja pozitivnih i negativnih posljedica: pozitivnih jer se rimska cesta često mogla pratiti u vidu neke srednjovjekovne ili recentnije komunikacije, a negativnih što su na pojedinim odsjecima uslijed dugotrajne upotrebe ceste bile prepravljene ili uništene.

Upravo se navršilo stotinu godina kako je Blau objavio prve podatke o rimskim cestama u Bosni i Hercegovini (1866. i 1867). Nekako u isto vrijeme pala je i 75-a godišnjica objavljivanja poznatog Ballifovog djela o rimskim cestama u BiH, koje je sve do naših dana ostalo fundamentalno djelo u svom domenu. Sva kasnija ispitivanja, sa izuzetkom Sergejevskog i Pašalića, rijetko su nešto dodala onoj slici rimskih komunikacija kakvu je Ballif dao u svom djelu. Ove obljetnice bile su i neposredni povod za ovu raspravu, u kojoj nastojim riješiti dva vrlo važna pitanja:

1. *Odrediti in natura trase cesta koje su izgrađene u vrijeme namjesnika P. Kornelija Dolabele, i to po sačuvanim tragovima ovih starih komunikacija (miljokazi, kolotečine, aggeri, planumi, usjeci, kaldrma, ivičnjaci, nasipi, razni prateći objekti, naselja, itd.);*

2. Identificirati ceste iz izvora sa onima in situ, što dosad u širem smislu nije učinio nijedan istraživač. To će pomoći da se bolje upozna i topografija rimske Dalmacije, poznata uglavnom sa sačuvanih itinerara

Primarni zadatak ovog rada je, dakle, odrediti odnos između cesta na terenu i onih koje navode solinski natpisi iz 16/17. i 19/20. g. i ostali izvori, kako je to formulirao još Domaszewski u svom radu o beneficijarskim postajama i rimskoj cestovnoj mreži: »Grazie alle eccellenti indagini di Ballif i corso delle strade uscenti da Salona e ora così accertato, che sarebbe autorizzato il tentativo di stabilire il rapporto tra le fabbriche indicate nelle iscrizioni e le strade constatate« (Suppl. Bull. dalm. 1904).

Ovaj posao danas je utoliko lakši, nego u Ballifovo doba, što su u posljednje vrijeme radovima Abramića, Betza, Budrovića, Alföldyja i dr. dopunjeni i revidirani natpisi iz Salone, naš glavni izvor, a to je stvorilo povoljnije uslove za rješavanje nekih značajnih problema iz ovog arheološko-hodološkog kompleksa. Osim toga su na terenu otkriveni i bolje proučeni brojni arheološki i epigrafski nalazi koji se odnose na ovu materiju. Tako se naša slika antike u provinciji Dalmaciji donekle kompletirala, a to pruža i realnije izgleda da se postignu i bolji rezultati u proučavanju cesta nego što je to bilo moguće Ballifu, Patschu i njihovim savremenici.

Svjestan sam, ipak, da ni ovaj pokušaj neće biti potpun. Ostalo je toga još dosta za što nedostaje osnovna dokumentacija.

U V O D

Osnovne pravce cestovne mreže u unutrašnjosti Ilirika izgradili su Rimljani uskoro nakon što je ugušen veliki delmatsko-panonski ustanak (*Bellum Batonianum*, od 6. do 9. g. n. e.)¹. Svakako je nešto cesta bilo sa-gradeno i prije toga, posebno u Augustovo doba, i to u onim oblastima Ilirika koje su okupirane ranije, na primjer u okolici Narone, Salone i Iadera, možda u Lici i oko Burnuma, dok za one u Istri i Panoniji imamo potvrde i u izvorima. Tako je već u Augustovo doba Italija preko Alpi bila povezana cestom *Aquileia—Emona* sa Panonijom i Norikom: *sub Iulio Octaviano Caesare Augusto per Alpes Iulias iter factum est*², a time je otprilike određen i početak sustavne izgradnje rimskih komunikacija u našim zemljama. Po svjedočanstvu Tacita za te poslove korištene su legije već 14. g. n. e, dakle u samom početku Tiberijeve vladavine: *Interea manipuli, ante coeptam seditionem Nauportum missi ob itinera et pontes et alios usus* (ann. I, 20). Time je ujedno određen i karakter ovih prvih rimskih saobraćajnica na našem tlu. Već tada je izgrađen, po svoj prilici, i nastavak ceste *Emona—Nevidunum—Siscia*, a vjerojatno i dionica *At-rans—Celeia—Poetovio* (Petru, Adriatica, 665).

Sva je prilika da je još za Augustova života počela i izgradnja ceste *Narona—Nevesinjsko polje—Borci—Konjic—Sarajevsko polje*. To se može zaključiti po miljokazu u dolini Trešanice kod Konjica (Han Vi-tek), sa natpisom *Divo Augusto*, koji je ujedno i najstarije epigrafsko svjedočanstvo o gradnji rimskih cesta u Dalmaciji³.

Međutim, koliko danas znamo, osnove glavne cestovne mreže u unutrašnjosti naše provincije, posebno u područjima koja danas zauzi-maju Bosna i Hercegovina, postavljene su prvih godina Tiberijeve vlade, u vrijeme agilnog carskog namjesnika Publija Kornelija Dolabele (14.—20. g. n. e.)⁴, Pripreme za izgradnju vjerojatno su počele za Augustova života, ali je sama izgradnja započeta uskoro poslije Augustove smrti (14. g.).

¹ E. Pašalić, *Quaestiones de bello Dalmatico-pannonicoque* (a. 6—9 n. ae), *GID BiH*, 1957, 245—300, gdje se citira i ostala literatura. Cf. *CIL V 3346: (bello) Batoniano praefuit Iapudiai et Liburniai ...* Uspor. K. Patsch, *WM VI*, 171 i *VII 37*. Za povijest rimskih osvajanja Ilirika još uvijek je najbolje djelo G. Zippel, *Die römische Herrschaft in Illyrien bis auf Augustus*, Leipzig, 1877. Usp. i H. Cons, *Dalmatie*, Paris 1892, kao i M. Fluss, *RE Suppl. 5*. Kraći pregled v. M. Zaninović, *Delmati I*, p. 27—33 bilj. I.

² *Rufius Festus*, *Breviarium rerum gestarum populi romani*, c. 7, a odnosi se na cestu *Aquileia — Nauportus — Emona — Noricum*.

³ Ph. Ballif — C. Patsch, *Strassen*, 64 = *CIL III 10164*.

⁴ Tu mu je dužnost povjerio August, uspor. D. Rendić-Miočević, *Dolabella*, 338—345; isti, *Novi Dolabelin*, terminicijski natpis iz okolice Jablanca, *VAMZ Zagreb*, 1968, sv. III, 70.

— Nadležnost nad centralnim uredom za izgradnju cesta (*cura viarum*) je prepustio senat Augustu još 20. g. pr. n. e. (Cass Dio, 54, 8; Suet, Aug. 37 i Frontin, *De aquis*, 101).

Dobar dio tih komunikacija bio je već izgrađen za vladavine Augustova nasljednika Tiberija (14—37. g. n. e.), koji je kao zapovjednik rimskih legija u toku Batonova ustanka dobro upoznao Ilirik⁵. Upravo izgradnja snažnih vojnih uporišta povezanih dobrim cestama trebala je da u prvo vrijeme konsolidira rimsku vlast u novostečenim oblastima. U tu svrhu na strateški važnim mjestima izgrađeni su brojni vojni logori. Novoizgrađene ceste trebalo je, u prvom redu, da povežu strateške tačke kao što su: *Hedum castellum Daesitiatum, Andetrium, Tilurium, Burnum* i druge, na kojima su Rimljani u početku držali jače vojne formacije. Osim toga, ove ceste bile su potrebne i zbog zaštite sjevernih granica carstva, koje su August i Tiberije pomakli na Dunav (*«... protulique fines Illyrici ad ripam fluminis Danuvii»*)⁶. Toj svrsi služila je cesta *ad fines provinciae Illyrici*, duga 167 rimskih milja, a izgrađena kao prva u Dolabelino doba, koja je povezala Salonu (*Col. Martia Iulia Salona*) sa Panoninijom.

S vremenom su ove ceste postale prvorazredni ekonomski i kulturni faktor, značajne ne samo za trgovački promet između Italije i naših krajeva nego i pravci plodonosnog prodiranja rimskih kulturnih utjecaja. »Po kracima ogromne zvjezdaste mreže — kaže Cesare Vasoli — koja, po Augustovoj želji, imadaše za idealno središte zlatni miljokaz (u Rimu), prošli su vojnici i trgovci, roba, ali i ideje. Prošla je rimska kultura, a zatim kršćanstvo, i na kraju barbari, koji su okončali jednu fazu svjetske historije«⁷.

AKTIVNOST P. KORNELIJA DOLABELE U SVJETLU SOLINSKIH NATPISA

Organizator i realizator ovog velikog i dinamičnog, upravo grandioznog građevinskog pothvata bio je P. Kornelije Dolabela *vir simplicitatis generosissimae* (Vell. Pat, II, 125), agilni carski namjesnik (*legatus Augusti pro praetore*), koji se u kratkom razdoblju od 14. do 20. g. n. e. istakao i kao vrsni administrator u našoj provinciji⁸. U nepunih sedam godina izgrađeno je, koliko nam je poznato samo sa solinskih natpisa, više od 550 milja (*millia passus*) cesta, većim dijelom po vrlo teškom i planinskom terenu. Time su bile postavljene osnove, kasnije vrlo guste, cestovne mreže, koja će se kroz punih 500 godina, uključujući i razdoblje

⁵ Tiberije je dao izgraditi i podunavsku cestu u Gornjoj Meziji (CIL III 1698).

⁶ To se dogodilo između 12. i 9. g. pr. n. e, a zemlja je konačno smirena 6. do 9. g. n. e. O tome sam August kaže, Mon. Ancyr. (Th. Mommsen, Res gestae divi Augusti, 86): *«Pannoniorum gentes, quas ante me principem populi romani exercitus numquam adit, devictas per Ti. Neronen qui tum erat privignus et legatus meus, imperio populi romani subieci protulique fines Illyrici ad ripam fluminis Danuvii»*. Cf. Suet, Tib. 16. E. Pašalić, n. dj., 278.

⁷ Antički Rim — panorama jedne civilizacije, Beograd, 1937, 245. O strateškoj ekonomskoj i političkoj važnosti rimskih cesta, uspor. E. Pašalić, Period rimske vladavine do kraja III vijeka naše ere, KIBiH, 223—224. M. Abramčić, VAHD 1926—27, 139.

⁸ D. Rendić — Miočević, Dolabella, 338—345; isti, VAMZ, 63—71, bilj. 3; isti, Druzov boravak u Dalmaciji u svjetlu novog viškog natpisa, VAHD 1952, 41 i d; isti, Cohors VI Voluntariorum, VAHD 1959, 156—158, Cf. A. Marinović, Epigrafski spomenici o rimskom namjesniku Dolabeli u Cavtatu, Anali HI JAZU, Dubrovnik, 1957—1959, 121 i d. V. i CIL III 1741. Usp. i Jagenteufel, 11—17, gdje se nalazi i ostala literatura.

kratke ostrogotske prevlasti u prvoj polovini VI stoljeća (tzv. gotska renesansa)⁹, i dalje dograđivati i održavati, a koja će i nakon propasti carstva kao dragocjena baština ove plodonosne civilizacije služiti brojnim generacijama, pa mjestimično i do dana današnjega. Kao što smo istakli, ceste su u početku gradile legije, u prvom redu za vojne i upravne potrebe, ali je na njihovoj izgradnji svakako, iako za to nemamo izravnih dokaza, obilato korištena i radna snaga pokorenog stanovništva. Prema tome, one su i djelo domaćih ljudi.

O bogatoj i raznolikoj djelatnosti Dolabele (*P. Cornelius Dolabella*) u Dalmaciji govori niz natpisa, od kojih su neki pronadeni u najnovije vrijeme, a na osnovu kojih je D. Rendić-Miočević rekonstruirao *cursus honorum* ovog zaslužnog i istaknutog zapovjednika i namjesnika u našoj provinciji, koji se kasnije istakao i značajnim vojnim uspjesima u prokonzularnoj Africi¹⁰. Za naš problem najvažniji su tzv. *solinski natpisi* na 4 ploče koji su svojevrjemenom bili ugrađeni u toranj splitske katedrale¹¹ (Epigrafski dodatak na kraju uvoda).

Počevši od Mommsena (CIL III 3201 + 3198b), solinski su natpisi više puta objavljivani, revidirani i rekonstruirani¹². Iz njih saznajemo da je u Dolabelino vrijeme u Iliriku (koji se negdje u to doba počeo nazivati *Dalmatia*, Dio 53, 12, 8; Vell. II, 114, 4) izgrađeno pet novih cesta: od toga su dvije navedene u natpisu CIL III 3198 a — 10156 a + 3200, koji je datiran Tiberijevom *tribunicia potestas* XIIIX (16/17. g.):

1. ... *ad fines provinciae Illyrici... cuius viai millia passus sunt CLXVII...*¹³

2. ... *viam Gabinianam ab Salonis Andetrium...*¹⁴

Drugi natpis — CIL III 3201 = 10159 + 3198 b = 10156 b — navodi još tri ceste:

3. ... *a Salonis ad Hedum castellum Daesitiatum per millia passuum CLVI...*¹⁵

⁹ Ostrogotska vlast u Dalmaciji bila je epizoda prosperiteta, A. Evans, AR, III, 9. Cf. Cassiodorus, Variarum, libri III, ep. 25 i 26. — Ostrogotski kralj Teodorik obnovio je i zamrli rimski *cursus publicus*; cf. F. Kos, Gradivo za zgodovino Slovencev v srednjem veku I, 1903, št. 4 uz 507. g. i št. 11 iz 523—525. g. (»de cursu«). Uspor. F. Šišić, Pregled p. 51 i 52. »Još u doba cara Justinijana jurila je njima državna pošta (*cursus publicus*, δρομοϋ, odakle i naš drum«, Šišić, n. dj. 52.

¹⁰ Dolabela, 338—346, Cfr. H. Dessau, Prosopographia imperii Romani saec. I, II, III, pars II, Berolini 1897, No 96 i 98.

¹¹ Sudbinu i opis solinskih natpisa v. M. Abramić, VAHD 1926—1927. (pretiskano iz Starinara 1926/27. p. 139—155). Cf. C. Miller, Itineraria Romana, Stuttgart, 1916, p. LXXIV—LXXV. Uspor. H. Kähler, Die Porta Caesarea in Salona, VAHD 1940, 33—34, bilj. 26 i 27. Cfr. i G. Alföldy, Klio, p. 323.

¹² C. Müller, Claudii Ptolomei geographia, Paris, 1884, 311; CIL III 10159 (Hirschfeld, Jelić i Bulić); M. Abramić, n. mj; B. Saria, Klio 23, 1929, 91; isti, Klio 25, 1933, 279; A. Budrovich, Antidoron, vol. II (= VAHD 1954—1957, p. 91); D. Rendić-Miočević, Dolabella, Akte, 343; Alföldy, Geza, Klio 46. 1965, 323—327 = Acta archaeologica, Budapest 1964, facs. 3—4, p. 247—256 = Situla 8, Ljubljana, 1965 p. 95—112.

¹³ M. Abramić, n. dj. 151. Cf. Rendić, Dolabella, 342, bilj. 16.

¹⁴ M. Abramić, ibidem.

¹⁵ G. Alföldy, Eine Strassenbauinschrift aus Salona, Klio, n. mj. Leksiju *Hedum* (ili *Hedos*) predložio je prije G. Alföldyja A. Budrovich, n. dj. 91 i d. A. Betz, Untersuchungen, 28, bilj. 77, a s njim i D. Rendić, Dolabella, 243, ispravlja ju *tribunicia potestas* XXI, umjesto XXII kod Abramića.

4. ... *viam ad Bathinum flumen quod dividit Breucos Oseriatibus a Salonis munit per millia passuum CLVIII*¹⁶.

5. ... *ad imum montem Ditionum Ulcirum per millia passuum a Salonis LXXVIID...*¹⁷ (v. Tab. I i II.)

Iz natpisa CIL III 3198a = 10156a + 3200 saznajemo da su cestu broj 1 sagradili *vexilarii legionis VII et XI*, što je ujedno i prva vijest o boravku ovih legija u Dalmaciji, a cestu broj 2 (koja je mnogo kraća i za koju se ne daje milijacija) vojnici VII legije. Obje legije su garnizonirale u zaleđu Salone, VII u Gardunu, a XI u Burnumu. Ova cesta je nazvana Gabiniana — kao sjećanje na Cezarovog generala Aula Gabinja, koji je u ovom kraju u zimu 48/47. g. pr. n. e. doživio težak poraz od Delmata¹⁸. Za tri ostale ceste (CIL III 3201 = 10159 + 3198 b = 10156 b) natpis izričito ne navodi tko ih je gradio. Građene su za cara Tiberija, a u vrijeme namjesnika Dolabele (*P. Dolabella legato pro praetore*)¹⁹. Izgradnja ovih cesta datirana je Tiberijevom *tribunicia potestas XXI* (19/20. g), a ne XXII — kako je čitao Abramčić²⁰.

Solinski natpisi važan su izvor ne samo za proučavanje mreže prvih rimskih komunikacija u unutrašnjosti provincije Dalmacije nego i za poznavanje topografije ove pokrajine. Natpisi daju i nekoliko vrlo važnih topografskih podataka (Andetrium, Hedum castellum Daesitiatum, Bat[h]inus flumen, mons Ditionum Ulcirus, Breuci?, Oseriates?), što pruža mogućnost da se proširi naše inače oskudno poznavanje topografije ovih krajeva u antici.

Po fragmentarnim građevinskim natpisima iz Cavtata (*Epidaurus*)²¹ i Zadra (*Col. Iulia Iader*)²², koji su također datirani po Dolabeli, saznajemo da je zaslužni namjesnik i ove gradove zadužio nekim radovima koje su također izvele trupe, ali se ne zna o kakvim se gradnjama radi. Nisu li, bar djelomično, i ti radovi mogli biti izgradnja putova? Zar i spomenuti gradovi nisu mogli u znak zahvalnosti, po uzoru na Salonu, postaviti Dolabeli natpise (kao npr. onaj iz Oboda kraj Cavtata, CIL III 1741), što ih je povezo sa unutrašnjošću zemlje ili bar inaugurirao izgradnju takvih komunikacija? To napose važi za gradnje koje je izvela *coh VI vol.* u Cavtatu ili negdje u okolici. Bilo bi pomalo i čudno da je Dolabela sa udaljenim krajevima provincije i carstva povezo samo Salonu, pa se sa dosta razloga mora pretpostaviti da su u to doba bile izgrađene ili

¹⁶ G. Alföldy, *ibidem*. A. Budrovich, n. mj. ima lekciju *quod dividit Breucos a Ditionibus*, dok u 7. r. čita BAT ili BATH, tj. *Bathinus flumen* (Vell, II, 114). S obzirom na lokalizaciju Diciona u područje oko Grahova, mislim da je Alföldyjeva restitucija ispravnija.

¹⁷ M. Abramčić, n. mj.

¹⁸ PW RE XIII, 430, s. v. A. *Gabinus*, br. 11. Cf. F. Buljić, *Stridon*, 70, bilj. 4

¹⁹ D. Rendić, *Dolabella*, 343 pretpostavlja da se i prvi natpis (CIL III 3198a = 10156 + 3200) završavao formulom *P. Dolabella legato pro praetore* kao i drugi natpis. Posljednji je naime redak, izgleda, počinjao sa jednim P. — O legijama XI i VII i njihovom boravku u Dalmaciji, v. M. Abramčić, *VAHD* 1940, 231.

²⁰ D. Rendić, *Dolabella*, 434, bilj. 18 i 20.

²¹ A. Marinović, n. dj. p. 121, T. XV2: ... *P(ublio) Dolabella leg(ato) pro pr(aetore) / Coh(ors) vi Vol(untariorum) / trib(uno) L(ucio) Pur-tisio Atinate / ... lio C(aio) Saenio (duum)viris / ...*

²² CIL III 2908: *Ti(berius) Caesar divi Aug(usti) f(ilius) / Augustus, im-p(erator), pontif(ex) max(imus), / trib(unicia) potest(ate) XX, co(n)s(ul) III / Leg(io) VII leg(io) XI / P(ublio) Cornelio Dolabella / leg(ato) pro pr(aetore).*

započete i neke ceste u drugim dijelovima provincije, prvenstveno u zaleđu većih primorskih gradova (Epidaurus, Iader, Naron), kao i spoj tih gradova sa Salonom. Takva bi djelatnost bila i u duhu Tiberijeve politike (osnivanje kolonije Emone i gradnja cesta u Panoniji i Meziji), koji je u tome pogledu nastavio aktivnu politiku Cezara i Augusta, koji su u Iliriku osnovali prve kolonije, gradili ceste i podizali logore. Sličnog su mišljenja bili Mommsen (CIL III, p. 407: *Hoc apparet quo tempore Dolabella... vias quas diximus quinque et fortasse alias praeterea aperuit,...*) i Patsch (Strassen, p. 63), a u novije vrijeme i Sergejevski, koji pretpostavlja da je i cesta od Epidauruma do Anderbe ili izgrađena ili započeta u Dolabelino vrijeme (GZM 1962, p. 95). Međutim, ova razmatranja dovode nas do pitanja koja će možda ostati i neriješena ako nas sreća ne obdari novim epigrafskim potvrdama. Ipak, to nas ne smije priječiti da se izvjesne stvari naslute i intuitivno, iako su ostale skrivene u tami historije²³.

Osnovna cestovna mreža bila je sagrađena — kako ćemo vidjeti — u razmjerno kratkom vremenu već za cara Tiberija. Izgradnja je nastavljena i pod njegovim nasljednicima, naročito za vladavine cara Klaudija (41—54 g.). Osim saobraćajnica koje su povezivale Salonu sa unutrašnjosti zemlje, a koje su izgrađene pod Dolabelinom administracijom, izgrađene su ubrzo i komunikacije uzduž jadranske obale. Ovim je putovima Salona bila povezana sa Akvilejom na sjeveru, a Naronom, Skodrom i Dirahijem na jugu. Nastavljena je i izgradnja cesta u unutrašnjosti zemlje, kao napr. cesta Epidaurus—Ad Zizio, cesta Grahovo—dolina Sane, obje za Klaudija, ali je njihova izgradnja mogla početi i ranije. Tako se dosta brzim tempom, o čemu će biti govora naprijed, vršila sistematizacija cestovne mreže, najprije za potrebe državne uprave i vojske, a kasnije i za potrebe stanovništva i saobraćaja uopće.

OSTALI IZVORI

Od pisanih antičkih izvora za topografiju rimske provincije Dalmacije, napose rimskih komunikacija najvažniji su Ptolomejeva Geografija i tzv. *itineraria*, tj. kartografski priručnici i popisi državnih putnih stanica i poštanskih linija. Obično se smatra da Ptolomejeva Geografija, iako je napisana polovinom II st. n. e, odražava stanje starije od

²³ Slično mišljenje iznio je i G. Novak, Povijest Dubrovnika I, Prilog Analima Historijskog instituta JAZU u Dubrovniku, sv. X—XI Dubrovnik, 1966, 26—27. »Dolabella je imao naročit smisao za ceste onako kako će 1800 godina poslije toga u istom ovom kraju imati Vicko Dandolo, generalni providur Dalmacije, za vrijeme francuskog vladanja u ovoj pokrajini. Ovaj smisao za cestovnu vezu, koji je Dolabella pokazao upravo u jednom grandioznom zahvatu iz Salone, ovlašćuje nas da nešto slično kažemo za njegovo djelovanje u istom pravcu iz drugog primorskog grada, tj. iz Epidauruma. Ako bi to bilo tačno, onda su Epidauričani imali vrlo mnogo razloga da mu u čast podignu ovako sjajan natpis«. To je tim vjerojatnije što je natpis o kojem govorimo (CIL III, 1741) naden na Obodu nedaleko od rimske ceste Epidarius — Asamo, i to u čast Dolabeli kao legatu propretoru božanskog Augusta. Uspor. i G. Novak *Questiones Epidauritanae*, Rad, knj. 339, Zagreb, 1965, 105. — D. Rendić, Dolabella 340, ovaj natpis povezuje uz odlazak Dolabelle iz Gornjeg Ilirika u sjeverni Ilirik 16. g ili uz njegov odlazak iz Ilirika 20. g.

onog koje nas ovdje zanima, pa stoga njene podatke treba koristiti vrlo obazrivo²⁴.

*Itinerarium Antonini*²⁵ i *Tabula Peutingeriana*²⁶ potiču iz nešto kasnijeg doba, ali su nastali kompilacijom nekih ranijih itinerara. Dok se za *Itinerarium Antonini* smatra da je nastao početkom III st., u Karakalino doba, sa nekim kasnijim interpolacijama (npr. Diocletianopolis, Maximianopolis, Gorsium sive Herculia, itd.), *Tabula* ili *Kastorova karta* nešto je mlađa. Misli se da je nastala u II polovini IV st. U skladu s tim datiranjem je i grafički prikaz *Portusa* na *Tabuli*: umjesto *Ostije* prikazan je *Portus* (*Portus Augusti*, K. Miller, IR, 299), a to je odraz promjena koje su se zbile u Konstantinovo doba, kada je *Ostija* izgradnjom nove luke *Portus* izgubila na značenju, a *Portus* dobio municipalni status (*civitas Constantiniana*)²⁷ (v. Tab. III).

Tabula Peutingeriana, koja vuče korijen iz Augustova *Orbis pictus-a*, pokušaj je da se cestovna mreža rimskog carstva prikaže na grafički način. Slaba strana *Tabule* je upravo ta njena deformirana kartografska projekcija²⁴. Naime, da bi se lakše koristila (*Tabula* je bila namijenjena praktičnoj upotrebi), imala je oblik izdužene mape (svitak, volumen), a to je nužno dovelo i do deformacije geografskih oblika kopna i mora: prostor sjever—jug dat je vrlo zbijeno, a prostor istok—zapad jako je izdužen. Posljedica toga je grafički nesklad u oblicima i u distancama, i proizvoljnost pravaca pojedinih cesta. Međutim, iako šematizirani oblik *Tabule*, zbog iskrivljene forme, ne daje sasvim pouzdanih elemenata za određivanje pravaca pojedinih cesta, *Tabula* ipak nekim svojim elementima (milijacijom, vinjetama koje označuju stanice i naselja — *mutationes*, *mansiones*, *civitates* i *castella*, a donekle i konturama kopna i mora, pravcima rijeka i planina) pruža izvjesne indikacije da se pojedini pravci — s manje ili više uspjeha — odrede bar u generalnom smjeru. Kod *Itinerara* lišeni smo te pomoći, jer on daje samo tekstualni popis putnih stanica sa naznakom udaljenosti izraženom u

²⁴ C. Müller, *Claudii Ptolomei Geographia*, Paris, 1884, p. 311. Cf. L. Jelić, Najstariji kartografski spomenik o rimskoj pokrajini Dalmaciji, GZM 1898, p. 227 i 531 i d.

²⁵ C. Miller, *Itinerarium provinciarum Antonini Augusti* u *Itin. Rom.*, p. LIV—LXVII. — Uspor. novije *Cuntzovo* izdanje *Itin. Ant.* (1929), 1—75. O postanku *Itin. Ant.* v. Kubitschek, RE IX p. 2336 i A. Grenier *Manuel d'archeologie* II (1934), p. 135.

²⁶ C. Miller, *Weltkarte des Kastorius, genannt Die Peutingerische Tafel*, in *den Farben des Originals herausgegeben*, Ravensburg 1888 (*Ilirik* je prikazan na segmentima VI i VII); isti, *Die Tabula Peutingeriana: Weltkarte des Castorius, u Itineraria Romana*, Stuttgart, 1916, p. XIII—LIII (uvod) i šp. 3—960, sa indeksom starih (*Index A*) i novih (*Index B*) geografskih imena, p. 961—992. Ceste u *Iliriku*, *Panoniji* i *Noriku* obrađene se na šp. 412—491.

²⁷ ... *sub ultimis imperatoribus* — *Beatus Rhen.* i to ne prije 350. g. n. e. i ne kasnije od Teodozija Velikog, Miller, o. c. p. XXXII. — Za *Ostiju* i *Portus* v. G. Calza i G. Becatti, *Ostia*, p. 12: Si puo ritenere che la fine di Ostia sia stata affrettata da Constantino il quale le avrebbe tolti i diritti municipali dandoli a Porto, che si chiamò Civitas Constantiana ed ebbe un vescovo proprio dall'ano 314. E dal 314. il Porto, che si era chiamato portus Ostiae o portus Augusti, si chiama portus Romae; è dunque ormai il Porto, non è più Ostia collegata con Roma e infatti la tavola Peutingeriana ci dà una efficace rappresentazione grafica delle mutate condizioni tra Ostia e Porto.

²⁸ L. Jelić, GZM 1898, p. 237.

rimskim miljama. Njegova je prednost u tome što se sačuvalo osam primjeraka koji se mogu međusobno konfrontirati i tako podaci donekle provjeriti, dok je Tabula sačuvana samo u jednom primjerku²⁹. Po Kubitscheku je Antoninov Itinerar redigiran osamdesetih godina III st. (RE, 2337—38).

Ni na jednom itineraru nisu označene sve ceste, pa ni one magistralnog karaktera. Tako npr. na Tabuli — da se zadržimo samo na našem području — nema velike ceste Narona—Nevesinjsko polje—Konjic—Sarajevsko polje—Romanija—Podrinje, a ni cesta dolinama Une, Sane i Bosne i nekih drugih. Na Antoninovom Itineraru opet nema ceste Salona—Argentaria, ni drugih: date su samo magistrale: *a Sirmio Salonas* (268 i 269) i *a Salonis Dyrrachium* (338, 339) i cesta *ab Aquileia per Istriam Salonas*, od stanice Pola *traiectus sinus Liburnici Iader usque stadia CCCCL* (270—272, ed. O. Cuntz, 40). U takvim slučajevima istraživaču preostaju jedino topografska istraživanja na terenu. Međutim, prigovor Pašalića da u Tabuli nisu navedeni tako važni centri kao što su Delminij (koji Pašalić locira u Duvno) i Aquae S... (Ilidža kraj Sarajeva) — u čemu on vidi lakune — relativnog je karaktera, jer *Delminium* i *Aquae S...* kao ni *Doclea*, nisu morali ležati upravo na onim cestama koje su ucertane na Tabuli. Svakako, kartografski prikaz, kakva je Tabula ima svojih nedostataka, o kojima će još biti govora kod opisa pojedinih cesta. Te su koruptele, najčešće nastale kopiranjem Tabule, ali one ipak nisu takve prirode da bi dovele u pitanje vjerodostojnost Tabule kao izvora, odnosno tačnost podataka koje pruža.

Od kasnijih itinerara za naša istraživanja u obzir dolaze još jedino *Anonymi Ravennatis Cosmographia*, iz VII ili s početka VIII st. i *Guidonova Geografija* iz XI st. — obje sastavljene na osnovu starijih izvora³¹. Iako se radi o kompilaciji, i bez oznake milja, Ravenatova Kosmografija koristan je izvor jer donosi i neke podatke koje Itinerar i Tabula nemaju, a uz to ima i više imena putnih stanica u našim krajevima, iako

²⁹ Itinerari se moraju koristiti vrlo oprezno. Evo šta o tome kaže D. Sergejevski, *Kulturna istorija BiH*, Sarajevo, 1955, p. 73: »Činilo se, prema tome, da je, koristeći se tim spomenicima (tj. itinerarima) lako lokalizirati po Bosni i poštanske linije i pravce cesta. Tako su mislili prvi istraživači (kao npr. Tomašek), a poneki i u posljednje vrijeme (K. Miller). Ali, svi njihovi pokušaji i pretpostavke izgledali su lijepi i važili samo do prvog arheološkog nalaza — mislim na kakav natpis sa imenom rimskog grada. Redovno su ti nalazi obarali lijepe pretpostavke onih koji su gradili svoje teorije, bazirajući se na itinerarijima« Cf. Katančić, *Diss.* 31—32.

³⁰ E. Pašalić, O hodološkim pitanjima u čužavnu antičke istorije, *Godišnjak ID BiH*, IX, Sarajevo, 1958, p. 146. U *AJ*, III, p. 66 Pašalić kaže: »In der Tab. Peut. sind im Raume Ad Libros — Bistue Vetus einige Stationen angelassen«. Navodno su išpuštena 33 km.

³¹ M. Pinder et G. Parthey, *Ravennatis Anonymi Cosmographia et Guidonis Geographica*, Berolini, 1860. Novo izdanje J. Schnetz, *Ravennatis Anonymi Cosmographia et Guidonis Geographica, Itineraria Romana*, vol. II, Lipsiae, 1940. — Po Schnetzu p. V, Ravenatov autograf je nastao *primis decenniis octavi saeculi*. Usp. isti, *Untersuchungen zum Geographen von Ravenna, München*, 1919, *passim*. — U starijoj se literaturi općenito smatralo da je Ravenat svoje djelo kompilirao u VII st. n. e., M. Pinder et G. Parthey, u uvodu, i K. Miller, *Mappae mundi*, VI, p. 7 i 21. Danas se Ravenatovo djelo nastoji što više približiti VI st, usp. M. Suić, *Liburnia Tarsaticensis, Adriatica*, p. 705. i J. Šašel, *Alpes Iuliana*, *Arh. Vestnik*, XXI—XXII (1970—71), 42 i bilj. 50.

najčešće u iskrivljenoj formi. Sa lingvističkog gledišta upravo to ima veliko značenje jer saznajemo imena gradova ili mjesta u vrlo poznoj kasnoantičkoj ili ranoj medievalnoj formi, npr. Bisva (Bistue?), Serbitium (Servitium), Zidion (Ad Zizio), itd.³² Guido čije je djelo kompilirano 1119. g. daje samo izvode iz Ravenatove IV i V knjige (v. Tab. IV).

Podaci itinerara često se mogu kontrolirati epigrafskim izvorima, prvenstveno onima sa miljokaza, ali i svim ostalim natpisima, naročito municipalnim, koji su u vezi sa lociranjem nekog naselja, a time posredno i trase nekog puta, kao gravitacione linije za najveći broj antičkih aglomeracija. Ranije su istraživači kod hodoloških istraživanja posebnu pažnju ukazivali beneficijarskim natpisima (Hirschfeld, Domaszewski, Pašalić)³³. Beneficijari, kao predstavnici centralne vlasti u municipiju, u pravilu su svoj ured imali u centru municipija³⁴, a kao čuvari javne sigurnosti vršili su i nadzor nad sigurnošću putova i *cursus publicus*-a. Prema tome su beneficijarski natpisi značajni i za hodološka ispitivanja ukoliko su pojedini municipiji i kolonije (Aequum, Salvium, Castra, Raetinium, Diluntum, Municipium Malvesiatium i Domavia) ležali na nekoj cesti ili u njenoj neposrednoj blizini, kao npr. Novae (Runović)³⁵.

Veliku pažnju valja ukazati i narodnom predanju i kazivanju o pojedinim putovima, što raniji istraživači nisu uvijek koristili u dovoljnoj mjeri. Često narodni naziv za neki stari put, npr. Put Crne kraljice, Put Marije Terezije, Stari drum ili Stara kaldrma, katkada i Rimski ili Grčki i Kaurski put itd., ili neka legenda vezana za takav put, mogu da ukazu na starinsko porijeklo neke saobraćajnice.

Ipak, za hodološka ispitivanja najvrijedniji su materijalni ostaci samih cesta i naselja (miljokazi, kolotečine, nasipi, usjeci, ivičnjaci, kaldrma, tragovi mostova i naselja, nalazi novaca itd.). Osim toga, potrebno je voditi i računa o konfiguraciji terena i o izvjesnoj logici trase u odnosu na topografiju antičkih, ranijih i kasnijih naselja. Gdje god se to može, navedene podatke treba provjeriti katastarskim podacima i podacima iz starih povelja i karti.

Rimske ceste najčešće se poklapaju sa ranijim predrimskim, ali i sa kasnijim srednjovjekovnim i turskim putovima. Na kamenitom i planinskom terenu Dinarida nije ni bilo većih mogućnosti za bitnije promjene trase, a ni potrebe vremena — posebno u srednjem vijeku — nisu

³² Kod Ravenata na više mjesta dolaze po dvije varijante imena neke civitas, tj. ime nekog mjesta objašnjeno je drugim toponimom formulom »id est«, npr. *Epitaurum id est Ragusium*, ili *Pardua id est Stamnes*. Epidaurus koji je uništen prije stotinu i više godina (RE, s. v.) Ravenat objašnjava imenom novoosnovanog grada. Cf. I. Pirković, Crucium, Situla I (1963), 33 i 63.

³³ Hirschfeld u CIL III; Patsch, Zbirke rimskih i grčkih starina u bos.-herc. zem. muzeju, GZM 1914, p. 174; Domaszewski Die Beneficiariereposten und die röm. Strassennetze, BD 1904, Suppl. p. 1—16; Pašalić, O hod. pit., p. 150, bilj. 28 i p. 154.

³⁴ A. Mocsy, Pannonia, RE, Suppl. IX (1962) p. 602.

³⁵ K. Patsch, GZM 1914, p. 174; Ballif—Patsch, Strassen, 57—59.

^{35a} Slična je pojava u galskim i germanskim zemljama, npr. »... *Turrim Brunichildis appellantes, quod ea Regina, ut caeteras vias publicas romanorum ita hanc quoque ad quam turris reficiendam curaverit...*«, usp. J. Mertens, La chaussée Romaine de Reims a Trèves, Archaeologia Belgica, 35 Bruxelles, 1957, p. 17, bilj. 25. Citat je uzet od Wiltheima, Luxemburgum Romanum, p. 94 (iz 17. v.).

zahtijevale izgradnju novih komunikacija³⁶. Stoga je prilikom terenskih ispitivanja posebno važno voditi računa i o ovim putovima, jer su srednjovjekovni putovi u svojoj osnovi najčešće prethistorijskog i antičkog porijekla, što je podvukao i Patsch³⁷. Gledajući s tog aspekta, za starinu nekog puta vrlo su značajan indicij i srednjovjekovne nekropole, koje su najčešće locirane uz stare putove³⁸.

O VJERODOSTOJNOSTI TABULE

Od navedenih pisanih izvora za naša ispitivanja, i pored svih nedostataka, najveću korist ima Tabula. Bilo je pokušaja da se Tabula proglasi, manje ili više, netačnom i nepouzdanom³⁹. Na neopravdanost ovakve kritike ukazao je već Evans, iako se izvjesne koruptele i lakune, koje su nastale kopiranjem Tabule, ne mogu osporiti. Evans je na primjeru komunikacije Salonae—Narona pokazao da se distance Tabule u potpunosti poklapaju s onima na Itineraru i sa stvarnim udaljenostima na terenu⁴⁰.

Ne smijemo nadalje izgubiti iz vida da su u izvjesnim slučajevima itinerari jedini pisani izvori za hodološka istraživanja, pa ako i njih proglasimo netačnim i nepouzdanim (kao npr. Mommsen, CIL III, str. 290, Patsch, Narona, str. 64, Pašalić, Naselja, str. 48 i d.), u stvari se lišavamo jedinog oslonca. Stoga je potrebno najprije na terenu provjeriti da li su i koliko ispravne pojedine odrednice Tabule (i Itinerara), pa tek onda donositi zaključke. To znači da je potrebno najprije na terenu ispravno fiksirati arheološke ostatke neke ceste, pa tek nakon toga provjeriti da li se tim putem dobijeni podaci slažu sa distancama Tabule. Ako se podaci Tabule (ili Itinerara) ne poklapaju sa našim istraživanjima, to je najčešće znak da nismo na pravoj trasi, pa stoga *a priori* ne smijemo odbaciti podatke Tabule.

Tako npr. E. Pašalić, govoreći na jednom mjestu o vjerodostojnosti Tabule, kaže: »Identifikaciji *In monte Bulsinio* — Prevala ne odgovaraju distance po Tabuli Peutingeriani, ali to ništa ne znači, jer su u pitanju distance koje se uvijek moraju primati sa velikom rezervom«⁴¹. Takav zaključak bio bi opravdan, i mi bismo ga bez rezerve prihvatili, da je pisac najprije na terenu tačno odredio arheološke ostatke komunikacije o kojoj je riječ. Da je to učinio, sigurno bi došao do zaključka da su upravo u ovom slučaju — kako ćemo vidjeti — podaci Tabule (a i Mayerov zaključak) ispravni. Međutim, u istu pogrešku upao je i Mayer kad je zaključio da su podaci Tabule za distancu *Tilurio* — *Ad Libros* pogrešni⁴². Da su Mayer i Pašalić ispitali materijalne ostatke ceste na toj

³⁶ Instrukтивно je ono što o tome kaže C. Miller, I R. p. VIII: »In der Ebene, in Flachländern, grossen Flusstälern bilden sich von selbst jene oft zwei — bis dreihundert Fuss breiten Wege, welche man heute noch in kulturlosen Ländern findet, wo die Karawanen immer wieder neue Wege neben den alten bilden, sobald diese, besonders zur Regenzeit, grundlos geworden sind«.

³⁷ K. Patsch, GZM 1902, 415, sa kartom prethistorijskih putova. Cf. Patsch, GZM 1896, 415—422 i čl. Contribution à la numismatique de Byllis et d'Appollonie, Congres intern. de numism., Paris, 1900, p. 1—11.

³⁸ K. Patsch, Narona, šp. 51—60 i GZM 1902, 415.

³⁹ E. Pašalić, n. dj. p. 146 i Naselja, p. 48 i d.

⁴⁰ A. Evans, AR II, 78 i 79.

⁴¹ Naselja, p. 49 i 50. U daljem tekstu još je kategoričniji u izrazu. Cf. i E. Pašalić, AJ, III, p. 66 i ovdje bilj. 39.

⁴² Doprinosi; poznavanju rimskih cesta u Dalmaciji, VAHD 1940, 131.

relaciji, ne bi posumnjali (bar u ovom slučaju) u ispravnost i vjerodostojnost Tabule. Stoga istraživač uvijek mora biti svjestan da »njegova... trasa« ne mora biti upravo ona koja je tradirana u izvoru. Cesta je mogla ići, na tom ili nekom drugom sektoru, i u nekom drugom, manje-više različitom pravcu od onog za koji je utvrdio da je »pravi«.

O METODOLOŠKOM POSTUPKU

Govoreći o vjerodostojnosti itinerara, dotakao sam se i metodskog aspekta problematike hodoloških ispitivanja. Istraživanje antičkih komunikacija je vrlo težak i složen posao ne toliko zbog fizičkog napora koji iziskuje ovakav terenski rad nego u prvom redu zato što je najčešće istraživaču i njegovoj slobodnoj ocjeni prepušteno da odredi je li neka stara putina u izrovanom terenu, koja je uz to, često, i kasnije korištena, rimska ili nije. Za to je potrebno ne samo veliko iskustvo nego i krajnja opreznost, pa svaki zaključak mora biti rezultat kompleksnog sagledavanja svih relevantnih elemenata: arheoloških ostataka ceste ili s njom vezanih objekata, konfiguracije terena, osnovnog pravca komunikacije i njegovog odnosa prema usputnim naseljima — sve to, gdje god je moguće, provjereno pisanim i epigrafskim, kartografskim i drugim podacima.

Samo u onim slučajevima kada su istraživači pravilno odredili trasu ceste na terenu (Ballif, Patsch, Sergejevski i u nekim slučajevima Pašalić), nisu upali u metodološke pogreške. Na žalost odmah valja istaći da su se ispitivanja rimskih cesta na našem području najčešće vršila kabinetski, samo na osnovu izvora i po kartama, ne vodeći često računa o materijalnim tragovima na terenu, a i bez dovoljnog poznavanja terena, pa su stoga i rezultati još uvijek nesigurni i proizvoljni⁴³. Nesigurne su ne samo lokacije pojedinih putnih stanica i naselja sa itinerara nego i pravci čitavih komunikacija. Stare greške i zablude uporno se prenose i u nova shvaćanja.

Već je Hoernes, jedan od prvih istraživača naših cesta, istakao slabost metode, koja ne polazi od dobrog poznavanja terena. Ističući, naime, u recenziji Tomaschekova djela »Die voroslavische Topographie der Bosna Hercegovina, Crna Gora und der angrenzenden Gebiete« da je Tomaschek ovo pitanje pokušao riješiti samo na osnovu pisanih izvora, ne poznavajući ceste *in natura*, Hoernes naglašava da takav pothvat boluje od neizbježnih posljedica svakog sličnog pokušaja⁴⁴.

Ali ni Hoernes nije bio nimalo sretnije ruke, što se dobrim dijelom — za ovo rano doba proučavanja naše antike — mora u dobroj mjeri pripisati i neistraženosti zemlje⁴⁵. Ni kasniji pokušaji, posebno stranih

⁴³ E. Pašalić, O hod. pit., p. 140: »Danas je već dobro poznato da izvjesni pravci rimskih cesta kroz BiH, kako su ih obilježili i unijeli u karte neki raniji istraživači (W. Tomaschek, K. Miller), predstavljaju proizvoljno »trasiranje« na osnovi »kabinetskih« kombinacija...«.

⁴⁴ Alterhümer der Hercegovina, II, S. 130—150: u odjeljku IV: Röm. Strassen und Orte im heutigen Bosnien, pododjeljak II: Die grosse Strasse von Salona nach Argentarica, p. 136—143. Hoernes između ostalog kaže: »Allein dieser kühne Versuch krankt, wie mir scheint, an den unausbleiblichen Folgen jedes solchen Unternehmens: der Unzuverlässigkeit seiner Hilfsmittel und der Unvollständigkeit einer nur auf gedruckten Quellen beruhenden Landeskenntniss« (p. 130).

⁴⁵ Današnje poznavanje antičke prošlosti naše zemlje treba zahvaliti radu Bulića, Truhelke, Patscha, Abramića, Sergejevskog, i brojnoj plejadi arheologa, koja obuhvata tri generacije istraživača.

učenjaka, kao što su npr. Domaszewski⁴⁰ i Miller⁴⁷, da odrede mrežu rimskih cesta u unutrašnjosti Ilirika, nisu uspjeli zbog istih razloga. Iako su im već bili poznati bogati rezultati Patschevih istraživanja historije rimske provincije Dalmacije⁴⁸, a imali su za uzor i Ballifa, manje više proizvoljnim kombinacijama raznih podataka iz izvora i literature, bez dobrog poznavanja gorovitog terena, ponekad vodeći ceste i preko neprohodnih masiva, upali su u iste pogreške kao i Tomaschek i Hoernes prije njih.

Na taj način u toku vremena su se akumulirali brojni topografski i hodološki problemi koje do kraja nije riješio ni Ballif ni nastavljači njegova djela.

Pri rješavanju hodoloških problema valja, dakle, poći od ceste fiksirane *in natura* na terenu, a tek nakon toga dolazi pokušaj da se cesta identificira — na osnovu pisanih i epigrafskih izvora — sa nekom određenom trasom i uklopi u jedinstveni sistem komunikacija. Takva metoda rada vrlo je teška, traži vremena, fizičkog napora i dosta sredstava, a s obzirom na prostranstvo terena i njegovu slabu komunikativnost, i timski rad. Osim napornog pješaćenja po bespućima hercegovačkog i dalmatinskog krša i bosanskih planina, potrebna je i velika elastičnost i komunikativnost prilikom anketiranja ljudi na terenu, jer u traganju za trasama starih cesta dragocjenu pomoć istraživaču često pružaju upravo mještani, naročito stariji seljaci, koji dobro poznaju širu okolicu svoga mjesta i koji po predanju, koje se prenosi s koljena na koljeno, poznaju stare putove.

Značajnu pomoć u hodološkim istraživanjima pružaju i nazivi kojima mještani nazivaju stare putove. Ti nazivi su često vezani i uz razne legende o zakopanom blagu, kao što je ona o Sekulanu⁴⁹, o kralju Beli⁵⁰, o Crnoj kraljici⁵¹, i dr. Ove priče koje su samo u manjoj mjeri koristili raniji istraživači, korisni su indiciji, jer u nedostatku materijalnih tragova same ceste mogu da budu važan (a ponekad i prvi) indikator za određivanje nekog pravca⁵².

Ispitivanje rimskih komunikacija otežano je osobito na mekom terenu, na kojem su ceste zatrpane ili uništene od erozije. To naročito važi

⁴⁰ Die Beneficiariereposten, BD, p. 1—16.

⁴⁷ Itin. Ant., šp. 467—468 i 471—474.

⁴⁸ Archäologisch-epigrafische Untersuchungen zur Geschichte der römischen Provinz Dalmatien, WM IV 243; V, 177; VI, 154; VII 339; VIII, 61; IX, 171; XI, 104 i XII, 68 i d.

⁴⁹ K. Patsch, Narona, šp. 28.

⁵⁰ A. Evans, AR II, p. 57.

⁵¹ I. Bojanovski, Pelva i Salviae, Adriatica praehistorica et antiqua, Miscellanea G. Novak dicata, Zagreb, 1970, 503—522.

⁵² Ispitujući dalji pravac rimske ceste iz Podrašnice prema sjeveru, obišao sam cijelo Zmijanje, ispitaio sve važnije komunikacije u tom području, pregledao svu literaturu, izvore i stare karte, ali nastavak ove ceste prema Banjoj Luci otkrio sam istom kada su mi mještani iz Kule (u području Rogolja iznad Mrkonjić-Grada) ispričali da sa Rogolja (danas raskrižje putova Mrkonjić — Glamoč (Split) — Ključ) prema Trijebovu (Tribovo) vodi jedan stari put tzv. *morski put*, koji stanovništvo naziva i »Put Crne kraljice«, odnosno »Put Marije Terezije«. Ovaj podatak me je doveo na pravu trasu rimske ceste Salonae — Servitium, koju je Ballif (Strassen, 21) napustio pod uticajem O. Blau (Monatsberichte der Berliner Akademie der Wissenschaften, 1867. p. 742), iako je kod Trijebova (Strassen, 21) otkrio kolotečine.

za područja u predjelima koja se spuštaju prema Posavini, gdje je na mekanom geološkom terenu gotovo nestalo tragova rimskih cesta. Tu su onda glavni izvor pojedinačni nalazi miljokaza i tragovi antičkih naselja. Uz to istraživaču dobar oslonac pružaju i trase srednjovjekovnih i turskih putova koje se u svom generalnom smjeru često poklapaju sa nekom od tradiranih rimskih komunikacija, a uz to prolaze pored prethistorijskih gradina i srednjovjekovnih gradova koji su na važnijim saobraćajnicama nastavili ulogu ranijih utvrđenja⁵³. O pomoći koju pri tome pružaju stara groblja, napose srednjovjekovna, prethistorijski tumuli i stari novci, bilo je već govora kod brojnih autora⁵⁴.

Dodamo li tome i potrebu dobrog poznavanja izvora i bogate literature koja se nakupila u stotinu posljednjih godina, tek onda se može ocijeniti koliko je to kompleksan posao. Gledano s tog aspekta, ni ova moja istraživanja ne znače konačan rezultat saznanja o datom problemu, nego su samo — da se figurativno izrazim — pregršt kamenčića iz velikog i raznobojnog, ali vrlo fragmentiranog mozaika. Nadajmo se da će se slika ovog mozaika s vremenom popunjavati sve više. To je olakšano i činjenicom što se iz godine u godinu otkrivaju novi objekti koji bacaju sve jače svjetlo i na problem antičkih komunikacija u Iliriku.

NEKI HODOLOŠKI PROBLEMI

Studij rimskih cesta, osim fiksiranja materijalnih tragova na terenu, obuhvata i druge brojne hodoškoške probleme. U stvari, upravo problemi kao što su pitanja predrimskih (ilirskih) komunikacija i njihovog odnosa prema rimskim cestama, zatim pitanje pravolinijskog toka rimskih saobraćajnica i njihovog odnosa prema indigenim naseljima, pa način konstrukcije rimskih i predrimskih putova, a u vezi s time i pojava spurila (kolotečina) i njihov postanak mogu da pruže dragocjene podatke za ispitivanje rimskih cesta. U tom sklopu pitanja istaknuto mjesto zauzima i tzv. sistematizacija rimske cestovne mreže, tj. izgradnja priključaka, proces koji treba pratiti u dužem toku vremena, a koji implicira korištenje i adaptaciju i ranijih ilirskih putova. Sve to su pitanja od prvorazrednog značaja i za pravilan pristup studiju rimskih komunikacija te za njihovo sigurnije određivanje.

U okviru ovog uvodnog izlaganja želio bih samo podvući ta brojna pitanja, ostavljajući njihovu razradu za svaki konkretni slučaj prilikom opisa cesta. O tim problemima opširnije su raspravljali Ballif, Patsch i Pašalić⁵⁵.

Ono što na ovom mjestu jedino želim istaći jeste da se nijedan od navedenih problema ne može i ne smije generalizirati, jer u krajnjoj liniji sve je zavisilo od konkretne situacije i potreba, a u prvom redu od

⁵³ U prilog tome govore i tradicionalni karavanski putovi, tzv. turmanski (turmarski) putovi, često zvani i balari koji su se kao konjske i pješake staze održali do danas a koje narod i sad koristi.

⁵⁴ K. Patsch GZM 1900, 303; GZM 1902, 394; GZM 1904, 361; isti Naron, šp. 31 i 52 (novci i tumuli), 59 i 60. Cf. E. Pašalić, Naselja, 19, 38. i 57. i M. Zaninović, Delmati II, 24.

⁵⁵ Ph. Ballif, Strassen, 6—11; isti. Das Strassenwesen in B. u. H. Wien, 1903, p. 8; K. Patsch; Naron, šp. 32 i d; isti, GZM 1914, 170; E. Pašalić, Naselja, 103; isti, O hod. pit., 157; isti, Problemi, 245 i d; isti, Kulturna istorija BiH, Sarajevo, 1966, 217 i d.

konfiguracije terena, što je i za praktične Rimljane bila *ultima ratio*. Prema tome, bez obzira na to jesu li rimske ceste imale pravolinijski tok, ili su u manje više izlomljenoj liniji povezivale pojedina indigena naselja (u prvo vrijeme, kad je izgrađena osnovna mreža rimskih cesta o gradovima se u pravom smislu riječi još ne može govoriti), one su se morale prilagođavati plastici terena, negdje manje negdje više, vodeći pri tome računa o svom krajnjem, često vrlo udaljenom cilju.

Bez obzira na to jesu li one slijedile trasu predrimskih putova ili su išle novim smjerom, rimske ceste su uvijek težile da što lakšim, a u isti mah i što kraćim pravcem savladaju prostor. Stoga odnos cesta i naselja, s obzirom da su prve ceste bile strategijskog i magistralnog karaktera, ne govori u prilog teorije Sergejevskog i Pašalića o njihovom manje-više izlomljenom toku, s ciljem povezivanja pojedinih naselja⁵⁶. U tom pogledu bliže je stvarnosti Patschevo mišljenje: »Komersijalnim i znamenitijim mjestima nije se obraćala osobita pažnja i spajali su ih jednostavno sa postranim cestama«⁵⁷. Sigurno je da ceste nisu »bježale« od naselja, ali im — bar u prvo vrijeme — nije ni bila osnovna funkcija da u nekoj cik-cak liniji povezuju raštrkana ilirska *oppida*. Za tu su svrhu služili mnogobrojni priključni putovi. Tako npr. trasa velike ceste Salonae—Servitium jasno pokazuje da je ovoj komunikaciji bila osnovna funkcija savladavanje prostora i povezivanje Panonije sa maritimnom Dalmacijom (odnosno Italijom), i to što kraćim, ali i što lakšim pravcem, izbjegavajući pri tome — gdje god se to moglo — puste i planinske, a samim tim i nenaseљene krajeve. Isto bi se moglo reći i za cestu Salonae—Argentaria, koja je u ovo vrijeme povezala Salonu sa centralnom Bosnom, tj. *castellum Daesitiatum*, i to najkraćim putem, kraćim od savremene ceste.

Ukoliko su rimske ceste odstupale od smjera predrimskih, uz njih su se kasnije formirala nova naselja gradskog tipa, a to znači da je upravo cesta bila gravitaciona sila formiranja naselja, napose onih rimskog urbanog karaktera. Na predrimskim osnovama razvili su se i neki antički urbani centri, kao što su oni u Halapiću (*Salviae?*), u Duvnu (*Bistue vetus?*), u Bugojnu (*Bistue nova?*), u Mošunju (*Stanecli?*), u Šipovu (*Baloie?*) i dr. Prije Rimljana nije bilo takvih gradskih naselja ili ih je bilo vrlo malo (kod Delmata) ali o njihovom urbanom karakteru — u rimskom smislu — ne može ni biti govora, iako ih Ptolomei i Strabon ponekad nazivaju gradovima, *poleis*, dakle pluralnim oblikom što je očiti ekvivalent za *civitates*: κατοικίας δ' ἔσχεν ἄξιολόγους εἰς πεντήκοντα ἄν τινας καὶ πόλεις Σάλανα τε καὶ Πριάμωνα καὶ Νινίαν καὶ Σινάτιον, τὸ τὲ νέον καὶ τὸ παλαιὸν ἕξ ἐνέπρηθεν ὁ Σεβαστός (Strab. VII, 5, 5, 315). Za takva »naselja«, obično podizana na dominantnim tačkama, najčešće u obliku eliptičnih utvrđenja, bolje bi odgovarali nazivi *oppida* (Cic. Ad. fam. V, 10, 3), odnosno *castella*, ili općenito *katoikia* κατοικία (Strab. VII, 5, 5)⁵⁸. Za razliku od *oppida*, *katoikia* su po svoj prilici nizinska otvorena naselja, obično

⁵⁶ D. Sergejevski, Rimski cesta na Nevesinjskom polju, GZM 1948, 43; E. Pašalić. O hod. pit. 135; isti, Problemi, 246 i Naselja 104—106.

⁵⁷ GZM 1914, 171; isti, Bosna i Hercegovina u rimsko doba, p. 17.

⁵⁸ Konzul Vatinije, piše Ciceronu 45. g. pr. n. e. između ostalog: ». . . *vinginti oppida sunt Dalmatiae antiqua, quae ipsi sibi asciverunt, amplius sexaginta*«. (Cicero, ad famil. V, 10, 3). Ne smijemo izgubiti iz vida ni činjenicu da je još krajem IV st. n. e. sv. Jeronim za Dalmaciju rekao da je *rusticitatis vernacula*. Cf. F. Papazoglu, Politička organizacija Ilira u vreme njihove samostalnosti, Simpozijum o Ilirima, II (1967), 21—22.

smještena ispod gradina (*oppida*), ali u nizini. O odnosu ilirskih (utvrđenih) naselja i kasnijih rimskih, koja se obično podižu u polju, na otvorenom prostoru, raspravljao je M. Zaninović i dao više primjera za njihov kontinuitet, kada u novim prilikama prerastaju u urbane ili kvaziurbane aglomeracije, pa upućujem na njegove rezultate⁵⁰. Na kraju moram naglasiti, da su ponekad (možda i često) bile naseljene i same gradine (*oppida*), kao što je slučaj npr. sa Riderom, Sinotionom, Gradinom u Koluniću, i brojnim drugima. U svakom slučaju gradina sa nizinskim naseljem čini jednu cjelinu, kako je to već pokazao i B. Gabričević (VAHD, 1953, 111).

Zaninović je dokumentarno obradio i odnos ilirskih (predrimskih) gradina prema rimskim cestama, te došao do ispravnog zaključka da u osnovi rimske putne mreže »leži predrimska saobraćajna mreža«⁶⁰. Proučavajući naime, odnos rimskih cesta prema delmatskim gradinama u srednjoj Dalmaciji i na kraškim poljima jugozapadne Bosne (Glamočko, Livanjsko i Duvanjsko polje), dakle na širem području Delmata, Zaninović je nizom primjera ilustrirao pojavu što »u svim ovim područjima ceste idu uz rubove polja, a gore, poviše njih, nalazi se vijenac gradina«⁶¹. Međutim, iz ove činjenice ne može se izvlačiti i generalni zaključak da su rimski putovi u pravilu vodili od gradine do gradine, nego samo to da su ove trase bile određene još u predrimsko doba i da su ih Rimljani, gdje god je to bilo moguće, zadržali, odnosno da su tamo gdje Rimljani u početku nisu izgradili svoje putove korišteni stari epihoriski putovi. Samo se u tom smislu može tvrditi da su i osnovni pravci rimskih cesta nastali na staroj mreži delmatskih, panonskih (i drugih ilirskih plemena) stočarskih putova i staza kojima se kretao i prastari promet obala—unutrašnjost, s tim što su ih Rimljani na glavnim pravcima podigli na viši tehnički nivo⁶². Sva je istina, čini se, u tome da su i predrimski i rimski putovi išli najpovoljnijim trasama, uz koje su se već u predrimsko doba razvila utvrđena građanska naselja (*oppida*).

Osnovni, dakle, momenat koji je rukovodio Rimljane prilikom izgradnje cesta u našoj pokrajini bio je da se izvjesni punktovi i područja u unutrašnjosti povežu što kraćim, ali ujedno i najpovoljnijim, komunikacijama sa Salonom kao centrom provincije. Međutim, mora se konstatirati da tu nekog određenog pravila nema, jer je trasu ceste na prvom mjestu diktirala konfiguracija planinskog terena. Ni rimski graditelji nisu mogli izbjeći planinsku barijeru Dinarida, koja dijeli primorske od panonskih oblasti pa su svoje ceste morali usmjeriti na jedine prelazne tačke, kao što je bio slučaj i u Alpama, kao što su prijevoji preko Prologa, Čatrnje, Velikih kupreških vrata, i dr. Da rimski graditelji nisu uvijek vodili računa o povezivanju naselja, pa ni onih važnijih, dokaz su npr. ka-

⁵⁰ Ilirsko pleme Delmati II, Godišnjak Centra za balkanološka ispitivanja, knj. 3, Sarajevo, 1967, p. 5—24. Cf. M. Zaninović, Delminium, VAHD 1961—62, 54; isti, Burnum, castellum — municipium, Diadora, sv. 4 (1968), 119 i d. — Da »polis« nije urbs nego civitas, vidi se jasno iz Pseudo-Skyllaksa: »poleis« (u pluralu!), ekvivalent za civitas, cf. M. Suić, Nekoliko pitanja u vezi s municipalitetom antičkog Zadra, Zbornik Zadra, Zagreb, 1964, 118. Usp. D. Rendić—Miočević, Problemi romanizacije Ilira s osobitim obzirom na kultove i onomastiku, Centar za balkanološka ispitivanja, knj. 2 (1967), 142.

⁶⁰ Delmati II, 24.

⁶¹ Delmati II, 25.

⁶² Ibidem, p. 26.

sniji, municipalni centri kao što su Doclea i Delminij, koji su za magistralni pravac bili vezani lokalnim, priključnim putovima. Stoga se — ponavljam — s velikom rezervom mora primiti zaključak Sergejevskog da su Rimljani »vodili ceste samo u opštem pravcu prema konačnom cilju, dok je usput, na terenu, cesta vodila od grada do grada, od uporišta do uporišta«⁶³.

VOJNI KARAKTER CESTA

Istraživači su neke ceste dovodili u vezu sa bogatom rudarskom djelatnošću Rimljana u našim krajevima (Evans, Patsch, Pašalić)⁶⁴. Tako je npr. cesta Salona—Argentaria tretirana kao *par excellence* rudarska cesta. Međutim, — kao što će se vidjeti iz daljnjeg izlaganja — ova je cesta identična sa *via ad Hedum castellum Daesitiatum*, što bez sumnje označava i njezinu primarnu, i to strategijsku funkciju. To dokazuje i njezin, rekli bismo, gotovo »pravolinijski« tok, u smislu najkraćeg pravca kao rezultante raznih faktora, u prvom redu konfiguracije terena. Uopće, kada je riječ o Dolabelinim cestama, ne može biti ni govora o njihovom rudarskom ili općenito ekonomskom karakteru. S druge strane, nema sumnje da su Rimljani npr. cestu Salona—Argentaria svjesno proveli određenim pravcem, upravo stoga što je na tom pravcu — zahvaljujući prirodnim uslovima — najbujnije pulsirao život, a to je opet posljedica činjenice što je ta cesta prolazila kroz najprohodnije, a time i najnaseljenije krajeve ove izrazito planinske zemlje, izbjegavajući planinska područja. Stoga, o pravolinijskom toku rimskih cesta na ovakvom gorovitom zemljištu može biti govora samo na kraćim relacijama i donekle u generalnom smislu, jer su se Dinaridi morali zaobilaziti, kao što se zaobilaze i danas. Što je cesta vodila kroz bogate rudarske revire, više je posljedica korištenja njezinog predrimskog kursa, kojeg su se zbog konfiguracije terena, bar u osnovi, držali i Rimljani. U kasnije doba više će doći do izražaja ekonomski momenat cesta, na što ukazuje i produženje ceste *ad Hedum castellum Daesitiatum* do srebronosne Argentarije, gradnja nove ceste dolinom Sane, čitav sistem rudarskih cesta u reviru Vranice i dr.

O vojnom karakteru Dolabelinih cesta govore i brojne stražarnice razmještene uzduž trasa pojedinih cesta, o čemu će biti govora i kod opisa pojedinih komunikacija.

Gusti raspored stražarnica (*speculae, burgi, castella*) uz ceste svjedoči i o velikoj nesigurnosti od razbojnika (*latrones i grassatores*), koja je još dugo nakon okupacije vladala na drumovima. Na nadgrobnim spomenicima česti su i podaci o nasilnoj smrti pojedinaca: *abducto a latronib[us]* (CIL III 2544, Salona), *occisus finibus Varvarinorum* (CIL III 6418, Mratovo u Promini), *interfect[us] a latronibus* (CIL III 8009, Slatina, i 8242, Orahovac), *deceptus a latronibus* (CIL III 8830, Salona), *mano umana sublatus* (CIL III 8910, Salona), *occisa viatoribus* (CIL III 9054, Salona), *a latronibus interfectus* (Spom. 98, 186, Ravna), *Viminatium* (sc. pergens) *Dasmini a latronibus atrocissima(m) mortem [per]pessus est* (Spom. 77, 52, Peć), itd. Stoga se i u najmirnijim

⁶³ GZM 1948, p. 43.

⁶⁴ Zanimljivo je mišljenje o tome Dr Vinka Mikolji, Najstarije rudarstvo Hrvatske, Spremnost, br. 131 od 20. 8. 1944. g.

vremenima putovalo jedino po danu, a noći su se obavezno provodile u putnim stanicama (*mansiones*) ili krčmama (*tabernae*), gdje je putnicima stajalo na raspolaganju prenoćište sa gostionicom, a u prvima su mogli koristiti i usluge veterinarara i potkivača, kolara i kovača. Na postajama su bila i odjeljenja prometne policije (*stationarii*), nešto poput naše saobraćajne milicije, koji su ne samo nadzirali poštivanje prometnih propisa nego i bdjeli nad sigurnošću prometa.

Osobito teško bilo je na cestama Panonije, pa je Komod dao podignuti izvjestan broj burgova uz obalu Dunava za zaštitu od razbojnika koji su upadali iz barbarikuma: . . . *ripam omnem burgis a solo extructis . . . ad clandestinos latruncolorum transitus positus* (CIL III 3385, 10342, 10343, Matrica, Intercisa). Ali ništa bolja situacija nije bila ni u Dalmaciji, gdje je Marko Aurelije brojne razbojnike dao unovačiti u vojsku (*latrones etiam Dalmatiae atque Dardaniae milites fecit*, SHA, Vita Marci, XXI, 7).

Dolabeline ceste koje su bile izgrađene za vojničke potrebe (*viae militares*) s vremenom su postale javne (*viae publicae*) te došle pod kompetenciju pojedinih samoupravnih općina ili plemenskih civitata (dok ove posljednje Karakalinom konstitucijom nisu bile izjednačene sa prvima), koje su se — pod nadzorom činovnika centralne uprave (*curatores viarum*) — brinule o njihovoj gradnji i održavanju. Inače, nadležnost nad centralnim uredom za izgradnju cesta (*cura viarum*) senat je prepustio Augustu još 20. g. pr. n. e. (Cass. Dio, 54, 8; Suet. Aug. 37 i Frontin. De aquis, 101). Svakako se i aktivnost Dolabele na gradnji cesta, kao i njegovih nasljednika, odvijala pod nadzorom ove centralne ustanove za gradnju prometnica.

O NEKIM TEHNIČKIM KARAKTERISTIKAMA RIMSKIH CESTA KOD NAS

Razvitak rimske cestovne mreže kod nas valja promatrati u razvoju od najmanje četiri stoljeća, pa i više ako se uzme u obzir i kratkotrajna tzv. ostrogotska i Justinijanska renesansa. Koristeći djelomično i pred-rimske putove, te izgradnjom poprečnih i vicinalnih pravaca, uskoro su bili povezani svi magistralni pravci — lepezasto postavljeni u odnosu na Salonu — poprečnom mrežom putova. Na taj se način vršila popuna cestovne mreže, tzv. sistematizacija. O toku ovog procesa, na žalost, nemamo sigurnih podataka, ni pisanih ni materijalnih. Izgradnja priključnih putova po svoj prilici je uslijedila odmah iza dovršenja glavnih pravaca, ali su pojedini odsjeci građeni i u kasnija vremena. Neizvjesno je i kako su izgledali ovi putovi: veći dio bio je, vjerojatno, osposobljen za kolski saobraćaj, dok su neki putovi — zavisno od terena i važnosti pravca — ostali po svoj prilici onakvi kakve su ih Rimljani zatekli.

Iako ovaj rad ima više topografski karakter, tj. da odredi pravce najvažnijih Dolabelinih komunikacija i lokalizacije naselja koja su se uz njih razvila, ipak se ne može izbjeći ni tehnička strana problema, iz prostog razloga što se rimska cesta svojom strukturom bitno razlikuje od svih ranijih i kasnijih saobraćajnica, pa je tehnička izvedba važno mjerilo i za prepoznavanje rimskih cesta na terenu. Iako je dakle ovaj rad okrenut u prvom redu topografiji rimskih cesta i njihovoj društveno-političkoj ulozi i utjecaju, ipak je potrebno ukratko osvijetliti i neke tehničke elemente njihove izgradnje.

Savim je sigurno da su se rimske ceste konstrukcijom razlikovale od indigenih putova — za koje je danas teško reći kako su izgledali. O toj razlici obavještava nas i sam solinski natpis formulom »*munit*«, kao i izraz *ad viam munitam* sa jednog natpisa iz Salone (CIL III 2072). Šta je u stvari *via munita*? Izraz *via munita* tehnički je termin za izradu potpornih zidova, ivičnjaka, donjeg stroja (*statumen*), usjeka i nasipa i za ostale građevinske radove na cesti⁶⁵. Prema tome, *via munita* je umjetno građena cesta sa čvrstom podlogom, osposobljena za kolski promet. Takve su bile sve ceste koje je dao sagraditi namjesnik Dolabela, namijenjene u prvom redu vojnim potrebama. Njihova širina iznosi 3,5 do 4 m (između 12 i 14 stopa), a to se potpuno slaže s onim što je o ovoj vrsti rimskih cesta poznato iz izvora i literature⁶⁶.

Rimski traseri izbjegavali su veće usjeka i nasipe, prilagođavajući trasu ceste plastici terena. Pri tome su znali vješto izabrati najpovoljnije pravce, služeći se, po svojoj prilici, iskustvom domaćeg stanovništva, odnosno njihovim putovima. Teško je, naime, zamisliti da bi Rimljani u tako kratkom vremenu odabrali najpovoljnije prijevoje (Prolog, Čatrnja, Crvljivica, Velika kupreška vrata i dr.) i odredili trase sa ravnomjerno raspoređenim usponom, odnosno padom, kao što su one od Kamenskog do Privale, od Šujice do Sipova, od Podrašnice do Bočca, od Drvara do Oštrelja i dr. Kako na tvrdom, kraškom tlu, nisu bili potrebni obimniji zemljani radovi, trebalo je samo poravnati planum, te izgraditi donji i gornji stroj ceste. Bili su to uglavnom makadamski putovi (*viae glareatae*), a samo mjestimično — na močvarnom terenu i u blizini naselja — popločane ceste (*viae stratae*)⁶⁷.

⁶⁵ C. Vasoli, Antički Rim, p. 247 ovako opisuje gradnju rimske ceste: »Pri trasiranju puta Rimljani su mu prvo određivali širinu, iskopavši dva usporedna jaraka, zatim su otkopavali zemlju između jaraka sve dok nisu došli do čvrste podloge koja može izdržati kaldrmanje. Na tu podlogu su stavljali ravnomjeran sloj pijeska i kreča (pavimentum), a zatim redom ostala četiri sloja raznog materijala: *statumen*, sastavljen od velikog kamenja postavljenog uspravno i učvršćenog malterom od sabijenog šljunka i kreča, *nucleus*, od dobro sabijenog kreča, pijeska, zemlje i komadića opeke; i na kraju, *kaldrma* od velikih oblutaka ili kamenja, *summa crusta* ili *summum dorsum*, blago ispučenog oblika da bi lakše oticala voda od kiše«. Za presjeke i tehnički opis rimskih cesta kod nas v. Ph. Ballif, Strassen, 7, T. I, sl. 1 i K. Patsch, Narona, šp. 32, sl. 16, 19. i 27.

⁶⁶ C. Miller, IR, Einleitung, S. VIII: »Die weitere Entwicklung brach die *via munita*. Hatte es sich ursprünglich vorherrschend um Wege für den Betrieb und die Militärbeförderung gehandelt, so erforderlich jetzt die Masse der Lastfuhrwerke (in erster Linie Ochsespanne) eine feste Unterlage. Hier ist eine Breite von 3,5 bis 4 m, zwei Fuhrwerken zum Ausweichen, hinreichend. Dazu kommen bei wichtigen Strassen, zumal in der Nähe grösserer Städte, noch die Gangsteige. Die Befestigung der Strasse bestand teils in Pflasterung, teils in Beschotterung«.

⁶⁷ Ovale i nazivi *strata*, *street* i *Strasse*, izvedeni ne od *via* = cesta, nego po cestovnom zastoru — *stratum*, po čemu se rimska cesta bitno razlikovala od prašnjavih putova iz starog doba (C. Vasoli, Antički Rim, p. 245). — Od pojma *stratum* po svojoj prilici je izvedeno i ime Staretine planine, na kojoj se do danas sačuvao duži odsjek rimske popločane ceste. Takvi su i odsjeci rimskih cesta u Pruscu (Mazalić, GZM 1951, 179, sl. 4), kod Čičkova groblja blizu Gornjeg Vakufa (E. Pašalić, Naselja 40), u samom Gornjem Vakufu (što sam evidentirao 1963. g. prilikom kopanja kanala za polaganje vodovodnih cijevi u glavnoj ulici), itd. Originalna rimska kaldrma doista dobro se sačuvala na nekim mjestima uz Crvljivicu, na putu

U našoj planinskoj zemlji na rimsku cestogradnju ne mogu se primijeniti pravila koja daje Vitruvije (De arch, VII, 1), ni mjerila po kojima su se gradile velike italske ceste (kao npr. Via Appia, Via Flavia i dr.), pa ni one u nekim drugim provincijama carstva (npr. u Panoniji, Galiji, Africi itd.). Stoga kad je riječ o konstrukciji rimskih cesta kod nas, istraživač mora biti vrlo oprezan⁶⁸.

Slika 1.
Rimska cesta kod Potkupice na Vidovu polju (Stolac), približni izgled rimskih cesta u našim krajevima (Foto Ranko Rosić)

O konstrukciji rimskih cesta kod nas pisalo se također dosta⁶⁹. Tehnička strana ovog problema predmet je ispitivanja građevinskih stručnjaka kao što je bio Ballif. Stoga ovdje upozoravam u prvom redu na

Drvar — Oštrej, kroz Prosjek na Kupreškom polju, uz Staretinu pl., najčešće na usponima i na mekšim terenima, kao i na ulazima u naselja.

⁶⁸ Zanimljivo je ono što piše F. Bulić, BD 1916, 175. Pobijajući Veit-hovo (Feldzüge, 16) mišljenje da su u rimsko doba ceste u Dalmaciji bile bolje od savremenih, navodi u bilj. 3 kao kuriozitet i slijedeće: »In uno nostro viaggio archeologico nell'a. 1903. nell'interno della provincia, in compagna dell'or def. Dr. O. Benndorf, Direttore dell'Istituto Archeologico Austriaco, dopo esaminate in piu loghi le traccie delle strade romane coi solchi incavati nel vivo macigno per le rotaje, alla vista di queste e dell' inegauglianza del terreno molto ondulato, difficile pei cavalli e pei carri, ci sovveniamo bene della sua titubanza nel credere che queste strade fossero state romane e della sua lepida osservazione in proposito: »mi vergogno pei miei Romani«.

⁶⁹ Osnovnu literaturu o rimskim cestama vidi kod Pašalića, O. hod. pit., 139, bilj. 1, 2 i 28, kao i Naselja, p. X—XII. Cf. Besnier—Chapot, kod Daremberg-Saglio, s. v. v i a; Cagnat—Chapot, Manuel d'archeologie I, 41 i d; A. Grenier, Manuel d'archeologie gallo-romaine I i II, 1931. —1934. Besnier, u Dictionnaire des antiquités grecques et romaines d'après les textes et les monuments, s. v. v i a, 785 i d. — Literatura o proučavanju cesta na terenu vrlo je opsežna, pa ovdje dajem manji izbor više monografskog karaktera: G. Pascher, Römische Siedlungen und Strassen im Limesgebiet zwischen Enns und Leitha, Wien, 1949; R. N o 1 1, Römische Sied-

rezultate do kojih je došao ovaj seriozni istraživač⁷⁰. Vrijedne podatke dao je i Patsch u opisu ceste Bigeste—Narona⁷¹. Ipak time nisu riješeni i svi problemi rimske cestogradnje kod nas, što bi, bez sumnje, donijelo višestruku korist, jer bi se moglo mnogo lakše govoriti i o sistematizaciji i datiranju rimske cestovne mreže

Ovdje nećemo govoriti ni o poštanskoj službi (*cursus publicus*) i po-jedinim poštanskim linijama i stanicama, pa upućujem na raniju lite-raturu⁷².

Jedno se pitanje ipak ne može mimoći, a to su kolotečine (*Spurrillen*). Ballif — čija je zasluga što je otkrio i objasnio ovu pojavu — smatrao je za spurile »... dass man solche Rillen häufig künstlich vor der Benützung der Strassenbahn herstellte und den übrigen Theil der Felsrippe stehen liess«⁷³. Patschevo je naprotiv mišljenje bilo da kolo-tečine nisu umjetno izgrađene, nego da su s vremenom nastale uslijed vrlo živog prometa⁷⁴. U novije vrijeme ovim se pitanjem opširnije po-zabavio Pašalić, koji analogno cestama u Galiji, Reciji i Noriku — u ovim brazdama vidi predrimsko, tj. ilirsko porijeklo cesta⁷⁵.

Kolotečine su u prvom redu uslovljene prirodom tla; nalazimo ih na mnogo mjesta pa i na ravnom terenu u kraškom području kao rezul-tat dugotrajnog trenja točkova po tvrdoj, kamenitoj podlozi. Obično do-lazi jedna, a rjeđe dvije brazde. U nekim slučajevima, kad je cesta imala

lungen und Strassen im Limesgebiet zwischen Inn und Enns (Oberösterreich), Wien, 1958; F. Ertl, Topographia Norici I, Kremsmünster 1971; A. Graf, Übersicht der antiken Geographie von Pannonien, Budapest, 1936; K. Schumacher, Die Erforschung des röm. u. vorröm. Strassennetzes in Westdeutschland, III Bericht der Röm. Germ. Kommission, 1906—1907; isti, Siedlungs- und Kulturgeschichte der Rheinlande, II 1923; J. Hagen, Römerstrassen der Rheinprovinz, Bonn 1931; H. Jandaurek, Die Strassen der Römer — Oberösterreichische Altstrassen, Wels, 1951; J. Mertens, Les routes romaines de la Belgique, Archaeologia Belgica, Bruxelles, 1957; I. König, Die Meilensteine der Gallia Narbonensis, Itinera Romana 3, Bern, 1970 (gdje se daje i pregled komunikacija); O. Cuntz, Die römische Strasse Aquileia — Emona, ihre Stationen und Befestigungen, Jahreshefte, 1902; A. Puschi, La strada romana da Aquileia ad Emona, Archeografo Triestino, 1905; A. Stucchi, Il tracciato della strada romana da Aquileia a Lubiana nella valle del Vipacco, 1948; P. Sticotti, Le vie romane della regione Giulia, 1938; A. v. Premerstein — S. Rutar, Römische Strassen und Befestigungen in Krain, 1899; S. Pašalić, Doslej neraziskan odsek rimske ceste Celeia — Po-etovio, Rasprave SAZU 6, 1969, itd. Od radova koji se odnose na našu provin-ciju značajniji su Ph. Ballif, Strassen i E. Pašalić, Naselja, K. Patsch, Narona i dr.

⁷⁰ Strassen, 6—11 T. I, sl. 1 i Strassenwesen, p. 8.

⁷¹ Narona, šp. 32; sl. 16, 19 i 27, i GZM 1914, 173, sl. 45. Cf. E. Pašalić, Naselja, 103—108; isti, O hod. pit, 160; isti Problemi, 249; isti, KI BiH. 217; D. Sergejevski, Kult. ist. BiH, 69—73; A. Evans, AR, 98, sl. 12 a.

⁷² Daremberg—Saglio, s. v. *cursus publicus*; E. Pašalić, Problemi, 253—257, gdje je citirana i ostala literatura. Cf. F. Jurišević, Primorska pošta skozi zgodovino, Koper, 1967. Holmberg, Zur Geschichte des *cursus publicus*, 1933.

⁷³ Strassen, p. 7—8 T. I, sl. 2.

⁷⁴ GZM 1914, 171, sl. 42 i 43.

⁷⁵ Problemi, p. 250: »Naravno, ispucano i razlokano tle kraških predje-la zahtijevalo bi zamašnije radove, ako bi se prišlo izradi širokog i glatkog planuma za kolovoz. Umjesto toga, kamenito tlo je dobivalo brazdaste usjeke ili kolotečine kojima su kola mogla da se kreću lakše i sigurnije, dok je prostor između dvije brazde poravnat u najnužnijoj mjeri skidanjem izbočina i zasipa-vanjem udubljenja«. U bilj. 14 na nav. mj. Pašalić citira i literaturu o koloteči-nama. Cf. E. Pašalić, KI BiH, p. 219.

veći uspon, može se dozvoliti da su spurile konstruktivni elemenat i da su usijecane na umjetan način. Takav je slučaj na usponu iz Buškog blata na Privalu, gdje su kolotečine, uz manje prekide, duge oko 1 km. Ovdje gotovo na cijeloj dužini imamo dvostruke spurile, a na jednom dijelu i četvorostruke (Ballif, Strassen, T. II, sl. 3; usp. i T. I, sl. 2, T. II sl. 4, T. III, sl. 5 i 6; F. Bulić, Zbornik Matice Hrvatske, 1925, sl. na str. 123).

Razmak između spurila iznosi 1,20 do 1,25 m. Takav je razmak na svim cestama koje su ovdje obrađene, dok je npr. na cesti Bigeste—Narona — po Patschu — njihova širina 1,30 do 1,35 m⁷⁶. Ballif navodi širinu od 1,20 do 1,25 m⁷⁷. Moglo bi se uzeti da širina od 1,25 m odgovara planinskim cestama kakve su Dolabeline, dok je na ravničarskim komunikacijama, razmak mogao biti veći, npr. 1,35, pa i 1,63, kao u Panoniji⁷⁸. Prema tome, ne bi se moglo tvrditi da su ove razlike imale neki »regionalni, plemenski karakter«⁷⁹, niti da uži sistem brazda potiče iz predrimskog vremena a da širi pripada rimskoj građevinskoj tehnici⁸⁰.

Ovakav zaključak ne bi se mogao izvesti već i zbog toga što se spurile redovito nalaze na sredini same trase, gotovo podjednako udaljene od ivičnjaka. Stoga bih se složio sa Patschevim mišljenjem da dubina brazda ilustrira u prvom redu živi promet, dok su mjestimično, obično na većim strminama, brazde mogle biti i umjetno usječene zbog lakšeg i sigurnijeg prometa⁸¹. Na takvim mjestima ceste su bile obično uže, široke svega 1,50 m, pa na tim kraćim relacijama, nije moglo ni biti mimoilaženja kola⁸².

Širina Dolabelinih cesta iznosi 3,50 do 4 m i na njima su se u pravilu mogla mimoići dvojica kola, osim na uzbrdicama i na ljutom kršu. Kako su se ivičnjaci rijetko sačuvali s obje strane takvog puta, teško je odrediti tačnu širinu cesta. Osim toga širina nije uvijek bila ista, što je ovisilo od terena. Iznimku predstavlja cesta Bigeste—Narona, čija se

⁷⁶ Narona, šp. 41—43. — Ova razlika mogla bi biti i posljedica nejednakog postupka prilikom mjerenja. Moja mjera označava udaljenost između unutar-njih rubova brazda.

⁷⁷ Ph. Ballif, Strassen, 8.

⁷⁸ Širem rastojanju, tj. većoj dužini osovine kola, odgovara mjera od 1,63 m ustanovljena rekonstrukcijom rimskih funeralnih kola pronađenih u Poljancu kod Ludbrega, u Panonskoj niziji, M. Šeper, Rimska kola iz Poljanca kod Ludbrega, Arheološki radovi i rasprave, II, 1962, 286.

⁷⁹ E. Pašalić; Problemi 252: »Pouzdanost je, dakle, da i kolotečine u krajevima rimske Dalmacije na određen način svjedoče o stepenu kulturnog i materijalnog razvitka autohtonog elementa — Ilira, koji su se znali koristiti saobraćajnicama i na njima obavljati višestruke građevinske radove«, Cf. KI BiH, 219.

⁸⁰ E. Pašalić, Problemi, p. 252.

⁸¹ K. Patsch, Narona, šp. 48 i 49 opisuje dvostruke kolotečine na brijegu Ploče, u blizini Narone. Patsch iznosi mišljenje da je na ovom mjestu jedan par spurila sa blažim usponom služio za vožnju uzbrdo, a onaj na strmoj padini za vožnju nizbrdo. Po Pašaliću Problemi, 252, strmiji put sa kolotečinama je predrimski, a blaži rimski: »U svakom slučaju — kaže Pašalić — ni kod nas ni u drugim evropskim zemljama, dijelovima Imperije, ove kolotečine nisu tekovina rimske civilizacije i graditeljstva, već pretpostavljaju jedan vid praktičnih mjera koje su Iliri i Kelti preduzimali na svojim cestama još u predrimsko doba«. I nastavlja: »S druge strane, opravdana je konstatacija da su kolotečine u kamenitom tlu nastale vještačkim ljudskim radom (urezivanja brazda) na nesigurnim mjestima i opasnim prolazima i da su uslijed vožnje kola i pritiska točkova postajale dublje i šire«.

⁸² Ph. Ballif, Strassen, p. 8 i 9.

širina kreće od 4,35 do 6,75 m⁶³, a mjestimično i ceste preko kraških polja, na potezu Halapić—Mlinište, gdje širina — po Ballifu — iznosi 5 m⁶⁴. Ceste šire od 4 m nastale su tek poslije Trajana i Hadrijana.

Kad je riječ o konstruktivnim elementima rimskih cesta, ono što mi se čini suštinskim hodološkim problemom jeste pitanje kako i po čemu rimsku cestu razlikovati od turskog ili običnog seoskog puta — progona. Kao što znamo, srednji vijek kod nas nije gradio kolskih cesta, a za konjski i pješački promet koristio je uglavnom ostatke antičkih komunikacija⁶⁵. Turci su kod nas kaldrmisane kolnike počeli uglavnom graditi u XIX stoljeću, ali je ta kaldrma, u pravilu, mnogo uža od rimskih »voznika«⁶⁶. Kod Turaka, uopće, upada u oči veliki disparitet u izgradnji monumentalnih mostova koji ne zaostaju za antičkom mostogradnjom i vrlo loših, obično konjskih putova koji povezuju te mostove. To i jeste razlog da su rimske ceste, sa minimalnim devijacijama, korištene ne samo kroz čitav srednji vijek nego i u tursko doba, pa uz njih nalazimo osim brojnih srednjovjekovnih nekropola i muslimanska groblja i hanove, koji hodologu mogu poslužiti kao sekundarni dokaz starosti neke komunikacije. Međutim, postavlja se pitanje kako će i po kojim primarnim elementima istraživač prepoznati rimsku, umjetno građenu cestu? Pri tom ne mislim na pomoć koju pružaju arheološki, posebno numizmatički i epigrafski nalazi uz trasu; mislim, na sam izgled tih komunikacija.

Izgled rimskih prometnica nakon tolikih stoljeća vrlo je raznolik, zavisan u prvom redu od geološkog sastava i nagiba (oblika) terena kojim je cesta prolazila. S toga aspekta može se razlikovati više vidova u kojima se javlja rimska cesta.

1. Ako je neka rimska cesta korištena i kasnije, sačuvana je manje-više kao dobro sačuvani seoski put, vješto prilagođen reljefu zemljišta, često sa strana ograničen starim međama ili živicama, sa blažim zavojima i ponekad strmijim usponima, koji idu od 10—15%. Ponekad tu i tamo, sačuvani su i ivičnjaci, podzide i dijelovi kaldrme. Usjeci i nasipi izvedeni su u najnužnijoj mjeri. Takva cesta obično izbjegava kanjone i uske doline rijeka i potoka koji su zbog bujica i odronjavanja zemljišta, a i zbog zatvorenog vidika, nepodesni i nesigurni za promet. Trasa obično ide stranom kose ili brijega, ravnomjerno savladavajući uspon i blago vijugajući između bregova, dok preko polja, obično, ide u ravnoj liniji. Ako takav put ima širinu između 3 i 4 m, u svojoj osnovi može biti antičkog porijekla⁶⁷.

⁶³ K. Patsch, Naron, šp. 27—80; Ph. Ballif Strassen, 8 i 9.

⁶⁴ Strassen, p. 9.

⁶⁵ Jiriček, Handelstrassen p. 78 i d. (U prijevodu Đ. Pejanovića, Trgovački drumovi i rudnici Srbije i Bosne u srednjem vijeku, Sarajevo, 1951, p. 99—137).

⁶⁶ Življu djelatnost na izgradnji cesta započeo je tek Omer-paša (1850—1862). Koristio ih je za vojne operacije, pa poneka stara kaldrma i danas nosi ime »Topski put« (Top-jol). Uspor. Ph. Ballif, Strassenwesen, p. 14 i O. Blau, Reisen, p. 111.

⁶⁷ Vrlo plastičan i vjeran opis rimske ceste dao je A. Grenier, Manuel d'archéologie gallo-romaine, II, Paris, 1954, p. 174: »Rimska cesta ekonomizira na umjetnim radovima: ona traži čvrsto tle i bježi od opasnosti poplave koje bi je učinile neupotrebljivom i razorile. Ona ne ide uvalom gdje inače potok i rijeka pružaju vrlo posjećen put i gdje bi cesta bila nekorisna. Kad je greben praktično težak, put ide stranom kose što je moguće većom visinom. U svakom slučaju cesta traži najzatvoreniji i najsigurniji teren«. (Citirano po

2. Ako rimska cesta nije korištena u recentnije doba, ona može imati vrlo različit izgled:

a) Utonula »tlaka«, jer su joj vode odnijele donji stroj ceste, kao npr. na Naklu (Buško blato), Trnovu (Šipovo) itd.

b) Kad su donji stroj iskrčili seljaci, obično se uz takve »tlake« nalaze gomile razbacanog lomljenog kamenja, u stvari trijeb da bi bolje rasla trava. Ovakve se »tlake« susreću na kraškom terenu, i to mjestimično na Janju, Glamočkom polju, Kupreškom polju itd.

c) Kao slabo raznesena kaldrma i nogostup, dok je sama trasa najčešće zarasla u zemlju ili se pretvorila u sadašnji put, npr. u Prosjeku na Kupreškom polju itd.

d) Ponekad se javlja kao kompletno konzervirana cesta, zarasla u ledinu, tek tu i tamo vidi se po koji ivičnjak, ili dijelovi kaldrme, npr. na kraškim poljima (Kupres, Janj, djelimično na Staretini, uz Crvljivicu itd.).

e) Ponekad kao dobro sačuvana cesta, zarasla u šumu, kao što je odsjek ceste na Staretini, od Strupnića do Čatrnje⁸⁸, ili pod gradinom Zmijinac na Ljubomirskom polju (Trebinje), gdje je trasirana u vrlo ravnoj liniji kroz cijelo polje na dužini od oko 8 milja (»kao po koncu«).

f) Kao kaldrma, zatrpana aluvijalnim nanosom, na poljima i u dolinama. Obično se pojavljuje kod oranja, jer kamen iz kaldrme zapinje za plug, a u vrijeme suše usjevi požute, npr. u Prisoju, Lištanima, Du-bravama kraj Stoca, na Glamočkom polju itd.

g) Kao dobro sačuvan nasip ili kaldrma, npr. između Lištana i Strupnića na Livanjskom polju, na Staretini planini, kod Hardomilja (Ljubuški) itd.⁸⁹

h) Kao manje ili više uzdignut nasip (*agger*) ali samo na kraćim potezima ceste, npr. na Privali i u Prisoju, u Olićima kraj Šipova, u Prosjeku na Kupreškom polju, pod kupreškim Velikim vratima, kod Prskalovih staja (*Ballif, Strassen* T IX, sl. 16) itd.⁹⁰

3. U izrazitom kamenjaru rimska cesta se osjeća kao »tlaka« usječena u živu stijenu, često sa kolotečinama, naročito na uzbrdicama i prijevojima, ali i kao obris na ravnom, kamenitom terenu, npr. na Privali, u Dubokom dolu, u Prosjeku, u dolini Bregave kod Opličića itd.⁹¹

Osim toga treba imati u vidu da na manjim, pa i na relativno većim odsjecima puta — gdje su to omogućili uvjeti terena (npr. preko polja, kraških ravni, i sl.) — ponekad ceste nisu imale umjetno građeni ager (korpus), nego su vodile po prirodnim putinama.

Ovim nisu iscrpljeni svi vidovi u kojima se na terenu manifestiraju rimske ceste. Tu i tamo se javljaju i drugi različiti detalji, karakteristični za rimsku cestogradnju, pojedinačni usjeci (u Čatama na Janju, u Rogoljima prema Trijebovu) mjestimično podzidi itd. Vrlo su karakteristične i stare međe između kojih cesta prolazi (u Mujdžićima kod Šipova, u Gerzovu, u Prisoju itd.). Mostovi se nisu sačuvali (osim tragova

Pašaliću, Naše starine III, 242). — Ovaj opis odgovara uglavnom i rimskim cestama u našim krajevima, a rezultat je svakako tehničkih zahtjeva ondašnjeg saobraćaja. — Sličan opis v. J. Martens, n. dj. 26.

⁸⁸ I. Bojanovski, n. dj. u bilj. 51.

⁸⁹ K. Patsch, GZM 1910, 177.

⁹⁰ Ph. Ballif, Strassen, 27, T. IX sl. 16.

⁹¹ K. Patsch, GZM 1914, 171, sl. 40. V. C. Miller, IR, p. VIII.

na Cetini, Bregavi, Trebižatu, Trebišnjici itd.)⁹², ali na njih često podsjećaju toponimi kao što su Mostine, Stara mostina, Mostište, Grčki most, Carski most, i sl. Uz ovakve ceste često se nalaze i stara groblja, ponekad i rimska, kao u Strupniću, na Borku (Glamočko polje) i kod Stubo vrela na Kupreškom polju⁹³. Važan su indicij, posebno u bezvodnim krajevima, izvori i bunari uz trase ovih cesta, npr. Stubo vrelo i Ušivac na Kupreškom polju, Žbanica u Stipanićkom i Mukišnica u Buškom blatu, odnosno bunari u Strupniću, Trijebovu itd. Uz ove ceste razasute su prethistorijske gradine i tumuli, a česti su i nalazi grčkih novaca⁹⁴.

Glavna i osnovna karakteristika svih rimskih putova kod nas jeste prema tome znalački izabrana trasa, vješto priljubljena plastici terena, uz minimalne zemljane radove, širine 3,5 do 4 m. Obično je pravac ceste dobro izabran, sa ravnomjernim usponom i padom, osim kod prijevoja. Vrlo je malo primjera koji bi ukazivali na razvijeniji način gradnje cesta, kakav se u carstvu udomaćio počevši od Trajana, sa većim nasipima i dubokim usjecima da bi se dobio ujednačeni nivo kolnika, a uspon i pad ceste sveo najviše do $3\frac{3}{4}\%$ ⁹⁵. U takve radove mogli bismo ubrojiti nasip kod Hardomilja⁹⁶, popravke iste komunikacije⁹⁷, kaldrmu između Lištana i Strupnića na Livanjskom polju⁹⁸, usjek između Dobrana i Tigarice⁹⁹ itd.

Na kraju još nekoliko riječi o miljokazima (*marmor milliarium*). Sve važnije ceste, koje bismo danas nazvali cestama 1. reda, bile su obilježene kamenim stupovima oblog presjeka, promjera do 40 cm, a visine do 1,50 m. U unutrašnjosti provincije Dalmacije najbolje obrađeni i najimpozantniji su miljokazi sa ceste Drvar—Petrovačko polje — dolina Sane, koji su bili postavljeni u vrijeme cara Klaudija, i to g 47/48. n. e. Svi miljokazi s ove ceste izradeni su u isto vrijeme, od istoga kamena (bračkog?) i u istoj radionici, što se ne može reći i za miljokaze sa ostalih cesta. Najveći broj miljokaza iz našeg područja poznat je sa magistralnih cesta Salona—Servitium i Salona—Argentaria, kojima se milijacija računala od Salone, dok se na cestama Petrovačko polje—dolina Sane i Trilj—Narona milijacija brojala od Burnuma (*caput viae*) odnosno Tiluriuma. Dobar broj miljokaza nema natpisa (anepigrafski), bilo da je natpis stradao, ili ga možda nije ni bilo¹⁰⁰.

⁹² Č. Truhelka, GZM 1892, 363—364; K. Patsch, Narona, šp. 54, sl. 24. Širina mosta iznosi: Stolac 3 m, Tihaljina 4 m, a Solin 3,20 m (L. Katić, Prilozi IX, 64, sl. 4).

⁹³ Za Strupnić, I. Bojanovski, n. dj. u bilj. 51; za Borak, D. Sergejevski, GZM 1942, 143; za Stubo, Ph. Ballif, Strassen 24, T. VII, sl. 14. Rimska groblja obično su uz etapne stanice.

⁹⁴ V. bilj. 54. — Uspor. K. Patsch, Narona šp. 52 = GZM 1896, 415 i M. Zaninović, Delmati II, p. 24—28.

⁹⁵ C. Miller, Itin. Rom, p. X.

⁹⁶ K. Patsch GZM 1910, 177. — Na osnovu natpisa CIL III 8484 iz 173. g. n. e. Patsch reparaturu ceste Bigeste — Narona datira u III v, usp. Kleinere Untersuchungen in und um Narona, Jahrbuch für Altertumskunde II (1908), 107. sl. 28 i 29.

⁹⁷ K. Patsch, Narona, šp. 32.

⁹⁸ I. Bojanovski, dj. n. u bilj. 51.

⁹⁹ C. Iveković, VAHD 1897, 201.

¹⁰⁰ O miljokazima v. O. Hirschfeld, Die römische Meilensteine, u Sitzungsab. d. kön. preuss. Akad. d. Wiss. IX, 1907, 1—17, posebno str. 25; Ph. Ballif, Strassen, 9. D. Sergejevski, GZM 1962, 93—95 — Pregled dotad poznatih miljokaza na rimskim cestama u Dalmaciji dali su Ph. Ballif,

Najstariji miljokaz je onaj iz doline Trešanice (Konjic) sa natpisom DIVO AVG(usto) iz 14. g. n. e.¹⁰¹, što je ujedno i najstarije epigrafsko svjedočanstvo o izgradnji rimskih cesta u ovoj provinciji. Većina ostalih miljokaza potiče od vladara III i IV stoljeća.

Miljokazi su najautentičniji dokaz za postojanje neke rimske ceste, pogotovo ako su pronađeni *in situ*. Osim toga oni su i važni izvori za proučavanje historijskih i gospodarskih problema, posebno topografije, iako za historijat određene ceste ne moraju imati većeg značaja. Miljokazi su, naime, u stvari, počasni spomenici u čast vladara, iako se — kako kaže Patsch — za vladanja tog vladara nije možda ništa učinilo za cestu¹⁰². Ne znamo da li su i Dolabeline ceste imale miljokaze. Ni jedan dosad nije pronađen. Možda su postavljeni istom kada su ceste dobile veći značaj za trgovinu i civilni promet uopće. Isto tako nije jasno da li su miljokazi postojali *in continuo* uz cijelu cestu ili samo na ponekim odsjecima ili istaknutijim mjestima. Upada, u oči, naime, da se u unutrašnjosti zemlje, u predjelima koji gravitiraju panonskoj niziji, sačuvao vrlo mali broj miljokaza. Šta je tome uzrok? Jesu li u ovim krajevima, koji oskudijevaju na građevinskom kamenu, miljokazi u toku vremena uništeni? Ili su možda u rječnim dolinama zatrpani u aluvijalnim nanosima? Ili ih ovdje možda nikad nije ni bilo? Čini se da su moguća sva tri razloga. O cestama su se u kasnije vrijeme, kada već vojska za njih nije imala interesa, brinule civilne vlasti, pa je moguće da sve oblasti nisu postupale jednako i da su miljokazi postavljeni uglavnom u blizini značajnih aglomeracija ili putnih stanica.

Ova praznina, nepostojanje miljokaza na velikom području, stvara najveće poteškoće u proučavanju rimskih cesta. Stoga ću u okviru ovih svojih istraživanja posvećivati miljokazima posebnu pažnju. Domaće stanovništvo ovo kamenje obično naziva »mramor«, a ponekad i »biljeg«¹⁰³, pa će tamo gdje je ovih spomenika već nestalo i ti nazivi, upotrijebljeni često kao toponimi (ponekad i u katastrima), dobro poslužiti za rekonstrukciju neke rimske trase.

Strassen 47—51 i M. Abramić, VAHD 1926—27, 154. Cf. E. Pašalić, O hod. pit., 148 i Naselja, 105.

¹⁰¹ CIL III 10164 = K. Patsch, AEM XVI, 82 = Ph. Ballif — K. Patsch, Strassen, 64.

¹⁰² GZM 1914, 174.

¹⁰³ O drugim narodnim nazivima ovih kamenih biljega, kojima su bile obilježene rimske ceste, kao što su »obli kamen«, »kamena mješina« »mašet« itd, v. D. Sergejevski, GZM 1962, 75 i I. Bojanovski, Adriatica, 511.

EPIGRAFSKI DODATAK (Tab. I i II)

CIL III 3198, a = 10156, a + 3200 = Abramić, VAHD 1926—27, 151:

- Ti(berius) C]aesar Divi Augusti f(ilius)*
Aug]ustus imp(erator) pont(ifex) max(imus)
trib(unicia)] potest(ate) XIIIX co(n)s(ul) II
viam] a colonia Salonitan(a)
 5 *ad f]in[e]s provinciae Illyrici*
? ?
cuius viai millia passus sunt
CLXVII munit per vexillarios
leg(ionis) VII et XI
item viam Gabinianam
 10 *ab Salonis Andetrium aperuit*
et munit per leg(ionem) VII

CIL III 3201 = 10159 + 3198, b = 10156, b = Abramić, VAHD 1926—27, 151:

- Ti(berius) C]aesar D[i]vi Augusti f(ilius)*
Au]gustus imp(erator) pontif(ex) max(imus)
trib(unicia) potest(ate) XXI¹ co(n)s(ul) III
viam a Salonis ad He [c]astel(lum)
 5 *Daesitiatum per mi[llia pass]uum*
CLVI munit
et idem viam ad Ba [flu]men
quod dividit Hbisibus
a Salonis munit per [millia pas]uum
CLVIII
 10 *[et idem viam]*
munit ad imum montem Ditionum
Ulcirum per millia passuum
a Salonis LXXVIID
 15 *P(ublio) Dolabella leg(ato) pro*
pr(aetore)

¹ Ispravljeno prema lekciji A. Betza, Untersuchungen, p. 28, bilj. 77. Cfr. D. Rendić, Dolabella, p. 343, bilj. 20.

CESTA »A COLONIA SALONITANA AD FINES PROVINCIAE ILLYRICI«

UVODNO RAZMATRANJE

Cesta *a colonia Salonitana ad fines provinciae Illyrici* (CIL III 3198, a = 10156, a + CIL III 3200), duga CLXVII *millia passus*, najduža je od svih pet komunikacija koje su izgrađene u Dolabelino doba. Cesta je sagrađena u vrlo kratkom vremenu *per vexillarios legionum VII et XI*. Završena je već 16/17. g. n. e. sa ciljem da se uspostavi brza i efikasna veza sa rimskim posadama u netom osvojenoj Panoniji (11. do 9. g. pr. n. e.), odnosno sa donedavno pokorenim plemenima (6—9. g. n. e.) u unutrašnjosti Ilirika (Delmati, Mezeji, Oserijati i dr.). Bila je to i najkraća veza Rima sa novopripojenom Panonijom, a ujedno i osnovna komunikacija na pravcu sjever—jug, od koje su se lateralno odvajale sve ostale ceste koje su iza toga izgrađene.

Prema složnoj ocjeni istraživača, Dolabelina se cesta u svom osnovnom pravcu poklapa sa itinerarskim komunikacijama Salona—Servitium (Itin. Ant. i Tab. Peut.)¹. Isti taj pravac, ali samo na odsjeku od Servicija do Baloje, poznat je i anonimnom geografu iz Ravene².

Osnovnu indicaciju za pravac itinerarskih cesta koje su završavale u Serviciumu (*Servitium*), pružila je *Notitia dignitatum* (nastala oko g. 400), koja navodi Servitium kao sjedište zapovjednika Prve panonske flote, a to je moglo biti samo na Savi³.

S druge pak strane, već odavno je bilo poznato da se *Aequum* nalazio u Čitluku kraj Sinja. Natpis, otkopan u Čitluku 1770. g. to je definitivno i potvrdio⁴. Tako je već dosta rano bio određen osnovni smjer itinerarskih komunikacija Salona—Servitium. Ipak, zbog nedostatka konkretnih podataka, u prvom redu epigrafskih, usprkos brojnih pokušaja, njihova trasa nije određena do danas na zadovoljavajući način. Pojedini autori iznijeli su manje ili više uspjele hipoteze, ali ni lokacije po-

¹ Uspor. M. Abramić, VAHD, 1926—27, 40—43; D. Sergejevski, GZM, 1942 116—118; E. Pašalić, AJ III, 63; K. Patsch, RE, Sp. 2325, s. v. *Ad Fines*.

² Itin. Ant. 268—269; Tab. Peut. segm. VI; Ravenn. Cosmogr. IV, 17—20.

³ Not. dign. occ XXXII, 55: *praefectus classis I Pannonicae Servitii*, Cf. Cons, Dalmatie, 234.

⁴ CIL III 2732 = I. Lovrić, Bilješke o putu po Dalmaciji opata Alberta Fortisa (hrvatski prijevod), Zagreb, 1948, 32—33. Cf. Mommsen, CIL III p. 360.

jedinih putnih stanica a ni trasa ove velike komunikacije nisu dosad fiksirane u skladu sa izvorima⁵.

Približnu trasu je Patsch definirao ovako: »Ona je pošla iz Salona, prelazila je Dugopolje i Čitluk — Aequum, uspinjala se na Prolog, presijecala je Livanjsko i Glamočko polje i Crnu Goru, sišla je u Banja Luku, te je dalje išla preko Laktaša i Laminaca. Kod Donje Doline ulazila je po svoj prilici u cestu koja je išla uz Savu«⁶

Ako se navedeni pravac uporedi sa modernom komunikacijom Split—Sinj—Livno—Glamoč—Banja Luka—Sava, čija dužina iznosi oko 318 km, a koja u osnovnom pravcu odgovara toku itinerarske ceste Salona—Servicium, odnosno *ad fines provinciae Illyrici*, vidjet ćemo da je rimska komunikacija bila kraća za punih 67 km (167 m. p. = oko 250 km), ali računajući samo do Laktaša (Ad Fines?). To znači da Dolabelinu cestu valja tražiti na što kraćoj liniji na pravcu Split—Sava. Pogotovo to vrijedi za trasu Antoninova Itinerara, koja je duga svega CXLIX m. p. = oko 224 km, dakle samo nekih 25 km više nego što iznosi zračna udaljenost Split—Bos. Gradiška.

Ovo saznanje bilo je odlučno i za topografsko određivanje rimske ceste na terenu. Već su prva terenska ispitivanja pokazala da su potrebne izvjesne korekture rezultata do kojih su došli Ballif i Pašalić. Temeljna opservacija sastoji se u tome da pravac rimske ceste ide gotovo ravno prema sjeveru, dakako uz nužna odstupanja koja je nametao planinski lanac Dinarida, na kojem je cesta morala savladati brojne manje i veće uspone. Kad je riječ o cesti Itin. Ant., onda se može govoriti o njenom gotovo pravolinijskom toku, a to je i inače karakteristično za rimsku cestogradnju (npr. cesta Tergeste—Tarsatica i neke druge).

S druge strane, to znači da Dolabelina cesta nije zaobilazila planinske lance Dinare, Golije sa Staretinom i dr., koji su se ispriječili na njenom putu prema unutrašnjosti, nego da ih je forsirala na topografski najpogodnijem mjestu, koristeći neku dugodolinu, dragu, sedlo i sl.

Ako se pak uporede podaci iz sva tri izvora, vidjet ćemo da je najduža Dolabelina cesta iz 16/17. g. n. e. Itinerer Antonini za ovaj pravac daje 149 m. p., dok Tabula ima svega 126 m. p., a to je premalo, jer zračna udaljenost Salona—Servicium iznosi oko 135 m. p.⁷

Radi se o krupnim razlikama što zadaje znatne poteškoće. Razlika između Dolabeline ceste i Tab. Peut. iznosi 41 m. p. Tome još valja dodati 16 m. p., koliko iznosi distanca Ad Fines—Servitium, što daje 57 m. p. = oko 85 km. Razlika pak između Dolabeline ceste i one sa Itin. Ant., računajući do Serviciuma, iznosi 34 m. p. = oko 51 km. Kako dakle objasniti ove disproporcije?

Objašnjenja koje bi se moglo efikasno kontrolirati, nema, jer ne poznamo ni pravac ni međustanice Dolabeline ceste. Poznat je samo njezin početak (Salona) i kraj (Ad Fines?). Disproporcija između Dolabeline

⁵ E. Pašalić, AJ III, 63.

⁶ Nahodaji novaca, GZM, 1902, 411.

⁷ Uspor. M. Hoernes, Alterthümer, 131.

i ceste Tab. Peut može se objasniti bar dijelom, lakunom na Tab Peut. Između stanica Bariduum i Ionnaria ispao je broj milja, ali ne znamo koliko. Jedina mogućnost da donekle kontroliramo ovaj izvor ostaju terenska ispitivanja i nalazi. Ako se, naime, tačno utvrdi trasa ove ceste, *in natura*, mogla bi se približno odrediti i njezina dužina, a to bi pružilo i zadovoljavajuće elemente za rekonstrukciju teksta Tabule.

Postavlja se alternativa: ili je Dolabelina cesta doista zaobilazila od naselja do naselja — kao što neki misle — ili se nije završavala u postaji Ad Fines (Tab. Peut.), koja se obično lokalizira u području Laktaši—Mahovljani, sjeverno od Banje Luke (Ravenatov Fines). U geografskom i topografskom smislu ni Laktaši, a ni Mahovljani, ne predstavljaju tačku koja bi obilježavala kraj jedne tako važne komunikacije kao što je bila Dolabelina. Osim toga, u prvo doba rimske administracije još nije bila sistematizirana cestovna mreža u Iliriku. Tada još nije bila izgrađena ni longitudinalna cesta *Siscia—Ad Praetorium XXX Servitio XXIII Urbate XXXIII Marsonie* i dalje za Sirmium, koja je do Urbate sigurno išla desnom obalom Save^{7a}. Ako bi se i dopustilo da je ta cesta već tada bila izgrađena, bilo bi nužno da se s njom poveže i Dolabelina cesta *a colonia Salonitana ad fines provinciae Illyrici* a to znači da bi Dolabelinu cestu trebalo produžiti sve do Save. Ali ni to ne bi dalo sasvim zadovoljavajuće rješenje, jer opet ne bi u potpunosti objasnilo razliku u dužini između itinerarskih cesta i Dolabeline ceste. Problem se može riješiti — uz uslov da je Dolabelina cesta i na svom putu od Salone do Posavine imala nešto dužu trasu od ceste Antoninova itinerara (167 : 154 m. p., razlika iznosi oko 13 m. p.), ako se Dolabelina cesta produži do prijelaza preko Save, tj. do *Urbate (po Itin. Ant., 268: Servitii XXIII Urbate)*, a taj se nalazio negdje između Urbate i Marsonije (Tab. Peut), u blizini današnjeg Srpc⁸. Na taj bi se način uskladile dužine svih triju izvora. Ili možda prijelaz preko Save treba produžiti do Donje Doline u području Oserijata?

Po svemu, dakle, izgleda da solinski natpis ne daje administrativnu nego geografsko-etnografsku granicu Ilirika, a ta je po svoj prilici završavala na Savi⁹. Solinski natpis vjerojatno želi reći da cesta ne ide do nekog mjesta unutar pokrajine, nego do kraja tj. do granice Ilirika u užem smislu, koji se mogao završavati samo na Savi kao na prirodnoj granici. Primjera takvog shvaćanja imamo i kod starih pisaca. Tako Ptolomej (Geogr. VIII, 5) još u II stoljeću navodi: »Peta karta Evrope obuhvata Reciju, Vindelaciju, Norik, obje Panonije i čitavu Iliriju sa graničnim otocima« (podvukao I. B.). Ptolomej dakle izdvaja Panoniju iz Ilirika. Isti pisac na drugom mjestu kaže da je »Ilirija (ne Dalmatia) okružena na sjeveru s obje Panonije, već naznačenih granica, a na zapadu

^{7a} I. Bojanovski, dj. nav. u bilj. 272.

⁸ I danas je kod Srpc najlakši prijelaz preko Save u Slavoniju.

⁹ O opsegu pojma *Illyricum* na solinskom natpisu raspravljao je M. Abramčić, VAHD 1926—27, 153. Abramčić termin »*ad fines*« identificira sa putnom stanicom *Ad Fines* (Tab. Peut.), odnosno *Fines* (Ravenn. Cosmographia 217, 16), dok mu naziv *Illyricum* znači isto što i *Dalmatia*. *Ad Fines* mu je granična stanica. Cf. Th. Mommsen, CIL III, p. 417 i 422.

sa Istrom ...» (Geogr. II, 16). Pa i sam August u svom političkom testamentu govori nešto slično: »*Pannoniorum gentes, quos ante me principem populi romani exercitus numquam adit, devictos per Ti. Neronem, qui tum erat privignus et legatus meus, imperio populi romani subieci protulique fines Illyrici ad ripam fluminis Danuvii*«¹⁰.

Posljednja rečenica jasno ukazuje da granica Ilirika prije Tiberijevih vojnih uspjeha (g. 12—9. pr. n. e.) nije dopirala do Dunava nego da je istom tada bila pomaknuta na Dunav (*protulique fines Illyrici ad ripam fluminis Danuvii*). Prema tome imali bismo do Save Ilirik u užem smislu i Ilirik u širem smislu: Dalmacija i obje Panonije. To bi i za naše pitanje bilo zadovoljavajuće rješenje.¹¹

Takvo rješenje problema implicira i drukčije tumačenje termina *ad Fines*, vrlo rasprostranjenog toponima koji se u Antoninovu itineraru javlja više od 20 puta, vrlo često i na takvim mjestima koja ne leže na granicama provincija. Takav je slučaj (da ostanemo u našim relacijama) između Naisa (*Naissus*) i stanice *Viciano* (Tab. Peut.), pa ponovno između *Viciano* i *Scupi*, jednom sjeverno, a drugi put južno od stanice *Vicianum*. U oba ova slučaja *ad Fines* označava putnu stanicu na granici dvaju samoupravnih teritorija, municipalnog i kolonijskog, tj. Ulpijane i Naisa^{11a}. Očito je da se radi o reliktu iz predrimskog vremena. Sličan slučaj je i sa stanicom *Ad Fines* — 20 milja zapadno od Siska na cesti Emona—Siscia (Tab. Peut. V—VI), koja se često identificira sa Topuskim, hipoteza koju s obzirom na podatke itinerara treba odbaciti. Tri posljednje stanice pred Siscijom (*Romula*, *Quadrata* i *Ad Fines*) zajedničke su cestama Emona—Siscija (Tab. Peut.) i Senia—Siscija (Itin. Ant. 274, 4—6). Radi se, očito, o grešci itinerara i kontaminaciji podataka dviju komunikacija, one dolinom Save (Tab. Peut.) i one iz Like (Itin. Ant.). Stanica *Ad Fines* u stvari pripada cesti Emona—Siscia pa nije mogla ležati na granici provincije, te je treba lokalizirati negdje oko Vel. Gorice (možda u Buševcu gdje se po Klemencu odvajala i cesta za Andautoniju), dakle na granici teritorija Varcijana i *Andautoniensium*^{11b}.

Kada je riječ o putnoj stanici *Ad Fines* — 16 milja južno od Servicija (Tab. Peut.), teško je reći radi li se i u ovom slučaju o graničnoj

¹⁰ *Monumentum Ancyranum*, c. XXX, Th. Mommsen, *Res gestae divi Augusti*, 86.

¹¹ Za naše pitanje nije bitno je li ili nije postojala dioba na *Superior* i *Inferior provincia Hillyricum* (Mommsen, CIL III, p. 279), jer je u radu riječ o geografskom, a ne administrativnom shvatanju Ilirika. O problemu *Superior* provincia Hillyricum, v. G. Novak. *Questiones Epidauritanae*, Rad. JAZU, knj. 339 p. 97—108.

^{11a} F. Papazoglu, *Srednjobalkanska plemena u predrimsko doba*, Akad. nauka i umjet. BiH Djela XXX, Sarajevo, 1969, 155. M. Mirković, *Rimski put Naissus—Scupi i stanice Ad Fines*, ZA, sv. 1—2/1960, 249—257. E. Čeršković, *Rimski put Naissus—Scupi i stanica Viciano*, Glasnik Muzeja Kosova i Metohije, VI, 1961, 123—129.

^{11b} Do greške Itin. Ant. 274 došlo je uslijed kontaminacije podataka dviju cesta: Senia—Siscia (cf. Tab. Peut.) i Emona—Siscia (Tab. Peut.), prve na odsjeku Siscia—Arupio, a druge na potezu Romula—Siscia. Prema tome u Itin. Ant. nedostaje krak ceste od Arupija (zapravo Bivija) prema Sisciji. Cf. J. Klemenc, *Teodozijevo pohod proti Maximusa iz Siscije do Petovija*, *Zgodovinski časopis* (»Kosov zbornik«), sv. 6—7, (1952—53) 78 i d.

postaji između dva plemenska teritorija, ili možda ovdje toponimija *ad Fines* odražava prigraničnu stanicu, u značenju »kod granice«, »pred granicom«, za razliku od sintagme. . . *ad fines provinciae Illyrici* sa Dolabelina natpisa, koja označava samu granicu Ilirika u užem smislu, tj. do rijeke Save.

Ipak, i u ovom slučaju više sam sklon (prvom) tumačenju, po kojem toponimija *ad Fines* (Ravenatovo *Fines*) obilježava situaciju iz predrimskog vremena, tj. granicu, odnosno pograničnu stanicu između teritorija dva plemena, u konkretnom slučaju Oserijata (Ptol. 2, 14, 2; Plin. n. h. III, 148) i vjerojatno Mezeja^{11c}.

Značenje ovog termina *ad Fines* najbolje će objasniti analogije iz Galije, gdje se na antičkim cestama vrlo često javlja galski toponim *Equoranda* (*Equaranda*), sa refleksima koji u modernom francuskom jeziku dolaze stotinjak puta: *Ingrande, Eygurande, Ivrande, Arande, Avrande* i sl. Toponim *Equoranda* je compositum koji u drugom dijelu znači »granica« dok u prvom (dijelu) prepoznajemo riječ »konj«, dakle pogranična konjska stanica, što je u latinskom izraženo sa *Fines* i sl^{11d}. Upravo ispitivanje ovih toponima doprinijelo je boljem upoznavanju etnografije predrimске Galije, koja je, kao i Ilirik, bila rascjepkana u brojna plemena (*cité*).

Stoga smijemo s razlogom naslućivati da toponimija *ad Fines* i u našem slučaju nije ništa drugo nego latinski *qualque* epihorske toponimije »granica«, »granična postaja«, pa možda i »granična postaja za konje«, kao i galski toponim *Equoranda*.

Po mišljenju Domaszewskog cesta se morala završavati istočnije od *Servitiuma*. Međutim, on ovu saobraćajnicu identificira sa itinerarskom cestom *Salona—Argentaria*, što se ne može prihvatiti već i zbog same činjenice što su u istočnom pravcu vodile — kako ćemo vidjeti, dvije Dolabeline ceste (*ad Hedum castellum Daesitiatum* i cesta *ad Bathinum flumen*). Prihvatljivije je mišljenje Domaszewskog da solinski natpis navodi samo onaj dio ceste koji su izgradile dalmatinske legije, dok su nastavak prema *Sirmiumu* vjerojatno gradile panonske legije (XV *Apollinaris*, IX *Hispana* ili VIII *Augusta*)¹²

Ako, naime, konfrontiramo sva tri izvora, očito je da se radi o tri, ili u najmanju ruku o dvije, djelomično različite trase istog magistralnog pravca. Sve tri ceste imaju istu polaznu tačku i sve tri se završavaju u istom području. Ako se usporede trase sa *Itin. Ant. i Tab. Peut.*, vidimo da se one rastaju u jednoj tački iza Čitluka (*Aequum*) i da se opet nakon 77 m. p. (*Itin. Ant.*) sastaju u *Leusabi*. U svom daljnjem toku obje idu

^{11c} Z. Marić, *Donja Dolina*, GZM 1964, 72—73 i Prilog 5. Usp. A. Mócsy, *Die Bevölkerung von Pannonien bis zu den Markomannenkriegen*, Budapest 1959, 26, 75 i karta. G. Alföldy, *Klio*, 326. H. v. Petrikovits, *Die Varciani*, 65.

^{11d} Emile Thevenot, *Histoire des Gaulois*, Paris 1971, 33—37, Cf. P. Lebel, *Où en est le problème d'Equoranda*, *Rev. arch. de l'Est*. 1954.

¹² *Beneficiarienposten* u BD, 1904, 11.

istom linijom, iako stanice kroz koje prolaze poslije Leusabe nisu identične, osim možda Aemate (Itin. Ant.) koja se obično smatra identičnom sa Lamatis (Tab. Peut.). Razlika u distanci između Leusabe i Aemate, odnosno Lamatis, od 3 m. p. (XIII:X m. p.) može se lako objasniti. Sve ostale elemente obiju trasa između stanica Aequum i Leusaba treba tražiti odvojeno na terenu, jer su na tom odsjeku, u stvari, u pitanju dvije komunikacije, odnosno dva različita pravca ili kraka, vjerojatno starija i mlađa varijanta istog osnovnog pravca.

Cestu Salonae—Servitium dakle, valja promatrati i u njenom razvoju, a ne statički. U toku vremena bile su sagrađene nove dionice koje su se uklapale u isti osnovni pravac. U razmatranju tog pitanja težak problem predstavlja po svoj prilici najmlađa varijanta, koja je označena i sa najvećim brojem stanica, što možda upućuje na vrijeme kada je *cursus publicus* bio razvijeniji a broj stanica povećan. U pitanju je u prvom redu dužina te varijante koja po Tab. Peut. iznosi svega 126 m. p. = 189 km, dakle manje nego što je zračna udaljenost od Salone do Servicija. Postavlja se pitanje kako popuniti lakunu između stanica Bariduum i Ionnaria, gdje je greškom kopiste ispala milijacija. Upravo na ovom odsjeku Tabula navodi niz stanica sa manjim rastojanjem (*Aequo VIII In Alperio XIV Bariduo—Ionnaria XIII Sarite VII Indenea V Baloie XII Leusaba*). Očekivali bismo da je i distanca između Bariduum-a i Jonnarije imala najviše do XV m. p. Međutim, takva konjektura — kako ćemo vidjeti — ne bi zadovoljila jer ne odgovara situaciji na terenu, pa stoga korumpirano mjesto treba emendirati sa oko XXX m. p.¹³ Ili je, možda, na tome mjestu ispala još koja stanica? To je pitanje o kojem se može nagađati ovako ili onako. Kakva je situacija na terenu, pokazat će naše daljnje izlaganje.

Posebno bih htio istaći da se istraživač općenito nalazi u vrlo nezavidnom položaju u području koje leži sjeverno od dinarskih planina. To posebno važi za teren Podrašničkog polja prema sjeveroistoku, sve do Save. Na tom području uopće nema izrazitih tragova rimskih cesta (ili su rijetki), koji se na kraškom terenu nisu ni mogli sačuvati, a u aluvijalnoj ravni nizvodno od Banje Luke još manje. Osim anepigrafskog miljokaza iz Gornjeg Šehera kraj Banja Luke, koji ranijim istraživačima nije bio poznat, na ovom dijelu nema drugih sigurnih ostataka ceste, ili se kao takvi sa sigurnošću ne mogu odrediti. Kada se raspravlja o konkretnoj cesti, onda ostaci rimskog materijala i substrukcija, ili neka stara kaldrma i poneki usjek, ne moraju da budu i dokazi za određenu cestu, jer su takvi objekti mogli stajati i na lokalnim putovima. Istraživač posebno mora biti oprezan kada su u pitanju stare kaldrme i uopće stari putovi. Stoga u ovom području i nema prave mogućnosti za mikrotopografska hodološka istraživanja rimskih cesta, pa smo više upućeni da na osnovu općeg pravca komunikacije i njezine dužine, uz to koristeći mjestimične ostatke antike, njihov pravac rekonstruiramo samo u osnovnoj liniji. Osim tragova rimskih aglomeracija, važne indikacije pružaju i

¹³ Do takvog zaključka već je došao W. Tomaschek, *Topographie*, 517: »Die hier anzunehmende Lücke dürfen wir auf XXX schätzen, usw. ...«. Cf. M. Hoernes, 132. U stvari, to je razlika zbira distanci između Tabule i Itinerara.

srednjovjekovni i turski putovi koji su vrlo često nastali na antičkoj podlozi¹⁴. Često se rimski putovi poklapaju i sa trasama suvremenih cesta, koje su mahom izgrađene u posljednjem stoljeću. Stoga će upravo na odsjeku od Podrašnice do Banje Luke trasa rimske ceste biti najviše revidirana, jer nema nijednog čvrstog dokaza za pravac preko Zmijanja kojim je dosad vođena. To je pravac preko Čadavice, Sitnice i Bunara na Kola i Banju Luku, koji je odredio još O. Blau, prvi istraživač ove ceste, a koji su prihvatili, uz manje izmjene,¹⁵ svi kasniji istraživači.

O trasi Dolabeline ceste (*ad fines provinciae Illyrici*), zbog pomanjkanja potrebnih elemenata, samo se može nagađati. Možda je njezin tok u osnovi identičan sa jednom od itinerarskih komunikacija, sa trasom Antoninova Itinerara, odnosno Tabule. Stoga najprije valja odrediti i rekonstruirati trase itinerarskih cesta. S obzirom na veću dužinu Dolabeline ceste: 167 milja prema 149 milja sa Itin. Ant., moguće je da je Dolabelina komunikacija išla — bar djelomično — i trećim pravcem. Preliminarno i hipotetički mogao bi se uzeti kao moguć u obzir i pravac: Čitluk kraj Sinja — izvor Cetine — Uništa — Grahovo — Grkovci — Glamočko polje — Mliništa — Pecka — Podrašnica — Banja Luka — Sava. Ta bi trasa zadovoljila u isto vrijeme taktičke i strateške potrebe trenutka u kome je nastala, a ujedno bi ostala u granicama distanci solinskog natpisa. Ovakva trasa imala bi dosta opravdanja i sa stanovišta arheološke topografije, jer bi prolazila kroz veći broj značajnih antičkih naselja (u gornjoj Cetini, u Grkovcima i Bastasima na Livanjskom polju), koja su zajamčena arheološkim nalazima.¹⁶ Uz to se radi o prirodnom i dosta povoljnom pravcu.

U ovom radu, polazeći od poznatog, najprije ćemo ispitati tragove itinerarskih cesta, iako su one zajamčene tek u kasnije doba, te se na osnovu dobijenih rezultata vratiti na Dolabelinu cestu iz 16/17. g. n. e.

Izgradnja kolske ceste, duge 167 milja = oko 250 km, po teškom i pretežno planinskom terenu za ono vrijeme je bio vrlo težak i složen zahvat, ali i dokaz širine pogleda njenih graditelja, u prvom redu samog Dolabele. Koliko je to bio težak pothvat sa tehničkog gledišta najbolje će to ilustrirati uzdužni presjek ceste sa nadmorskim visinama: Solin 0, Klis 339, Cetina 302, Prolog (sedlo) 1140, Livanjsko polje 709, Staretina (Čatrnja) 1320, Glamočko polje (Halapić) 933, Mliništa 1250, Pecka 551, Štrbina (klanac) 941, Podrašničko polje 750, Banja Luka 163 i Sava (Bos.

¹⁴ E. Čerškov, Oko problema komunikacija i položaja naselja na Kosovu i Metohiji u rimskom periodu, Glasnik Muzeja Kosova i Metohije, Priština, 1957, sv. II, str. 65 i 74.

¹⁵ O. Blau, Reisen, 110; isti, Monatsberichte der Berliner Akademie der Wissenschaften 1867, 742.

¹⁶ C. Patsch, Dolina gornje Cetine u rimsko doba, GZM, 1899, 69. B. Gabričević, Dvije ilirske općine s područja Vrljike, VAHD, 1953, 103. A. P. Mišura, Colonia Romana Aequum Claudium (Čitluk), Graz et Vienne, 1921, 4 i d. C. Patsch, Municipium Salvium, GZM 1906, 161. D. Sergejevski, Novi i revidirani natpisi, GZM, 1951, 301. Isti, Rimski spomenici iz Bosne Spom. 77, br. 28—33; itd.

Gradiška) 95 m. Najveći relativni uspon, onaj iz Sinjskog polja na Prolog, iznosio je oko 830 m, dok je samo nešto niži bio onaj iz Strupniča preko Staretine na Glamočko polje (700 m). Oba ova uspona bila su izvedena vrlo vješto, koristeći prirodne dugodoline i sedla. Cesta je na više mjesta prelazila snježnu granicu od 700 m visine, koja se u našim uslovima smatra kritičnom u pogledu prohodnosti tokom cijele zime. Stoga je na najvišim tačkama (Prolog, Čatrnja, Mliništa, Štrbina) morala postojati posebna zimska služba koja se brinula o prohodnosti ceste, u početku u kompetenciji vojske, a kasnije područnih municipalnih, odnosno peregrinskih vlasti, već prema području kroz koje je cesta prolazila. Međutim, o organizaciji te službe iz raspoloživih izvora sa našeg područja, ne znamo ništa.

Probijanje planinske barijere Dinarida, imalo je bez sumnje velike posljedice ne samo sa stanovišta sigurnosti rimske vlasti u Dalmaciji i Panonskom bazenu nego i za kulturni razvoj ovog prostora. Bio je to prvi i posljednji put da je savladana »antinomija tranzitne intrazitnosti Dinarida« na osovini sjever—jug i time na tehnički zadovoljavajući način u vojnom, ekonomskom i kulturnom pogledu povezana dva tako važna evropska kompleksa kao što su mediteranski i podunavski, što je u krajnjoj liniji imalo za posljedicu »mediteranizaciju« dinarsko-panonskog prostora. Time je preko Salone, kao centripetalne tačke na istočnoj obali Jadrana, Rim najkraćim i najprirodnijim putem bio vezan sa limesom na Dunavu, ali i sa unutrašnjim prostorom Ilirika, što je za naše krajeve imalo u političkom i kulturnom pogledu sudbonosne posljedice. Upravo je to komunikacija, uz onu dolinama Sane i Unca, kojom su i naši preci sišli na toplo mediteransko more. Uz te stare ceste koje su ostale i onda kada više nije bilo rimskog carstva i Rimljana formirale su se kao oko kičme hrvatska i bosanska srednjovjekovna država. Odatle je nastala i težnja da se Primorje i njegovo zaleđe povežu modernom prometnicom koja bi u skladu sa današnjim tehničkim potrebama i mogućnostima ostvarili cilj koji je praktični Rimljanin shvatio i ostvario još prije dvije tisuće godina.

HISTORIJAT ISTRAŽIVANJA

Istraživanjem ove komunikacije, ili tačnije rečeno ovog pravca, bavio se veliki broj stručnjaka. F. Ballif ju je jedini ispitao iz autopsije na cijelom toku kroz današnju Bosnu i Hercegovinu, dok su Blau, Hocrnes, Sergejevski, Pašalić i Alačević ispitivali samo pojedine odsjeke. Ostale brojne interpretacije (Katančić, Kukuljević, Tomaschek, Cons, Kiepert, Domaszewski, Miller, Wilkes i drugi) plod su kabinetskog rada, koji se oslanjao isključivo na izvore i literaturu. To i jeste razlog što su rezultati pojedinih istraživača vrlo disparatni a lokalizacije pojedinih putnih stanica različite.

Na priloženoj tabeli uneseni su, zbog preglednosti, podaci do kojih su došli oni istraživači koji su se, u posljednjih stotinjak godina, sistematski bavili istraživanjem rimskih komunikacija u rimskoj provinciji Dalmaciji, i koji su cestu Salona—Servitium proučavali u cjelini, tj. na njezinom cijelom toku od Salone do Save.

(Vidi: priloženi Tabelarni pregled)

TABELARNI PREGLED -- TOPOGRAFIJA RIMSKE GESTE SALONA-SERVITIUM

Solinski natpis	IZVORI				BILJEŠKE	Lokalizacije putnih stanica												
	lin.	ant.	Tab.	Peut.		Raven-nati Cosmo-graphia	KATAN-CIĆ 1824	O. BLAU 1867	CIL III 1873	KUKU-LJEVIĆ 1873	TOMA-SCHEK 1880	HOER-NES 1882	ALACE-VIĆ 1881/2	CONS 1882	BALLIF 1883	CIL III 1902	MILLER 1916	PAŠA-LIĆ 1950
1	2	3	4	5	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12		
A colonia Salonitana m. p. CLXVII	SALONAS XXI	SALONA XVI						SOLIN										
	AEQUO XVII	AEQUO VIII			Aikouon kolonia, Pt.	SINJ		ČITLUK	ČITLUK	ČITLUK	ČITLUK	ČITLUK	ČITLUK	ČITLUK	ČITLUK	ČITLUK		
	PELVA XVIII					VRELO PLIVE	LJUBUN-ČIĆ	LIŠTANI	LJUBUN-ČIĆ ili izvor Plive	LIŠTANI	VRLIKA	vrelo CETINE	LIŠTANI	LIŠTANI		VRLIKA — kod KOLJANE	— kod LIVNA	
	SALVIAE XXIV				Salouia Pt.	ZASOLJE	GLAVICE	GLAVICA	GLAVICE	— kod GLAVICE	GLAVICE	GRAHOVO	GLAVICE	GLAVICE		GRAHOVO	PODGRA-DINA Kamenska	
	SARNADE XVIII					(= SARIT-TE)	PECKA	?	PECKA (= Saritte)	PECKA	izvor Sane	VEDRO POLJE		PECKA		Kod han KOKOROSA (Bravsko)	PECKA	
	LEUSABA					KLJUČ	PODRAŠ-NICA	PODRAŠ-NICA	na utoku Bile u Lašvu	PODRAŠ-NICA	PODRAŠ-NICA	SITNICA	PODRAŠ-NICA	PODRAŠ-NICA	SITNICA	južno od Sitnice	BUNARI	
		IN ALPE-RIO XIV							PROLOG	(kod) BILI BRIG	PROLOG	PROLOG	BILI BRIG				PROLOG	
		BARIDUO —								STRAŽ-BINA (Kupres)	LIVNO	ŠEVARO-VO BLATO					GLAMOČ	
		IONNARIA XIII					KNIN		OTINOVCI	VAGAN na JANJU		SJENO-KOS (Star-etina)	VAGAN na Janju		STARE-TINA pl.	GLAVICA		
		SARITTE VII					STRMICA		PECKA	SARIĆI na Plivi	PRILUKA	VAGAN (Glamoč p.)			PODGRA-DINA kod Očtaka	SKOKOVI		
		INDENEA V					UNAC		ČIPULJIĆ	JEZERO	GLAMOČ	CRNA GORA	JEZERO		GRADINA kod Pečke	PECKA		
		BALOIE XII	BALOIA				BILAJ		BIJALO-VAC ili Majdan	VARCAR ili Majdan	GLAVICE (= Salviae)	PECKA	VARCAR ili Majdan		južno od PODRAŠ-NICE	južno od PODRAŠ-NICE		
		LEUSABA XIII	LEUSABA X	LEUSABA			KLJUČ	PODRAŠ-NIČKO POLJE	PODRAŠ-NICA	na utoku Bile u Lašvu	PODRAŠ-NICA	PODRAŠ-NIČKO POLJE	SITNICA	PODRAŠ-NICA	PODRAŠ-NICA	SITNICA	južno od SITNICE	BUNARI
		AEMATE XIX	LAMATIS XII	LAMATIS		AEMATTI-NOS CIL III 8048	KAMEN-GRAD ili MAJ DAN	DOBRI-NJE	BUNARI	— kod Dob-rinaca i Bunarova	Han PAVIĆ	Han BUNARI	BUNARI	PAVIĆ i BUNARI	BUNARI	DOBRI-NJE	DOBRI-NJE	SLIVNO
		CASTRA XIII			Miller, IR: CASRA CL CIL III 8048a i 10189	KOZARAC	HAN PAVIĆ	DOBRI-NJE	grad PAVIĆ	BANJA LUKA	BANJA LUKA	BANJA LUKA	— kod BANJE LUKE	DOBRI-NJE	ŠEHER kod B. Luke	— kod BANJE LUKE	BANJA LUKA	
	AD LA-DIOS XXIV					BANJA LUKA	BANJA LUKA	BANJA LUKA	LAUŠ kod Banje Luke	TRN	(= Castra ad Ladios)	TRN		BANJA LUKA	TRN	TRN ili SLATINA	TRN	
		AD FINES XVI	FINES			KLANAC na Vrbaški	LAKTAŠI	LAKTAŠI	LAKTAŠI	— kod LAKTAŠA	LAKTAŠI	LJEBŠA-NICA (Laktaši)	LAKTAŠI	LAKTAŠI	LAKTAŠI	— kod Ba-kinaca ili LAKTAŠA	MAHOV-LJANI	
ad fines provinciae Illyrici	SERVITIUM	SERVITTO	SERVITI-UM		Serviti, Not. dign, p. 92		SRBAC	BOS. GRADIŠ-KA	SRBAC ili Svinjar	BOS. GRADIŠ-KA	BOS. GRADIŠ-KA	STARA GRADIŠ-KA		BOS. GRADIŠ-KA	BOS. GRADIŠ-KA	STARA GRADIŠ-KA	BOS. GRADIŠ-KA	

Daleko je veći broj arheologa i historičara koji su se bavili istraživanjem samo pojedinih dionica ili odsjeka ove magistralne prometnice, a koji se najčešće nisu upuštali u ubikacije pojedinih stanica na njenom dugom putu, kao što su Evans, Patsch, Bulić, Abramić, Sergejevski i brojni drugi. O njihovim mišljenjima bit će govora uz opis pojedinih dionica.

Već sam pogled na Tabelarni pregled pokazuje da su rezultati proučavanja ove značajne komunikacije vrlo divergentni. Sama cesta vodena je raznim pravcima, a postaje (*mansiones*) različito locirane. Tako A. M. Katančić trasu ove komunikacije vodi suviše zapadno, u dolinu Sane, i time miješa sa cestom *ad imum montem Ditionum Ulcirum* solinskog natpisa¹⁷.

O. Blau je prvi odredio pravac ceste na odsjeku Banja Luka—Glamočko polje, i to pravcem Kola—Bunari—Sitnica—Podrašničko polje—Pecka—Mlinište—Glavice¹⁸. Slabost je ove Blauove rekonstrukcije, kao i one Kieperta, Ballifa i Pašalića, što ne uzima u obzir putne stanice Tabule Peutingerijane.

I. Kukuljević trasu ove komunikacije skreće sa pravog puta i vodi u dolinu Lašve i Vrbasa, istočnije nego što je ona išla¹⁹.

W. Tomaschek, dao je dosad najtačniju topografiju ceste Salona—Servitium iako je nije proučavao na terenu. Tomaschek je dobro shvatio izvore i najviše se od svih autora približio stvarnoj trasi obiju itinerara, posebno Antoninova itinerara²⁰.

M. Hoernes je, identificirajući *Salviae* (Itin. Ant.) sa *Baloie* (Tab. Peut.), pobrkao obje varijante. Za putne stanice *Castra* (Tab. Peut.), i *Ad Ladios* (Itin. Ant.) smatra da su jedna stanica: *Castra ad Ladios*. Trasu Itin. Ant. vodi preko Uništa dolinom Cetine²¹.

J. Alačević je također jedan krak ove komunikacije (Itin. Ant.) vodio suviše zapadno, preko Vedrog Polja (Petrovačko polje), a odatle, kao i Hoernes, preko Grahova na vrelo Cetine, i to preko Uništa²².

H. Cons uglavnom usvaja Tomaschekove rezultate, s tim što *Sarnade* identificira (Itin. Ant.) sa *Saritte* (Tab. Peut.), ali ih ne ubicira. Cons nema ni stanice *Bariduum*²³.

Ph. Ballif je prvi odredio trasu ceste na terenu, ali samo varijantu koju daje Itin. Antonini, dok su lokalizacije pojedinih stanica date (na karti) prema H. Kiepertu u CIL III iz 1873. g.²⁴

Na sve tri Kiepertove karte trasa ceste je prikazana različito. Dok je na karti u CIL III iz 1873., T. III nacrtan samo pravac preko Glamočkog polja i Sitnice, na onoj iz 1902. (T. VI) ucrtana je i trasa Prolog—Livno—Šuica—Kupres—Janj—Šipovo—Majdan—Bilajce kod Varcar Vakufa, gdje se ova trasa završava. Dionica Kupres—Janj data je kao sigurna. U atlasu *Formae orbis antiqui* situacija je opet različita: varijanta

¹⁷A. M. Katančić, *Orbis antiquus ex tabula itineraria Theodosii imperatoris*, I i II, Budae, 1824 i 1825, posebno I, 330.

¹⁸O. Blau, *Monatsberichte der Berliner Akademie der Wissenschaften*, 1867, 742. Uspor. *Reisen* 110—119.

¹⁹Panonija rimska, 103—132.

²⁰Topographie, 512—517.

²¹Alterthümer der Hercegovina, II, 131—136.

²²La via romana, BD, 1881 i 1882 (u nastavcima). Cf. Š. Ljubić, *VHAD*, 1886, 40.

²³H. Cons, *Dalmatie*, 229—235.

²⁴Strassen, 17—21.

Itin. Ant. ide preko Vrlike (*Pelva*) i Grahova (*Salviae*), dok ona Tab. Peut. vodi od Aequuma na Prolog (*in Alperio*), Livno (*Bariduo*), pa Glamočko polje. Obje trase sastaju se u Leusabi (Podrašnica?), pa preko Sitnice i Bunara, dakle linijom koju je odredio još Blau, vode na Savu²⁵.

K. Miller jednu varijantu vodi preko Petrovačkog (Itin. Ant.), a drugu preko Glamočkog polja (Tab. Peut.)²⁶.

E. Pašalić uglavnom slijedi trasu Blaua i Ballifa i ne daje, kao ni oni, topografiju ceste sa Tab. Peut.²⁷, nego samo pretpostavlja da nije išla trasom Itin. Ant. nego dolinom Cetine. Sjeverno od Leusabe, koju lokalizira u Bunare na Zmijanju, obje su varijante, i po Pašaliću, nastavljale istom trasom²⁸.

Ukratko ću iznijeti i mišljenja nekih autora koji nisu u cjelini proučavali komunikaciju i njezinu topografiju, pa ih stoga nisam mogao unijeti u Tabelarni pregled.

A. Evans je ovu cestu vodio dolinom gornje Cetine na Knin i dalje na Grahovo, Petrovačko polje do Ključa u dolini Sane, dakle trasom kojom je išla cesta *ad imum montem Ditionum Ulcirum*, koju je u unutrašnjosti izgradio Klaudije²⁹.

K. Patsch se nije složio sa Balifovim trasama na Livanjskom polju: Prolog—Lištani—Čelebić (u stvari Lištani—Strupnić) i Prolog—Raspovina—Livno, pretpostavljajući im trasu uz rub polja³⁰. Po Patschu cesta je na Savu izbijala u Donjoj Dolini³¹.

F. Bulić je dionicu Salona—Aequum ispitao mikrotopografski na osnovu tragova same ceste (kolotečine, planum, naselja i natpisi). Jedan ogranak (Itin. Ant.) ove ceste Bulić je vodio iz Aequuma preko Uništa na Grahovo polje, pa na Glamoč (*Salviae*) i Banja Luku, a drugi preko Prologa prema Banjoj Luci³².

A. Domaszewski cestu *ad fines provinciae Illyrici* identificira sa itinerarskom cestom Salona—Argentaria (Tab. Peut.)³³.

G. Novak se nije bavio hodološkim proučavanjima, ali je na osnovu izvora i literature dao lokacije pojedinih putnih stanica s ove i ostalih itinerarskih komunikacija³⁴.

M. Abramić smatra da je Dolabelina cesta, koju vodi »do granice pokrajine Ilirika«, identična sa itinerarskim cestama Itin. Ant. i Tab. Peut., ali joj ne određuje trasu ni topografiju³⁵.

²⁵ H. Kiepert u CIL III Tom I, sv. 2, 1873, T III i CIL III, Suppl. 1902, T. VI; posljednju descripsit H. Kiepert, supplement R. Kiepert; H. Kiepert, *Formae orbis antiqui*, bearbeitet und herausgegeben von Richard Kiepert, Berlin, 1901, T XVII (Illyricum et Thracia). Dalje u tekstu FOA.

²⁶ IR šp. 478.

²⁷ AI, III, 64 kaže: »Einzelne Stationen in der Tab. Peut. konnten jedoch bis heute weder identifiziert, noch lokalisiert werden (Inalperio, Bariduo Ion-naria, Saritte, Indenea und Baloie)«. Cf. Naselja, 30—31.

²⁸ Ibidem.

²⁹ AR III, 57—58 i karta.

³⁰ GZM 1906, 168 i 179.

³¹ GZM 1902, 411. Uspor. Č. Truhelka, Prehistorijske sojenice u korigu Save kod Donje Doline, GZM 1901, 229.

³² Stridon, rodno mjesto sv. Jeronima, Sarajevo, 1920, 87; BD, 1887, 28—29; BD, 1903, 113 i d., itd. Cf. Alačević, BD, 1882, 118 i 133.

³³ Die Beneficiärerposten, 11.

³⁴ Supplement Bulletinu Dalmato g. XXXVIII, Zagreb, 1915, 24—25.

³⁵ O novim miljokazima i rimskim cestama Dalmacije, VAHD 1926—27, 153.

D. Sergejevski je zaključio na osnovu detaljnog studija da na Glamočkom polju postoji samo jedna cesta koja je sigurno rimskog postanja, »i to ona s Tab. Peut.«, dok je drugi ogranak (Itin. Ant.) išao preko Bravskog, tj. preko Petrovačkog polja³⁶.

U vezi sa interpretacijom novog medašnog natpisa »...inter Barizaniates et Lizaviates...«, iz Šušnjara kraj Vrlike, u gornjoj Cetini, predložio je B. Gabričević, ali vrlo oprezno, dvije varijante trase: ogranak Tab. Peut (59 milja) od Aequuma preko Prologa i Strupnića na Livanjskom polju, a ogranak Itin. Ant. (73 milje) preko Vrlike, Uništa, Grkovaca, Bastasa i Staretine. Oba izlaze na Glamočko polje. Tu se kao odlučni problem postavlja ubikacija Bariduuma (*etnik Barizaniates*), koji Gabričević smješta u okolinu Vrlike³⁷.

G. Alföldy i J. J. Wilkes u svojim monografijskim sintezama o rimskoj provinciji Dalmaciji nisu se posebno bavili proučavanjem ceste. Kad je riječ o antičkoj topografiji današnje Bosne, obojica usvajaju samo nešto malo modificiranu topografiju Pašalića. Ni jedan ni drugi nemaju na priloženim kartama ucrtane komunikacije³⁸.

Pojedinačne podatke i osvrtne o rimskim cestama dali su i drugi brojni autori, koje ćemo po potrebi citirati.

Kako se iz izloženog vidi, dosadašnja istraživanja nisu dala pouzdanog rješenja ni trase ni topografije ove magistralne ceste. Ipak, jedno je većini istraživača zajedničko: slažu se da je Dolabelina cesta u svom osnovnom pravcu i cilju, kao najvažniji spoj Salone i Podunavlja, identična sa itinerarskim cestama kako su tradirane u Antoninovu itineraru i nešto mlađoj Kastorovoj (Peutingerovoj) tabli. Uz to je većina istraživača složna da ogranak Itin. Ant. valja tražiti zapadnije od onoga Tab. Peut. Pri tome, ipak, većina istraživača griješi kada obje varijante spaja već na Glamočkom polju. Vidjeli smo, naime, da se na odsjeku Aequum—Leusaba trase ne podudaraju.

Da bi se, dakle, bar posrednim putem rekonstruirala trasa Dolabeline ceste iz 16/17. g., najprije je potrebno na osnovu terenskih ispitivanja kao i elemenata koje pružaju itinerari, odrediti pruge itinerarskih komunikacija (v. Kartu I).

TRASA RIMSKE CESTE OD SALONE DO SERVITIUMA

A. ITINERARIUM ANTONINI

Antoninov itinerar (268—269) daje slijedeću trasu ceste: *Salonas XXI Aequo XVII Pelva XVIII Salviae XXIV Sarnade XVIII Leusaba XIII Aemate XIX Ad Ladios XXIV Servitii*.

Ako milju računamo 1472 m³⁹, zbirna dužina komunikacije iznosi 154 m. p. = 226.668 m. Prema mišljenju većine istraživača (Blau, Kiepe-

³⁶ Putne bilješke iz Glamoča, GZM, 1942, 117 i 119.

³⁷ Dj. nav. u bilj. 16, 103 i d. Cf. Pašalić, Naselja, 31. v. bilj. 391.

³⁸ G. Alföldy, *Bevölkerung*, 172; topografija passim (Aequum, Pelva Salviae, Bariduo, Castra, Ad Fines); J. J. Wilkes, *Dalmatia*, 452—453; topografija passim (Aequum, Pelva, Salviae Sarnade = Saritte, Leusaba, Aemate, Castra, Ad Fines, Servitium).

³⁹ D. Aremburg, s. v. K. Patsch, *Narona*, 50, računa 1 rimsku milju 1478,5 praktično 1480 m. Po I. Kukuljeviću, *Panonija rimska*, 104, bilj. 3, 1 milja = 24 minute, 5 milja = 2 sata. U praktičnom obračunu obično se uzimlje 1 rimska milja = 1000 passus duplices = 1500 m. Jedna i po rimska milja odgovara tačno jednoj galskoj leugi (2222 m), dakle 1480 m.

pert, Kukuljević, Tomaschek, Cons, Ballif i Pašalić) cesta je išla preko Ekvuma i Prologa do Livanjskog polja, a odatle na Glamočko polje, Pecku i dalje u unutrašnjost zemlje. Drukčije su mišljenje iznijeli Hoernes, Alačević, Miller i Gabričević, koji je vode preko Vrlike na Grhovo, odnosno na Grkovce (*Livanjsko polje*). Sergejevski je mislio da je ova cesta vodila preko Bravskog (Petrovačko polje).

Ako ne želimo sumnjati u vjerodostojnost izvora, a za to nemamo razloga jer nas Itin. Anton. svojim distancama dovodi do određenog cilja, onda se moramo odlučiti za transdinarski pravac preko Prologa i Lištana na Staretinu i Glamočko polje, jer se taj pravac skladno uklapa u distancu Itinerara, a s druge strane potpuno je u skladu i sa milijacijom miljokaza kod Prologa (34 milje od Salone) i onoga na Staretini (51 milja od Salone), kao i onog nadomak Ravnih Mliništa (65 milja od Salone). Trasa pak preko Vrlike i Uništa bila bi osjetljivo duža, iznosila bi od Salone do Halapića na Glamočkom polju, gdje se obično ubicira putna stanica *Salviae*, oko 110 km, umjesto 82 km, koliko daje Itinerar⁴⁰.

Neki autori, među njima i Ballif, ovu cestu vode preko Muća (Andetrium), što također ne odgovara udaljenostima na terenu i ne uklapa se u milijaciju Itinerara. Cesta je do Čitluka i Prologa vodila najkraćim putem — preko Dugopolja i Sinja, kuda vodi i moderna cesta, i to pravcem kako ga je odredio Bulić.

To je uglavnom ona trasa koju je markirao Tomaschek, jedan od prvih njenih istraživača istina sa izvjesnim pogreškama, a koji kaže: »*Von Han Prolog bis zur Hochebene Podrašnica gab es also im Alterthum zwei Strassen; beiden vervolgen eine möglichst gerade Richtung, beide führen über ziemlich schwieriges Terrain, beide wichen dem ungangbaren Hochrücken Crna-gora aus; während aber die... Route der Tabula mehr nach Osten hin ausbiegt, wendet sich die im It. Ant. markierte Strasse über die nordwestlichen Thalkessel; auf jener war Saritte, auf dieser Salvia Durchgangspunkt, das wichtigste Culturcentrum*«⁴¹.

1. *Dionica Salonae XXI Aequum*

Distanca od 21 milje iznosi oko 31 km (tačnije 30,912 m). Savremena cesta Solin—Klis—Dugopolje—Dierno—Sinj—Čitluk, koja se uglavnom drži istog pravca, duga je oko 34 km. Moderna cesta ima više zavoja a na odsjeku od Solina do Klisa vodi nešto dužim pravcem preko Rupotina⁴². Trasa je ucrtana na Kiepertovoj karti (CIL III 1873), kod Ballifa i na karti u Bull. Dalm. 1902, T. II. Bulićeva istraživanja ove ceste djelomično su izmijenila podatke na navedenim kartama⁴³.

Sve su ceste solinskih natpisa do Klisa vodile istom trasom, prolazeći kroz jedini prirodni prolaz u unutrašnjost zemlje, kroz tzv. kliški klanac ili prevalu, a zatim se na Klisu i dugopoljskoj visoravni granale u tri pravca.

⁴⁰ Solin 31 Čitluk oko 30 Vrlika 34,5 Grkovci (via Unište) oko 15 Halapić (via Bastasi) = oko 110 km.

⁴¹ Topographie, 517.

⁴² »... quattuor millia passuum ab ipsa urbe distantem, quae in hodiernum usque diem Clisa nuncupatur«, kaže Porfirogenet (kod F. Račkog, Doc. 264, 278).

⁴³ F. Bulić, Cenni sulla strada romana da Salona alla Colonia Claudia Aequum (Čitluk presso Sinj) e sue diramazioni, BD, 1903 113—130. Cf. BD 1899, 26 i d.

Slika 2.
 Plan Salone sa ucrtanim cestama (prema Novaku, Povijest Splita, 1957)
 (Foto Ranko Rosić)

SOLIN—KLIS, rimskom i modernom cestom oko 6 km.

Cesta je Salonu napuštala kroz *Porta Caesarea*, u istočnom gradskom bedemu, na kojima su (ili u njihovoj blizini), po svoj prilici, bile uzidane ploče solinskih natpisa o pojedinim cestama⁴⁴. Razlozi koje je u prilog tome iznio Kähler dosta su uvjerljivi i logični: naime, zajedno sa pločama solinskog natpisa u zvonik splitske katedrale bila su ugrađena i dva kapitela koji stilski pripadaju dekoru *Porta Caesarea*⁴⁵. Sa istih vrata potiče i jedan teško oštećeni natpis, na osnovu kojeg je Kähler izgradnju *Porta Caesarea* stavio u posljednje dvije godine Augustova života (12. do 14. g. n. e.), dakle uskoro nakon delmatskog ustanka⁴⁶, a samo nekoliko godina prije nego što su bile završene prve Dolabeline ceste.

Napustivši Salonu⁴⁷, cesta je najprije vodila istočnim smjerom pravcem gradskog dekumana prema izvoru rijeke Jadr, zaobilazila istočno od Debele glavice i uspinjala na Klis uz Bili brig⁴⁸. Most na Solinskoj rijeci (Jadro) nije bio na ovoj cesti, nego na komunikaciji koja se od nje odvajala i preko Stobreča (*Epetium*) vodila u Omiš⁴⁹. Na Kliška vrata izlazila je istočnije od sela, ispod Kliške tvrđave, a ne iznad nje kako je ucrtano na navedenim kartama⁵⁰. Na Klisu, na lok. Bađana, kod Pećina, prelazila je duboku provaliju preko velikog nasipa (»un argine di dimensioni colossali«), koji se djelomično sačuvao, a koji mještani zovu *nasutak*, a put preko njega *rimski put*. I ovdje, kao i uz Bili brig (ili Bili put), sačuvale su se u živcu kamenu koloderine⁵¹. Cesta se dalje penjala na Grlo, gdje je, kao i danas, bilo raskršće. Tu se na zapad odvajala cesta za Muć (*Andetrium*), poznata kao *via Gabiniana*, o kojoj će biti govora u posebnom poglavlju. Sa Klisa potiču i tri miljokaza. (Vidi Tabelačni pregled miljokaza — na kraju poglavlja).

⁴⁴ M. Abramčić, VAHD, 1926—27, T. I i II.

⁴⁵ H. Kähler, *Die Porta Caesarea in Salona*, VAHD, 1940, 33—34, bilj. 26 i 27. — Po Buliću, BD, 1903, 114, cesta je polazila sa *Porta Andetria*, u sjevernom uglu predgrađa. To je stanje iz kasnijeg vremena kada se grad proširio prema istoku.

⁴⁶ Ibidem, 33—34 i 49. Natpis u restituciji Petrikovitsa glasi: *Imp. Caesaris divi filio Augusto pontif. [.] max. tr. p. . . .* = F. Bulić, BD XXX (1907), 50.

⁴⁷ Plan Salone v. J. J. Wilkes, *Dalmatia*, 361, = G. Novak, *Povijest Splita*, (1957), 19, sl. 4, ovdje sl. 2.

⁴⁸ U antici je na Klisu bilo znatnije naselje, o čemu svjedoče bogati nalazi BD XXI, 220; XXII, 176; i natpisi BD VIII, 30; XI, 178; XXI, 161; XXII, 5 i 177; XXIII, 10; XXIV, 11, 54 i 105; XXV, 129; XXVI, 186; XXXI, 68. O identifikaciji Klisa sa *Andetriumom* v. BD XXVI, 114 i XXX, 101. Cf. CIL III, p. 361, 407 i 1616. Nije se moglo utvrditi je li na Klisu i u antičko doba bio neki kastel. Lj. Karaman, *Oko drevne kliške tvrđave*, Zagreb, 1933, 2, protivnog je mišljenja, dok F. Bulić, BD 1903, 114 bilj. 1 akceptira tu mogućnost, ali za kasnije vrijeme (»... *piu tardi un avanposto di Salona*...«). O značenju Klisa i kliške prevale kroz vjekove, L. Katić, *Veza primorske Dalmacije kroz kliški prolaz od predhistorije do pada Venecije*, *Starine*, knj. 51, 1962, 267—434.

⁴⁹ Na Solinskoj rijeci (Jadro), kod Jankove mlinice, stajao je rimski most, dug oko 40 a širok 3,20 m. Most je služio sve do XIX st. Bio je u srednjem vijeku popravljen. U prošlom ratu ga je porušila talijanska vojska. L. Katić, *Solin od VII do IX st.*, *Prilozi povijesti umjetnosti u Dalmaciji IX*, 1955, 61—62 i 64—65, sl. 4.

⁵⁰ »L'antica strada romana andava invece sotto l'attuale strada regia, poi immediatamente sotto il villaggio di Clissa e la fortezza omonima«, F. Bulić, n. dj., 115.

⁵¹ Bulić, n. dj., 116.

GRLO—DICMO, rimskom cestom oko 10 km, a sadašnjom 11 km.

Cesta je sa Grla u generalnom smjeru vodila pravcem današnje ceste sve do Klapavice, pa se preko Vučjeg polja, Grubišâ Docâ i uz Bubovaču uspinjala na brdo Križice, odakle je sišla u Dicmo.

S Grla je vodila ispod Kočinjeg brda desno od moderne ceste preko kamenite visoravni Dugopolja. Na krševitom terenu na više mjesta su se sačuvale duboko usječene kolotečine (Klapavica, Ograde Glavinâ itd.), a razmak između žljebova iznosi 1,25 m⁵². Sa Kočinjeg brda potiče i jedan depo sestercija, pronađen 1946. g. uz staru rimsku cestu, čije se koloderrine vide i u blizini željezničkog usjeka. Novci pripadaju vladarima od Vespazijana do Marka Aurelija. Tu je u blizini raskršća vjerojatno bila putna stanica nižeg ranga (*mutatio*) ili možda neka *taberna*⁵³. Oko 1 km iza Ograda Glavinâ prelazila je na lijevu stranu današnje komunikacije. U Miloševim dragama na lok. Dolac Grubišâ nađen je miljokaz (CIL III 10170 = BD 1885, 32), podignut u čast cara Konstancija, Konstantinova sina, dok drugi miljokaz potiče sa lok. Docâ u Dugopolju⁵⁴.

I u kamenitom terenu Dugopolja na više mjesta se vide žljebovi od točkova u ljutom kamenu (npr. kod kapele sv. Rozarije). Između bregova Orguz i Metaljka cesta je prolazila pored velike kamene gomile promjera 10 m⁵⁵. Odatle se preko Bubovače penjala na Križice i silazila u Dicmo⁵⁶.

Na Dicmu tragovi ceste se mogu pratiti od Stojančevih kuća do zas. Kraj. Tu je bila druga velika raskrsnica putova. Tu se od puta Salona—Ekvum odvajala cesta za Trilj, te vodila u današnju Bosnu, odnosno u Naronu, Skadar i Dirahij, a o kojoj će biti govora u posebnom poglavlju. Na Dicmu su utvrđena oba kraka ceste (»božja kola«), onaj iz Salone, koji smo opisali, a drugi od Trilja⁵⁷.

DICMO—SINJ, rimskom cestom oko 10 km, a modernom 12 km.

Cesta je od Dicma prema Sinju prolazila uglavnom pravcem moderne ceste (Mojanka, Brnaze, Sinj, Čitluk), ali joj se na mekanom terenu nisu sačuvali jasni tragovi. Današnja trasa, kroz Karakašicu, dijagonalnog smjera, po svoj prilici slijedi antički put.

Čini se da je rimska naseobina u Sinju, imala značajniji karakter. Pod sinjskom tvrđavom otkopani su ostaci kasnoantičke bazilike, razni antički građevinski materijal i rimski novci⁵⁸, dok su na zapadnoj strani

⁵² »Qui si vedono nei macigni vivi profonde impressioni di rotaje, fra loro distanti 1,25 min media. Si osservano anche rotaje per scambio, quattro insieme e corrispondenti due a due«, Bulić, n. dj., 119—120. Seljaci ovu cestu nazivaju »gospodinova kola«. Ibidem.

⁵³ D. Rendić — Miočević, Dva skupna nalaza rimskog carskog novca kod Dugopolja u Dalmaciji; I, Nalaz rimskih sestercija na Kočinjem brdu, VAHD LII (1950), 240—247. Iz Dugopolja je i depo »antoninijana«, ibidem, 269.

⁵⁴ M. Abramić, VAHD, 1926—27, 146. sl. 8. Uspor. BD, 1908, 77 i BD, 1921, 25. Cf. BD XXXII, 43.

⁵⁵ A. Škopalj, Obredne gomile, 1970, 297.

⁵⁶ F. Bulić, BD, 1903, 120.

⁵⁷ F. Bulić, BD, 1898 26—28, opisuje jedan ogranak ceste prema Bisku i Trilju već kod Grla, koji Kiepert nema, a drugi na Dugopolju, ibidem, p. 27. Uspor. BD 1899, 26 i d. Sa Dugopolja je jedan krak vodio prema Trilju, a drugi — koji smo pratili od Solina — sa lok. Na Podima skreće kroz *Miloševe Drage*, ili Dračane, pa kroz Orguz na Križice, a odatle preko Dicma za Ekvum. Ovaj krak manje ili više odgovara onom kod Kieperta. »In tutti questi luogi — kaže Bulić — si osservano traccie di questa strada nella roccia in forme di rotaje, che i nostri paesani chiamano »rimski put«, BD, 1903, 119.

⁵⁸ F. Bulić, Ritrovamenti antiche cristiani a Sinj, BD 1904, 17 i d. Uspor. BD VIII, 7; XV, 68; XXVII, 75.

tvrdave nađeni tragovi vodovoda, fragmenti mramornih stupova i tri sepulkralna spomenika⁵⁹. Treba računati i sa mogućnošću da je onako dominantan brijeg, na kojem je podignuta srednjovjekovna tvrđava, u iste svrhe bio korišten i u prehistorijsko doba. Dosad, istina, za to nisu nađene arheološke potvrde. Ipak, ako bismo na sinjsku gradinu smjestili delmatsku Setoviju, kao što je to učinio Veith, a prije njega i drugi, ne bismo protivrečili poznatim činjenicama⁶⁰. Tome se ne bi protivio ni natpis GENIO OSINIATIUM, nađen pod sinjskom tvrđavom⁶¹. Etnik *Osiniates*, od kojeg, vjerojatno, potiče i naš Sinj, odnosio bi se na pripadnike općine (*pagus*), dok bi sama utvrda (*oppidum*) mogla biti Setovija. Uz *Barizaniates* i *Lizaviates* imali bismo iz zagorske Dalmacije i treću teritorijalnu općinu ovog moćnog plemena, koje je brojilo 342 dekurije⁶².

U Sinju je, vjerojatno, u okviru rimske naseobine, bila i manja etapna stanica na putu koji se ovdje račvao prema Ekvumu i današnjem Hanu. Takva je stanica svakako postojala i na Dicmu, važnoj raskrsnici putova⁶³, na desetoj milji od Salone (*Ad decimum lap (idem)*).

Ruševine Ekvuma, koji je udaljen nepune četiri milje od Sinja, stoljećima su služile kao kamenolom za gradnju Sinja, u čije je kuće, prema zapisu Lovrića, ugrađeno »nebrojeno nadgrobno kamenje sa dragocjenim natpisima« iz Ekvuma⁶⁴. Teško je stoga dati pravilan sud o pravom značaju antičke naseobine u Sinju, jer je evidentno da su neki spomenici pronađeni u Sinju prevezeni iz Čitluka u Sinj. Da li je to slučaj i sa spomenikom Ti. Klaudija, veterana *Alae Claudiae Novae*, koji je u svoje vrijeme otkopan u Sinju, teško je išta određeno reći⁶⁵. Ne treba, ipak, ispustiti iz vida da je Sinj, već svojim položajem, imao sve potrebne uvjete (položaj na glavnoj cesti, sigurnost od poplava, povoljne obrambene mogućnosti, dobra voda, plodna zemlja) da se, istina, u sjeni Ekvuma, razvije u važnije usputno naselje.

SINJ—ČITLUK, rimskom cestom oko 5 km, a sadašnjom nešto malo više.

Iz Sinja je cesta produžavala ravno prema sjeveru, zapadno od Glavica i Šušnjevače (k. 462), pa kroz selo Karakašicu. Današnji put kroz Karakašicu u osnovnom pravcu, slijedi, rimsku cestu. U Ekvum je ulazila na jugoistočna vrata.

*Colonia Claudia Aequum*⁶⁶, na mjestu Čitluka na Cetini, nakon Salone, Narone i Jadera, najznačajnija je rimska urbana aglomeracija u pro-

⁵⁹ I. Lovrić, n. dj. u bilj. 4, i str. 45—47.

⁶⁰ G. Veith, *Die Feldzüge des C. Iulius Caesar Octavianus in Illyrien*. Wien, 1914. 80—104. Cf. S. Gunjača, *Topografska pitanja na teritoriju stare cetinske županije s ekskursima o ubikaciji Setovije i Tiluriuma*, Split, 1937, 33—38. Cf. App. Ill. c. 27 i 28. J. Britvić, *Neka topografsko-povijesna pitanja sa teritorija Delmata VAHD, LXV—LXVII (1963—1965)*, 34—36.

⁶¹ A. Jadrijević, *Novi rimski natpis s grada Sinja. VAHD 1940*, 157—159.

⁶² B. Gabričević, n. dj. VAHD, 1953, 103 i d. Usp. bilj. 391.

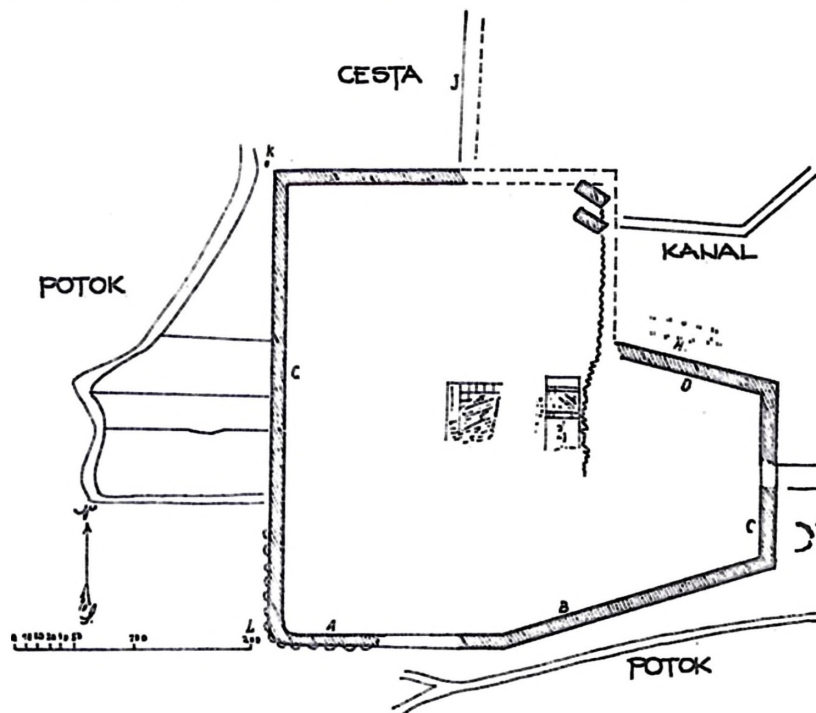
⁶³ Za nalaze u Lušćiću kraj Hana uspor. F. Bulić, *BD*, 1903, 125. Pravcem prema Hanu na Cetini išao je neki lokalni put. Možda je to bio i direktni pravac za putnike koji nisu skretali u Ekvum.

⁶⁴ I. Lovrić, n. dj., 33.

⁶⁵ F. Bulić, *Iscrizione inedita di un veteranus Alae Claudiae Novae trovata a Sinj, BD*, 1915, 154—157.

⁶⁶ Th. Mommsen, *CIL III*, p. 360. A. P. Mišura, n. dj. 1—93, sl. 1—15 sa planom grada, ovdje sl. 3. E. Reisch, *Colonia Claudia Aequum*.

vinciji Dalmaciji. Grad je igrao vrlo znatnu ulogu i u dalekoj unutrašnjosti (Dacija)⁶⁷. Ležao je na nevisokom brežuljku uz desnu obalu Cetine, dok se epihorsko ilirsko naselje nalazilo sjeverozapadno od urbane jezgre na brežuljku Krinu. *Aequum* je klaudijevska kolonija, podignuta dedukcijom veterana (*missio agraria*). Prije toga ovdje je postojao jedan *conventus civium Romanorum* (CIL III 2733), koji se formirao uskoro nakon izgradnje ceste. Gradsko uređenje Ekvuma poznato je na osnovu

Slika 3.
Plan kolonije Aequum na Cetini sa cestama (po Mišuri)

brojnih natpisa i bogatog arheološkog materijala koji se uglavnom čuva u Franjevačkom samostanu u Sinju⁶⁸.

Ekvum je bio zaštićen jakim bedemima, kroz koje su vodila troja vrata, kojima vjerovatno odgovaraju i glavni pravci komunikacija. Sa-

Jahrshefte B. XVI, Wien 1913, Beibl. 135 i d, plan šp. 139. F. Bulić, BD 1884. 36 i d; 1885. 7 i d; 1887. 25. O osnivanju kolonije i njenom uređenju, uspor. G. Alföldy, Bevölkerung, 119—121 i J. J. Wilkes, Dalmatia, 114 i passim. Brojni manji nalazi publicirani su u raznim člancima, uglavnom u BD i VAHD. Uspor. BD V, 138; VI 33; XII, 42; XIV, 71; XVIII, 69; natpisi I, 20 i 33; II, 178; VII, 36 i 71; VIII, 10, 26 i 55; IX, 37 i 193; X, 25; XIV, 68; XX, 129; XXIII, 10 i 118 i dr. B. Gabričević, VAHD, 1955, 256—258 (natpisi) i I. Marović, Skupni nalaz sestercija iz Čitlika, ibidem, 1958, 130—144 itd. Uspor. M. Pavan, Ricerche, 17—27.

⁶⁷ A. P. Mišura, n. dj. 64—67, A. Betz, Untersuchungen, 13 i d. Uspor. G. Alföldy, 121 i M. Zaninović, Delminium, 54.

⁶⁸ Sumaran pregled municipalnih natpisa Aequum-a daju K. Müller, IR, 481 i G. Novak, Topografija, 15, bilj. 2. — O arheološkoj zbirci u franjevačkom samostanu u Sinju, upor. fra N. Gabrič, Arheološka zbirka franjevačkog samostana u Sinju, Sinjska spomenica, 1715—1965, Sinj, 1965, 241—254. Cf. i K. Patsch, GZM 1897, 665 i d.

čuvani su i tragovi ceste koja je iz grada vodila prema Muću (*Andetrium*)⁶⁹. U zas. Matiči, kaldrma duga oko 300 m i danas služi kao seoski put, a vodi prema Karakašici. Naziru se i tragovi ceste pred sjevernim vratima, koja su vodila na Cetinu⁷⁰. Cesta iz Salone ulazila je na jugoistočna vrata⁷¹.

U toku iskopavanja koja je 1911. g. vodio Mišura, nađen je i fragment miljokaza sa natpisom VALENT [...], koji se najvjerojatnije odnosi na Valentijana I (363—375), Valensova brata⁷², a možda i na obojicu, kao i miljokaz iz Ridera (Abramić, VAHD 1926—27, 145, sl. 7).

Aequum se spominje još u VI st., u zaključcima crkvenog sabora u Saloni (4. maja 533.) kao *municipium Equitinum*. Tada je bio dodijeljen novoj biskupiji u Ludrumu (*ecclesia Ludrensis*)⁷³. To znači da je Ekvum igrao značajnu ulogu sve do kraja ovog stoljeća, kada je — kao i brojni drugi gradovi i naselja — bio uništen u provali Avara⁷⁴. Ekvum je, dakle, ostao važna raskrsnica putova duboko do u kasnu antiku.

Osim ceste prema Sinju, koja je bila magistralnog karaktera, postojala je svakako i cesta dolinom Cetine, koja je sa Ekvumom povezivala brojna naselja u gornjoj i donjoj Cetini. Mjestimično su evidentirani i tragovi tog puta⁷⁵. Pravcem Sinj—Čitluk—Vrlika—Uništa i dalje vodili su trasu Itin. Ant. Alačević i Hoernes. U novije vrijeme u okolicu Vrlike Gabričević je lokalizirao Bariduum⁷⁶. Na tom pravcu je svakako postojala jedna cesta, ali to ne može biti pravac Itin. Ant., jer se svojom dužinom ne uklapa u distance koje daje Itinerar⁷⁷. Mi ćemo se na taj pravac još povratiti.

Jedan put vodio je iz Ekvuma do Rude, nizvodno u donjoj Cetini, povezujući naselja na desnoj obali Cetine (Obrovac, Gala, Otok, Ruda i dr.)⁷⁸. Iz Rude je taj put vjerojatno nastavljaio u istočnom pravcu i vezao se za cestu koja je iz Trilja (*Tilurium*), preko Velića i Gornje Tijarice, vodila na Buško Blato i u unutrašnjost Bosne, a koja je identična sa pru-

⁶⁹ A. P. Mišura, 5—12.

⁷⁰ Na ovim podacima zahvaljujem poštovanom o. fra N. Gabriću.

⁷¹ A. P. Mišura, 12. V. plan kod Mišure, n. dj, sl. 1 i Reisch, šp. 139.

⁷² A. P. Mišura, 72. Mišura je 1911. g. kopao veću zgradu na forumu Ekvuma, za koju je na osnovu nađenih natpisa zaključio da je podignuta 188. g. u vrijeme Komoda. Za fragmenat miljokaza ne kaže gdje je otkopan. Možda je stajao na forumu gdje je bilo i raskršće putova (*cardo maximus* i *decumanus maximus*). Ili je tamo donesen sa ceste ispred grada — teško je reći.

⁷³ F. Šišić, Priručnik izvora hrvatske historije, Zagreb, 1914, 162.

⁷⁴ V. bilj. 139.

⁷⁵ A. K. Matas, Čitluk, Viestnik Hrv. arheološkog društva, II, sv. 1, 12—16. Isti, ibidem, sv. 2, 33—34 i IV, sv. 2, 33—38 (Potravlje). R. Stanić, Rimski putevi od Aequuma do Leusabe, Viestnik XIV (1892), 97 — K. Patsch, Dolina gornje Cetine u rimsko doba, GZM, 1890, 90.

⁷⁶ N. dj, 103.

⁷⁷ Na potezu od Čitluka do Halapića taj pravac je duži više od 20 km.

⁷⁸ C. Iveković, Putne arheološke bilješke, BD, 1897, 116 i 199. Između Dobrana i Tijarice ova je cesta na više mjesta usječena u živu stijenu, ponedje i po 6 m duboko. Uspor. B. Gabričević, Arheološki nalazi iz Gale, VAHD, 1953, 181—197. Isti, Novi natpisi iz sinjske okolice, ibidem, 256—258, od toga 5 natpisa iz Čitluka, po jedan iz Gale, Glavica i Bitelića. Gabričević ne govori o cestama, ali Gala je svakako ležala na cesti koju je opisao Iveković. Gabričević ističe da je »ekonomsko značenje toga polja u prehistorijsko i antičko doba bilo još važnije nego što je bilo nedavno« (p. 194). Cetina je naime manje plavila ovo područje. Tome u prilog govore i natpisi veterana koji su nakon otpusta iz vojske ovdje dobili posjede (*missio agraria*): CIL III 9761 (Hrvace), 14946 (Glavice), BD, 1915, 154 (Sinj) i VAHD, 1955, 185 (Gala).

gom Salona—Argentaria (Tab. Peut.). Ova veza Ekvuma sa komunikacijom u unutrašnjost Bosne išla je nešto sjevernije od pravca Trilj—Tijarica.

Po svoj prilici, upravo u toj činjenici valja tražiti i razlog zbog kojeg *Aequenses* ne učestvuju u obnovi mosta na Cetini zajedno sa *Novensibus*, *Delminensibus*, *Riditis* (CIL III 3202). Ekvum je sa unutrašnjosti zemlje bio dvostruko povezan, preko Prologa i preko Rude, a vjerojatno i preko Uništa, pa nije bio zainteresiran za održavanje mosta na Cetini u Trilju (*pons Hippi fluminis*). Njegova je obaveza po svoj prilici bila da održava most na Cetini kod Hana, koji se također nalazio na jednoj magistralnoj (itinerarskoj) cesti Salona—Servitium.

Ballif, a prije njega Kiepert, Tomaschek, Hoernes i Alačević, vode ovu cestu preko Muća (*Andetrium*) i kroz Sutinju. Taj je pravac za nekoliko kilometara duži od onog koji daje Itin. Ant.⁷⁹ U taj pravac ne može se uklopiti ni cesta Tabule, jer je prekratka, tri do četiri kilometra kraća od zračne udaljenosti Solin—Čitluk. Sva je prilika da se uopće i ne radi o dva različita pravca nego o greški kopiste, koji je umjesto X upisao V.⁸⁰ Prema tome, obje itinerarske ceste išle su do Ekvuma istim pravcem.

2. *Dionica Aequum XVII Pelva*

a) *Trasa ceste i lokalizacija Pelve*

U Itin. Ant. označena je kao slijedeća putna stanica Pelva, udaljena 17 milja od Ekvuma. To je i jedini spomen Pelve. Epigrafskih potvrda o municipaletu Pelve nema.

Pelva je dosad ubicirana na raznim stranama, već prema pravcu kojim je neki istraživač usmjerio komunikaciju sa Itin. Ant. Dok je Tomaschek i Ballif ubiciraju u Lištanima na Livanjskom polju (na osnovu ubikacije iz CIL III, 1873, T. III), Patsch je bio mišljenja da Pelvu treba tražiti u južnom dijelu Livanjskog polja ili u dolini Cetine⁸¹. Hoernes i Alačević je lokaliziraju u Vrliku, odnosno na vrelo Cetine⁸². Pašalić je Pelvu smatrao municipijem, iako za to nema osnova, pa je locirao sad »kod Livna«, pa »na jugoistočnom rubu polja (tj. Livanjskog)« i napokon u samom Livnu⁸³. Za Pašalićem su se povelili i G. Alföldy i J. Wilkes⁸⁴.

⁷⁹ Solin 24 Muć 16 Čitluk (via Sutin) = 40 km. Put dolinom Sutine nema opravdanja ni po mišljenju G. Veitha, *Feldzüge*, 81, bilj. 71.

⁸⁰ J. Alačević, *BD*, 1881, 52. F. Bulić, *BD*, 1887, 28 i 1903, 121.

⁸¹ W. Tomaschek, *Topographie*, 515. Ph. Ballif, *Strassen*. karta. K. Patsch, *GZM*, 1906, 161. Što se tiče Ballifova pravca ceste, Patsch je na n. mj, str. 179 mišljenja: »... da o tijeku ceste u Livanjskom polju ne znamo još ništa i da je Ballifov nacrt ceste Prolog — Lištani — Čelebić i Prolog — Rappovina — Livno, koji se djelomice osniva na nazorima njegovih predšasnika, *posve nesiguran*«. (podvukao I. B.). Upozoravam da je Patsch to napisao punih 12 godina nakon izlaska Ballifova djela o rimskim cestama u BiH, u kojem je i sam saradivao. U vezi sa lokalizacijom Pelve izražava se (ibidem, 161) na slijedeći način: »Jasno je samo to da to mjesto ne treba tražiti u Sarićima (gdje je predlagao lokalizaciju *municipium Pelvensium*, uspor. CIL III 13982) kod Jajca, kako sam to zanesen današnjim imenom Plive u ovom Glasniku, 1894, str. 769 učinio«.

⁸² M. Hoernes, *Alterthümer*, 135. J. Alačević, *La via romana*, *BD*, 1882, 138.

⁸³ Naselja, 29 i 30. *AJ*, III, 64 i karta.

⁸⁴ G. Alföldy, *Bevölkerung*, 157. J. J. Wilkes, *Dalmatia*, 124.

Tako je problem ubikacije Pelve i njezinog municipalnog statusa ostao neriješen do danas, a trasa ceste na kojoj je Pelva ležala neodređena, vjerojatno i zbog toga što je i sam Ballif smatrao da je nedokazana⁸⁵.

Polazeći od činjenice da je Pelva *hapaks legomenon* i da se spominje samo kao putna stanica na trasi ceste *Aequum—Salviae* (Itin. Ant.), njezina lokacija može se odrediti jedino ako se na terenu fiksira sama trasa ceste.

ČITLUK—BILI BRIG, modernom cestom oko 16, a rimskom oko 8,80 km.

Dolazeći iz Čitluka (*Aequum*), cesta je Cetinu prelazila na Mostinama, 400 do 500 m uzvodno od Hana⁸⁶. Iz Bajagića penjala se u gotovo ravnom pravcu do Bilog Briga pod Dinarom. Po svoj prilici trasa joj se tu poklapa sa pravcem moderne ceste. Na mekanom, krečnjačkom terenu nisu se sačuvale kolotečine, a ni tlaka, dok su joj planumi potpuno isprani. Po svjedočanstvu Alačevića negdje kod Hana, a u blizini mosta na Cetini, nalazio se jedan mljokaz koji je bio ugrađen u modernu cestu⁸⁷. Denudacijom tla zbile su se kroz proteklih 1.500 godina velike promjene u fizičkom izgledu ovog kraja. Erozijska je isprala zemlju, a s tim se izmijenila i vegetacija. Dok su u rimsko doba — kako pokazuju nalazi iz Gale, Obrovca i drugih pricetinskih sela ispod Kamešnice — cvala naselja (*villae*) veterana VII i XI legije, čiji su očevi, ili oni sami, učestvovali u izgradnji ove komunikacije⁸⁸, danas na pristrancima Kamešnice (što joj kazuje i ime) prevladava kamena pustoš u kojoj tek stočari nadu ponešto hrane za stoku. Na cestu nas podsjeća samo ime malog naselja Bili Brig, nazvano tako po fizičkim osobinama ceste koja se koristila još dugo poslije Rimljana. Bila je to građena cesta, sa ivičnjacima i podzidovima, usjecima i nasipima (*via munita*), koja se samo mjestimično nazire još i danas⁸⁹. Iz Sinjskog polja bijeljela se među škrlim kraškim raslinjem Kamešnice kao i ona ispod Klisa⁹⁰. S vremenom ju je na me-

⁸⁵ Strassen, na priloženoj karti, iako Ballif na str. 19 kaže: »Die Führung der Strasse über Lištani ist daher kaum zu bezweifeln«.

⁸⁶ F. Bulić, BD, 1903, 125: »Oltre il ponte Han sul fiume Cetina (Tilurus), nel villaggio di Bajagić, nella località detta Mostine (ponte vecchio), si osservano nel fiume avanzi di ponte romano, che dalla colonia C. Aequum passava sull' altra sponda com'è segnato nelle sopra riportate Carte Archeologiche. (V. CIL III T. VI, Kiepert; Ballif, Röm. Strassen; Evans, Antiqu. Reas, i Carta archaeol. di Salona e dintorni, Bull. dalm. 1902, Tav. II)«.

— Bulić je objavio i tri natpisa iz Bajagića, ibidem, 125—127.

⁸⁷ Uspor. J. Alačević, BD, 1882, 133: »... sappiamo però che in quella occasione, una colonna con epigrafe venne murata nel cordone della nuova strada, in una posizione distante un ora e mezza da Bilibrig, poco prima di arrivare al ponte, e la colonna al dire del testimonio di veduta, era grossa quanto un uomo«.

⁸⁸ Uspor. B. Gabričević, Arheološki nalazi iz Gale, VAHD, 1953 181—197, a također i veteranske natpise CIL III, 14946 iz Glavica, 9761 iz Hrvaca, BD, 1915, 154 iz Sinja i VAHD, 1953, 185 iz Gale.

⁸⁹ Generalni pravac ove ceste daje F. Bulić, BD, 1887, 29: »Da Čitluk passava il fiume Cetina (Tilurus) presso banj di Bajagić, ascendeva il Prolog, passava per Bili Brig, dove furono vedute e rilevate estese, traccie di via maestra antica, scendeva a Rujani, attraversava con maestoso argine la palude di Sevarovo Blato, continuava a Kovačić, piu in su di Celebić e poi si dirigeva verso Glamoč«.

⁹⁰ F. Bulić, BD, 1903, 115: »Di questa sono qua e là conservate abbondanti traccie. Al giorno d'oggi paesani chiamano questa strada bili brig o bili put (perchè biancheggia fra i verdi vignati) a serve ancora al giorno d'oggi agli abitanti di Clissa«, (BD 1902, T. II). — Slično i u VAHD, 1920, 198.

kanom dolomitnom i vapnenačkom terenu erozija ili odnijela ili zatrpala, a njene posljednje ostatke pokrili novi putovi, dok je mnogo toga uzidano i u novu cestu⁹¹.

BILI BRIG—VAGANJ na Dinari (Prolog), modernom cestom 12. a rimskom trasom nešto preko 6 km.

Kod Bilog Briga počinje jaki uspon na krševitu Dinaru Ἰαδριον ὄρος (Strab, VI, 5, 17). U Bilom Brigu, prije uspona na Prološko sedlo, bila je po svoj prilici i u rimsko doba manja putna postaja (*mutatio*), ali ni ona nije ostavila arheoloških tragova. Isti razlozi uslovili su i postanak ovog malog mjesta u samoj Dinari. Tragovi ceste mogu se pratiti odatle sve do Vagnja na Prologu, a na specijal karti su označeni kao konjska staza. Mještani tu putinu nazivaju »priki put«, ili općenito »tlaka«⁹². Dok moderna cesta zaobilazi u velikim zavojima kroz Trnovu poljanu, rimska je od Bilog Briga skretala kraćim putem u istočnom smjeru kroz Tanke Dražice. Na Vaganj je izlazila kraj Malog Čilaša, istočno od Trnove poljane. Na strmini između Malog Čilaša i Tankih Dražica sačuvali su se »kolotrazi« usječeni u kamen živac, dok je gornjeg stroja ceste davno nestalo uslijed erozije. Od Malog Čilaša do nekadašnjeg Han-Vagnja, rimska cesta se uglavnom poklapa sa turskim putem (XIX st.), ali se od njega djelomično i odvaja u blizini cestarske kuće, gdje joj se sačuvala »tlaka« sa brojnim spurilama, među njima i više kolotečina od oba točka. Razmak između točkova iznosi i ovdje 1,25 m, dok je širina samih kolotečina 12 do 13 cm. Sa Vagnja (Ballifov Prolog) potiču i fragmenti miljokaza CIL III 13326 i 9857. i neki manji nalazi⁹³.

VAGANJ—PROLOG, 10 km cestom, a 4,10 km rimskom trasom.

Na samom prijevoju na Vagnju sve tri ceste (rimska, turska i moderna) poklapaju se na dužini od 1,5 km, prolazeći kroz kamenu pustoš jednim mogućim pravcem. Zbog jakih vjetrova, smetova i mrazeva ovaj je dio puta zimi teško prohodan, pa je od davnina na Vagnju postojao han za okrepu putnika. Sa mnogo vjerojatnosti može se pretpostaviti da je turski han imao i svog antičkog preteču, ali nešto južnije.

S Vagnja (k. 1140) rimska cesta se spuštala u gotovo ravnom pravcu niz Prološku dragu u Livanjsko polje (»siče dragu«), dok je moderna zaobilazi u velikim zavojima. I na ovoj dionici ima na nekoliko mjesta kolotečina, a jedna od najizrazitijih, duga do 12 m, nalazi se oko 300 m iznad bivšeg Čotinog hana. Mjestimično se rimska cesta i na ovom dijelu odvaja od turskog puta, od kojeg je i nešto kraća.

PROLOG—LIŠTANI, 8 km sadašnjom cestom, a oko 6 km rimskom trasom.

Cesta se na kultiviranom zemljištu u Livanjskom polju (oko 720 m n. v.) gubi, ali je očito da je negdje kod Čaičkog lakta, u blizini bivšeg Han-Prologa, i u antici bio *trivium*. Jedna se odvajala u pravcu Livna, najvjerovatnije smjerom današnje ceste, koji je obilježen srednjovjekovnim nekropolama (Prolog, Grborezi, Rapovine i Livno) i antičkim nalazima (Prolog, Grborezi, Livno). Druga je vodila prema zapadu

⁹¹ J. Alačević, BD, 1882, 134.

⁹² O toponimu »tlaka«, u značenju njem. *Pflaster*, tal. *la petrata*, slov. *kamenjem tlakovana cesta*, v. M. Kos, *Cesta na Slovenskom v starem i srednjem veku*, VAHD, 1954—1957, str. 171. Slovenski pojam »tlak« odgovarao bi našem provincijskom »kaldrma«, »tlaka«.

⁹³ Ph. Ballif, GZM, 1891, 397. Uspor. i M. Hoernes, AEM, IV, 22.

Slika 4.

Sadašnja »Kaldrma« na Livanjskom polju — u stvari rimska cesta
(dionica Lištani — Strupnić) (Foto Ranko Rosić)

rubom polja ispod Dinare, kroz sela Čaić, Odžak i Lištane. I ovaj je pravac obilježen srednjovjekovnim grobljima (u Čaiću 3 nekropole, u Odžaku 1 nekropola, a u Lištanima 7 nekropola). Iz Odžaka potiče jedna votivna ara sa natpisom, a iz Lištana više rimskih natpisa⁹⁴. Antički nalazi u Rujanima, Gubinu i Grkovcima ukazuju da je jedna cesta iz Lištana vodila u pravcu Grkovaca i Grahova. Njezinu trasu obilježavaju sela ispod Dinare uz rub polja.

Da je rimska cesta iz Prologa skretala jednim krakom prema Lištanima, najbolji je dokaz odlično sačuvani zemljano-kameni nasip zvan Kaldurma (v. kartu 1:50.000), širok i danas oko 4 m, koji iz Lištana vodi preko močvarnog polja u Strupnić pod Golijom, na sjevernom rubu Livanjskog polja⁹⁵. Nasip je visok oko pola metra, a dug preko 3,5 km. I Ballif i Sergejevski smatraju ovaj nasip rimskim⁹⁶. On se odlično uklapa u opći pravac komunikacije, koja je po predaji poznata kao Put Crne kraljice ili Put Marije Terezije, što mu također daje obilježje starine.

Rimska cesta je na odsjeku Prolog—Kaldurma prolazila ispod Lištana, rubom samog polja⁹⁷. Mještanima je dobro poznata jedna stara, zaorana kaldurma, koja se u zapadnom dijelu Lištana, pod samim selom, veže za Kaldrmu, a koja je, dolazeći iz Prologa, između Lištana i Odžaka vodila preko parcela Krčala, Šušnja, Zgonova i Kadribegovca. Na spomenutim njivama izorava se kaldurma, a usjevi na toj uskoj liniji obično zakrčljavaju i požute.

Može li se ova cesta, čije smo materijalne ostatke pratili od Bilog Briga do Lištana, uklopiti u podatke starih itinerara?

Distanca od Čitluka (*Aequum*) do Lištana današnjom cestom, koja preko Dinare pravi brojne zavoje, iznosi 42 km (XXIX m. p.). Rimska trasa, bez većih zavoja, kraća je za oko 16 km, što odgovara distanci od oko 26 km = XVII m. p. Razlike do 10% moraju se tolerirati zbog nepreciznosti mjerenja na karti i pošto je trasa samo približno određena, kao i zbog nepoznavanja tačnih lokacija putnih stanica između kojih se mjeri itd. Da se radi upravo o cesti tradiranoj na Antoninovu itineraru, dokazuje i distanca zabilježena na miljokazu CIL III 13325 iz Prologa na Livanjskom polju, sa oznakom XXXIV m. p. a *Salonis*, koja odgovara stvarnoj udaljenosti po rimskoj trasi do mjesta nalaza miljokaza, nešto zapadnije od Han Prologa prema Lištanima⁹⁸. Do Lištana su preostale još četiri

⁹⁴ CIL III 2761 = 9846, 2762 = 9845, 9853 — 9855 i Patsch, GZM, 1906, 167, br. 2. Natpisi potiču iz porušene crkve u Lištanima, ali su tačno neodređene provenijencije. Uspor. M. Hoernes, AEM, IV, 22. Za Odžak, v. Sergejevski, Spom. 77, str. 20, br. 27, sl. 27.

⁹⁵ Ph. Ballif, Strassen, 19. D. Sergejevski, GZM, 1942, 119. Uspor. B. Gabričević, VAHD, 1953, 107, F. Bulić, BD, 1887, 29. i J. Alačević, BD, 1882, 117—118 (»i giganteschi avanzi di via romana che traversano il Ševarevo blato di Livno«).

⁹⁶ Ph. Ballif, Strassen, 19. D. Sergejevski, GZM, 1942, 119. Cf. Gabričević, VAHD 1953, 107 i Bulić, BD, 1887, 29 (»maestoso argine«).

⁹⁷ Cesta se od današnjeg puta Prolog — Lištani odvajala u Odžaku, a izgleda da je davno zaorana. Današnji je put sigurno srednjovjekovnog porijekla, jer se uz put nalaze brojne srednjovjekovne nekropole stećaka (samo u Lištanima 7 nekropola). — Čini se da je u polju ispod crkve u Lištanima sačuvan i fragmenat jednog miljokaza uz sadašnji seoski put koji vodi na kaldrmu.

⁹⁸ Uspor. F. Bulić, BD, 1887, 28—29. Miljokaz je nađen u docu zv. Drage, na 215 km ceste Sarajevo — Split. U blizini miljokaza nađen je »un frammento d' iscrizione che comincia con SS (Silvano sacrum)«; Bulić, n. mj. O

milje. Sve skupa uzevši, to odgovara distanci Itin. Ant., od Solina do Lištana od 38 milja, odnosno udaljenosti od 17 milja od Čitluka do Lištana.

Oba računa pokazuju da je preko Prologa i Lištana išla upravo cesta Itin. Ant., te stoga Pelvu treba tražiti samo na ovoj trasi. Da se Pelva ne može locirati u Livno, proizlazi već iz činjenice što je distanca od Čitluka do Livna duža punih šest milja⁹⁹, dok su Lištani od Salone udaljeni 38, a od Čitluka (Aequum) 17 milja, upravo onoliko koliko navodi Itinerarium Antonini. Pelvu prema tome treba ubicirati u Lištane, kao što su to već učinili Kiepert, Tomaschek i Ballif¹⁰⁰.

Da je Pelva bila u Lištanima, još će bolje potvrditi rekonstrukcija dionice od Lištana do *Salviae*, slijedeće stanice (*mansio*). Itin Ant. Ni ovaj odsjek nije bio dosad ispitan na terenu, a upravo je na tom dijelu cesta *in continuo* sačuvana i spada među najbolje konzervirane ostatke rimskih cesta kod nas.

b) Problem municipaliteta Pelve

Alföldyjeva revizija natpisa iz Grkovaca aktuelizirala je ne samo pitanje ubikacije Pelve i Salvija nego ponovo postavila i problem municipaliteta Pelve¹⁰¹. Umjesto Patscheve rekonstrukcije *P. Ael. Ursus dec. mun. Salva...*¹⁰², G. Alföldy je predložio čitanje... *dec. mun. Pelva...* I sve ostale dekurionske natpise sa Livanjskog polja povezuje Alföldy sa Pelvom. Iako je to na prvi pogled prihvatljivo rješenje, Alföldyjeva rekonstrukcija se kao takva ipak ne može prihvatiti sve dok se ne pronađe sigurnija epigrafska potvrda za konstituciju Pelve, koje zasad nema. Na poznatim natpisima sa Livanjskog polja ime municipija ili se nije sačuvalo ili se uopće ne navodi: *Nisidius Secundus dec. mun. vet. b. f. c(os) leg. X G...* iz Lipe (CIL III 9847); *P. Ael. Proclianus... dec. m...* iz Gubina (C. III 9848); ... *ii dec. mun...* iz Bastasa (Spom. 77, 20); ... *dec. m...* iz Bastasa (Spom. 77, 21); *Firmus... onis fil. d(ec)...* iz Vašarovina (GZM 1928, 91); ... *tor mun...* iz Vašarovina (GZM 1928, 92)¹⁰³. Samo jedno je sigurno — da se u Lištanima na Livanjskom polju nalazila putna stanica (*mansio*) Pelva ali o njenom municipalitetu zasad nema dokaza.

položaju miljokaza uspor. i Ballif, GZM 1891, 397, Strassen, 18, 47, 54 i karta.

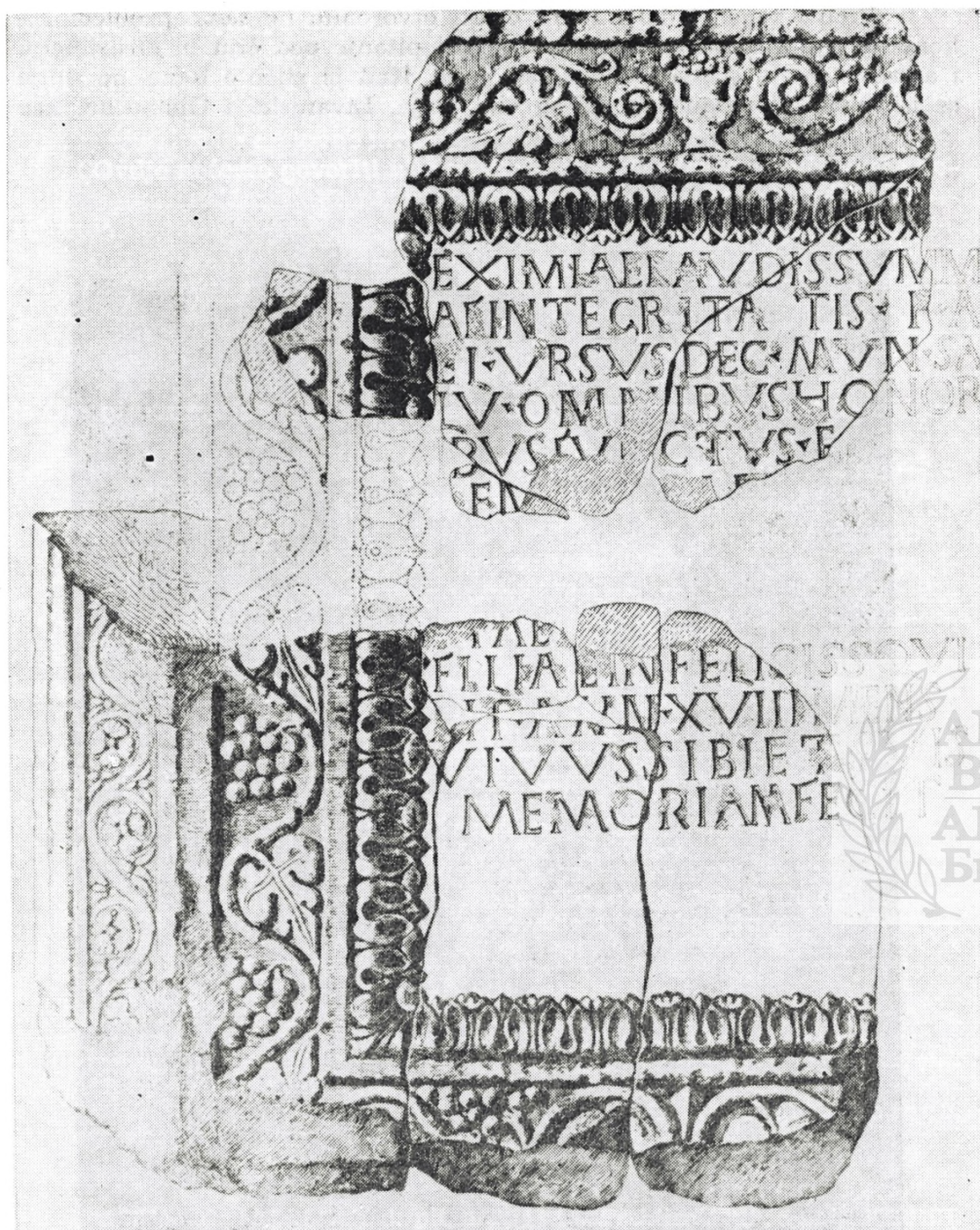
⁹⁹ Ovu činjenicu uočio je i Pašalić, ali je nije uvažio (AJ, III, 64): »Die Entfernung zwischen Livno (Pelva) und Aequum ist in Wirklichkeit 10 km grösser als die entsprechende im Itin. Ant. angeführte (XVII m. p. = etwa 25 km)«.

¹⁰⁰ V. bilj. 1. — Prema distancama sa Itin. Ant. *mansio* bi trebalo tražiti negdje u istočnom dijelu Lištana, u zas. Baruni, gdje su nađeni ostaci neke stare građevine i grobovi iz neodređenog vremena (v. bilj. 104).

¹⁰¹ Epigraphica, Situla 8, 95. Uspor. G. Alföldy, Acta antiqua, X, fasc. 1—3, p. 8. — Slično mišljenje iznio je prije Alföldyja Pašalić, Naselja, 30 i 105.

¹⁰² GZM, 1906, 163, sl. 9.

¹⁰³ Izuzetak čini jedino natpis sa are iz Vašarovina, D. Sergejevski, GZM, 1928, 91, br. 15. T. I, sl. 1:...] *sus / [municipiū] Aeq(uensium) p(osuit) l(ibens) m(erito)*. Ukoliko se na natpisu spominje susjedna općina Aequum, onda natpis treba restuirati u *coloniae Aeq(uensium)*, što bi davalo nekog oslonca za zaključak da je Livanjsko polje bilo podijeljeno između dvije susjedne općine, ali takva interpretacija nije sigurna.

Slika 5.

Patscheva rekonstrukcija nadgrobnog cipusa P. Elija Ursa, dekuriona
municipija Salvija, iz Grkovaca (Foto Ranko Rosić)

Iz Lištana potiče samo nekoliko fragmentiranih natpisa, sa isključivo epi-
horskim onomastikom, ali se na njima ne spominje nikakav municipalni
magistrat, a nema ni arheoloških nalaza koji bi govorili da je Pelva bila
urbana aglomeracija¹⁰⁴.

¹⁰⁴ V. bilj. 94 — Na njivi Mate Baruna zv. Podvornica, u istočnom dijelu
sela, otkopana je negdje između 1925. i 1930. godine neka zgrada »sa ukrašenim
kamenjem« (možda arhitektonski fragmenti?), za koje je tadanji župnik pok.

Prema tome, i dalje mora ostati otvorenim ne samo problem rekonstrukcije natpisa iz Grkovaca nego i pitanje pod čiju je jurisdikciju i administraciju spadalo Livanjsko polje. Kad je riječ o tome, ne smije se isključiti ni mogućnost da su oba polja, Livanjsko i Glamočko, kao

Slika 6.

Miljokaz cara Gordijana na planini Staretini postavljen na 51. rimskoj milji od Salone

don Niko Kaić smatrao da je rimsko. Osim toga, u sredini sela postoji kompleks livada (koji se ne ore!) zv. Gradina, dosad bez nalaza. Na livadi »Kauš«, također u Barunima, otkopani su stari grobovi iz poblize nepoznatog vremena.

jedinstvena *civitas peregrinorum*, tj. etnički homogeno delmatsko područje, i u rimsko doba sačinjavali i jedinstvenu administrativnu oblast, tim prije što je *Salvium* dosta rano bio uzdignut u rang municipija (oko 70. g. n. e.)¹⁰⁵. Jedinstveni autohtoni karakter ovog zadinarskog područja koje uz to sačinjava i homogenu geografsku i ekonomsku cjelinu, još se dugo očituje i u rimsko doba ne samo u onomastici, religiji, kultu i umjetnosti nego i u ostalim institucijama i epihorskom načinu života uopće¹⁰⁶. S tim je u skladu i spori proces romanizacije obiju polja, čiji su stanovnici dugo ostali peregrini i civitet stekli tek od Hadrijana (*Aelii*), odnosno Karakale (*Aurelii*).

U prilog jedinstvenog livanjsko-glamočkog administrativnog područja (ili bar jednog njihovog dijela) govorio bi i natpis *Herculi s(acrum) / C(aius) Trosius / Crispus] / vot[um lib(ens)] / p[osuit] / [i?] ATUS D(. . .) M (. . .) S (. . .)*, iz Grkovaca¹⁰⁷. Kad bi se naime sigle *D . . . M . . . S . . .* pri kraju natpisa umjesto predloženog *D(eo) M(ithrae) s(acrum)*, restituirale *d(ecurio) m(unicipii) S(alvii)*, dobili bismo, u svjetlu predložene interpretacije posljednjeg retka, još jednu epigrafsku potvrdu da su Grkovci, odnosno bar jedan dio Livanjskog polja, spadali pod jurisdikciju Salvija.

Najjače uporište za takav zaključak vidim u tome što se još u aktima II solinskog koncila iz 533. g. spominju *municipium Equitinum* (= *Aequum*) i *municipium Salviaticum* (= *Salvium*), dok Pelvi ni tada nema spomena¹⁰⁸. Izgleda dakle da je Livanjsko polje i u VI st. bilo u sastavu salvijatskog municipija, ili je bilo podijeljeno između salvijatskog i ekvitinskog municipija, na što bi možda izvjesno svjetlo bacao fragmentarni natpis iz Vašarovina na Livanjskom polju: . . .] *sus* [. . .] *Aeq(uensium) p(osuit) l(ibens) m(erito)*¹⁰⁹. Kako ćemo kasnije vidjeti, Livanjsko polje je djelomično moglo pripadati i teritoriju mun. *Delminensium* (v. poglavlje VII).

Što se dakle tiče municipaliteta Pelve, i danas je aktuelan Hirschfeldov sud: » . . . *sed Pelva num rem publicam habuerit mihi valde dubium est*« (CIL III 13982), bar dok se ne dokaže protivno nekom novom epigrafskom akvizicijom¹¹⁰. Ne samo da nema dokaza za konstituciju Pelve nego zasad ostaje otvoreno i pitanje municipalnog središta kojem

¹⁰⁵ CIL, XIII 6538 iz Virtemberga: . . . *et Batoni Beusanti[s], optioni . . . stip(endiorum) XVIII, an(n)[o]rum XL, ex municipio Salvia . . .* Uspor. *Cihorius*, PWRE, s. v. *cohors*; *Patsch*, GZM, 1906, 164.

¹⁰⁶ I. Bojanovski, Novi votivni reljef Silvana i Dijane iz Glamoča, *Bulletin JAZU*, god XIII (Zagreb, 1965), 11—12; D. Sergejevski, Putne bilješke iz Glamoča, GZM, 1942, 159—167.

¹⁰⁷ D. Sergejevski, GZM, 1951, 301—302, sl. 1 i T. I, sl. 1. Uspor. G. Alföldy, *Situla* 8, 95 i J. Šašel, *Situla* 8, br. 168.

¹⁰⁸ F. Šišić, Priručnik izvora hrvatske historije, Zagreb, 1914, 162 i 149. Uspor. V. Klaić, *Episcopatus Ludrensis u Dalmaciji*, VAHD, NS sv. XII (1912—1913), 314 i Bulić—Bervaldi, *Kronotaksa*, Zagreb 1912, 53. K. *Patsch*, GZM, 1900, 554 i d.

¹⁰⁹ V. bilj. 103.

¹¹⁰ CIL III 13982, p. 2271 = K. *Patsch*, GZM, 1894, 768—769. *Patsch* je na osnovu konjektуре *flaminicae municipii Pjelv(ensium)* sa naptisa iz Sarića (Sipovo) Pelvu najprije locirao u Sariće na Plivi. Natpis CIL III 9847 iz Lipe na Livanjskom polju (*dec. mun. vet. b. f. c(os) leg. X G*) ne može se upotrijebiti kao dokaz municipaliteta Pelve, jer se Nisidije Sekund kao veteran mogao nakon otpusta iz aktivne službe naseliti po volji.

je pripadalo Livanjsko polje. Izgleda mi, ipak, da je to bio uglavnom municipium Salvium na Glamočkom polju pa se stoga dok novi nalazi ne dokažu drukčije — ne može prihvatiti ni Alföldyjeva revizija natpisa iz Grkovaca.

3. Dionica Pelva XVIII Salviae

Trasa ceste i lokalizacija Salviae

Patsch je na osnovu natpisa dekuriona P. Elipa Ursa Salviae lokalizirao u Grkovce na Livanjskom polju, a Pašalić, smatrajući da je itinerarska cesta Pelva—Salvijske vodila preko Livna i Bukve, u Kamensku Podgradinu na Glamočkom polju¹¹¹. Za Pašalićem su se i u ovom pitanju povelili G. Alföldy i J. J. Wilkes¹¹². Većina pak istraživača Salvijske ubicirala u Glavice na Glamočkom polju¹¹³.

Međutim, arheološki ostaci ceste, na koju su već ukazali Ballif i Sergejevski¹¹⁴, pokazuju da se Salvijske ne mogu identificirati ni sa Grkovcima ni sa Podgradinom, jer nas trasa ceste vodi iz Lištana i Strupnića na Goliju i Staretinu planinu, odakle se preko prijevoja Čatrnje spuštala u Halapić na Glamočkom polju. Cesta nije išla na Čelebić, kako je to smatrao Ballif i neki stariji istraživači nego na Strupnić¹¹⁵. Ipak se još uvijek može postaviti pitanje treba li razlikovati *Salviae* (kao putnu stanicu) od municipija Salvium.

LIŠTANI—STRUPNIĆ, oko 6 km

Od Lištana do Strupnića, preko močvarnog polja, cesta vodi Kaldromom sve do osamljenog stečka zv. Međin mašet pod Strupničem, gdje prestaje Kaldroma. Tu rimska cesta siječe modernu komunikaciju Livno—Grahovo i nastavlja preko njiva Prikača prema sjeveru. Na Prikačama je — još prije I svjetskog rata — bila djelomično otkopana neka veća rimska zgrada sa još dvije manje zgrade. Sudeći po neobičnoj dispoziciji plana, zgrada je prije mogla služiti kao konačište nego kao villa rustica¹¹⁶. Na njivama zv. Barjaci, ispod Prikača, bilo je i drugih antičkih nalaza, među njima i tri opekotom zidana groba, koji se svakako mogu determinirati u antičko doba. Prema tome, sva je prilika da se na Prikačama nalaze ostaci jedne putne stanice (*mutatio*), da se putnici okrijepe i odmire prije napornog uspona uz Goliju na Čatrnju¹¹⁷.

¹¹¹ K. Patsch, GZM, 1906, 164. E. Pašalić, Naselja, 29 i AJ, III, 64. G. Novak, Topografija, 26. Uspor. Pavan, n. dj., 271—273. *Mun. Salvium* poznat je i sa natpisa iz Salone, CIL III 14249², p. 2328¹²⁷; uspor. CIL XIII 6538.

¹¹² G. Alföldy, Bevölkerung, 153, J. J. Wilkes Dalmatia, 270.

¹¹³ Uspor. F. Bulić, BD, 1900, 31 = Jahreshefte, B. II, H. II, p. 109. = Festschrift für Otto Benndorf, Wien, 1893, 273—330. U Glavice su locirali *Salviae* još Moramsen, Kiepert, Kukuljević, Tomaschek i Ballif. J. Alačević ih locira u Grahovo, BD, 1882, 137.

¹¹⁴ Ph. Ballif, Strassen 19. D. Sergejevski, GZM, 1942, 119. V. bilj. 95, 96 i 89. Uspor. Ballif, GZM, 1891, 402.

¹¹⁵ Strassen, na karti.

¹¹⁶ K. Patsch, GZM, 1906, 169—170, sl. 18.

¹¹⁷ Možda je ovdje bila *mutatio Starue* (CIL III, 14249²). F. Bulić, BD, 1899, 143 i 1900 34, izvodi ime planine Staretine od antičkog nomena Starue, dok J. Alačević oronim Staretina izvodi od Saritte, BD, 1882, 118 i 137. Ukoliko je *Ael(ius) Capito, dec(urio) municip(i)o Salvia, natus Starue* ..., (CIL III, 14249²) rođen na području municipija u kojem je, što je vjerojatno, vršio dekurionat, onda bi se možda Starue, rodno mjesto Elija Kapita, moglo lin-

Trasa ceste prolazi uz samu zgradu i današnjim seoskim putem vodi kroz Strupnić u zas. Lokvari, gdje se pred kućom Petra Barača, pored samog puta nalazi duboki zidani bunar oblog presjeka, za koji mještani smatraju da je »rimski«. Uz sam bunar je velika lokva, po kojoj je zaselak dobio i ime. Pri samom dnu bunara, koje je sada zatrpano, navodno je uzidan kamen sa natpisom od nekoliko slova (miljokaz?). Ne bi trebalo isključiti mogućnost da su oba ova objekta u funkcionalnoj vezi sa rimskom cestom, za koju i mještani kažu da je rimska i da ju je gradila Crna kraljica, što također ukazuje na njeno davno postojanje.

STRUPNIĆ—sedlo ČATRŃJA, 11 km, odnosno 12,90 od Medina mašeta.

Uspón na Goliju počinje već u Strupniću. Cesta svladava od Strupnića do Čatrnje vrlo povoljnom trasom uspon od 700 m. Korpus ceste dobro se sačuvao gotovo na cijelom odsjeku od Strupnića do Čatrnje (k. 1320). Gledana iz Livanjskog polja cesta se ocrta kao ravna linija koja se ravnomjerno penje iznad sela Kovačića, Čelebića, Bojmunata i Vrbiće. Mjestimično joj se sačuvao i gornji stroj (kaldrma i ivičnjaci na nasipu).

Od tzv. rimskog bunara u Strupniću cesta se u blagom usponu penje uz Brig i pokraj lugarnice izlazi na Podove¹¹⁹. Odatle vodi pored Gaja, preko Vala i Runjevice, sve kroz mladu hrastovu šumu, do jame zv. Traljusa, iznad Runjevice. Kod same Traljuše oko godine 1937. iskopao je pok. Ante Kovač iz Čelebića jedan miljokaz koji se nalazi i sad pored kuće njegova sina Tadije¹²⁰. Mještanima je poznato da je pok. Ante našao još jedan miljokaz, koji je navodno stajao pod Valom, otprilike 1,5 km bliže Strupniću. Sve moje traganje za ovim miljokazom ostalo je bez rezultata.

Miljokaz sa Traljuše dokazuje da je i ovaj odsjek ceste bio obilježen miljokazima. Kako ćemo vidjeti, bilo ih je i dalje uz put prema Čatrnji. Stoga je lako moguće da je i onaj natpis u »rimskom bunaru« u Strupniću fragment miljokaza¹²⁰. Inače, na cijelom ovom dijelu sačuvao se donji stroj ceste, negdje manje, negdje više, ali uglavnom zarastao u mladu hrastovu šumu¹²¹.

gvistički prije povezati sa današnjim toponimom Strupnić (*Starue* + slav. sufiks?).

¹¹⁹ Ovaj put poznat je i pod imenom »Balar« ili »Balarski put«. Rimski »tlaka« i Balarski put uvijek se ne poklapaju, kao što je upravo slučaj u Strupniću. »Balar« je obična konjska staza, tj. kiridžijski put.

¹²⁰ Kamen je ležao zatrpan na samoj trasi kod jame Traljuše. Od natpisa su se sačuvali slabi tragovi. Vis. 1,70 m. Promjer 0,35 m. Materijal muljika. Uspor. M. Petrić GZM, 1961, 69. Po slabim ostacima natpisa u trećoj i četvrtoj brazdi, jasno je da miljokaz pripada caru Maksiminu Tračaninu i njegovom sinu Maksimu (235—238). Mora se popuniti po jednom od brojnih miljokaza ovih vladara: iz Konjica, Ballif — Patsch, Strassen, br. 33; iz Pruda, Patsch, Narona, 84; iz Dugopolja, Abramić, VAHD 1926—1927, 146; iz Velića, ibidem, 141; iz Klisa, Bulić, VAHD 1921, 25; iz Medaka, Brunšmid, VHAD, 1898, 179; iz Kusida, Sergejevski, GZM 1962, 90 i iz Bijenja (Nevesinje), Sergejevski, GZM 1948, 49.

¹²¹ Po kazivanju P. Barača »natpis« se sastoji od 7 do 8 slova, urezanih u meki kamen, muljiku koji je visok oko 50, i širok do 40 cm. Uzidan je oko pola metra iznad dna bunara na dubini od oko 7 m. Petar se kao dječak često spuštao u bunar u kojem već dugo nema vode. Dno bunara je sada zatrpano.

¹²² Kažu da se kaldrma (»tlaka«) mnogo bolje vidjela pred dvadesetak godina, dok nije narasla mlada hrastova šuma. Sadašnji konjski put (»Balar«) ide uz »tlaku«, jer svi »izbjegavaju kaldrmu, po kojoj je teško ići«.

Iza Traljuše »tlaka« rimskog puta raspoznaje se tek mjestimično u mekanom terenu (tu i tamo nešto razbacane kaldrme i poneki ivičnjak zarastao u ledinu). Trasa prolazi ispod Livadnica, zatim iznad šume Čoruše, nakon čega izlazi na Golu kosu (ispod Korita), gdje počinje nešto veći uspon. Na Tavanima, ispod Velikog kapka, najbolje je sačuvana. Na ovom dijelu vide se na više mjesta koloderine, a planum sa kaldrmom i ivičnjacima jasno se ocrtava na dužini od oko 300 m. Cesta se i dalje lagano penje u ravnoj liniji, u konstantnom, ravnomjernom usponu, a široka je oko 3,90 m.

Iza Tavana izlazi na pašnjak Markovaču, pa u šumu Jevaču, gdje je konzervirana i zarasla u mladu šumu. Između Ljeskova (Rogin) doca i Kuka izlazi na livade zv. Obadine, pa iznad Bukova doca na novu lokvu, odakle vodi ravno na planinski prijevoj Čatrnju (k. 1320). Na ovoj posljednjoj dionici, između Tavana i Čatrnje, poznatija je pod imenom »Balarski put«. Na tom dijelu prelazi erozivnim planinskim terenom preko goleti i pašnjaka, a uočava se kao raznesena kaldrma ili kao »tlaka« urasla u travu.

Izgleda da je cesta i na ovom dijelu bila obilježena miljokazima. Prema kazivanju Sime Kunjikušića (70 g.) iz Bojmunata uz Balar je bilo nekih mašeta (znakova) od bijelog mekog kamena, sa nekim znacima, ali su polupani i svaljeni niz kosu. »Okruglo pa čobani koturali niz Jasenje do Podova«. Simo se živo sjeća da je jedan »mašet« (miljokaz?) stajao kod Ljeskova doca, između šume Jevače i Kuka. Poneki bi se »mašet« navodno mogao i sada naći na bojmunskim Podovima¹²².

Uz ovu staru komunikaciju vezana je i legenda o zakopanom blagu. Priča se da je Crna kraljica na svom bijegu zakopala u Ljeskovu (Rogin) docu 12 mazgi zlata, što je očita reminiscencija na nekadašnji živi trgovački promet ovom saobraćajnicom. Put je, kako pokazuje i njegovo recentnije ime »Balar«, služio i kasnijim generacijama¹²³. Stariji ljudi dobro pamte da se još krajem prošlog stoljeća ovuda gonila sa Glamočkog polja u Split drvena građa, a na Glamoč sol. I danas ovaj stari karavanski (turmanski) put, koji je u svojoj osnovi rimski, služi u lokalnom prometu kao najkraća veza ovog dijela Livanjskog polja sa Halapićem i Glamočem.

Prijevoj ČATRANJA—HALAPIĆ, oko 7,90 km

Tragovi ceste posve su jasni i na samom prijevoju — kaldrma i kolotečine. Pored same trase nalaze se i dvije velike lokve — pojila za stoku i cisterna promjera 6 m. Iako je cisterna recentan rad, nije isključeno da je i uz antički put na tako visokom i bezvodnom položaju, postojala cisterna za okrepu putnika, a uz nju možda i manja etapna stanica. Možda je upravo po toj cisterni prijevoj dobio ime Čatrnja od starine¹²⁴.

Sa Čatrnje cesta se u laganom padu spušta do Halapića na Glamočkom polju (k. 915). Najprije kroz šumu silazi do Dubokog dola, te pro-

¹²² Ni Ballif niti ikko od ranijih istraživača nije obišao ovu dionicu ceste na potezu preko Staretine. Da su je Ballif i Patsch u svoje vrijeme ispitali, vjerojatno bi bili bogatiji za koji miljokaz.

¹²³ »Balar« od *bala* (tal. *balla*), brema, tovar denjak, naramak, = *fascis*, uspor. Rječnik hrvatskog ili srpskog jezika, JAZU, I, 161.

¹²⁴ Osim cisterne koja je — sudeći po oronimu Čatrnja — vrlo stara, ovdje nema nikakvih arheoloških ostataka od kakve putne stanice ili hana, što bismo mogli očekivati s obzirom da je Strupnić udaljen 14, a Halapić 8 km.

lazi pored Ballifovih miljokaza br. 19 i 20¹²⁵. Ostaci ceste najbolje su se sačuvali upravo u Dubokom dolu, između Vučje glave i Kurozeba, gdje se na dužini od nekih 50 m sačuvalo i gornji stroj ceste sa ivičnjacima i kaldrmom, a u nastavku usjeci i više kolotečina, tako da joj se trasa može pratiti više stotina metara. Od miljokaza sačuvalo se br. 19 sa oznakom *a S(alonis) m(ilia) LI*, ali u sekundarnom položaju, dok je broj 20 uništen nedavno¹²⁶.

Ova trasa ceste preko Čatrnje, kako je gore opisana, dobro se uklapa u dionicu Lištani—Bili Brig—Čitluk. Distanca, naime, od miljokaza sa oznakom *a S(alonis) m(ilia) p(assum) [XXXIII]*¹²⁷ (kod Ballifa br. 1) iz Prologa na Livanjskom polju do miljokaza br. 19 u Dubokom dolu na Staretini sa milijacijom LI m. p. od 17 milja, nešto preko 25 km (25.260 m), a to se po opisanoj trasi (Prolog 6 Lištani 6 Strupnić 11 Čatrnja 2,5 miljokaz br. 19) slaže sa stvarnom udaljenošću na terenu. Ili, ako je Pelva (Lištani) bila od Salone udaljena 38 milja, onda distanca od Lištana do miljokaza br. 19 na Staretini od 19,5 km (XIII m. p.) također odgovara stvarnoj udaljenosti. Od miljokaza br. 19 na Staretini do Salvija još je preostalo nešto manje od 7,5 km¹²⁸.

Na izlasku iz Dubokog dola, nekih 200 m sjevernije od miljokaza br. 20, a na raskršću šumskih putova (Glamoč, Čatrnja, Čardačić), otkopan je prije desetak godina veći depo vjerojatno rimskog novca¹²⁹. Odavde se cesta spušta niz Podove sve do Halapića, ali ju je u šumom obraslom području teško pratiti. Mjestimično se ipak pojavljuje po neki ivičnjak i rastrgana kaldrma, a pred samim Halapićem na pet mjesta u ledini i potpuno konzervirana cesta, sa kaldrmom i ivičnjacima, široka svega 3,20 m. U sam Halapić je silazila kosom istočno od predhistorijske gradine na Gracu, koja je u kasnoj antici bila pretvorena u refugij¹³⁰. Zatim je prolazila kroz dvorište Krste Perduha (»turmanski put«), i pored katoličkog groblja na Crkvini produžila niz Glamočko polje prema Glavicama. U Halapiću na Crkvini bila je *mansio*¹³¹. Na Glamočkom polju

¹²⁵ Strassen, 19 i 55: br. 19 sa natpisom (Patsch Strassen, 55): *Imp(erator) C(aj)es(ar) [M. An]tonius [Gord]ianus [Piu]s Felix [Aug(ustus) tribu]nacia) p(ot)estate II [... co(n)s(ul)...] pr(o)co(n)s(ul) [cur(ante)] ... io [H]onorato [I]eg Aug(usti) pr(o) pr(aetore). A S(alonis) m(ilia) LI. Danas se naptis ne vidi, jer je već izlizan, a dijelom ukopan.*

¹²⁶ Razbijen je prije 3 godine i upotrijebljen kao tucanik za nasipanje nove šumske ceste Glamoč — Čatrnja.

¹²⁷ Miljokaz je nađen nešto malo zapadnije od Prologa, u pravcu Lištana. V. bilj. 98.

¹²⁸ Po Ballifu, Strassen, 19 distanca između miljokaza br. 19 i br. 20 iznosi 2 rimske milje (oko 3 km). Na mojoj karti dato je stanje kako je bilo prije nego što je uništen miljokaz br. 20, tj. sa rastojanjem od 1,5 km. Vjerojatno je u međuvremenu, br. 19 bio prebačen za oko 1,5 km niže. Uspor. D. Sergejevski, GZM, 1942, 120. Distanca Itin. Ant. bolje odgovara Ballifova lokacija miljokaza br. 19.

¹²⁹ Nalaz je, otkopan prilikom izgradnje šumskih cesta, raznesen od strane radnika i zagubljen. Navodno je bilo oko 6 kg novca, među njima i zlatnika, po opisu — careva glava i zelena patina — radi se po svoj prilici o rimskom novcu.

¹³⁰ D. Sergejevski, GZM, 1942, 127.

¹³¹ Na Crkvini su vrlo česti antički nalazi. — Odavde potiče i olovna pločica sa prikazom dunavskih konjanika, GZM 1894, 201 = WM IV, 296.

ova je cesta poznata kao *turmanski put*, Put Crne kraljice ili Put Marije Tereziie¹³².

Slika 7.

Reljef Silvana i Dijane iz Glamoča (III st.), odraz autohtonih shvaćanja ovog izrazito stočarskog kraja (Foto Ranko Rosić)

¹³² »Turmanski put«, od vlaške riječi *turma*, povorka, karavan, četa gomila. Riječ se u izvorima često javlja poslije XV st. (npr. *turma mercatorum*), Rječnik hrvatskog ili srpskog jezika, JAZU, XXX, 945.

Ako, dakle, rezimiramo prednje izlaganje, sa sigurnošću možemo izvući zaključak da Šalvije, putnu stanicu Itin. Ant., treba lokalizirati u Halapić, a ne u Grkovce, Podgradinu ili Glavice, gdje je bila najčešće locirana¹³³. Sudeći po bogatstvu antičkih nalaza, Halapić je bio najznačajnija rimska naseobina i jedina urbana formacija na Glamočkom polju¹³⁴. Da je trasa ceste *Aequum—Salviae* išla preko Livna, kuda je vodi Pašalić¹³⁵, onda bi udaljenost od Ekvuma do Salvija, umjesto 35 milja (Itin. Ant.), iznosila oko 62 milje, a to je već velika razlika koja se ne može ničim objasniti.

Za ubikaciju Salvija u Halapiću odlučno govore i votivni žrtvenici konzularnih beneficijara iz Halapića, a njih susrećemo redovito u municipalnim centrima¹³⁶. Kada se, naime, u III i IV st. sve više gubi autonomija civitata, beneficijari, kao organi javne sigurnosti, predstavljaju u municipijama centralnu vlast, podržavajući upravo u centru municipija kult Jupitera Kapitolijskog kao simbol državne cjelokupnosti¹³⁷. Stoga upravo Halapić treba identificirati sa *municipium Salvium* epigrafskih spomenika.

Prema tome, svi elementi (trasa ceste, njene distance, arheološki i epigrafski materijal) govore u prilog lokalizacije Salvija (*Salviae*) u Halapić i identifikacije Halapića sa *municipium Salvium*¹³⁸.

¹³³ V. bilj. 112 i Tabelarni prilog. — Ekvacija *Balbeis* (Theoph. Sim., VII 12, p. 291) sa *Salviae*, kako ju je predložio Tomaschek. Topographie, p. 515, nije uvjerljiva, a rezultat je pogrešno vodene trase rimskog puta (Itin. Ant.) od strane Tomascheka i Hoernes. Uspor. M. Hoernes, Altertümer 929 (133). Prema tome, Tomaschekova korektura *Balbeis* u *Salveis* je nepotrebna. V. bilj. 113.

¹³⁴ O bogatim nalazima antičkog materijala sa Crkvine i Grača u Halapiću, uspor. D. Sergejevski, GZM, 1942, 126—131; E. Pašalić, Naselja, 19. — Antički nalazi iz Podgradine, napose ostaci zgrada, zaostaju za onima iz Halapića i više su epihorskog karaktera (brojni Silvani i epitafi sa epihorskom onomastikom). Municipalni natpisi iz Podgradine: D. Sergejevski, GZM, 1927, 260, br. 9 i GZM, 1928, 87, br. 9 te susjedne Vrbe, Sergejevski, Spom. 88 br. 26 vrlo su fragmentarni. Navedeni natpisi ne moraju da znače da je upravo na tom mjestu bio municipalni centar. To najbolje ilustrira veliki broj dekurionskih natpisa sa Livanjskog polja iz raznih naselja (Lipa, Gubin, Grkovci, Bastasi i Vašarovine). — Na Crkvinu u Halapiću otkopali su Bulić i Dyggve i jednu baziliku, ali rezultate nisu objavili, uspor. Sergejevski, n. mj. Sergejevski, GZM 1942. opisuje antičku naseobinu u Podgradini na lokalitetu Borak kao urbanu aglomeraciju, ali mislim da je opis predimenzioniran. Svi spomenici oficijelnog kulta (are IOM) potiču iz Halapića (v. bilj. 136).

¹³⁵ E. Pašalić, Naselja, 29 i AJ, III, 64.

¹³⁶ CIL III 9862 = 13231 (*Gradina prope Glamoč reperta a. 1888*, vjerojatno Gradac u Halapiću), uspor. C. Truhelka, GZM, 1889, 91 i K. Patšch, Strassen, 56: žrtvenik Gaja Julija Rogata, beneficijara legije XI Claudiae, i D. Sergejevski, GZM, 1927, 362., br. 11, T. II, sl. 11: žrtvenik Elija Anteridesa, beneficijara legije XIII Gemminae. Natpisi pripadaju III st. Možda su beneficijarski i nepotpuni natpisi sa ara: IOM, Sergejevski, GZM, 1933, 8, T. IV, sl. 3, IOM COR, Sergejevski, Spom. 77, br. 23 i IOM, Bojanovski, N. st. XI, 190, sl. 6, svi iz Halapića.

¹³⁷ Uspor. A. Moczy, Pannonia, u PWRE, Suppl. IX, Stuttgart, 1962, 602; isti, Territorium legionis und die Cannabae in Pannonien, Acta Archeol. Hung. III (1953), 196 i d.

¹³⁸ Iz samog Halapića dosad nema epigrafskih svjedočanstava o municipalitetu ovog mjesta. V. bilj. 134 i 136.

Municipalitet *Salvija (Salvium)* potvrđen je na nekoliko natpisa:
CIL III 14 249² *dec(urio) municip(io) Salvio*, Kaštel-Sučurac;
CIL XIII 6 538 *ex muni[c]ipio Salvio . . .*, Mainhardt;
GZM 1906, 163 *dec(urio) mun(icipio) [Sa]lv(io)*, Grkovci.

Ovome treba još dodati i sve gore spomenute municipalne natpise iz Lipe (CIL III 9847), Gubina (C. III 9848), Bastasa (Spom. 77, 20 i 21), Vašarovina (GZM 1928, 91 i 92) i Podgradine (GZM 1927, 260 i 1928, 87, Spom. 88, br. 26), na kojima se ne navodi ime municipija.

Municipalitet ovog municipija potvrđuje se još i u kasnoj antici na jednom kršćanskom natpisu iz Ridera (Danilo): *Depositio Superi ex tabulario / civitatis Salonitanae / civis Salviata . . .*¹³⁹ *Salviaticum* salonskog koncila iz 533. g. u stvari je dijeceza Salvijuma. Salvijum (*Salviaticum*), kao i Ekvum, zadržao je svoj značaj duboko do u kasnu antiku i bio uništen tek u vrijeme provale avarskog hana Bajana 599. g., kao i drugi brojni gradovi i utvrde uzduž ove komunikacije¹⁴⁰.

Ubikacija Salvijuma na osnovu Ptolomejevih podataka vrlo je nesigurna, jer su u rukopisu nazivi gradova zamijenjeni: gdje je *Nedinum* trebalo bi da bude *Salvia*, dok bi se *Nedinum* morao nalaziti na mjestu na kojem je označena *Varvaria itd.*¹⁴¹

4. *Dionica Salviae XXIV Sarnade*

Po Itin. Ant. distanca iznosi XXIV m. p. (= oko 35.328 m).

Iz Halapića (*Salviae*) cesta nastavlja preko Glamočkog polja pravo prema sjeveru. U narodu je poznata kao Put Crne kraljice ili Marije Terezije, a također i kao *turmanski put*.

Od Halapića do Pecke u dolini Sane, gdje se obično locira manjio Sarnade, ima oko 37 km (od Halapića do Medenih Selišta oko 5 km i od Medenih Selišta starim turskim putom, koji je rekonstruiran oko 1885. daljnjih 32.290 m)¹⁴². Rimski put je bio kraći gotovo za dva kilometra, jer mu je trasa bila nešto pravilnija, ali i strmija. Razlika djelomično dolazi i od toga što nije poznat tačan položaj putnih stanica (*mansiones*) u Halapiću i Peckoj.

Trasu je opisao mikrotopografski na cijeloj dionici Ballif, a Sergejevski na području Glamočkog polja i Pašalić od Mliništa do Pecke¹⁴³. I danas se jasno može pratiti na cijeloj dionici, a prije 80 godina, kada

¹³⁹ F. Bulić, BD 1905, 49.

¹⁴⁰ *Theophilactus Simocatta*, hist. lib. VII, c. 7, 10—12 u *Corpus scriptorum historiae Byzantinae*, Bonnae, 1834. *Theophanes, Anastasii hist. eccles.*, II, 129, u istom *Corpusu*, Bonnae, 1841, p. 428. Uspor. F. Šišić, Pregled 75 i d.; K. Jiriček, *Istorija Srba*, Beograd, 1952, p. 46 i d.; K. Patšch, *Nahodaji novaca*, GZM, 1902, 414—415. Izvode iz izvora donosi F. Rački, *Documenta historiae croaticae periodum antiquam illustrantia*, Zagrabiae, 1877, p. 254. Uspor. i F. Šišić, *Povijest Hrvata*, p. 225.

¹⁴¹ Prema Jelićevoj korekturi, dobili bismo ove relacije: *Nedinum* 44°10', *Asseria* 41°20', *Varvaria* 42°15', *Salvia* 44°30', iz čega proizlazi da Salviju treba tražiti sjeveroistočno od Varvarije, L. Jelić, GZM, 1898, 540 i 541 i M. Suić, *Koyrkoyrn, Radovi Fil. fak. u Zadru*, sv. 6, Zadar, 1969, p. 40.

¹⁴² DN, *Route 157*, S. 178—179.

¹⁴³ Ph. Ballif, *Strassen*, 18—21; D. Sergejevski, GZM, 1942, 120—121 i E. Pašalić, *Tragom rimske ceste od Mliništa preko Podrašnice do Banjaluke*, GZM, 1954, 308—312.

ju je ispitivao Ballif, tragovi su bili mnogo uočljiviji¹⁴⁴. Još je i danas u lokalnoj upotrebi.

Na ovoj dionici cesta je potvrđena sa sedam miljokaza (po Ballifu br. 21—27) *in situ*. Samo je br. 23, iznad Mliniške drage, epigrafski, označen brojem LXV m. p.¹⁴⁵. Ako su Salvije bile udaljene 56 m. p. od Salone, koliko iznosi zbir po Itin. Ant., onda je ovaj miljokaz stajao na 9. milji (= 13.248 m) od Halapića. Time je još jače utvrđena ubikacija Salvija u Halapiću.

Sergejevski je s ove ceste publicirao tri miljokaza sa natpisima, od kojih onaj Konstancija Hlora i Julijanov potiču iz ruševina kasnoantičkog refugija na Gracu u Halapiću, a treći, također Julijanov, vjerojatno sa 6. km moderne ceste Glamoč—Mlinište. Sva je prilika da su svi ovi miljokazi stajali, ili u samom Halapiću, ili negdje u njegovoj neposrednoj blizini¹⁴⁶.

U polju između Halapića i Glavica, ali nešto zapadnije od trase rimskog puta, otkrio sam nedavno još dva anepigrafska miljokaza, koji su ovdje postavljeni kao poljski medaši, oba u istoj liniji. Jedan je ukopan na lok. Mašet u blizini seoskog groblja u Branješcima, južno od sela. Promjer mu je 0,35, a nadzemna visina 1,15 m. Drugi je oko 2 km južnije u polju, u blizini Bilandžića kuća, zadnjih kuća u Halapiću. Zasađen je obratno, promjera 0,30, a visine 1,06 m. Nalazi se među vrtućama, kuća cesta nije mogla ići; očito je ovamo prenesen sa ceste, koja je prolazila nepun kilometar istočnije. Oba su od mekog kamena. Možda je jedan od njih zagubljeni Ballifov br. 21¹⁴⁷.

Napokon, na Gverinom groblju u Glavicama, na samoj trasi ceste (na specijal karti označeno sa dva križića) nalaze se fragmenti od još tri miljokaza, a ne od jednoga, kako navodi Sergejevski¹⁴⁸. Jedan kamen, sa kasnije uklesanim križem, stoji i uz modernu cestu na 6. km. Čini se da je i to dio jednog miljokaza u sekundarnoj upotrebi. Pored ovog kamena stajao je i jedan od Julijanovih miljokaza koje smo naveli¹⁴⁹.

Iako su ovu komunikaciju Turci stalno koristili kroz cijelo razdoblje svoje uprave a vjerojatno povremeno i uređivali, rimski se tragovi (u prvom redu kolotečine, pa ivičnjaci i kaldrma) mogu naći na cijeloj dionici. Komunikacija je intenzivno služila i kroz cijeli srednji vijek, što se vidi po nekoliko srednjovjekovnih nekropola uz put od Halapića do Mliništa.

HALAPIĆ—SMILJANIĆA HAN (Podadruga): današnjim putovima oko 13, a rimskom trasom oko 12 km.

Cesta vodi ispod Glavica, u ravnoj liniji preko polja prema k. 915. Ispod Glavica je ucrtana u kartu (1:50.000) kao konjska staza. Lijepo se

¹⁴⁴ Ph. Ballif, Strassen, 19: »Von Halapić aus lässt sich die Zug der Strasse bis in der Gebiete der Sana gelegenen Localität Pecka mit grosser Deutlichkeit verfolgen«.

¹⁴⁵ ...*cur(ante?)*... [H]onorato *cl(arissimo) [v(iro)] leg(ato) Aug(usti) pr(o) pr(aetore). M(ilia) p(assuum) m(ilia) LXV, B a l l i f - P a t s c h*, Strassen 55, br. 23.

¹⁴⁶ GZM 1928, 85—86, sl. 5: *D(ominorum) n(ostrorum) Cl(audio) Val(erio) Constantio nobili Cafes(ari)...*; GZM 1928, 84—85, T. I, sl. 2: *D(omino) n(ostro) Iuliano victori ac triumphatori s(alvo?) totiusque orbis Aug(usto) bono reipublicae*; Spom. 77, 27, bez sl.: *D(omino) n(ostro) Iuliano [victori] a[c] [tr]iu[m] fatori [totiusque] orbis Aug(usto) [bono] r[ei] publicae (nato)*.

¹⁴⁷ D. Sergejevski, GZM, 1942, 121.

¹⁴⁸ N. mj., 121.

¹⁴⁹ Sergejevski, n. mj.

može pratiti do Gverina groblja, koje presijeca, pa i dalje sve do Medenih Selišta. Ispod Đekića Brda u Glavicama je preorana, ali se mjestimično osjeća prilikom oranja.

Iz Glavica potiče žrtvenik Elija Tita (CIL III 2760, a = 9861). Na lok. Crkvine, pored aktivnog seoskog groblja, nalaze se antičke substrukcije, a po seoskim kućama i dvorištima pojedini fragmenti¹⁵⁰. Iskopavanja, koja sam 1969, 1970. i 1971. g. vršio na Crkvinama, otkrila su kasnoantičku baziliku, dosta rustično zidanu. U ruševini ovog objekta nađeno je i više manjih epigrafskih i arhitektonskih fragmenata koji su ovamo dospjeli kao spolije. Drugih antičkih substrukcija u Glavicama nema. Veći dio antičkih nalaza su spoliya dovučena iz susjednog Halapića (npr. veliki cipus sa likom Atisa, blokovi vijenca, koji stoje na ulazu u groblje kao ortostati, vrlo lijepo izradeni impost neke antičke zgrade itd.). Prema tome, arheološki nalazi ne opravdavaju lociranje Salvija u Glavice¹⁵¹.

Od Medenih Selišta do Podadrage (Smiljanića Han) rimska cesta poklapa se uglavnom sa suvremenom cestom Glamoč—Mlinište, koja je na ovom dijelu izgrađena po staroj rimskoj trasi (1915. g.)¹⁵². Tek ponegdje sa zapadne strane ceste primjećuju se obrisi starog rimskog puta. Na 12. km od Glamoča sačuvao se in situ, iako prebijen, jedan četvrtasti miljokaz (Ballifov br. 22), koji je vjerojatno stajao na 59. milji od Salone, a petoj od Salviae¹⁵³.

Uz trasu stare rimske ceste locirano je i više srednjovjekovnih grobalja sa stećcima: u Halapiću (propalo), u Rudićima, u Branješćima, Gverino groblje u Glavicama, u Medenim Selištima (na raskrsnici za Rore), dva u Krasincu i velika srednjovjekovna nekropola u Podadrazi (Smiljanića Han). Cesta je, dakle, služila i kroz srednji vijek.

Na dionici od Halapića do Smiljanića-Hana cesta produžava ravno poljem prema sjeveru, praktično bez uspona (oko kote 915), prateći od Medenih Selišta sve do Mliništa modernu komunikaciju.

SMILJANIĆA HAN—MLINIŠTE, cestom 17, a rimskim putem oko 10 km.

Moderna cesta, izgrađena 1915, pravi do Skokova (23 km od Glamoča) velike zavoje, dok se rimska cesta uspinje Mliniškom dragom (dolom). Ulaz u Mlinišku dragu, zaštićen je jakim prehistorijskim utvrdama sa zapada Vel. gradinom u Hotkocima i Gradinom u Prijanima, sa istočne strane¹⁵⁴.

Obje komunikacije križaju se na 21. km od Glamoča, kod mjesta prilog pravca jedne magistralne komunikacije. Ostaje naime ne samo mogućnost nego i velika vjerojatnost da je ovim pravcem išla jedna lokalna

¹⁵⁰ D. Sergejevski, GZM, 1942, 132—135, 8 i 9.

¹⁵¹ Rezultati nisu objavljeni.

¹⁵² Sergejevski, n. dj. 121.

¹⁵³ Miljokaz je 1968. g. bio oboren: visok je svega 1,50 a promjer mu je 0,35—0,40 m. Zauzimanjem Zavoda za zaštitu spomenika kulture BiH u Sarajevu, kamen je opet postavljen na svoje staro mjesto.

¹⁵⁴ M. Mandić, Tragovi prastare kulture oko Glamoča, GZM, 1930, 103 sl. 1. Gradina u Prijanima (k. 1357) nije ispitana. Gradine su štatile prilaz u Glamočko polje sa sjevera. Dominirale su i antičkom cestom koja je prolazila između njih istim pravcem.

lifa pogrešan naziv Skakavac), gdje su stajala dva miljokaza jedan do drugoga¹⁵⁵, ali su oba uništena u posljednje vrijeme.

Sijekuci se više puta, obje ceste sa Skokova silaze na Ravna Mliništa (Riduša), gdje se, jedan blizu drugoga, nalaze dva miljokaza upotrijebljeni kao branici uz modernu cestu. Jedan od njih je vjerojatno Ballifov br. 25 (visok nad zemljom 0,65, promjera 0,37 m). Drugi je tanji, vjerojatno prerađen, promjera svega 0,25, a visok 0,80 m. Kod Riduše, dobro se vidi i neka stara kaldrma, koja siječe novu cestu. Odatle se cesta penje na Trlicu (do lugarnice), do najviše visine od oko 1250 m.

Od lugarnice ponovo počinje spuštanje kroz gustu šumu Crne gore prema željezničkoj stanici Mlinište. I ovdje moderna cesta pravi velike okuke, jer do željezničke stanice Mlinište (k. 1105) treba da svlada visinsku razliku od oko 150 m. Rimska trasa ide strmijom, ali ravnom linijom, i na više mjesta presijeca modernu cestu.

Na odsjeku od Smiljanića-Hana (Podadruga) do Mliništa cesta prolazi izrazito planinskim područjem, u kome nema naselja, ali je vrlo bogato šumom i jedinstvenim prirodnim ljepotama. Manja etapna stanica mogla je u antičko doba biti negdje na Ravnim Mliništima (Riduši), gdje ima i vode. Ovdje se planinski pejzaži mogu usporediti sa onim u Alpama.

MLINIŠTE—PECKA, starim (turskim) putom 13,54 km, a rimskim nešto manje.

Osim manjih uspona u Potocima, cesta je u stalnom padu sve od želj. stanice Mlinište (k. 1105) do Pecke, koja leži u dubokoj dolini potoka Kruševljak (koji zovu i Kořana). Najprije se spušta niz Crnu goru. Trasu joj je u novije doba obilježio Pašalić, a prije njega i Ballif¹⁵⁶. Po Pašaliću, »na cijelom sektoru tragovi ceste su vidljivi i dobro sačuvani, naročito kolotečine u krševitom tlu«¹⁵⁷, o čemu sam se i sam uvjerio prigodom reambulacije 1968. g. Ballifovi miljokazi br. 26 i 27 su propali, ali su oba uertana u priloženu kartu (= CIL III, sv. 2, T. III iz 1873). Ballif dozvoljava mogućnost da fragmenti potiču čak od tri miljokaza¹⁵⁸.

Cesta se sa Mliništa najprije spuštala u Jasenove Potoke pa preko Breberije u Gornju Pecku. Trag joj se primjećuje neposredno ispod željezničke stanice, usječen u kamen uporedo sa modernom cestom. Ali, dok posljednja uskoro skreće istočno prema Baraćima i tako zaobilazi duboku kotlinu Sane, rimski put vodi ravno prema sjeveru, padinom Crne gore. Trasa mu se, uglavnom, poklapa sa turskim putom Glamoč—Varcar Vakuf (Mrkonjić-Grad), koji je rekonstruiran oko 1885. g. Bio je to glavni turski put iz Varcara za Glamoč i Sinj, a slijedio je, uz minimalna odstupanja, staru rimsku cestu. U Potocima se na više mjesta sačuvala i stara kaldrma (široka 2 m) i kolotečine, a mjestimično se vide i obrisi stare »tlake«. Razmak između žljebova kod Lipovca, na Nabojini i kod Piljka iznosi oko 1,25 m. Ballif i Pašalić su mišljenja da se radi o rimskoj kaldrmi, jakih ivičnjaka i masivnih ploča. Ipak, s obzirom na širinu od 2 m, veća je vjerojatnost da je kaldrma turski rad. Sa Nabojine se cesta preko Bre-

¹⁵⁵ Ph. Ballif, n. dj., 20, br. 24, sl. 11. — U ovom predjelu je uništena i velika srednjovjekovna nekropola (V. Radimsky Arh. leks. s. v.).

¹⁵⁶ Ph. Ballif, n. dj., 20 i 21; E. Pašalić, n. mj.

¹⁵⁷ Naselja, 21.

¹⁵⁸ N. dj., 20.

berije spuštala kosom u pitomu dolinu Kruševljaka, desne pritoke Sanine (k. 570).

Izgradnja ceste je i ovdje povezana uz legendu o Crnoj kraljici ili kraljici Mariji. Ovo je kako mještani pričaju najstariji put, a putovi za Baraće i za Gerzovo noviji.

Još je Ballif zabilježio da se na lijevoj obali Kruševljaka nalazi obilje rimske opeke, što dozvoljava zaključak da je upravo tu bila rimska naseobina¹⁵⁹. To su potvrdili i kasniji slučajni nalazi: ara IOM od anonimnog dedikanta (CIL III 13983) i sanduk za pepeo: *Aelii Nepos et Dasas Arbonis* (CIL III 13984). Pašalić navodi još vodovod i kanalizaciju¹⁶⁰.

Pecka je, zahvaljujući svom pitomom i župnom položaju, bogata zemljom i vodom, bila u antici značajnije i dobro utvrđeno mjesto: Vel. gradinom (k. 918) i Malom Gradinom (k. 730) sa predrimskim utvrđenjima, obje u Gornjoj Peckoj, neposredno iznad mjesta gdje se kod škole spuštala i rimska cesta u dolinu Kruševljaka. Utvrđenje pak na Ubavića Brdu po svoj prilici je šttilo rimsku naseobinu¹⁶¹. Na cijelom području, kako s pravom ističe i Pašalić, od Mliništa do Podrašničkog polja nije od Pecke bilo povoljnijeg mjesta za jednu rimsku *mansio*. Sa lokacijom Pecka = Sarnade slažu se svi istraživači. G. Alföldy lokalizira oko Pecke panonsko pleme Sardeata, a do njih, južno od Jajca, Deure¹⁶².

U Peckoj su se sastajale i neke lokalne komunikacije priključnog karaktera. Već Radimsky je ukazao na mogućnost veze Pecka—Ključ, dolinom Sane, ali joj nije odredio trasu, dok je Ballif obilježio samo pravac Pecka—Gerzovo—Trnovo—Šipovo, a Pašalić navodi više ogranak¹⁶³. Ja ću se osvrnuti i na to pitanje u kasnijem izlaganju.

5. Dionica Sarnade XVIII Leusaba

a) O pravcu ceste uopće

Po podacima Itin. Ant. Leusabu treba lokalizirati XVIII m. p. = 27 km sjevernije od Pecke (*Sarnade*). Ali gdje?

Odmah u početku valja istaći da se hodolog na terenu sjeverno od Pecke susreće sa najvećim poteškoćama. U tom regionu, kad je cesta već sišla u panonsko pobrežje, tako reći nestaju svi tragovi ove velike prometnice, koja se na svom transdinarskom toku, kako smo vidjeli, probijajući se kroz planinski prag Dinarida, dobro sačuvala na mjestima. A

¹⁵⁹ N. dj., 21. Cf. V. Radimsky, GZM, 1891, 432. Tu je morala biti i *mansio*.

¹⁶⁰ Za spomenike sa natpisom v. K. Patsch, Dva rimska natpisa iz Pečke, GZM, 1894, 765. Cf. WM IV, 262 i D. Sergejevski, GZM, 1951 310. Iz susjednog Carevca je fragment epitafa sa gentilnim imenom Aurelius, K. Patsch, GZM, 1895, 581—582 = CIL III 14976 = WM V, 235.

¹⁶¹ E. Pašalić, n. dj., 310; Naselja, 21.

¹⁶² E. Pašalić, n. dj., 310; Isti, Rimska cesta između Banjaluke i Bosanske Gradiške, Naše starine IV, 72; Naselja, 21; AJ, III, 53—54. — V. Tabelarni pregled. Cf. G. Alföldy, Bevölkerung, 53.

¹⁶³ V. Radimsky, n. mj.; Ph. Ballif, n. dj., 24 i 25 i karta; E. Pašalić, GZM, 1954, 310 i 311.

sada, pošto je prešla dinarski blok, gubi se na mekanom geološkom terenu¹⁶⁴.

Kao što smo već rekli, svi dosadašnji istraživači tok ove ceste vode preko Sitnice na Kola i Banju Luku. Ta se linija zasniva na pretpostavci koju je još prije stotinu godina iznio O. Blau, po kojoj su rustični bunarevi u Bunarima, nedaleko od Sitnice, »mit Steinen aufgemauert und mit grossen Platten überdeckt« rimski¹⁶⁵. U prilog rimskog porijekla tih bunareva Blau navodi i »enorme, alte Grabsteinplatten, verschiedenen von den aus der ersten christlichen Zeit stammenden Grabkreuzen in Stein, die weiter abwärts sichtbar werden«¹⁶⁶.

Kao dokaz o rimskom postojanju puta preko Sitnice Blau navodi i staru kaldrmu između Ratkova i Sitnice, ali o njoj ne daje pobližih podataka: »Zwischen Radkova und dem 1 Stunde entfernten Sitnitza — kaže Blau — sieht man noch ein Stück einer in südwestlicher Richtung laufenden gepflasterten Strasse — wie ich anderswärts nachgewiesen zu haben glaube, die aus den Itinerarien bekannte römische Militärstrasse von Dalmatien nach Pannonien«¹⁶⁷.

Na osnovu opisanih nalaza i uspoređenjem sa podacima iz itinerara, Blau je ovu rimsku »vojničku cestu« još 1867. g. rekonstruirao na slijedeći način:

»Der Distanz nach würde hieher (sc. Pavići — I. B.) die Station Castra (13 mp von ad fines Tab. Peut.) fallen, ebenso Lamatis der Tafel (12 mp. von Castra) oder Aemate des It. Ant. (18 mp. von ad Ladios) auf das gleichfalls antike Reste aufweisende Südende der Hochebene Dobrinje...«¹⁶⁸.

Sva kasnija istraživanja, uz neznatne izmjene, ostala su u granicama postavki koje je formulirao Blau, a koje, gledane iz aspekta današnjeg stanja arheološke znanosti, bez sumnje pate od »dječje bolesti« tadašnje nauke, koja je još bila u povojima.

Prvi je, 90 godina nakon Blaua, ovaj pravac *in natura* ispitao E. Pašalić (1954) i tom prilikom utvrdio:

1. Da se na sektoru od Sitnice preko Ratkova do Dobrinja (gdje je ova cesta u CIL III označena kao *sigurna*) ne mogu ustanoviti tragovi rimske ceste¹⁶⁹.

2. Da između Bunareva i Kočića također nema ni tragova rimske ceste ni ostataka rimskih naseobina¹⁷⁰.

¹⁶⁴ Geološki sastav površinskih slojeva tipično je kraški, sastavljen od vapnenca, mjestimično dolomita, a formiran u mlađim mezozojskim formacijama (trijas i kreda). Na takvom su terenu propali tragovi ceste, a ono malo što je ostalo treba tek pronaći. Uspor. E. Pašalić, GZM, 1954 310. V. I. Skarić, GZM, 1937, 51 opisuje ovo područje kao »karsnu visiju sa mnogim pojavama ublaženog karsta«.

¹⁶⁵ Reisen in Bosnien und der Hertzegowina, Berlin, 1877, 110.

¹⁶⁶ Ibidem.

¹⁶⁷ Reisen, 108.

¹⁶⁸ Monatsberichte der Berliner Academie der Wissenschaften, 1867. Nov. 742.

¹⁶⁹ Rimska cesta od Podrašničkog polja do Banje Luke, N. st. III, Sarajevo, 1956, 240; Naselja, 23 i AJ III, 63.

¹⁷⁰ N. st. III, 241.

3. Da rimska cesta sigurno nije išla Blauovom linijom od Dobrinja preko Kola u Šeher na Vrbasu, pa je stoga predložio varijantu preko Šljivna i Konatara do Šehera¹⁷¹.

4. Da jedino svjedočanstvo antike na ovom pravcu ostaju »rimski bunari«, kako ih zovu i mještani i kako je uneseno na austrijsku kartu 1:75.000. Na susjednom lok. Mramorje u Bunarima Pašalić je još evidentirao ulomke rimskih opeka¹⁷².

Da je ovim pravcem prolazila rimska itinerarska komunikacija, Pašalić navodi kao relevantan argumenat činjenicu, što je »na cijelom prostoru od Podrašničkog polja do Dobrinja najlakši prolaz prirodno (je) određen baš onuda kuda vodi današnja cesta«¹⁷³. Zato se i Pašalić, nakon što je ispitao još dva moguća pravca, o čemu će biti govora, ipak odlučio za modificiranu Blauovu trasu preko Sitnice. Pašalić, naime, vodi cestu od Dobrinja na Šljivno (i dalje preko Gradine k. 674, Konatara, Plavšića, Lokava i Milakovića na Šeher), terenom koji je vrlo ispresijecan i nepovoljan i koji se nikako ne može valorizirati kao magistralni pravac.

Iako su bili na pragu pravilnog rješenja, ipak su se i Ballif i Pašalić — posebno Ballif — odlučili za pravac preko Sitnice, koji prolazi pustim i bezvodnim krajem. Ipak, iz izlaganja ove dvojice hodologa, očito proizilazi da su i sami osjećali slabost te linije.

To je i mene potaklo da detaljno rekognosciram čitav teren od Čadavice do Vrbasa na istoku, pa sam u tu svrhu prokrstario čitavo Zmijanje i dio Manjače. Prošao sam više puta sadašnjom cestom Banja Luka—Čadavica i utvrdio da na tom pravcu, koji se uzima kao pravac rimske ceste, uistinu nema nikakvih tragova antike. Relativno su brojni samo ostaci prethistorije i srednjeg vijeka¹⁷⁴. Pa i sami »rimski bunari« u Bunarima, bar u svom sadašnjem stanju, nisu rimski¹⁷⁵. Ako sudimo po megalitskoj formi njihovih ploča, koje su vrlo slične stećcima, onda se očito radi o srednjovjekovnim objektima, za koje postoje analogije i u drugim bezvodnim krajevima Bosne, npr. na Glasincu¹⁷⁶. To, uostalom, indirektno potvrđuje i sam Blau svojim opisom nadgrobnih spomenika na susjednom Mramorju.

Slabi tragovi rimskih opeka na Mramorju ne mogu biti dokaz u prilog pravca jedne magistralne komunikacije. Ostaje naime ne samo mogućnost nego i velika vjerojatnost da je ovim pravcem išla jedna lokalna

¹⁷¹ N. st. III, 242; Naselja, 24 i AJ III, 63. — To je put koji vodi preko prethistorijske gradine Zelenci u Radmanićima; cf. P. Ivančević, Gradina Zelenci, GZM, 1890, 342.

¹⁷² N. st. III, 241 i sl. Naselja, 23.

¹⁷³ N. st. III, 241 i Naselja, 24.

¹⁷⁴ Osim lokaliteta koje navodi Pašalić, N. st. III 240—241, u širem prostoru evidentirao sam uz ovu komunikaciju još i lok. Grad u Stričićima i Gradina (k. 940) u Iličima, obje prethistorijske gradine. U s. Lusići na lok. Mramorje nalazi se srednjovjekovna nekropola.

¹⁷⁵ Osim bunara čiju sliku donosi Pašalić, N. st. III, str. 241, a koji je danas već uništen, sačuvao se još samo bunar na parceli Gudjevića (iznad ceste). Neobrađena ploča (2,30 x 1,30 x 0,45 m) položena na tri kamena, pokriva bunar. Ostali bunarevi adaptirani su za seoski vodovod.

¹⁷⁶ Uspor. M. Filipović, Glasinac, Srpski etnografski zbornik, knj. LX, Naselja i poreklo stanovništva, knj. 32, Beograd 1950, 199 (posebni otisak, str. 23). — Slični su »grčki bunari« na Glasincu: u Baltićima, u Kuli, u Gazivodama, u Cavarinama, u Pedišama i drugi.

prometnica koja je povezivala dolinu Banice (Ključ) sa itinerarskom cestom Salona—Servicium¹⁷⁷.

Što se tiče kaldrme koju spominje Blau, ona može biti jednako turska kao i antička, jer je ovo upravo u tursko vrijeme bio vrlo značajan prometni pravac.

Prema tome, na pravcu Sitnica—Dobrinje—Šeher nema relevantnih elemenata koji bi govorili u prilog itinerarske ceste, pa se moramo osvrnuti na ostale pravce. U tome nastojanju upravo ispitivanja Ballifa i Pašalića pružaju elemente za rješavanje ovog problema.

O odsjeku ceste Pecka—Banja Luka Ballif je zapisao samo slijedeće:

»Oestilch des Plateaus von Podrašnica, in der Gemeinde Tribovo, fand ich Spurrillen, welche entweder die Fortsetzung unserer Strasse nach Banjaluka bezeichnen (podvukao I. B.), dann aber, gegen die Ansicht BLAU's, die Führung der Strasse in der Nähe des Vrbasthales vermuthen lassen würden, oder aber auf eine Verbindung der im Dolnji polje nächts Varcar—Vakuf bestandenen römische Niederlassung mit unserer Strasse zu beziehen sind, wobei die letztere nach der Annahme BLAU's über Sitnica und Dobrinje nach Banjaluka führen würde. Auf alle Fälle kann angenommen werden, dass die Strasse von Pečka durch den Strbinasattel auf das Plateau von Podražnica führte. Ihr weiterer Zug bis Banjaluka darf, so lange nicht genauere Anhaltspunkte vorliegen, nach der Vermuthung BLAU's angenommen werden«¹⁷⁸.

Na karti priloženoj uz Ballifovo djelo cesta je, prema CIL III, ipak obilježena linijom Sitnica—Dobrinje kao »sichere und aufgedeckte Strasse« (podvukao I. B.), a od Dobrinja do Banje Luke (Ad Ladios) i do Save kao »sichere aber bisher nicht aufgedeckte Strasse«¹⁷⁹.

Sa više sistema i truda i sa boljim poznavanjem terena obradio je ovo područje Pašalić, koji je istražio tri od četiri moguća pravca. Preostao je samo pravac kroz tzv. Dugodol, koji Pašalić nije uzeo u obzir. To je »turmanski put«, koji od Nikin-broda i Ponora na Podrašničkom polju vodi preko zas. Miletići u području Dubice i Dugodola na Lokvare, Stričiće, Kadinu Vodu, Kola i Banju Luku. Međutim, taj put ne dolazi u obzir. Ispitao sam ovaj pravac i utvrdio da je to recentniji konjski put koji su kirijaši koristili još u proteklom stoljeću. Ovaj put nije nikada imao tvrdnu građenu osnovu.

Pašalić je ispitao ova tri moguća pravca:

1. Od Podrašnice preko Sitnice, Dobrinja i Kola na Banju Luku, o kojemu je već bilo govora.
2. Od Mrkonjić-Grada preko Trijebova (Tribovo) na Lokvare i Stričiće i dalje za Banju Luku.

¹⁷⁷ O toj će komunikaciji biti više govora kasnije. D. Sergejevski, GZM, 1928 92, smatra da je rimska cesta Bravsko — Ključ — Banja Luka na magistralu Salona — Servicium izbijala kod Sitnice. Ona je u stvari, sa Sitnice išla kroz Dubicu (preko Opaljenice). Od Sitnice do Dubice mjestimično se sačuvala i »stara kaldrma«, široka 3,5—4 m, koja vodi na visoravan Trijebovo.

¹⁷⁸ Strassen, 21.

¹⁷⁹ Uspor. CIL III, 2, T. III. Kod A. Evansa, AR, na priloženoj karti pravac Ključ — Ratkovo — Dobrinje — Banja Luka označen je kao neodređen i nesiguran, dok je odsjek Banja Luka — Bos. Gradiška ucrtan kao siguran. Evans, inače, ovu cestu vodi od Čitluka (Aequum) na vrelo Cetine, pa preko Knina (Topolje) na Resanovce — Drvar — Bravsko — Ključ i dalje.

3 Od Mrkonjić-Grada na sjeveroistok preko Dubrava i Gustovare na Surjan, Bočac i dalje prema Banjoj Luci.¹⁸⁰

Iako su rezultati ispitivanja pravca preko Sitnice bili negativni, o čemu je bilo naprijed govora, Pašalić se na kraju ipak odlučio za taj pravac, iako nešto korigiran (via Šljivno)¹⁸¹.

Na pravcu Trijebovo—Lokvare—Stričići Pašalić je naišao na tragove rimskog puta, u prvom redu na kolotečine u Trijebovu, o kojima govori Ballif¹⁸², ali je bio mišljenja da to »nije odlomak one magistrale koja od Salone preko Glamočkog polja, Pecke, Podrašničkog polja i Banje Luke izbija na Savu, već put koji izlazi na ovu magistralu«¹⁸³. Dakle, lokalni, priključni put, koji povezuje rudarsko područje oko Mrkonjić-Grada (Majdan i Sinjakovo) sa magistralnom cestom, koja, po Pašaliću, ipak vodi preko Sitnice. Zato Leusabu lokalizira u Bunare, na putu Sitnica—Banja Luka¹⁸⁴.

Pašalić je još ispitao i pravac preko Dubrava (Gustovare) i Bočca, ali ni na ovom pravcu nije našao tragove rimske ceste, pa je zaključio da je to turski put¹⁸⁵.

Put preko Dubrava i Bočca poznavao je i Blau, koji za nj kaže da »hoch am Rande des Vrbas—Thals im südlicher Richtung führt« i da je »stellenweise so schwer zu passieren ist«¹⁸⁶. Blau daje i distance od Banje Luke do Jajca: Banja Luka 1 sat, Novoselija 1 1/2, Rikavica (danas Rekavica) 1 1/2, Krupa 2, Šehovci 3, Jajce 1, svega 9 sati. Do Mrkonjić-Grada, koji graniči sa hatarom Šehovaca, bilo bi oko 7 1/2 sati. Dio puta između Krupe i Šehovaca je »auf meist gepflasterten, aber schlecht unterhaltenen Wege«¹⁸⁷.

Ovaj put je uistinu turski, ali je on postojao i prije Turaka, od davnina, što pored ostalog dokazuju i brojne gradine i nekropole stećaka locirane uza sam drum. Na ovu komunikaciju su se oslanjali i srednjovjekovni obrambeni gradovi Bočac, Krupa, Zvečajgrad i Banja Luka. I uz ovaj put je u narodnom predanju povezano ime Marije Terezije, koje je — kako smo vidjeli — često kontaminirano sa imenom legendarne Crne kraljice (npr. rimski put preko Glamočkog polja). Tim putem je 1525. g. prodro hrabri hrvatski vojskovođa knez Krsto Frankopan da bi istureni kršćanski položaj u Jajcu opskrbio municijom i hranom. Na žalost, u pismu Krste Frankopana prijatelju Antunu Dandolo u Mletke nema konkretnijeg opisa samog puta. Opisujući stalne okršaje sa Turcima, Frankopan na jednom mjestu između ostalog kaže: *passavamo in piu lochi per*

¹⁸⁰ Pod br. 1, n. dj. u N. st. III, 239, 243; pod br. 2 Rimski put od Mrkonjić-Grada prema Banjaluci, ibidem, 75—78, a pravac pod br. 3, GZM, 1954, 312—314.

¹⁸¹ N. st. III, 240—243 i Naselja, 24.

¹⁸² Strassen, 21.

¹⁸³ N. st. III, 75.

¹⁸⁴ E. Pašalić, Rimska cesta između Banjaluke i Bosanske Gradiške, N. st. III, 72, i na priloženoj skici; Naselja, 29 i AJ III, 64.

¹⁸⁵ N. dj., GZM 1954, 313.

¹⁸⁶ Reisen, p. 108. Uspor. E. Pašalić, GZM, 1954, 313.

¹⁸⁷ Ibidem.

*vallade strette, et victualie portavano ad Jayza insieme nostri cariazi. . .*¹⁸⁸. Put koji, inače, Frankopan naziva »*via, quella via, medesima via*« bio je, dakle, osposobljen za zaprežna vozila. Prema tome ne odgovara ono što Lj. Thalloczy kaže da je iz Jajca prema Banjoj Luci po dolinskim tjesnacima »tekao (je) saobraćaj tovarnih konja i mazgi tek pastirskim putevima«, i da su to bile »hridaste staze za divokoze«¹⁸⁹. Na priloženoj karti Thalloczy je ucrtao taj put kroz kanjon Vrbasa, pravcem kojim je tek austrijska uprava izgradila cestu.

Medutim, rekonstruirajući put Matije Korvina i njegove vojske (1463), i sam Thalloczy navodi da je jedna kolona vojske napredovala dolinom Vrbasa, a to bi kroz kanjon Vrbasa praktično bilo nemoguće ili vrlo teško, a dvije druge preko Skender-Vakufa, istočno od Vrbasa, odnosno preko Sitnice (ili Ključa), zapadno od Vrbasa¹⁹⁰. Naprotiv, sva vojska Krste Frankopana išla je od Banje Luke dolinom Vrbasa, pa je bosanski namjesnik Husref-paša, čim je čuo za Frankopanovo nadiranje, prekinuo op-sadu Jajca i krenuo ususret »s vojskom niz Vrbas«¹⁹¹.

Frankopanova vojska je nastupala starim putem, koji je mjestimično u upotrebi i danas, a koji je — kako smo vidjeli — opisao Blau. Taj se pravac dobro uklapa u tragove rimske ceste u Trijebovu i Mrkonjić-Gradu (kolotečine, usjeci, tlaka), a sa prometnog gledišta predstavlja najpogodniju i najkraću vezu Mrkonjić-Grada i Jajca sa Banjom Lukom¹⁹². Tradiciju o rimskoj cesti koja je vodila za vrbaške gradove Bočac, Krupu i dr. zapisao je i don Niko Kaić, župnik u Mrkonjić-Gradu¹⁹³. I jedan sasvim određeni podatak iz Frankopanova pisma ukazuje da se radi upravo o pravcu preko Bočca: »*Venuti che fossemo sopra una desesa molto rata apresso uno turcal castello detto Bozaz, ne asaltorono davanti et da dietro, tamen con morte di molti di loro, et solo un fante nostro fu li amazato per un schiopeto*«¹⁹⁴.

Pošto je opskrbio Jajce i prenoćio jednu mletačku milju dalje od Jajca (Jezero?), Frankopan se nakon žestokog okršaja s vojskom Husref-paše istim putom povratio u Hrvatsku¹⁹⁵.

Opisani put je bio u upotrebi sve do izgradnje ceste kanjonom Vrbasa (1894.), ali je od Han-Kola do Racuna išao padinama Manjače, dakle nešto zapadnije od rimske trase koja je vodila preko Rekavice. Od Racuna (Krupa) do Varcar-Vakufa uglavnom se poklapa sa rimskom trasom

¹⁸⁸ Izdano u »I diarij di Marino Sanuto«, Venezia, 1894, sv. 39 str. 192—200. Uspor. Lj. Thalloczy — M. Šufflay, Povijest (banovine, grada i varoši) Jajca 1450—1527, Zagreb, 1916, p. 303. — Konstrukcija srednjovjekovnog puta nije bila za kolski nego za karavanski promet. Takav put u narodu je poznat pod imenom »balar«. Ništa se nije promijenilo ni za turske vlasti sve do polovine XIX st.

¹⁸⁹ Ibidem, 6 i 208.

¹⁹⁰ Ibidem, 75.

¹⁹¹ Ibidem, 207. — Sam Frankopan kaže . . . *quella sera (7 de zugno) se levò el bassà de lo assedio et ne vene'incontra.*

¹⁹² Upravo pravac moderne ceste kanjonom Vrbasa valorizira opisani pravac kao najpovoljniji sa prometnog aspekta. Prije toga kanjonom je vodila samo pješačka staza (Saumweg), a na nekim dijelovima moralo se obilaziti unakolo, v. Ph. Ballif, Das Strassenwesen in Bosnien u. in der Hercegovina, Separat, Abdruck aus der Allgem. Bauzeitung, Heft 2, Wien 1903, p. 44 i 47.

¹⁹³ Liber memorabilium, rukopis u rimokatoličkom župskom uredu u Mrkonjić-gradu.

¹⁹⁴ Thalloczy — Šufflay, o. c. 305.

¹⁹⁵ Ibidem, 306: *per quella medesima via per la quale eramo venuti...*

(varijanta preko Gustovare)¹⁰⁶. Još početkom ovog vijeka bilo je na tom putu nekoliko hanova (Kola, Prisjeka, Surjan, Hanovi)¹⁰⁷.

U svojoj osnovi ovaj put je vrlo star, sudeći po gradinama uz drum, još predrimski. Rimljani su taj put proširili i osposobili za kolski promet (*via munita*). On je i danas, gdje nije zarastao, širok oko 4 m. Takav put na ovakvom terenu mogli su graditi samo Rimljani. Prolazi krajem bogatim vodom, dobro naseljenim, bez većih prirodnih prepreka i zavoja. Na trasi od Rogolja (Podrašničko polje) do Gornjeg Šehera trasa ne prelazi visinu od 700 m, a na Vrbas (oko 150 m nadmorske visine) spušta se postepeno. U svemu odgovara rimskoj cestogradnji, koja izbjegava zatvorene ili podvodne doline, držeći se padina Garevine i Manjače, visoko nad kotlinom Vrbasa. Njegov pravac koji vodi ravno prema sjeveru iznad svega upućuje na rimsko porijeklo.

Na osnovu analize sva tri ispitana pravca Pašalić je došao do zaključka »da i dalje ostaje onaj pravac preko Sitnice i Dobrinja, koji je obilježio Blau, kao jedna alternativa, a pravac preko Lokvara i Azarića (područje Stričića, I. B.) kao druga alternativa, a možda i obadva«¹⁰⁸.

Istraživanja koja sam u ovom području vršio 1969. i 1970. g., a u toku kojih sam ispitao i sva tri Pašalićeva pravca, pokazala su da rimsku itinerarsku cestu treba tražiti upravo na pravcu preko Bočca, koji je Pašalić smatrao turskim putem. Na odsjeku Rogolji—Trijebovo (voda Jovana) Pašalić nije poznao pravac rimske ceste, u koju se samo djelomično uklapa njegov priključni put Mrkonjić-Grad—Lokvari.

Dakle, ako Leusabu treba tražiti 27 km sjeverno od Pecke, odnosno 10 km sjevernije (ili sjeveroistočnije) od Podrašnice, onda ovu putnu stanicu valja ubicirati u Varcar-Vakufu (današnjem Mrkonjić-Gradu), u pitomoj dolini Crne rijeke, koja je i danas sačuvala značajnu prometnu vrijednost, povezujući Banju Luku sa Jajcem, Ključem i Glamočom. Značajnije rimsko naselje ležalo je na lok. Polje, u Mrkonjiću, u širem području oko katoličke crkve, gdje treba tražiti i jezgru predturskog Varcara (Varcarevo?). Što tih nalaza nije dosad bilo više, uzrok su veliki aluvijalni nanosi sa Grabeža, koji su duboko zatrpali antičke objekte, kontinuirana naseljenost i plahovite bujice Crne rijeke.

Kako ćemo vidjeti, lokalizaciju Leusabe u Mrkonjić-Grad traži i ogranak Tabule.

¹⁰⁶ Od Hanova do Jajca Frankopan je nastupao putem koji vodi u Bjelajce (a koji je u osnovi rimski), a odatle preko Maglajdola i Jezera u Jajce. Opis nastupanja v. kod Thalloczyja n. dj., 206 i d. Uspor. Vj. Klaić, Povijest Hrvata IV, 340—343. Pošto je opskrbio Jajce, Frankopan je prenio u logoru udaljenom 7 km (Jezero?) i vratio se istim putem pod stalnom borbom. Za put Hanovi — Bjelajce — Maglajdol — Jezero — Jajce mještani tvrde da je najstariji kiridžijski put u ovom kraju.

¹⁰⁷ V. Distanz Nachweis (Route 151 p. 171—172). H. Kreševljaković, Hanovi i karavansaraji u Bosni i Hercegovini, Sarajevo, 1957. nije obradio ovaj drum.

¹⁰⁸ GZM 1954. 312: »Po kazivanju Hasana Kulenovića, uglednog i obrazovanog starca od 88 godina, najstariji put prema sjeveru, koji on pozna, i o kome je još od starih slušao, vodi preko Gustovare i Šehovaca i dalje prema Han Surjanu i preko Han Prisjeka na Kola. Hasan Kulenović kaže da je ovaj put od pamtivijeka bio u upotrebi i da je to »svjetski put »još od vaktā prije Turaka«.

Rimska itinerarska cesta nije, dakle, išla preko Sitnice, nego preko Mrkonjić-Grada i Krupe, dakle pravcem kojim i danas vode glavni putovi, iako ne po starim trasama.

Preko Sitnice i Lokvara, odnosno Dubice, vodila je priključna cesta koja je magistralni pravac Salona—Servitium povezivala sa rimskom cestom Salona—Burnum—Grahovo—Drvar—Petrovačko polje—dolina Sane.

b) Trasa ceste i lokalizacija Leusabe

O tragovima i toku rimske ceste od Pecke (*Sarnade*) prema Savi Ballif se zadovoljio kratkom formulacijom: »Ueber die Fortsetzung desselben können nur Vermuthungen aufgestellt werden«¹⁹⁹. Iako je poznao kolotečine u Trijebovu (Bare), ipak se odlučio za pravac preko Sitnice, koji je već, da tako kažem, bio dobio pravo građanstva u nauci²⁰⁰. Stoga Blau, Kiepert, Ballif, a za njima i neki drugi autori, Leusabu lokaliziraju na Podrašničko polje. Međutim, po podatku Itinerara Leusabu treba tražiti sjevernije od Podrašničkog polja, koje je od Pecke (*Sarnade*) udaljeno svega 17—20 km, a Leusaba (od *Sarnade*) po Itin. Ant. 27 km²⁰¹. To je potaklo i Pašalića da Leusabu ubicira u Bunare na Zmijanju, na cesti Sitnica—Kola—Banja Luka²⁰². Međutim, trasa ceste, kako sam je rekonstruirao, vodi u Varcar-Vakuf.

PECKA—ŠTRBINA, turskim putom 14,40 km.

Rimska se trasa uglavnom poklapa sa turskim putom. Detaljnije je ovaj dio puta obilježio Pašalić²⁰³. Cesta se na Štrbini probijala kroz planinski blok koji sa sjevera zatvara kotlinu Pecke i razdvaja slivove Vrbasa i Sane. Najprije je prolazila ispod Carevca, pa preko Mednjanskih strana vodila u klanac Štrbinu, nešto niže od današnje ceste Baraći—Štrbina. Na toj su trasi srednjovjekovna groblja na Krstovima i pod Štrbinom. Dio ove ceste od Medne do Carevca vjerojatno je identičan sa drumom kojim je 1530. g. putovao Benedikt Kuripešić sa austrijskim poslanstvom u Carigrad²⁰⁴.

Kraj oko izvorišta Plive i Sane, kako pokazuju nalazi, bio je u antici dobro naseljen, pa su se iz doline spomenutih rijeka na itinerarski put slijevali lokalni i priključni putovi, jedan iz Šipova (preko Trnova i Gerzova), a drugi iz doline Sane, uz koji je bilo više antičkih naseobina u Vrbljanima, Ribniku, Velečevu, Srijedi i Medni. Put koji povezuje Mednu sa Vrbljanima mještani i danas poznaju kao »Put Crne kraljice«²⁰⁵.

¹⁹⁹ Strassen, 21.

²⁰⁰ O. Blau, *Reisen*, 110 i H. Kiepert, *CIL* III 2, T. III iz 1873.

²⁰¹ Slično mišljenje iznio je J. Alačević, *BD*, 1881, 115: »Leusaba si scosta più verso il Nord dalla posizione di Podražnica dove il Kiepert, il Blau ed il Tomaschek ritengono che quella stazione dovesse essere stata«.

²⁰² V. bilj. 183.

²⁰³ *GZM*, 1954, 311.

²⁰⁴ E. Lamberg — Schwarzenberg, *Benedict Kuripeschitz, Itinerarium, Innsbruck, 1910* = Benedikt Kuripešić, *Putopis kroz Bosnu, Srbiju, Bugarsku i Rumeliju 1530*, preveo Đ. Pejanović Sarajevo, 1950, p. 15. To je onaj dio puta koji je Lamberg — Jurišićevo poslanstvo prevalilo 2. i 3. rujna 1530. Taj je put otprilike išao linijom Ključ — Ribnik — Slatina — Medna — Krstovi — Došlovi — Carevac — Baraći — Gerzovo — Sokograd na Plivi.

²⁰⁵ U antici, dok još nisu bile tako uništene šume, što je otvorilo proces erozije i denudacije i zamuljilo tokove potoka i rijeka, bio je ovaj župni kraj gospodarski aktivniji nego što je danas. To dokazuje i relativno velik broj rimskih naselja: Pecka, Medna, Carevac, Srijeda Slatina, Vrbljani, Ribnik, Ve-

U Gornjim Vrbljanima, koji su udaljeni od Pecke nekoliko kilometara (dijeli ih Sana), otkopao sam 1967. i 1968. g. kasno-antički kastel (refugij), koji je vjerojatno služio kao zapor na jednom od priključnih putova i po svoj prilici bio uključen u sistem zaštite itinerarske komunikacije. Kasnoantička utvrda je bila sagrađena na prehistorijskom gradinskom nasipu. Unutar refugija otkopana je zgrada sa tri prostorije, pećima i recipijentom za vodu. Avarske strelice iskopane iz bedema utvrde svjedoče egzistenciju ovoga objekta još u kasnom VI st.²⁰⁶.

ŠTRBINA—ROGOLJI, turskim putem 8,38 km.

Današnja cesta prolazi kroz klanac Štrbinu prirodnim i uskim defileom te u Mračaju (Podrašnica) izlazi na Podrašničko polje. Istim putem je išla i rimska cesta, ali je na dijelu od Mračaja do Rogolja bila nešto kraća (oko 8 km).

Klanac Štrbina na nadmorskoj visini od 825 m jedini je prirodni prolaz između masivâ Dimitora (1483 m) i Lisine (1467 m), koji razdvajaju dolinu Pecke od doline Crne rijeke. Kroz Štrbinu vodi i danas jedina prometnica koja Banju Luku preko Glamočkog i Livanjskog polja povezuje sa Splitom. To je ujedno i jedini prolaz iz kotline Pecke prema sjeveru. Sa Štrbine, kod bivšeg hana Karantana, potiče i jedan miljokaz koji raniji hodolazi nisu poznavali, a koji je siguran dokaz da je i rimska cesta prolazila kroz ovaj klanac. Miljokaz sa Štrbine i dosad neiskorišteni miljokazi iz Gornjeg Šehera (Banja Luka) dokazuju da cestu treba tražiti na pravcu Podrašnica—Banja Luka. Sporno je jedino kojim je smjerom išla: preko Sitnice (Blau, Ballif, Pašalić), koja je također vrlo stara komunikacija, ili paralelno sa Vrbasom sjeveroistočno od Mrkonjić-Grada.

Na toj relaciji gotovo sasvim nestaju tragovi rimske ceste. Nema više ni hana Karantana. Propao je i miljokaz sa Štrbine koji spominje samo Radimsky²⁰⁷. Međutim, postojanje toga miljokaza posve je sigurno. To mi je potvrdio i Marko Drinić zv. Karantan, starac od 106 godina. Miljokaz je stajao na starom turskom putu kod Drinića kuća, u blizini hana. Kod toga zaobljenog stupa, debljine do 40 cm, a visokog oko 1 m, bilo je navodno i više mramorova (stećaka?). Sve je to ugrađeno u novi put koji je izgrađen između dva svjetska rata²⁰⁸. Ovuda je, kaže stari Marko, prolazio turski put, a prije njega i »rimnički put«, sve od Glamoča do Banje Luke. I ovaj dio starog puta narod zove »Put Crne kraljice«. U blizini mi-

lečevo i dr. U Medni je bilo naselje ruralnog tipa. Na lok. Selišta u Gor. Medni otkopane su ruševine rimske zgrade sa dosta opeka. Na susjednim njivama, zv. Kamenice, otkopano je (1945) »šareno kamenje«, navodno kamenje sa natpisom, i rimska cigla. Na lok. Grobnice, u blizini Selišta, nalazilo se veće srednjovjekovno groblje stećaka. Ovi nalazi nisu objavljeni.

²⁰⁶ Vrbljani, Grad, Ključ — kasnoantički refugij, AP 9 (1967), 119—121 i Grad, Gornji Vrbljani, Ključ — kasnoantički kastel, AP 10 (1968), 156—159. — Zanimljiv nalaz je jezičac od pojasa ukrašen plastičnim križevima i ornamentom lozice (16 x 2,5 x 0,3 cm), koja uokviruje natpis F[A]BEA ME FECIT. Nekoliko sigla ima i na križevima (B, E, C, N, SB) i oko njih (S, S, S, S — S, S, S, D), iz 8. st.

²⁰⁷ W. R a d i m s k y, GZM, 1891, 432: »Pošto su kod Medne utvrđeni ostaci rimske ceste, i pošto po pouzdanim vijestima koje sam ja primio, sjeveroistočno od Medne kod Han Karantana čak ima i nimski miljokaz, to će gore rečeno mnijenje (da je u Peckoj bila putna stanica, I. B.) — izuzevši neutvrđeno još posve ime štacije — biti posve osnovano«. Han Karantan se nalazio u samom klanu Štrbina, kod Drinića kuća (v. kartu 1:50.000).

²⁰⁸ Miljokaz, koji navodno nije imao natpisa, mogao je stajati na 90. milji od Salone, jer se Pecka (*Sarnade*) nalazila na 80. milji (Itin. Ant. 269).

ljokaza bila je vjerojatno i manja etapna postaja (*mutatio*), u zaklonjenom položaju, kao i kasniji han.

U Podrašnici je cesta prolazila kroz zas. Mračaj, i to zapadno od Gradine (k. 992) i prateći trasu današnjeg puta, izlazila na Rogolje, važnu raskrnicu putova. Od Štrbine prema sjeveru vodi ravnim terenom, oko izohipse 780, ali sa manje zavoja od današnje ceste Banja Luka—Split. Tragovi joj se gube na mekanom terenu.

Što u Podrašnici i na Podrašničkom polju nema antičkih nalaza nije toliko uzrok kultivacija zemljišta koliko duboki aluvijalni nanosi koji su zamuljili vodotoke i pretvorili polje u barovitu ravan. Sonda koju sam iskopao u Podrašnici (1966. g.) pokazala je da se ispod površinskog humusnog sloja, debljine oko 40 cm, nalazi pješčani nanos debeo preko 1 m. Pri rubu polja humusni sloj mjestimično iznosi i do 80 cm.

Iz Podrašnice je jedino poznat nalaz rimskog novca iz vrela na parceli Podgradina — običaj *stipem iacere* (Patsch, Drei bosnische Kultstätten, W. Zeits. f. d. Kunde des Morgenl, XXXII, str. 143).

Ako je ovo polje i u antici bilo barovito, a to je zbog konfiguracije i sastava terena vrlo vjerojatno, onda je cesta mogla ići samo istočnim rubom polja, dakle na Rogolje, što raniji istraživači nisu uzimali u obzir²⁰⁹. Sa Rogolja je nastavljala prema Trijebovu (Tribovo).

ROGOLJI—TRIJEBOVO (JOVANA), seoskim putem oko 5 km (mjereno po karti).

Tragove ceste pratio sam mikrotopografski kroz zas. Rudići i Kula (s. Brdo), pa kroz Trijebovo (Bare) i Gornje Šehovce na Surjan i Bočac. Cesta je očito imala tranzitni karakter, pa su uz njenu trasu koja je vodila kroz šumovito područje antički ostaci rijetki. Nije doticala veća mjestina, a rimska naselja u Leusabi (Mrkonjić-Grad) i Bjelajcu na Crnoj rijeci bila su povezana priključnim putovima. Međutim, kako smo istakli, trasa je sa prometnog aspekta vrlo povoljna, jer ide gotovo u ravnoj liniji, bez većih uspona i padova, a uz to je i komunikativna, jer je sposobna da sa svih strana primi priključne putove. Iako je ovo područje ostalo arheološki neistraženo, ipak su na razmjerno malom arealu evidentirane značajne rimske naseobine u Majdanu, Mrkonjić-Gradu, Trijebovu i Bjelajcu (Bilajce)²¹⁰. Trasa je dobro vodena. Od Rogolja do Surjana provedena je gotovo u istoj niveleti. Njezina širina od oko 4 m i neki tehnički elementi (trasa, usjeci) ukazuju na dobre projektante i graditelje.

Istražujući komunikacije u ovom kraju (1969. g.), saznao sam od Mile Čulića iz Kule da jedan stari, djelomično već zaorani put, koji dolazi od Podrašnice, vodi sa Rogolja u pravcu Trijebova. Put vodi sve do Bočca, ali je na nekim mjestima zarastao. Mještani ga zovu »Put Crne kraljice« ili »Put Marije Terezije«, a posebno je karakterističan naziv »morski put«, jer je, navodno, vodio sve do mora. Podaci su provjereni anketiranjem i drugih mještana. Osim toga, ova trasa se skladno uklapala i u kolotečine u Trijebovu²¹¹.

²⁰⁹ Put zapadnim rubom Podrašničkog polja, preko Nikinbroda, nije rimski, iako je dosta star, ili bar nije umjetno građeni rimski put.

²¹⁰ Leusaba (Mrkonjić-Grad) je bila značajna raskrznica. Tu se odvajalo više putova: Prevlje — Bilajce, Mrkonjić — Gustovara — Hanovi, Mrkonjić — Rogolji, Mrkonjić — Trijebovo (Jovana) — Dubica — Sitnica — Ključ.

²¹¹ Ph. Ballif, Strassen, 21 i priložena karta.

Terenska ispitivanja potvrdila su tačnost dobivenih indikacija. Na Rogoljima, u blizini raskršća, rimski put siječe savremenu cestu Mrkonjić-Grad—Ključ, ali je na parcelama zv. Bare preoran. Prvi tragovi se zapažaju u Popovu dolu pod Gradinom u zas. Rudići. Ruševina nekog objekta, zv. Gradić, na vrhu ove gradine, mogla bi poticati od manje rimske utvrde. Sama gradina sa kamenim nasipom i obiljem prehistorijske keramike i troske potiče iz predrimskog vremena. Na izlazu iz Popova dola sačuvao se umjetni usjek dug oko 30 a širok 3 m, a malo dalje drugi nešto manji sa ostacima kaldrme i tragovima kolotečina. Idući prema sjeveru, cesta prolazi zapadno od Gradine na Štrbini (k. 909) i dolazi do vrela zv. Begovac, gdje se sastaje sa putom koji, preko Stupara, dolazi iz Mrkonjić-Grada, udaljenog oko 3,5 km.

Glavni krak je vodio dalje prema sjeveru i nekih 300 m iza Begovca prolazio pored ruševine Džimbegove kule (po kojoj se naziva zas. Kula)²¹². Odmah iza Džimbegove kule, u Čelićima, put je konzerviran u ledinu, a zatim nešto istočnije od seoskog groblja (v. specijal-kartu 1:50.000) kroz »morsku strugu« prelazi u Grabež. Tu, na kraškoj, vapnenačkoj osnovi, osjeća se »tlaka«, a na jednom mjestu se vidi duboka i duga spurila. Cesta iz Grabeža izbija na njive zv. Busije²¹³, te se pored srednjovjekovne nekropole »Mramorje«²¹⁴ spušta na bunar zv. Jovana, gdje se križaju brojni putovi sa raznih strana. U kraškom bezvodnom terenu ova je voda oduvijek bila meta putnika i stoke. Kod Jovane na trasu »morskog puta« izlazi i jedan lokalni put iz Mrkonjić-Grada (via Tomići), koji je pratio Pašalić²¹⁵.

U stara vremena, prije nego što su izgrađene današnje ceste riječnim dolinama Vrbasa i Crne rijeke, kod Jovane je bilo značajno raskršće putova a ne na Rogoljima. Tu su se slijevali putovi koji su dolazili od Sitnice (preko Dubice), od Rogolja i Mrkonjić-Grada, od Kočića i Kadine Vode (preko Mrševice), te od Surjana i Krupe. Sve su to stari kiridžijski putovi, koje su upamtili samo najstariji ljudi. Tek je izgradnjom novih cesta raskrsnica prebačena 5 km južnije na Rogolje (Podrašničko polje).

Bunar Jovana, oblog presjeka, radiusa oko 2,5 m, zidan u suho, odaje vrlo staru gradnju i jako podsjeća na sličan bunar u Strupniću na Livanjskom polju. Uz bunar je i lokva za pojenje stoke. Situacija je analogna onoj u Strupniću. Iz Trijebova, na čijem području leži i Jovana, poznati su i antički nalazi²¹⁶.

²¹² V. CIL III, 2, T. III iz 1873 i Ballif, Strassen, priložena karta. Uspor. i austrijsku vojnu kartu 1:75.000. Put je ucrtan i u Routen-karte, uz Distanz-Nachweis iz 1904.

²¹³ Sam toponim Busije, koji je u Bosni dosta čest, relevantan je indikator turskih putova, na kojima su uskoci i hajduci sačekivali trgovačke karavane.

²¹⁴ Nekropola Mramorje, u blizini vrela Novakovac, u predjelu Busije, između Jovandića i Šormaza, sastoji se od oko 50 stećaka, uglavnom sanduka amorfno-karaktara. Leži na zaobljenoj kraškoj uzvišici desno od trase »Put Crne kraljice«. Nekoliko desetina metara sjevernije, također zaraslo u šikaru, nalazi se još jedno (vjerojatno mlađe) groblje sa uspravnim spomenicima i običnim kamenjem. Od ove nekropole put se blago spušta prema vodi Jovani (Trijebovo-Bare).

²¹⁵ GZM, 1954, 312—314. Pašalić navodi da kod zas. Tomići postoje ostaci stare kaldrme, koju stanovnici zovu rimskom.

²¹⁶ C. Patsch, Srebrni nalaz Bare — Tribovo, GZM, 1910, 196 = WM XII, 151. Uspor. E. Pašalić Rimski put od Mrkonjić-Grada prema Banjaluci, N. st. III, 75—76.

Po ovom računu, Jovana je tačka u kojoj bi trebalo lokalizirati *Leusabu*, koja se nalazila na 98. milji od Salone, a 18. milji od Pecke (*Sarnade*). Iako je kod Jovane bilo značajno raskršće, mislim da *Leusabu* ipak treba smjestiti u Mrkonjić-Grad. Priključni put je kod vrela Begovca silazio niz Suljinovac u Mrkonjić-Grad, gdje se na Polju nalazila antička naseobina. Itin. Ant. izgleda ne računa ovo skretanje nego daje milijaciju bez skretanja, tj. do Jovane, gdje je također mogla biti jedna etapna stanica (*statio*).

I po Pašalićevim podacima u blizini Jovane se vide tragovi rimskog puta sa ostacima kaldrme²¹⁷. Nešto malo sjevernije na trasi istog puta na lok. Čorička (područje Krljanovica) nalaze se izrazite kolotečine na tri mjesta, kako je zabilježio Ballif²¹⁸.

Kao što se iz izloženog razabire, tzv. Put Crne kraljice od Rogolja do Trijebova nastavak je onog puta koji smo pratili od Pecke do Štrbine. On je magistralnog karaktera, dok je put iz Mrkonjić-Grada na Lokvare, koji je ispitao Pašalić, lokalnog, priključnog karaktera. Naime, putnik koji je putovao u *Leusabu* skretao je kod vrela Begovca ako je dolazio s juga, a ako je dolazio sa sjevera kod Jovane. Putnik koji nije želio navratiti u *Leusabu*, putovao je magistralnim pravcem Štrbina—Rogolji—Jovana i dalje prema sjeveru, i obratno.

Da je opisani pravac Rogolji—Jovana (Trijebovo) dio magistralne ceste, govore brojni razlozi:

1. Spurile na Čorički (Krljanovica) u Trijebovu.
2. Smjer ceste prema sjeveru, u pravcu Castra.
3. Rimski nalazi u Trijebovu (WM XII, 151). Na Vel. gradini u Trijebovu ima i antike — radi se možda o rimskoj utvrdi.
4. Tehnički elementi trase (širina, nagib, usjeci, itd.).
5. Brojni izvori vode uz cestu, posebno Jovana u Trijebovu.
6. Prehistorijske gradine i srednjovjekovne nekropole uz trasu ovog puta.
7. Narodni nazivi: Put Crne kraljice, Put Marije Terezije i »m o r s k i p u t«.
8. Tradicija o drevnom, čak rimskom postanju puta.

Kao što smo vidjeli, po Distanz-Nachweisu iz 1904. g., na kojem je ucrtan i ovaj put, od Pecke do Štrbine ima 14,40 km, a do raskrsnice kod Rogolja (Božijević han) još 9,38 km, svega 22,78 km²¹⁹. Računajući da je rimska cesta bila nešto malo kraća, od Rogolja do *Leusabe* (koja je od *Sarnade* udaljena oko 27 km) ostaje još oko 5 km, a to je upravo udaljenost do vode Jovane u Trijebovu. Toliko po prilici iznosi i udaljenost do Mrkonjić-Grada pravcem Rogolji—Begovac—Suljinovac—Polje (Mrkonjić-Grad).

²¹⁷ Ibidem, 76.

²¹⁸ Strassen, 21. E. Pašalić, n. mj. — Put se od Jovane spušta kroz Bilanov do (niz livade zv. Bjelice) do predjela Krljanovica, gdje se na livadi zv. Čorička u tvrdom terenu nalaze ostaci kaldrme sa tri izrazite pojedinačne kolotečine (š. 14 cm). Iza Čoričke put zaobilazi dvije vrtace i prelazi Glavicu u pravcu Biljega (na karti: Trijebovo — Kućište).

²¹⁹ Route 157, p. 178—179 i Route 158, p. 179—180. Ovo je samo varijanta turskog puta Banja Luka — Glamoč — Sinj, koji se uglavnom podudarao sa rimskom cestom. Uspor. VI. Skarić, Župa Zemljanik i stara nahija Zmijanje, GZM, 1937, 49, koji navodi Hadži-Kalfu, turskog geografa XVII st. Hadži-Kalfa taj put naziva *kliški put*, a vodi iz Banje Luke preko Zmijanja, Medne, Pecke, Glamoča, Hlijevna i Sinja na Klis.

U svakom slučaju, bilo da Itin. Ant. daje milijaciju itinerarskim putom do Jovane (Trijebovo), ili priključnim do Polja u Mrkonjić-Gradu, Leusabu valja ubicirati u Mrkonjić-Grad.

Sa cestom Itin. Ant. u Leusabi se sastojao ogranak sa Tab. Peut., pa im je dalje prema sjeveru trasa bila zajednička.

ZAJEDNIČKA TRASA ITINERARA I TABULE

6. *Dionica Leusaba XIII Aemate (Itin. Ant.) Leusaba X Lamatis (Tab. Peut.)*

Od Leusabe (Rav. Lausaba) prema Savi oba ogranka idu istom linijom (trasom), samo su im putne stanice različite.

Dionica do prve etapne postaje *Aemate* (= *Lamatis*) kraća je na Tab. Peut. za 3 milje. Razlozi tome mogu se svesti na tri mogućnosti:

— ili se radi o korupteli Tabule, pa je upisano X m. p. umjesto XIII m. p.²²⁰,

— ili se trase djelimično razlikuju,

— ili su lokacije putnih stanica *Aemate* i *Lamatis* ipak različite.

Iz Mrkonjić-Grada su na itinerarsku cestu izlazile dvije priključne komunikacije.

Jedna je sa Polja išla na Suljinovac, a odatle na visoravan Dubravu, gdje se račvala na tri strane:

— kroz zas. Stupari na vrelu Begovac, duga oko 3,5 km,

— kroz zas. Tomići na vodu J o v a n u²²¹,

— kroz Gustovaru, na Hanove te dalje prema Krupi. Na Dubravama se mjestimično vidi u šumu zarasla stara kaldrma, koja vodi iznad Ključkog dola i ispod crkve u Gustovari.

Međutim, najznačajniji tragovi sačuvani su nedaleko od vrela Suljinovca, kod kuće Todora Čulića: tu je usječen u živu stijenu put dug oko 500 a širok 3,65 m (prosječna širina), sa jakim ivičnjacima i čvrstom starom, zaraslom kaldrmom; prolazi kroz usjek dubok 2 do 3 m. Tu je u živcu kamenu isklesana i ploča sa natpisom. Natpisno polje je veliko oko 50 x 40 cm, ali je natpis već ispran i nečitljiv. Za razliku od one Kaldrme, koja vodi ispod Suljinovca, ova se zove G o r n j a k a l d r m a, a po izgledu je mnogo starija od Kaldrme²²². Narod Gornju kaldrmu naziva rimskom. To se područje zove i Krčište i vjerojatno je identično sa Ballifovim »Kračište«.

Da se zaista radi o rimskom radu potvrđuje i stari alat za cijepanje kamena, koji je Todor Čulić našao u jednoj kraškoj rupi na Gornjoj kaldrmi. Nađeno je pet klinova od kovanog željeza za bušenje stijene, od kojih sam vidio samo jedan u obliku vretena (22 x 5 x 4 cm).

Ova kaldrma (Gornja kaldrma) je vodila do vrela Begovac (kroz Stupare), odnosno na vodu Jovanu (preko Tomića).

²²⁰ J. Alačević, BD, 1881, 52 do 53. Po Alačeviću kopisti su na Tabuli ispala tri I (III) a na dionici *Lamatis* — *Servitio* II m. p.

²²¹ E. Pašalić, N. st. III 75.

²²² Pašalićev opis, N. st. III, 75, odnosi se na donju Kaldrmu, koja također izlazi na Čergalište (Grabež i Dubrave), a koja je svakako recentniji (turski) rad. — Zahvaljujem se prof. Ivanu Lovrenoviću iz Mrkonjić-Grada, koji me upozorio na Gornju kaldrmu i na natpis, koji se na žalost više nije mogao pročitati.

Drugi je put vodio s Polja u Mrkonjić Gradu u sjeverozapadnom pravcu za Gustovaru i Kotor, odakle je imao vezu preko Šehovaca za Hanove (Gornji Šehovci). Ovaj put, širok između 3 i 4 m, bio je popločan krupnim pločama, koje su bile najizrazitije na lok. Ploče, na pola puta između Mrkonjića i Kotora. I ovaj smjer vodi Ključkim dolom, te se sastaje s krakom koji je sa Suljinovca preko Dubrava krenuo u Gustovaru i dalje za Hanove. Put bi mogao biti u osnovi rimski, ali je moderniziran.

Slika 8.

Dio rimske ceste, danas zvan Kaldrma, iznad Mrkonjić-Grada

Fiksiranje rimskih komunikacija oko Mrkonjić-Grada, na terenu na kojem se isprepliću brojni putovi iz raznih vremena, nesigurno je i teško. Radi se o čitavom spletu lokalnih putova na kraškoj visoravni Dubrava i kroz Šehovce Donje, koji su iz doline Crne rijeke vodili na magistralnu cestu koja je prolazila preko visoravni Trijebovo i Gornjih Šehovaca.

Od dva navedena pravca duži je onaj koji je na magistralu izlazio kod Begovca ili Jovane, a kraći onaj koji se sa itinerarskom cestom spajao na Hanovima.

Od Jovane prema sjeveroistoku magistralni pravac je vodio preko Corićke, na kojoj se nalaze tri izrazite kolotečine. Odatle je kroz Božića doline (v. kartu 1:50.000) seoskim »progonom« izlazio na lok. Biljeg (kod škole u Trijebovu), gdje se u formi zvijezde račvaju seoski putovi. Toponim Biljeg ponekad označava miljokaz, ali nitko se ne sjeća da je

tu stajao neki kameni znak²²³. Po kazivanju starog Savana Milića iz Trijebova, opisani pravac (Jovana—Čorička—Biljeg) poznat je od starine kao »put Crne kraljice« ili »morski put«. Sa Biljega vodi ispod Gornjih Sladojevića na Hanove u Gor. Šehovcima, a odatle preko Dževerove lokve u Surjan-Bočac.

Tragajući za ostacima rimskog puta između Biljega i Hanova (toponim Hanovi sam po sebi evocira turski put), utvrdio sam da je nastavljao ispod Sljepure i Sladojevića gaja na Jelinkovac, na granici Gornjih i Donjih Sladojevića, a odatle ravno na Hanove. Na Jelinkovcu je bio trivium: za Varcar, Ključ i Banju Luku. Jovo Tica kaže kako su stari pričali da je to »davnašnji, rimski put«, a u narodu je poznat i kao »žuti put«. Iznad kuće Jove Tice vide se tragovi kaldrme i krupni ivičnjaci, a širok je između 3 i 4 m²²⁴. Trasa mu je idealna, funkcionalno izvedena tako da se od Biljega do Hanova drži po prilici iste visine.

U daljnjem toku cesta je produžavala pravcem starog turskog puta, koji je renoviran na dijelu od Donjih Sladojevića do Hanova. Da je taj put postojao još u predtursko doba svjedoči srednjovjekovna nekropola u Hanovima²²⁵. Hanovi su od starine bili značajan prometni čvor: tu je između živog vrela i groblja na magistralu izlazio onaj put koji je dolazio iz Mrkonjića preko Gustovare i Kotora. Tu se sa magistralom spajao i put koji je dolazio iz značajnog rimskog naselja u Bjelajcu²²⁶.

Sa Hanova put nastavlja niz Vrbas prema sjeveru²²⁷ Prolazi kraj Dževerove lokve u Surjanu dok mu burg Bočac ostaje istočno nad Vrbasom. Na tom su putu Surjan (oko 622 m. n. v.), Prisjeka (oko 700 m. n. v.) i zas. Racune u Krupi, dok se sa istočne strane teren strmo ruši u kanjon Vrbasa. U Racunama, uza sam drum, koji je i ovdje povezan uz

²²³ Toponim Biljeg vrlo je star i nitko ne zna, zašto se tako zove. Isključeno je da je ovdje bio znak austrijskih kotarskih ili općinskih granica jer ovuda takva granica nikad nije išla. Takvi se znakovi u ovom kraju zovu »tabla«, a toponim »Na tabli« i sl.

²²⁴ »Žuti put« prolazi oko 100 m iznad kuće Jovana Tice. Prema zapadu (Trijebovo) silazi u Zeleni dō i na Duge njive (gdje je zaoran), zatim prolazi iznad Bojanića gaja i na novu cestu Mrkonjić — Banja Luka preko Manjače izlazi pod Sljepurom. Prema istoku stari put ide trasom seoskog puta (š. do 4 m) do Hanova, na granici Gornjih Šehovaca. Na jednom dijelu vidi se i planum starog puta zarastao u ledinu, šir. do 4 m.

²²⁵ Nekropola stećaka, 13 sanduka srednje veličine, nalazi se na aktivnom seoskom groblju, u blizini vrela (v. na karti Hanovi vrelo). Kod groblja je i raskrsnica putova: Hanovi — Bjelajce, Hanovi — Šehovci — Gustovara — Mrkonjić-Grad, Hanovi — Trijebovo (v. bilj. 224) i Hanovi — Surjan — Krupa na Vrbasu. Toponim Hanovi sa hodološkog aspekta je posebno indikativan.

²²⁶ V. bilj. 210. — Osim Majdana i Mrkonjić-Grada, znatnija rimska nasobina bila je i na Donjem polju u Bjelajcu (Bilajce). 6 km nizvodno od Mrkonjića niz Crnu rijeku. Tu je Č. T r u h e l k a, WM I, 280 i GZM, 1892, 347, na osnovu izonimije Bilajce — Baloje lokalizirao Baloju (Tab. Peut., Ravenat). Na Donjem polju su otkriveni tragovi prostranog rimskog naselja, dvije (presvođene?) grobnice i nadgrobni natpis P. Elije Tertule (CIL III 13238). Tu je (bei Donje Selo), po zapisu T o m a s c h e k a, Topographie, 518 nađen 1864. g. oltar sa četiri ljudske figure i tragovima natpisa. U Starom Selu, između Mrkonjić-Grada i Bjelajca, nedavno sam našao jedan rimski žrtvenik bez natpisa i više dobro obrađenih kvadera, vjerojatno od nekog spomenika.

²²⁷ U daljnjem toku cesta je išla pravcem starog turskog puta, v. bilj. 186.

ime Marije Terezije, nalaze se dvije srednjovjekovne nekropole: kod vrela Salakovice lok. Mramorje, a nešto južnije kod vrela Begovca lok. Čatrnja (v. austrijsku kartu 1:75.000)²²⁸.

Po kazivanju Nikole Pavlovića iz Racuna, a to je on opet čuo od svoga djeda Stevana, kod vrela Begovca se nalazio »mramor«, kamen kraj kojeg je Marija Terezija ostavila kola puna dukata. Kako se »mramorom« naziva i miljokaz i stećak, nije jasno o kakvom se kamenu radi. Danas taj kamen više ne postoji. S obzirom na toponime Čatrnja i Mramor moglo bi se pomišljati da je upravo ovdje, uz jako vrelo, bila etapna stanica *Aemate* (*Lamatis*). Postoji u narodu općenito vjerovanje da je u miljokazima, osobito ako imaju natpis, sakriveno zlato, pa su stoga upravo mnogi miljokazi stradali. To bi bila izvjesna indikacija u prilog pretpostavki da je taj »mramor« stvarno bio miljokaz.

Oko 3 km sjevernije, uz sam drum Marije Terezije, koji je i ovdje širok do 4 m, nalazi se *Gradina* (k. 502), stožastog oblika, ispod koje izvire rječica Krupa. Vrh Gradine je zaravnjen i naseljen (kuće Tešano-*vića*), a ranije je oko nje bio nasip koji je zaoran. Tu je otkopan i zid u malteru, ali je uništen. Ove bi okolnosti govorele da je Gradina bila korištena kao stražarnica uz put i u rimsko doba.

Gdje dakle locirati *mansio Aemate*, odnosno *Lamatis*? Na *Gradini* ili kod vrela Begovca, oko 3 km južnije?

Od Begovca do Hanova starim turskim putem ima oko 12 km, a od Hanova do Mrkonjića još 11,50 km, ukupno 23,50 km. Na tom se dakle pravcu distance ne podudaraju. Divergencija iznosi oko 3 milje. Međutim, ako se udaljenost mjeri od vode Jovane (Trijebovo) do vrela Begovac (Krupa), onda se distanca Antoninova Itinerara od XIII m. p. = 19,5 kra skladno uklapa (Jovana 7,5 Hanovi 12,60 Begovac, ukupno 20,10 km), ali se ne uklapa distanca Tabule od X m. p. jer je prekratka za 4,5 km. Prema tome, ili je netačan podatak Tabule, ili je cesta Tabule išla nešto kraćim putem preko Kotora i Sehovaca, ili *Lamatis* valja tražiti bliže Hanovima.

7. *Dionica Aemate XIX Ad Ladios (Itin. Ant.)*

Lamatis XII Castra (Tab. Peut.)

Po *Tab. Peut.* dionica završava u putnoj stanici *Castra*, dok je dionica *Itin. Ant.* duža za 7 milja, ali pod pretpostavkom da su *Aemate* (*Itin. Ant.*) i *Lamatis* (*Tab. Peut.*, *Ravenat*) isto.

Od vrela Begovca u Racunama (Krupa na Vrbasu) cesta je prolazila pored srednjovjekovne nekropole Mramorje, u blizini vrela Salakovice, a zatim pored Gradine (k. 502) do vrela Ljerkovice. Iza toga je sa zapadne strane obilazila Gradinu u zas. Pehulje (na karti 1:50.000 označena znakom križa) i dalje nastavljala manje-više ravno prema sjeveru kroz Bojaniće. U zas. Ledenice (na karti Čardak) bilo je raskršće: lijevo je vodio put u Kola, a desno u Rekavice (Rikavice). Itinerarski pravac je vodio kroz Rekavice, a prema Kolima turski put koji su opisali Blau i Pašalić²²⁹. To bi mogao biti i pravac rimskog puta Bunari—Stričići—Dobrinje—Kola—Rekavice.

²²⁸ Na lok. Čatrnja, ispod Rakovića brda, u blizini vrela Begovca i Čatrnje, ima oko 15 mramorova uza sam drum, uz kuću Stavana Bojanića, a na lok. Mramorje, oko 1,5 km sjevernije, kod kuće Velje Stanetića, nalazi se uz lijevu stranu druma veća srednjovjekovna nekropola. U blizini je i vrelo Salakovica, a nedaleko aktivno groblje (v. kartu 1:50.000).

²²⁹ V. bilj. 227.

Kroz Rekavice silazi dolinom potoka Šigovca i Rekavice, u blagom padu kroz zaseoke (mahale) Vukojevići, Blagojevići, Potočka Ma(ha)la, Miletići, Mišići i Mataruga; kod bivšeg hana Topola ulazi u staru cestu Gor. Šeher—Han Kola kojom se spušta do lijeve obale Vrbasa²³⁰.

Srednjovjekovne nekropole u Racunama i u Potočkoj Mali (lok. Mramorje) potvrđuju da je ovaj pravac korišten i u srednjem vijeku. U prilog tome još izrazitije govori niz tvrđava na Vrbasu (Bočac, Krupa = Grebengrad, Zvečajgrad) koje su se oslanjale na ovu komunikaciju. Antičkih objekata nema, ali položaj oko vrela Begovac i Gradine (k. 502) u Racunama daje izvjesne indikacije o rimskom postanju ove ceste, koja je u lokalnoj upotrebi ostala do danas²³¹. O tome najviše govori sama prometnica: njezina širina, profil i trasa, na kojoj nije bilo većih strmina, uspona i okuka kakvim obiluje cesta preko Sitnice i Kola. I na ovoj dio-nici put je poznat kao »drum (ili kaldrma) Marije Terezije«, a po predaji potiče od starina«.

Iz Gornjeg Šehera potiče jedino sigurno svjedočanstvo o daljem toku ove rimske komunikacije. To je miljokaz koji je pouzdan znak toka rimske ceste, a ujedno i posredni punkt za rekonstrukciju njezinog daljnjeg smjera. Dugo je stajao ugrađen kao dovratnik u banju Direkliju, na desnoj obali Vrbasa u Gornjem Šeheru, a sada se nalazi u Muzeju Bosanske krajine u Banjoj Luci²³². Ovaj miljokaz, posljednji prema Savi, nije bio poznat ranijim istraživačima, pa dosad nije iskorišten u hodološkim istraživanjima. Ovaj miljokaz otklanja sve sumnje koje su postojale o smjeru ceste.

²³⁰ Trasu ceste kroz Rekavicu vrlo je teško fiksirati. Da li je na Vrbas izlazila u Gor. Šeheru ili već u Novoseliji, pokazat će buduća mikrotopografska istraživanja. O tome ovisi i dužina trase, ali razlika ne može biti veća od navedenih divergencija.

²³¹ L. j. Thalloczy, n. dj. i M. Vego, Historijska karta srednjovjekovne bosanske države, Beograd 1957. i drugi autori, imaju ucrtan samo srednjovjekovni put kanjonom Vrbasa, kuda nije mogao ići. Ostaci mosta preko Vrbasa, koje spominje C. Truhelka, Die Königsburg Jajce, Sarajevo 1904, 75, nisu u vezi sa putom koji je naprijed opisan. Od Gradine u Racunama silazio je priključni put do Vrbasa, gdje se nalazila franjevačka kustodija i burg Greben (Krupa). Tu je pod zaštitom ovog utvrđenog grada bio i most na Vrbašu. — Značajno je ono što se o putu kanjonom Vrbasa govori u opisu Bosne iz godine 1763. cf. G. Bodenstern, Povijest naselja u Posavini god. 1718. do 1379. GZM 1908, 100—101: »Von dieser alten Vestung (Bočac, I. B) ist neben den Verbas gegen Banyaluca nicht möglich zu passieren, indem solches die Gebürge nicht zu lassen, sondern man muss sich gegen Sonnenuntergang wenden, wo sich die Bäche Ugar und Verbas conjungiren, und auf der Anhöhe Trebovo gegen lo Stunden lang bis zu einen gewissen Plaine so genanten Dobrinsko polje fortgehen wo man sodann gegen Banyaluca auf der schönsten Ebene in einer Distanz auf 8 Stunden weit mit einer Armeemarchiren kann«. Ovaj dokument u stvari potiče iz g. 1763, v. H. Kreševljaković i H. Kapidžić, Vojno-geografski opis Bosne pred dubički rat od 1785. godine, Sarajevo, 1957, str. 7. Takav put uz Vrbas ne opisuje ni Božić u svom opisu Bosne iz 1785. g.

²³² A. Bejtić, Banja Luka pod turskom vladavinom N. st. I, 96, bilj. 31. Opisujući ovu banju, Bejtić kaže: »Direklija je sva u stijeni i još i danas služi svojoj svrsi; nazvana je tako po kamenim direcima ili stupovima, što nekad stajahu kao dovratnici na ulazu u kupalište, i od kojih je jedan davno razlupan i uzidan u zid toga kupališta (podvukao I. B.), a drugi je nedavno prenesen u banjolučki muzej«. Iz opisa se vidi da su u stvari bila dva miljokaza, od kojih je jedan razlupan i uzidan u samu banju, a drugi se sada nalazi u muzeju.

Rimski put je iz Gornjeg Šehera nastavljao pravcem moderne ceste do Kastela u Banjoj Luci, gdje se na prostoru uz desnu obalu Crkvine — sudeći po antičkim nalazima nalazila rimska naseobina.

O rimskoj aglomeraciji u Banjoj Luci malo se zna, iako je naselje moralo biti znatnije, a sudeći po imenu imalo je i tvrđavu, odnosno logor (*Castra*). Vl. Skarić je iz blizine Kastela objavio neke nalaze, temelje zgrade, odlomak natpisa sa formulom D. M. i rimske novce²³³. Najznačajniji nalaz je ara *IOM et Genio loci*, koju je objavio Patsch, postavljena od beneficijara Lucija Sicinija Makrina iz prve polovine II st. S obzirom da je dedikant aktivni konzularni beneficijar *P(annonie) S(uperioris)*, Patsch je u Banju Luku smjestio stanicu ovih »birokratičkih šarži« (CIL III 14221, upor. p. 2328) i zaključio da je rimska Banja Luka stajala pod upravom namjesnika Gornje Panonije²³⁴. Ne ulazeći u problem razgraničenja Panonije i Dalmacije, koji nije riješen ni do danas, želio bih samo podvući činjenicu da je votivna ara jednog aktivnog beneficijara, posvećena Jupiteru Najboljem i Najvećem, pouzdana indikacija da u ovo mjesto lociramo ili grad municipalnog ranga ili centar jedne autohtone civitas. Mišljenje o značenju imena putne stanice Ad Fines, odnosno njegovo tumačenje, iznio sam naprijed. Stoga ne vidim razloga da se ne prihvati Patschevo mišljenje, po kojem su *Castra* sa svojim teritorijem, bar od II st. dalje, pripadala Gornjoj Panoniji²³⁵.

U staroj čaršiji, na desnoj strani potoka Crkvine, nađena je više puta rimska opeka, dok je 1912. g. iza »Crne kuće« pronađeno mnogo rimskih novaca. I u neposrednoj blizini Ferhadije nađeno je rimskog novca i ostataka građevina²³⁶. U novije doba utvrđeni su na aerofotogrametrima ostaci rimske zgrade uz desnu obalu Crkvine²³⁷.

Izgleda da je upravo na areal antičke naseobine u Banjoj Luci nasjela Ferhad-pašina aglomeracija, u kojoj je u vremenu od 1576. do 1587. Ferhad-paša izgradio dvije stotine i šesnaest objekata sa Ferhadijom u centru. Za sultana Mehmeda III (1595—1603) bili su završeni i obimni radovi na izgradnji Kastela²³⁸. Tolika intenzivna djelatnost (ako i ne uzmemo u obzir onu u srednjem vijeku), morala je zatrti već davno porušene ostatke rimskog naselja.

Rimskih tragova ima i oko termalnog vrela u Gor. Šeheru, u blizini Banje Luke. Tu je oko 1875. g. nađeno oko 600 rimskih bakrenih novaca (običaj *stipem iacere*)²³⁹. Po nekim nalazima može se zaključiti da je u doba Rimljana, ali i prije njih, u Gor. Šeheru postojalo jače vojno uporište koje je štitalo prilaz u vrbaško-posavsku ravnicu²⁴⁰. I neki ele-

²³³ Vl. Skarić, Banja Luka i njena okolina u davnini, Otadžbina, Banja Luka, 1924, br. 32 i 33. Skarić je smatrao da je uz Kastel ležalo naselje (*canabae*) sa Jupitrovim hramom i da se to naselje zvalo *Castra*.

²³⁴ C. Patsch, Epigrafski nahođaji iz godine 1895, GZM, 1895, 574—577.

²³⁵ Suprotno mišljenje iznosi Pašalić, N. st. III, 70 i Naselja, 24 i 28. Uspor. A. Mocsy, Pann. 584. Za *Ad fines*: v. bilj. 9. i tekst na str. 44.

²³⁶ Neki Crkvinu nazivaju Crkvena. O antičkim nalazima u Banjoj Luci: V. Jelovac, Banja Luka u prošlosti, 1960, 7—12. E. Pašalić, N. st. III, 70 i Naselja, 24. M. Džaja, Banja Luka, u putopisima i zapisima, 1962, 6 i 131. Džaja donosi na str. 131 odlomak iz Rennerova putopisa.

²³⁷ Podatak Urbanističkog zavoda u Banjoj Luci.

²³⁸ A. Bejtić, n. dj. i d. H. Kreševljaković, N. st. I, 26.

²³⁹ C. Patsch n. dj., 577 i Drei bosnische Kultstätten, 143—144. To upućuje da je oko termalnih izvora u Gornjem Šeheru i u rimsko doba bilo neko naselje.

²⁴⁰ V. Jelovac, n. dj., 12.

menti medievalne i turske topografije Banje Luke također plediraju ... ovu pretpostavku²⁴¹.

Od Krupe na Vrbasu, gdje smo locirali *Aemate* (Lamatis), do Banje Luke modernom cestom ima 25 km, dok udaljenost po Tabuli Lamatis—*Castra* iznosi XII m. p. — 18 km. Ako se odbiju brojni zavoji koje moderna cesta čini u kanjonu Vrbasa, onda bi se *mansio Castra* mogla ubicirati u Gor. Šeher, jer je distanca Tabule prekratka da je lociramo u Banjoj Luci kod Kastela. Ta bi lokacija bila opravdana i iz praktičnih razloga: tu su se putnici poslije napornog puta mogli osvježiti u termalnim (sumpornim) izvorima i pripremiti za putovanje padinama Manjače, koje je bilo u usponu sve do stanice *Aemate* (Krupa).

Ako i postoje manje divergencije u razdaljinama Tabule i stvarnim distancama, one su vjerojatno rezultat sticaja raznih okolnosti: podaci itinerara nisu uvijek precizni, a ponekad su i netačni; i zavoji rimske ceste sigurno su bili blaži od onih na konjskim stazama u koje se s vremenom pretvorila rimska cesta, a ni istraživač nije uvijek u stanju (naročito na ispresijecanom i erozivnom terenu, kakav je onaj kroz Reka-vice) da odredi pravu liniju ceste. U konkretnom slučaju razdaljine ne divergiraju više od 3 km²⁴².

I dionica Itin. Ant. vodila je istim pravcem. Cesta je kroz Banju Luku morala voditi glavnom ulicom, uz koju se Banja Luka s vremenom formirala kao usutno naselje. Sve do Laktaša je prolazila prirodnim putem, rječnom dolinom, između Potkozarja i Vrbasa, kroz današnja naselja Budžak, Trn i Klačnice. Ostaci su joj ili zatrpani ili preslojeni kasnijim cestogradnjama. Jedino se jedan manji odsjek rimske ceste vidi u Trnu, gdje treba locirati putnu stanicu *Ad Ladios* (Itin. Anton.), u čemu je složna većina istraživača²⁴³.

U Trnu i okolini su poznati brojni ostaci antike: tragovi rimske ceste i naseobine u Trnu, uz sadašnju cestu s obje strane Vrbasa²⁴⁴, odakle potiče i jedan natpis, koji je navodno prenesen u Zagreb²⁴⁵. Na desnoj obali Vrbasa na Gradini u Šušnjariima čini se da su Rimljani imali utvrđenje²⁴⁶, kao i na Gradini u Hrvaćanima²⁴⁷. Kod željezničke stanice Ramići u centru nekog manjeg naselja otkrivena je rimska ciglana (fi-

²⁴¹ A. Bejtović, n. dj., 92.

²⁴² To su one tri milje koje nedostaju između Leusabe i Lamatis.

²⁴³ V. Tabelarni pregled.

²⁴⁴ V. Skarić, *Župa Zemljanik*, GZM, 1937, 37—38. V. Radimsky, GZM 1892, 221 = WM II, 62. E. Pašalić, N. st. III, 64 i *Naselja*, 25. Uspor. O. Blau, *Reisen*, 130. V. Skarić na citiranom mjestu navodi slijedeće podatke: »Na drumu Banja Luka — Bos. Gradiška, koji je gradila turska uprava ne mnogo prije austrijske okupacije, nova drumska trasa je na nekim mjestima ostavila trasu starog drumu. To je bilo npr. i na komadu drumu od željezničke stanice Dragočaja do iza ušća potoka Bukovice. Novi drum je okrenuo malo u desno, kroz selo Trn. Komad ostavljenog starog puta bio je tada, a ostao je i poslije, granica između sela Trna s jedne strane i sela Bukovice, Jablana i Glamočana s druge strane. Na trnskoj strani, kraj starog drumu našao sam temelje jedne solidno građene rimske zgrade, a nešto dalje odatle, blizu novog drumu, koji je ovdje išao starom trasom, ostatke druge rimske zgrade. Kraj ovih zgrada je svakako išao rimski drum *Servitium* — Salona, koji je mogao i tada biti granica među selima«.

²⁴⁵ E. Pašalić, n. mj.

²⁴⁶ V. Skarić, *Otađbina*, br. 31.

²⁴⁷ Jedno rimsko utvrđenje bilo je i na Gradini u Hrvaćanima. V. Paškvalin, *Nalaz sa gradine Hrvaćani kod Banjaluke*, GZM, 1957, 259—261.

glina). U Glamočanima je Skarić našao substrukcije jedne veće rimske zgrade i nekoliko rimskih grobnica, a u Barlovcima ostatke još jedne ciglane²⁴⁸. Iz Šargovca potiče rimski sarkofag²⁴⁹. Između Trna i Laktaša, kako ćemo vidjeti, sačuvani su i tragovi rimske ceste, koja je ovim plodnim i pitomim krajem prolazila kroz gusto naseljeno područje.

Putnu stanicu *Ad Ladios* valja lokalizirati u Trnu, što odgovara podacima Itin. Ant.: *Aemate XIX Ad Ladios* = oko 29 km²⁵⁰ Ipak bi lokaciju etapne stanice trebalo pomaknuti u zapadni dio Trna, bliže križanju željezničke pruge i ceste, a za to ima i arheološkog opravdanja²⁵¹.

8. *Dionica Castra XIII Ad Fines (Tab. Peut.)*

Razdaljina od XIII m. p. = preko 19 km odgovara udaljenosti od Banje Luke do Laktaša (Ilidža), po cesti koju je izgradila turska uprava²⁵². U odnosu na lokaciju putne stanice u Gor. Šeheru distanca divergira za nešto manje od 3 km. S obzirom na nepreciznost rimskih mjera i veće zavoje današnje ceste, ubikacija bi ipak odgovarala podacima *Tabule* i stvarnim odnosima na terenu.

Ad Fines *Tabule* (Ravenatov *Fines*) treba dakle ubicirati u banju Laktaše, u blizini termalnog izvora, s tim što je rimska cesta vodila nešto kraćom linijom i bliže brežuljcima Potkozarja²⁵³.

Kao što smo već istakli, obje varijante rimske ceste nastavljale su od Leusabe prema sjeveru istom trasom²⁵⁴.

Već Pašalić je istakao da se tragovi rimske ceste na plavljenom i kultiviranom terenu Lijeveča polja mogu pratiti samo mjestimično²⁵⁵. Takav jedan odsjek smo vidjeli u Trnu²⁵⁶. Tragovi kaldrme, široke 3 m, u stvari popločane ceste (*via strata*) utvrđeni su još između Jakupovaca i Laktaša te pored Bereka, sjeverno od Laktaša²⁵⁷. U sva tri slučaja ti ostaci idu kao kontinuirana linija zapadno od moderne ceste, bliže padinama Kozare, po tvrđem terenu²⁵⁸. Generalni pravac vodi prema Savi u područje Bosanske Gradiške.

²⁴⁸ V. Skarić, *ibidem*, br 32.

²⁴⁹ V. Nikolić, Rimski sarkofag iz Šargovca kraj Banjaluke, GZM, 1961, 329—330.

²⁵⁰ Mjereno po karti od Krupe do Gor. Šehera 18 km, a od Gor. Šehera do Trna po Distanz-Nachweisu (Route 8, p. 20) austrijskom cestom 11, 79 km, ukupno 29, 79 km. Rimska cesta na odsjeku Šeher — Trn svakako je bila kraća.

²⁵¹ V. Radimsky, GZM 1892, 221—222. V. Skarić, n. mj. — *Mansio* je mogla biti na mjestu nekadanje džamije i dvaju turbeta, u zapadnom dijelu Trna.

²⁵² Mjereno po Distanz-Nachweisu (Route 8, p. 19 i 20).

²⁵³ Rimska cesta između Trna i Laktaša bila je nešto kraća, tako da je *mansio Ad Fines* bila u stvari udaljena od stanice *Ad Ladios* manje od 6 milja. To znači da je od Trna do *Castra* preostalo nešto više od 7 milja, a to je po Distanz-Nachweisu udaljenost od Trna do Gornjeg Šehera, gdje smo lokalizirali *Castra*.

²⁵⁴ E. Pašalić, AJ III, 64. B. Gabričević, VAHD, 1953, 103 i d.

²⁵⁵ N. st. III, 63.

²⁵⁶ V. bilj. 244.

²⁵⁷ *Ibidem*, 64—65.

²⁵⁸ Drum Banja Luka — Bos. Gradiška izgrađen je i nasut istom 1865. g. Iza 1878, Austrija je na ovom putu vršila popravke, ali mu trasa nije bitno izmijenjena. Rimska cesta ostala je nešto zapadnije od novog puta.

Na Ballifovoj karti ova je dionica označena kao sigurna, ali neispitana, a vodi također u pravcu Bos. Gradiške²⁵⁹. Na jednoj austrijskoj karti iz 1718. godine označen je jedan put koji se stalno drži pribrežja uz lijevu obalu Vrbasa, a mogao bi odgovarati upravo trasi rimske ceste²⁶⁰.

Pašalić je stanicu Ad Fines ubicirao u Mahovljanje, 4 km sjevernije od Laktaša. Takvu lokaciju podupro je antičkim nalazima u području oko Bereka. Uz to je Pašalić smatrao da su u Mahovljanima bili najpovoljniji uvjeti za granicu između provincija Dalmacije i Panonije. Međim, takva lokacija, kako smo vidjeli, ne podudara se sa podacima Tabule²⁶¹. I dosad je u nauci prevladavalo mišljenje da stanicu Ad Fines treba locirati u Laktaše (v. Tab. pregled).

Laktaši su i danas poznato banjsko mjesto na putu iz Banje Luke u Bos. Gradišku. Uz termalno vrelo često su se nalazili rimski novci. Na Brdašcu iznad vrela nađena je 1863. g. pozlaćena statua, koja navodno prikazuje nekog rimskog cara²⁶². Na parceli »Zidine« u blizini rimske ceste otkopane su i ruševine veće rimske zgrade sa hipokaustom²⁶³. Na Gradini u susjednim Gor. Bakincima nalaze se značajni ostaci rimske utvrde, sa zidovima do 4 m visine. Kamenom iz ovog objekta građen je navodno i turski Berbir (Bos. Gradiška). Nejasno je kakva je uloga bila, namijenjena ovom rimskom utvrđenju u Bakincima, ako ne nadzor nad širim područjem.

Na Lijevču polju dosta topografskih podataka prikupio je E. Pašalić, koji smatra da je ovaj kraj bio ekonomski značajan i da su se tu uz cestu nalazili brojni *fundi* sa vilama (*villae rusticae*), koje su sa magistralom bile povezane vicinalnim putovima (*viae diverticulae*)²⁶⁴. U poljoprivrednom pogledu to je i danas napredan kraj.

Međutim, kada su u pitanju arheološki ostaci, istraživač mora voditi računa da je Vrbas u prošlosti često mijenjao korito, pomičući se od bregova Kozare prema istoku. Stoga je u polju teren šljunkovit, sa svega 30—40 cm humusa. Arheološki nalazi (ruševine zgrada i građevinski materijal) nalaze se uglavnom uz bregove. Obbronaka Kozare — vidjeli smo — držala se i rimska cesta.

9. *Dionica Ad Ladios XXIV Servitii (Itin. Ant.) Ad Fines XVI Servitio (Tab. Peut.)*

Razdaljina od Trna (*Ad Ladios*) do Bos. Gradiške (*Ravenatov Serbitium*) modernom cestom iznosi oko 37 km, dok *Itin. Ant.* ima oko 33 km. Ako se uzme u obzir nešto pravilniji tok rimske ceste, distance ne divergiraju mnogo.

Itin. Ant. (kao i *Tab. Peut.*) ne daje udaljenost do samog naselja, koje je moralo ležati na Savi, jer je u njemu bilo zapovjedništvo rječne flotilje²⁶⁵, nego do mjesta na kojem je komunikacija Salona—*Servitium* izlazila na longitudinalnu cestu *Siscia — Ad Praetorium XXX Servitio*

²⁵⁹ Strassen, karta.

²⁶⁰ G. Bodenstein, n. dj., GZM, 1907, karta.

²⁶¹ N. st. III, 65.

²⁶² O. Blau, *Reisen*, 129.

²⁶³ J. Kellner, GZM, 1890, 55 i d. = WM I, 1893, 254 i d.

²⁶⁴ E. Pašalić, N. st. III, 63—73; Naselja, 25—26 i AJ III, 63—64.

²⁶⁵ *Praefectus classis I Pannonicae Servitii*, u *Not dign. occ XXXII*, 55, ed. Seeck, p. 92.

XXIII Urbate XXXIII Marsonie, i dalje za Sirmium, koja je do poblize neodređenog mjesta između stanica Urbate XXXIII Marsonie išla desnom obalom Save²⁶⁶. K. Miller njezinu trasu pravilno vodi nešto dalje od Save, ali griješi kada prijelaz preko Save stavlja i previše istočno od ušća Vrbasa uz Savu (Urpanus, Plin. n. h., III, 25, 148), gdje Kiepert locira Urbate²⁶⁷. Kiepertovo mišljenje prihvatili su Mommsen (CIL III p. 432) i Tomaschek²⁶⁸. Mommsen je uz to upozorio i na Justinijanovu novelu: »Secunda pars Pannoniae quae cum Urbatensi est civitate« pa je u skladu sa toponimom Urbate i hidronimom Urpanus i Civitas Urbatensis locirao na Savu, kod ušća Vrbasa (CIL III p. 422).

Distanca Tabule Servitium XXIII Urbate (Itin. Ant, 268 ima 24 milje) dozvoljava da se posljednja (civitas Urbatensis, Justin. nov. 11) lokalizira u današnji Srbac. Sudeći po crtežu Tabule, prijelaz preko Save mogao je biti negdje u blizini Urbate, jer je upravo kod Srpca i Davora, na lijevoj obali Save, teren vrlo pogodan, ako ne mostom a ono prijevozom.

Problem posavske ceste

Cesta Salona—Servitium bi dakle izlazila na posavsku komunikaciju negdje ispred Servitiuma, jer močvarni teren nije dozvoljavao da cesta ide uza samu Savu²⁶⁹. Po Patschu je ulazna tačka posavske ceste u Bosnu bila kod Dubice, a izlazna kod Rače, ali joj trasa kroz Bosnu još nije utvrđena. Ova umjetno građena cesta izgrađena je (po Premersteinu) u kladijevsko-flavijevsko vrijeme, a po Patschu 47/48 godine²⁷⁰. Ostatke jedne ceste kraj Donje Doline, u obliku širokog nasipa u močvarnom terenu uočio je Č. Truhelka, ali joj pravac ide na Lamince i Laktaše, dakle okomito na Savu²⁷¹. Možda je upravo ovo agger Dolabeline ceste (?)

Kod Ballifa je cesta ucrtana kao nesigurna (»unsichere«), prijelaz preko Save označen suviše istočno²⁷², a morao je biti bliže stanici Urbate, u skladu sa prikazom Tabule, ali, to i ne mora biti tako, jer je Tabula ovdje očito nepouzdana u crtežu.

Pašalić ove ceste nema ni u tekstu ni na karti, iako je jasno prikazana na Tabuli²⁷³. Ni prijelaz preko Save vjerojatno nije bio u Bos. Gradiški, kako smatra Pašalić, jer je teren uz lijevu obalu Save po svojoj prilici bio podvodan. Inače, ne bi bilo potrebe da cesta ide desnom obalom Save, pa se opet između Urbate i Marsonije vraća na lijevu obalu rijeke

²⁶⁶ K. Miller, IR, sl. 115 i 116 i Strecke 73, šp. 459—462, sl. 136. A. Mocsy, Pannonia, 662.

²⁶⁷ CIL III, 2, T. III.

²⁶⁸ Topographie, 51 — I. K. Miller, n. dj. šp. 461 Urbate locira u Srbac.

²⁶⁹ To je područje i danas plavno, a tako je bilo i u prošlosti. To je vjerojatno i razlog što se u rimsko doba naselje na Gradini u Donjoj Dolini, jedno od najvećih prethistorijskih naselja u širim okvirima, koje je često stradalo od poplava (Z. Marić, GZM, 1964, passim), nije razvilo u jači centar. Hidrografsku situaciju dobro ilustrira već citirana austrijska karta iz 1718. g. GZM, 1907, 198.

²⁷⁰ GZM, 1902, 395, 406 i 409.

²⁷¹ Prehistorička sojenica u koritu kod Donje Doline, GZM, 1901, 229.

²⁷² Strassen, karta = H. Kiepert, CIL III, 2, T. III. Cf. I. Bojanovski, Novi Elagabalov miljokaz iz Bos. Posavine, VAMZ, VI—VII, 1972, 163—176.

²⁷³ N. st. III, 71 (karta); Naselja, karta; AJ III, karta.

(Tab. Peut.). Uostalom, Tabula na ovom dijelu nije pouzdana jer daje dva prijelaza preko Save²⁷⁴.

Na odsjeku Siscija — Ad Praetorium cesta je dokazana sa pet miljokaza iz Bačina i iz okolice Dubice, a objavio ih je Brunšmid 1896 g., odnosno 1906, pet godina poslije Ballifova djela²⁷⁵. Otuda i dolazi Ballifova opreznost. U Bos Dubici je otkrivena i značajnija rimska naseobina²⁷⁶. Cesta je vodila pravcem: Sisak—Sunja? — Meminska—Utolica—Bačin—Dubica i dalje!

Ovdje objavljujem i novi miljokaz nađen 1946. nedaleko od sela Jablanice jugoistočno od planine Prosare²⁷⁷, koji je siguran dokaz da je cesta od Dubice išla bosanskom Posavinom, i to prodolinom između Kozare i Prosare. Ovaj miljokaz, koji je ležao na jednoj njivi (vjerojatno *in situ*), otklanja sve sumnje koje su imali Sergejevski i Pašalić²⁷⁸. Ova komunikacija nije dolazila iz rudarskog područja na Sani, kako je smatrao Pašalić, nego iz Siscije, značajne rimske kolonije na ušću Kupe u Savu²⁷⁹. Da se uistinu radi o itinerarskoj cesti (danas bismo rekli cesti I reda), dokaz su upravo miljokazi kojima je bila obilježena. Napominjem da su na toj trasi osim Dubice ležali i Podgradci, u kojima su također evidentirani rimski nalazi i jedan nadgrobni natpis²⁸⁰.

Natpis miljokaza iz Jablanice glasi:

[*Imp(erator) Caes(ar), divi Anto[ni[ni] Mag(ni) fil(ius), / [divi Sever]i Pii nepo(s), / [M. Aur(elius) A]n[to]nin(us) p(ius) f(elix) / [Aug(ustus), p(ontifex) m(aximus), tr(ibunicia) pot(estate)] III, [co(n)s(ul) II, p(ater)] p(atriciae).*

Identifikaciju vladara omogućuju elementi *Mag(ni) fil(ius)* u prvom i *Sever]i nepo(s)* u drugom, te atributi *p(ius) felix* u trećem retku. Navedeni elementi i analogije dozvoljavaju da se u trećem retku restituira eradirano carevo ime *M. Aurelius Antoninus p. f.*, koji je poznatiji kao Elagabal (218—222), jedan od vladara Severove dinastije i rođak Julije Domne, supruge Septimija Severa. Njega je na carsko prijestolje dovela vojska, svrgavši Makrina. Treći Elagabalov konzulat pada u 220. g., a *trib. pot. III* u 219. g., kada je po drugi put bio i konzul. Miljokaz je postavljen one iste godine u koju pada i carevo putovanje kroz Panoniju (Dio Cass. 80, 3, 2)²⁸¹.

*

Što se tiče dionice Ad Ladios XXIV Servitii (Itin. Ant.), odnosno Ad Fines XVI Servitio (Tab. Peut.), cesta je u svom generalnom pravcu išla prema Bos. Gradišci nešto zapadnije od današnje. Posljednji tragovi

²⁷⁴ E. Pašalić, N. st. III, 68; Naselja 27. Cf. I. Bojanovski, m. dj.

²⁷⁵ J. Brunšmid, Rimska cesta iz Dubice u Sisak VHAD, 1898, 195—199 = CIL III, 15201—15203 i VHAD, 1906/7, 287—290 i 603.

²⁷⁶ J. Pavelić, VHAD, 1892, 58 i 1895, 208.

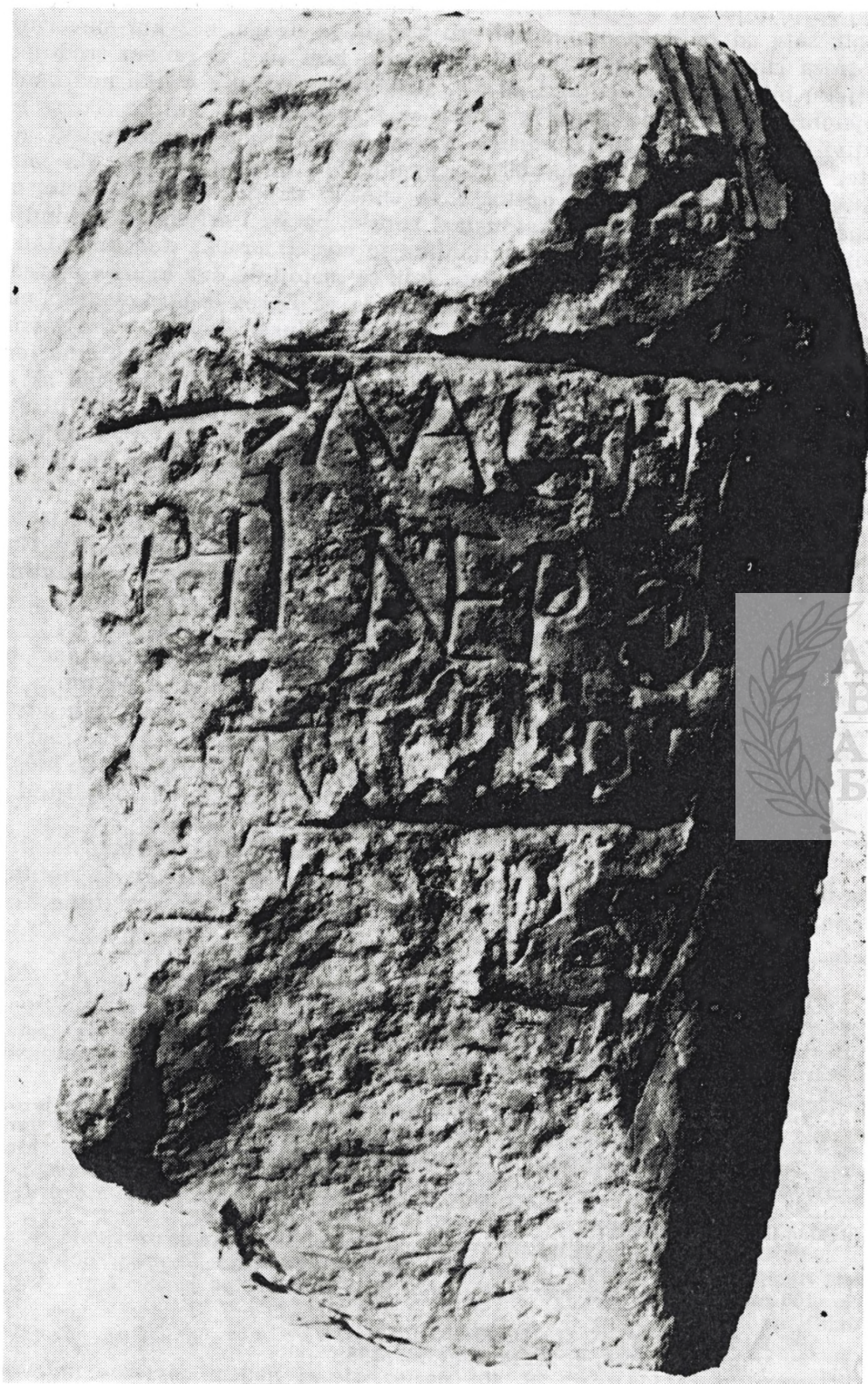
²⁷⁷ I. Bojanovski, VAMZ, cit. čl. u bilj. 272. Miljokaz se sada nalazi u Muzeju Bosanske krajine u Banjoj Luci, pa ga objavljujem dozvolom uprave Muzeja.

²⁷⁸ D. Sergejevski, Ad Basante, GZM, 1958, 261—265. E. Pašalić, Naselja, 15 i 27.

²⁷⁹ N. st. III, 69 i Naselja, 27.

²⁸⁰ E. Pašalić N. st. III, 69 i Naselja, 27. — K. Patsch, Zur Geschichte von Sirmium, Strena Buliciana, 1924, p. 229—230 = D. Sergejevski, Spom. 88, 1938, 101.

²⁸¹ Dimenzije miljokaza: oko 1,20, a promjer 0,32 m. Miljokaz je prevezen u muzej 1946. g. čitav, ali je u muzeju prebijen u dva dijela. Natpis nije stradao. Izrađen je od mekog kamena, pravilno klesan, špicovan. Dimenzije natpisa u kvadratnom okviru 0,56 x 0,52 x 0,32 m. Cf. moj rad, cit. u bilj. 272.

Slika 9.
Elagabalov miljokaz iz sela Jablanice pod Kozarom (Foto Ranko Rosić)

joj se primjećuju u Mahovljanima, 4 km sjevernije od Laktaša. Nepuno pola sata od Laktaša prema sjeveru stajala je druga, a 3 km sjevernije i treća rimska zgrada²⁸². U Mahovljanima, koji su i u ranom srednjem vijeku bili značajan centar i gdje je nedavno otkrivena velika nekropola bjelobrdske kulturne grupe²⁸³, nalaze se i znatni ostaci antike. Tu se na njivi Derbaba uz kuću Džumišića, izoravaju ploče iz kaldrme rimske ceste, na udaljenosti oko 50—60 m zapadno od moderne ceste. Na istoj njivi se izorava i rimska opeka. I sa istočne strane današnje ceste, uz kuću Milovanovića, također se nalazi rimska opeka i crijep. Najzanimljiviji arheološki objekat u Mahovljanima je tzv. B e r e k, kod kuće Luke Jerkovića, zapravo zemljani »hring«, koji se sastoji od dva kružna prstena i tumula u sredini²⁸⁴. Obično se smatra da je Berek ranoslavensko naselje, ali činjenica da se tu nalaze, uz građevinski kamen, i fragmenti rimske opeke, a u neposrednoj blizini i ostaci rimske oficine (*officina ferraria*)²⁸⁵, upućivali bi na ranije postanje ovog objekta. Posebno bih skrenuo pažnju na identičan objekat, gotovo nepoznat, zvan Gradina ili Jerinin grad, u selu Berek, sjeverno od Mahovljana²⁸⁶. Oba ova objekta leže uz samu trasu rimske ceste i vjerojatno su povezani s njom, što ne prejudicira vrijeme njihovog nastanka²⁸⁷.

Razdaljina modernom cestom od Laktaša do Bos. Gradiške iznosi 29 km, dok Tabula daje svega 24 km. Sličan je odnos i za dionicu Itin. Ant. Trn—Bos. Gradiška. Razlike u distancama objašnjavaju se pravilnijom trasom rimske ceste. Osim toga, kako smo vidjeli, milijaciju, po svojoj prilici, treba računati do sastavaka sa cestom Siscia—Sirmium.

Položaj *Serviciuma* bi se mogao kontrolirati i pomoću distanci na cesti Siscia—Sirmium: 23 milje prema istoku je Urbate, a 30 milja na zapadu Ad Praetorium. Poteškoća je u tome što trasa ove ceste nije utvrđena. Zbog močvarnog terena trasa je, naročito prema istoku, morala zaobilaziti linijom koja je bila nešto udaljena od Save²⁸⁸. Time bi se mogla objasniti srazmjerno velika udaljenost do Srpc (Urbate) od 29 milja dok se Ad Praetorium morao nalaziti nešto zapadnije od Dubice²⁸⁹.

U samoj Bos. Gradiški, na arealu turske utvrde Berbir, nalazila se u rimsko doba naseobina koju svakako treba identificirati sa putnom stanicom *Servitium*. U prilog tome odlučno govore izvori (*Servitium Tab.*

²⁸² J. Kellner, WM I, 261.

²⁸³ Rezultati još nisu objavljeni. Iskopavanja na lok. Luke i Kužno groblje vršio je Zemaljski muzej u Sarajevu u saradnji sa Muzejom Bosanske krajine iz Banje Luke. Uz ranoslavensku nekropolu veže se groblje iz kasnog srednjeg vijeka sa stećcima, dok su u neposrednoj blizini nađeni i prehistorijski grobovi (KŽP).

²⁸⁴ Dimenzije objekta iznose 150—180 m. Širina unutrašnjeg nasipa je oko 10, a vanjskog također oko 10 m. Visina unutrašnjeg nasipa je oko 1 m, a vanjskog 2—2,5 m. Ulaz u objekat je sa zapadne strane. Sličan objekt u Čarakovu (Prijeđor), v. Radimsky, GZM 1891, 441, sl. 4, također uz rimsku cestu.

²⁸⁵ E. Pašalić, N. st. III, 65 i Naselja, 25. — Pašalić govori i o drugim nalazima u Mahovljanima.

²⁸⁶ Gradina leži na njivama zv. Rit, a ima oblik kružnog uzvišenja (kružnog nasipa). Unutar kružnog nasipa je kružno uzvišenje. Promjer objekta je oko 100 m, a unutrašnjeg uzvišenja do 20 m. Visina nasipa je oko 2 m. Ulaz se nalazi na istoku.

²⁸⁷ E. Pašalić, N. st. III, 65—67 i Naselja, 26.

²⁸⁸ V. kartu iz 1718. g., GZM, 1907, str. 198.

²⁸⁹ Po K. Milleru, IR, 461 Baćin gdje su nađeni navedeni miljokazi (CIL III 15201 do 15203). Uspor. J. Brunšmid, n. dj. i A. Mocsy, Pannonia, 662.

Peut., Itin. Ant. i Not. dign. occ. XXXII 55 = Serbitium, Geogr. Rav. IV, 217, 15) i nalazi²⁰⁰ (v. Kartu I).

Komparativna tabela trase Antoninova Itinerara (268—269) izgledala bi ovako:

SALONAS	SOLIN
XXI m. p.	oko 31 km
AEQUO	ČITLUK (kraj Sinja)
XVII m. p.	o. 26 km
PELVA	LIŠTANI (Liv. p.)
XVIII m. p.	o. 27 km
SALVIAE	HALAPIĆ (Glam. p.)
XXIV m. p.	o. 35,5 km
SARNADE	PECKA (vrelo Sane)
XVIII m. p.	o. 17 km
LEUSABA	MRKONJIĆ-GRAD (ili Jovana)
XIII m. p.	o. 20 km
AEMATE	KRUPA na Vrbasu
XIX m. p.	o. 19 km
AD LADIOS	TRN
XXIV m. p.	o. 33 km
SERVITII	BOS. GRADIŠKA

B. OGRANAK TABULAE PEUTINGERIANAE

1. O pravcu ceste općenito

I ogranak Tabule u unutrašnjost delmatske zemlje je prelazio preko Prologa²⁰¹. Oba ogranka su išla istom trasom do bifurkacije kod Prologa na Livanjskom polju.

Na Tabuli je cesta obilježena putnim postajama: *Aequo VIII In Alperio XIV Bariduo—Ionnaria XIII Saritte (Sarute) VII Indenea V Balloie XII Leusaba*, svega 59 milja od Ekvuma do Leusabe. Već se po imenima stanica vidi da se na Tabuli tradirana prometnica razlikuje od one na Itin. Ant.

U generalnom pravcu cesta je mogla ići linijom: Čitluk (Ekvum) —Prolog—Livno—Sujica—Kupreško polje—Janj—Šipovo—Jezero na Plivi—Majdan—Mrkonjić-Grad (Leusaba), a u svom daljnjem toku prema sjeveru — kako smo vidjeli — identična je sa trasom Itin. Ant. Da je ovaj ogranak (Tab. Peut.) išao preko Uništa — kako neki smatraju — dužina bi mu iznosila dvostruko, okruglo 175 km, dok po Tabuli iznosi svega 59 milja (= 87 km)²⁰². Ako tome dodamo i ispuštenu milijaciju između sta-

²⁰⁰ Antički nalazi koje je na Berbiru otkopao E. Pašalić, N. st. III, 67—68 i Naselja, 27, govore o tome dovoljno ubjedljivo. Sa Berbira potiče i više rimskog novca, Sergejevski, GZM 1932, 25, Cf. C. Patsch, WM VI, 242.

²⁰¹ Uspor. E. Pašalić AJ III, 64. O tome kako su se pojedini istraživači odnosili prema ovome problemu, v. Tab. pregled.

²⁰² Čitluk 32 km Vrlika 34,43 km Grkovci (via Unište) 3,08 km Peulje Gornje 11 km Tičevo Veliko 15,60 km Rore 19,50 km Medena Selišta (na Glamčkom polju) 32,29 km Pecka 14,40 km Štrbina 8,38 km Rogolji 5 km Mrkonjić-Grad (ili voda Jovana). Distance su date po Distanz-Nachweisu, starim putevima, p. 71, 178 186, 188, 190, osim Čitluk —Vrlika (po karti). — Preko Uništa, kraj srednjovjekovnog grada Glavaša (Laba), prolazio je srednjovjekovni put kojim su za mletačkog rata turske čete provaljivale u Dalmaciju, v. S. Gumjača, Topografska pitanja, 26 i K. Patsch, GZM, 1899, 71.

nica Bariduum i Ionnaria od najviše 30 milja (45 km)²⁰³, ostaje razlika od 43 km. Na pravcu preko Uništa nisu osim toga utvrđeni sigurni tragovi rimske magistralne ceste²⁰⁴.

Na navedenom pravcu koji vodi preko Livna, Kupreškog polja i doline Plive sačuvali su se, međutim, sigurni tragovi rimske komunikacije i nekih naseobina uz nju. Ovaj pravac vodi preko značajnog municipalnog centra u Šipovu i poznatih rudarskih centara u Majdanu i Mrkonjić-Gradu. U isto vrijeme to je i prirodan pravac, bez većih uspona i zaobilaznja. Sa prometnog gledišta ima prednost pred onima koji vode preko Velikih kupreških vrata (1384 m) i prijevoja Čatrnje (1320 m) na Staretini, jer Panoniju sa Salonom povezuje najkraćim i najpovoljnijim smjerom²⁰⁵.

Prethodno je ipak potrebno ocijeniti kako se ovaj pravac uklapa u distance Tabule:

Čitluk (*Aequum*) oko 12 km Vaganj (*In Alperio?*)

Vaganj oko 21 km Livno (*Bariduum?*)

Livno oko 19 km Šujica

Šujica 13 km Ušivac (Rilić na Kupreškom polju)

Ušivac 14 km Stubovrelo (Novo Selo na Kupreškom polju — *Ionnaria?*).

Stubovrelo 11,60 km Vagan na Janju

Vagan 14,59 km Mujdžići (*Indenea?*) na Janju

Mujdžići 7,5 km Staro Šipovo (*Baloie?*)

Staro Šipovo oko 10 km Jezero na Plivi

Jezero oko 9 km Mrkonjić-Grad (*Leusaba?*).

Zbirna distanca navedenim smjerom iznosi 131,69 km, te odgovara distanci Tabule od 87 km, povećanom za 30 milja (45 km), ukupno 132 km. Time se ujedno objašnjava i izravna razlika od 28 milja između Itin. Ant. (154 m. p.) i Tab. Peut. (126 m. p.)²⁰⁶.

Upada u oči da najduža dionica na Tabuli Ad Fines—*Servitio* iznosi svega 16 milja, dok su sve ostale kraće. Po našem računu jedino bi dionica Bariduum-Ionnaria imala oko 30 milja, a ta se udaljenost nije mogla preći u jedan dan putovanja²⁰⁷. Otkuda ta razlika?

Možda se objašnjenje može tražiti u činjenici što je cesta prolazila krajem koji je u antici, kao i danas, bio pust i šumovit. Antičke naseobine nalazimo samo uz trasu, vjerojatno na mjestima putnih stanica, u Bogdašićima, kod vrela Ušivca, kod Stubovrela, u Vaganu (Janj) i Mujdžićima. Međutim, razlog tome može biti i u korupteli same Tabule, na kojoj je i stanica Jonarija ucrtana naknadno. Po svoj prilici na crtežu

²⁰³ Između Tab. Peut. (126 m. p.) i Itin. Ant. (154 m. p.) razlika je 28 milja. Već je Tomasek, *Topographie*, 517, predlagao da se između stanica Bariduum i Jonarija umetne 30 milja.

²⁰⁴ Ovaj smjer mogao bi se možda, preliminarno uzeti u obzir kao pravac Dolabeline ceste koja je najduža, računajući do Ad Fines. — Pravac Unište — Grkovci — Halapic na Glamočkom polju ne dolazi u obzir, jer bi na njemu morale ležati putne stanice *Salviae* i *Sarnade* (Itin. Ant.).

²⁰⁵ Otuda je težnja da se ova komunikacija obnovi u današnjim uslovima. Već je projektiran put Simele Šolaje Šipovo — Kupres preko Janja, koji bi skratio put od Banje Luke do Splita za nekih 40 km.

²⁰⁶ Distanca od Stubovrela (Kupreško polje) do Livna: Stubovrelo 14 km Ušivac 13 km Šujica 19 km Livno, svega 46 km (oko 30 milja). Ako, dakle, Tabulu dopunimo sa XXX m. p., njezina bi dužina iznosila 156 milja, Antoninova itinerara 154 milje, a Dolabeline ceste *ad fines Illyrici* 167 milja.

²⁰⁷ U stvari je to zbirna udaljenost tri normalne stanice Tabule.

nije bilo dovoljno mjesta da se unesu još i dvije postaje u Šujici i kod Ušivca.

Da smo ipak na pravom putu, pokazuje sama Tabula, jer na crtežu Tabule cesta prelazi preko visokog i dugog planinskog lanca, a taj mogu biti samo Dinaridi. U istom smislu je indikativna i toponimija *In Alperio*, koja je semantički srodna oronimu Alpe, vjerojatno sa značenjem »Na planini« (In alperio?), što odgovara i distanci od 8 milja od Ekvuma do Vagnja na Dinari, odakle je cesta mogla silaziti samo na Livanjsko polje kao i ogranak Itin Ant.²⁹⁸. S time je u skladu i podatak Tabule *Aequo VIII In Alperio*.

Poteškoće nastaju kada se pokušaju odrediti na terenu pojedine stanice ovog ogranka, posebno Jonarije, jer ne znamo tačnu udaljenost od Bariduuma do spomenute stanice. Stoga, da bi se konjektura ispuštene milijacije odredila što tačnije i što lakše, potrebno je da topografiju ovog ogranka odredimo obratnim smjerom, tj. idući od poznatog prema nepoznatom, od Mrkonjić-Grada (Leusaba) do Ekvuma: *Leusaba XII Baloie V Indenea VII Saritte XIII Ionnaria—Bariduo*²⁹⁹.

Prema tome kao jedini pravac ostaje onaj od Mrkonjić-Grada preko Šipova i Kupreškog polja u Livno i Čitluk (Aequum) (v. Kartu I).

2. Dionica Leusaba XII Baloie

a) Trasa ceste

MRKONJIĆ-GRAD—JEZERO, modernom cestom 14 km, a rimskom trasom preko Previla i Majdana oko 10 km.

Rimška naseobina u Mrkonjić-Gradu nalazila se u predjelu Polje, oko vrela Vrčenac, pod Grabežom, i uz Rijeku (Rika). Ovdje je više puta bilo antičkih nalaza, najčešće substrukcija zgrada, građevinskog materijala i troske, ali ti nalazi nisu uvijek registrirani. Jedino je prilikom gradnje ceste preko Manjače (1948) Pašalić evidentirao rimske ostatke (keramika, ostaci razorenih zidova, opeka i troska)³⁰⁰. Stanovništvu rimskog naselja u Polju, a vjerojatno i u drugim mjestima oko Mrkonjić-Grada, rudarsko-metalurgijska djelatnost je — izgleda predstavljala jedno od os-

²⁹⁸ Već sam poređenjem distanci Itin. Ant. i milijacija miljokaza u Prologu (XXXIV m. p.) i na Staretini (LI m. p.) ukazao da je ogranak Itin. Ant. vodio preko Lištana (*Pelva*) na Strupnić, a odatle preko Čatrnje (1320 m) u Halapić (*Salviae*) na Glamočkom polju. U Lištanima se odvajala jedna cesta i povezivala naselja koja su ležala uz jugozapadni rub Livanjskog polja. Da je ogranak Tabule išao preko Glamočkog polja, morala bi se ponavljati imena stanica poznatih sa Itin. Ant. (*Pelva* i *Salviae*). Postoji samo jedna solucija na tom pravcu:

In alperio XIV Bariduo = Gubin?	21 km
Bariduo — Ionnaria = Grkovci?	10 km
Ionnaria XIII Saritte = Rore?	26 km
Saritte VII Indenea = Vagan (Glamoč)?	15 km
Indenea V Baloia = ? (neodređeno)	?
Baloie XII Leusaba = Mrkonjić-Grad?	53 km

I ovaj račun pokazuje, sve kad i ne bi u obzir uzeli orografsku situaciju, da cesta Tabule nije mogla ići opisanim pravcem jer je duža za 15 km. Jedini pravac kojim bi u tom području cesta mogla proći jeste onaj između Šatora i Vijenca, ali ni na tom pravcu nema tragova rimske ceste.

²⁹⁹ Pravac koji bi ovaj ogranak vodio još zapadnije (Sergejevski, GZM, 1942, 117, preko Bravškog) ili istočnije preko Duvna, ne dolazi u obzir jer još više povećava disparitet između stvarnih i tradiranih daljina.

³⁰⁰ GZM, 1954, 55—56.

novnih zanimanja³⁰¹. A. Evans je zabilježio da su u blizini Mrkonjić-Grada otkriveni veliki rimski ostaci i veliko blago, većinom careva Severa, Gordijana, Filipa, Trajana Decija, Gala i Voluzijana³⁰², ali mjesto samog nalaza poblizje nije određeno. Podatak je ipak značajan, jer pokazuje da je i ovaj pravac bio frekventiran u III st.

Varcarski župnik Don Niko Kaić je zabilježio da je najstarije Varcarevo »bilo oko vrela Suljinovca, udaljeno 2 km od Kolobare (današnje čaršije, koja je prije Turaka bila pod šumom?, I. B.), na putu koji vodi za Trijebovo. Tu se nalaze zakopine nekadašnjih kućišta. Tu je i raskrsnica putova i ostaci nekadašnje rimske ceste, čiji je jedan krak išao preko Varcareva za Bilajce i Jezero, a drugi za vrbaške gradove Bočac, Krupa i dr.«³⁰³. Fra Ante Knežević također je ostavio podatak da su na Zborišću u Mrkonjić-Gradu otkrivene »podzemne katakombe sa grobljem«, vjerojatno kasnoantičke grobnice na svod³⁰⁴.

Antičkih nalaza bilo je i posljednjih godina prilikom izgradnje industrijskih objekata na Polju (substrukcije, rimska opeka, keramika i troska). Antički objekti zatrpali su nanosom sa Grabeža, a dijelom ih je odnio violentni tok Rijeke, koja je regulirana tek posljednjih godina.

Iz Mrkonjić-Grada prema Majdanu cesta je išla mnogo kraćim pravcem od današnje koja ispod Lisine pravi veliki zaokret (Previle—Mrkonjić 5 km), a tako isto i na dionici kroz sam Majdan gdje se na Gromilama uz Majdanku nalazilo značajnije naselje³⁰⁵, koje je ležalo na samoj komunikaciji.

Od crkve u Majdanu rimska se cesta uglavnom drži pravca moderne prometnice, ali nešto zapadnije, koliko to dozvoljava brežuljkasti teren.

Ni na odsjeku Mrkonjić Grad—Šipovo nisu se očuvali tragovi ceste. Međutim, njezin tok je određen naseljima u Mrkonjić-Gradu, Majdanu, Jezeru, Starom Šipovu i Šipovu, dolinom Majdanke, Jošanice i Plive, jedinim prirodnim pravcem kojim su ta mjesta mogla biti povezana kao što su i danas. U samome Majdanu rimska se cesta do Gromila vjerojatno podudara sa seoskom ulicom koja vodi paralelno sa Majdankom, dok je u Mrkonjić-Gradu staro urbano (?) tkivo pokriveno rasterom iz kasnijeg doba.

I Varcar Vakuf i Majdan još su od antike poznati kao značajni centri prerade željeza³⁰⁶. Oni su to i danas. Status antičke Leusabe nije nam poznat, jer dosad u Mrkonjiću nije nađen nijedan natpis. Možda je i ovo područje ulazilo u sastav teritorija municipija u Šipovu, ali ne treba isključiti ni mogućnost da je i Leusaba mogla imati municipalni rang, odnosno biti centar autohtone civitas. Uostalom, nije jasno šta treba podrazumijevati pod Leusabom (ni na Tabuli Leusaba nije obilježena vinje-

³⁰¹ Ibidem, 56.

³⁰² AR II, 60, bilj. b/.

³⁰³ »Liber memorabilium«, rukopis u rimokatoličkom župskom uredu u Mrkonjić Gradu. Za podatak zahvaljujem prof. I. Lovrenoviću (pismo od 8. XI 1969. g.).

³⁰⁴ Ibidem — Varcar Vakuf je po svojoj prilici nastao od dva naselja, srednjovjekovnog Varcareva, na mjestu rimske aglomeracije, i turskog Vakufa (Kolobara).

³⁰⁵ V. Radimsky, Rimska naseobina u Majdanu kod Varcar-Vakufa, GZM, 1893, 321—341.

³⁰⁶ E. Pašalić, O antičkom rudarstvu u Bosni i Hercegovini, GZM, 1954, 55 i 56 i Naselja, 23. Uspor. V. Radimsky, Majdanska gradina novo nahodište latenskih bronzova u Bosni, GZM, 1899, 231—235.

tom), naselje određenog ranga ili možda širi teritorij u kotlini Crne rijeke.

Više materijalnih ostataka sačuvalo se u Majdanu, gdje je Radimsky otkopao kasnoantičku baziliku i dijelove naselja na Gromilama (kod Radimskog Crkvina)³⁰⁷. Rimljani su zbog zaštite rudnika i ceste utvrdili i Majdansku gradinu³⁰⁸. Značaj antičkog naselja u Majdanu uočio je već Radimsky koji je ovdje ubicirao Baloie (Tab. Peut.)³⁰⁹.

JEZERO—STARO ŠIPOVO, modernom cestom oko 11,5 km, a stariim turskim putem 10,77 km.

Antička cesta bila je nešto kraća i od turskog puta. Djelomično je pokrivena modernom komunikacijom koja je izgrađena 1906. Istim pravcem vodila je i srednjovjekovna prometnica. Prilikom modernizacije ove ceste (1970) otkopana je u blizini Volara uz samu trasu potpuno zasuta srednjovjekovna nekropola sa stećcima³¹⁰, dok su na lok. Tuk, na samom ulazu u Staro Šipovo, prilikom izgradnje ceste 1906. g. otkopane antičke supstrukcije sa grobovima, natpisima i rimskim novcima. Ovi su objekti očito ležali uz antičku cestu, koja je iz municipija u Šipovu vodila lijevom obalom Plive u Majdan, odnosno u Jajce. To je ujedno i jedino mjesto gdje su utvrđeni tragovi ove rimske ceste, koja je inače zasuta nasom sa bregova³¹¹.

Ovu cestu je poznao i Ballif, ali njezin pravac nije pravilno uklopio u sistem rimskih cesta: »Für die weitere Führung dieser Strasse dürfte die Auffindung von Spurrillen bei Kračište (vjerovatno Krčište kod Suljinovca, I. B.) nächts Varcar-Vakuf, dann von Ruinen eines römischen Gebäudes bei Han Majdan entscheidend sein. Diese beiden Fundstellen bezeichnen die natürliche Fortsetzung der Strasse von Šipovo durch das Plivathal bis Jezero, dann im Jošavkathale aufwärts bis Han Majdan und aus diesem Thale durch den technisch günstig gewählten Uebergang bei Vrane in das Gebiet der Crna rijeka...«³¹².

Na samom ulazu u Staro Šipovo, uz lijevu obalu Plive, na lok. Gromile nalazi se prostrani još neistraženi (u supstrukcijama dobro sačuvan) kompleks antičkih ruševina. Sve okolnosti govore da ovdje treba tražiti ostatke rimske Baloje.

Trasa rimske ceste od Mrkonjić-Grada do Šipova vrlo je povoljna, bez znatnijih uspona (osim lakšeg uspona na Previlama), kroz riječne doline. Što se tiče razdaljine, ona se uglavnom podudara sa podacima Tabule. Kod distance rimskih itinerara uvijek smo pomalo u neprilici zato što su Rimljani udaljenost mjerili od izlaza iz jednog do ulaza u drugo mjesto, tj. do posljednjih kuća, ne računajući samo naselje³¹³.

³⁰⁷ Iz Majdana su i dva fragmentirana nadgrobna natpisa WM III, 253 = WM IV, 256 i WM VIII, 107—108, odn. GZM, 1893, 338, sl. 7 = GZM, 1894, 350 i GZM, 1900, 176 sl. 7.

³⁰⁸ V. Radimsky, v. bilj. 306. Cf. Pašalić, GZM 1954, 55.

³⁰⁹ GZM, 1893, 340—341.

³¹⁰ Pismo Cvije Anića, povjerenika Zavoda iz Šipova (10. VI 1970). U predjelu Gorica, uz cestu, više puta je izoravana rimska bronza, između ostalog i rimska bronzana fibula, V. Radimsky, GZM, 1893, 341.

³¹¹ K. Patsch, Šipovo u dolini Plive, GZM, 1910, 182—190. Ballif — Patsch, Strassen, 60.

³¹² Strassen, 25. — Istim pravcem vode rimsku cestu Truhelka, Radimsky, Sergejevski i Pašalić, uspor. E. Pašalić AJ III, 63.

³¹³ Macer, Dig. 50, 16, 154: *Mille passus non a milliario Urbis, sed a continentibus aedificiis numerandi sunt*. To i jest razlog da su na nekim dionicama podaci itinerara »prekratki«.

b) Ubikacija putne stanice *Baloie* (*Ravenn. Baloia*)

Već od ranije je poznat rimski municipij nepoznatog imena u Šipovu³¹⁴. Na teško oštećenom natpisu spominju se samo njegovi dekuri-
oni (CIL III 13982).

Sudeći po prostranim supstrukcijama, arhitektonskim i skulpturalnim fragmentima, natpisima i numizmatičkim nalazima ne samo na Gromilama nego i sa drugih lokaliteta (Tuk, Crkvina, ušće Lubovačke rijeke, Sarići), u Šipovu je bila značajna antička aglomeracija³¹⁵. Po ocjeni D. Sergejevskog neki nalazi iz Šipova »spadaju među spomenike koji se u Bosni rijetko nalaze, a pojedini od njih zanimljivi su i sa gledišta istorije umjetnosti«³¹⁶. Stoga postoje svi uvjeti da u Šipovo ubiciramo *mansio Baloie* (Tab. Peut., odnosno *Ravenn. civitas Baloia*, IV, 27, 16 ed. Schnetz, p. 57)³¹⁷.

Stariji autori su tražili na Gromilama kastrum³¹⁸. Tako je Patsch bio mišljenja da je rimski upliv u dolini Plive vojničke prirode³¹⁹. Kasniji nalazi nisu potvrdili to mišljenje. Posebno je značajno da u Šipovu nema vojničkih natpisa³²⁰, osim novopronađene are *dec. equ. coh. III Alp.* posvećene Apolonu (Acta VII, 348, T. I).

Sondažno iskopavanje na Gromilama je pokazalo da ispod rimskog kulturnog sloja leži duboki prethistorijski sloj. Rimljani su, dakle, ovdje

³¹⁴ O. Blau, *Berichte über röm. Alterthümer in Bosnien II*, u *Monatsberichte d. Berl. Akademie d. Wiess*, 1867 November. C. Truhelka, *Arheološko ispitivanje jajačkog grada i okoline*, GZM, 1892, 315 = WM II, 92. K. Patsch, n. dj. 190 = WM XII, 137—145. D. Sergejevski, *Epigrafski nalazak u Šipovu* GZM, 1926, 155—158. Isti, *Epigrafski i arheološki nalasci*, GZM, 1930, 157—158. Isti, *Kasno-antički spomenici iz okolice Jajca*, GZM, 1938, 49—64. Isti, *Archäologische Forschungen in Bosnien in den Jahren 1920—1940*, u *Sudost-Forschungen*, 1943, 169—170. G. Alföldy, *Splonum*, *Acta antiqua X*, Budimpešta, 1962, 1—12. I. Bojanovski, *Kasnoantičke grobnice na svod u Čitluku*, N. st. IX Sarajevo, 1964, 103—122. Isti, *Bilješke iz arheologije I*, ibidem, 196—197. Isti, *Bilješke iz arheologije II*, ibidem, sv. XI, 187—190. Isti, *Nalaz srednjovjekovnih mamuza na Crkvini u Šipovu*, ibidem, sv. VIII, 167—170.

³¹⁵ Pokušavalo se odrediti ime ovog grada, pa je došlo do raznih identifikacija. W. Tomaschek, *Topographie*, 516 i C. Truhelka, n. mj. locirali su ovdje *Saritte* (*Sarute*) sa Tab. Peut., a K. Patsch, WM IV, 265 *Pelvu*. U oba slučaja navela ih je lingvistička sličnost *Saritte* — *Sarići* i *Pelva* — *Pliva*. G. Alföldy, *Splonum* 11, locirao je u novije vrijeme u Šipovo *Splonum*. Sa druge strane Baloju su lokalizirali na razne strane: Katančić u Bilaj, Kukuljević u Bijalovac, Tomaschek u Varcar ili Majdan, Radimsky u Majdan, Hoernes u Glavice (Glam. p.), Alačević u Pecku, Cons u Varcar ili Majdan, CIL III (iz 1912) južno od Podrašnice, Miller također južno od Podrašnice. Pašalić, a s njim i Alföldy i Wilkes, u skladu s onim što Pašalić kaže, AJ III, 64, da se pojedine postaje *Tabule* još ne mogu identificirati i lokalizirati, nemaju ubikaciju Baloje. Ubikaciju Baloje ne daje ni M. Pavan. Inače, Baloja je tražena i na raznim drugim mjestima, v. Hoernes, *Altterthümer II*, 133. Pavan, *Ricerche* 133, govoreći o okolici Jajca, spominje Šipovo, ali bez poznavanja topografije. V. bilj. 317.

³¹⁶ GZM, 1952, 41 i d.

³¹⁷ M. Hoernes, n. dj., 133—134, smatra da: »*Salviae*, welches die *Tabula* nicht kennt und *Baloie* sind aber offenbar zwei Namen für denselben Ort« i ubicira ih na Glamočko polje, na trasu ogranka Itin. Ant. što je svakako neispravno.

³¹⁸ Truhelka, GZM, 1910, 184.

³¹⁹ Ibidem, 184.

³²⁰ D. Sergejevski, GZM, 1930, 158. I. Bojanovski, *Baloie*, rimski municipij u Šipovu na Plivi, *Acta*, VII, 347—369.

već zatekli neku autohtonu naseobinu, o čijem karakteru nemamo određenih predodžbi, ali s obzirom na položaj naselja u ravnici, jasno je da nije bila obrambenog karaktera.

Među građevinskim materijalom, u rimskom kulturnom sloju, posebno se ističu asortimanom i količinom opekarski proizvodi (razne vrste opeka, tegule, imbreksi, tubulusi itd). Ako sudimo po tome, Rimljani su solidnije objekte (zgrade sa hipokaustom) izgradili tek krajem I ili u prvoj polovici II st. Možda je istom tada naselje i dobilo fizionomiju urbanog centra i municipalni rang.

U tom smislu indikativan je natpis postavljen u počast zapovjednika legijâ i konzula 107. g. n. e. G. Minicija Fundana³²¹. Postavljanje počasne baze sa kipom (nađeni su i fragmenti statue) ovom uglednom predstavniku rimske aristokracije moralo je biti u vezi sa izgradnjom naselja ili možda s njegovim podizanjem u rang municipija. Sam Fundan možda nije nikad ni bio u Šipovu, jer ni legije XII Fulminata i XV Apollinaris, kojima je zapovijedao, nisu garnizonirale u provinciji Dalmaciji³²².

Moglo bi se, dakle, manje-više, kao sigurno uzeti da na Gromilama pored rimske ceste valja tražiti centar municipija, sa forumom, hramom, kurijom i statuom patronu. Ovu hipotezu snažno podržava i natpis (nađen na Crkvini, vjerojatno u sekundarnom položaju): *Au]gusto et [Romae?] sa[crum*³²³. Možda je upravo Gaj Minicije Fundan, prijatelj Plinija Mlađeg, bio posrednik kod cara Hadrijana da ovo naselje podigne u rang samoupravnog grada.

Pitoma dolina Plive, bogata vodom i plodnom zemljom, spada među najljepše predjele u zemlji. Stoga se ovdje kontinuitet naseljenosti nije prekidao ni prije ni poslije. Život municipija potvrđen je natpisima od I—V st.³²⁴. Po Patschu natpis sa formulom LDDD³²⁵ potiče iz I st. Tome u prilog govorili bi i spomenici dvojice Julijevaca, ukoliko se ne radi o strancima³²⁶. Ipak je vjerovatnije da je grad dobio samoupravni status tek u Hadrijanovo doba (117—138)³²⁷, možda u toku jednog od njegova dva putovanja kroz Dalmaciju. Ako se to desilo zagovorom Minicija Fun-

³²¹ D. Sergejevski, GZM, 1926, 155—157: *C(aio) Minicio / L(ucii) filio Pap(iria) / Fundano VII / vir(o) epulonum trib(uno) /⁵ leg(ionis) VII (= 12) Fulminatae / quaestori tribuno / [pl]ebis praetori leg(ato) / [leg(ionis) 15 A]pollinaris / [Antonin(iana)?] piae /¹⁰ [fidelis] c]ur[ator]i . . . Cf. G. Alföldy, Splonum 11, bilj. 39.*

³²² Legio XV Apollinaris nakon dačkog rata još je neko vrijeme ostala u Carnuntumu (v. CIL III 4491, *optio M. Ulpus*). Pri kraju Trajanove vlade zamijenila ju je Legio XIV Gemina, a ovu u logoru Vindobona Legio X Gemina (A. Mocsy, Pannonia 615, 60). V. bilj. 328.

³²³ D. Sergejevski, Spom. 88, 102, br. 6.

³²⁴ Ara *Minervae sacrum*, D. Sergejevski, GZM, 1926, 157 i natpis CIL III 13982 iz susjednih Sarića; ara IOM iz Tuka, Patsch, GZM, 1910, 186. Uspor. još Patsch, GZM, 1910, str. 188, sl. 8, 188, sl. 9 i 133, sl. 12.

³²⁵ CIL III 13982: . . .] *LLV / mat]ri / opt]mae et / pie]ntissimae / v]ivae / pos]uerunt. L(ocus) / d(atus) d(ecreto d(ecurionum)*. Uspor. K. Patsch GZM 1910, 185 = WM XII, 140.

³²⁶ Fragmentat ploče *D M M(arcus I[ul(ius)?] . . .*, Patsch, GZM, 1910, 187 i ara *Sex(tus) Jul(ius) Gracilis v. s.*, Patsch, GZM, 1910, 186.

³²⁷ I G. Alföldy, Splonum 11 i 12 taj događaj stavlja u Hadrijanovo doba. Alföldy locira Šipovo u područje Sardeata i identificira sa *Splonumom*, Bevölkerung, 158. Cf. J. J. Wilkes, Dalmatia, 273.

dana, za kojeg se pretpostavlja da je bio i namjesnik Dalmacije, onda se to moglo dogoditi nešto prije 124/125. g., koje je ovaj postao prokonzul Azije. U to je vrijeme i legija XV Apollinaris već bila prebačena sa Dunava na Orijent³²⁸.

Pokušaj G. Alföldyja da u Šipovo ubicira poznati autonomni centar Splonum je rezultat nepoznavanja antičke topografije naših krajeva³²⁹. Takvoj lokalizaciji Splonuma ne odgovara ni Dionov opis (56, 11, 1—2), po kojem je Splonum »fisei ishiron«, dok Šipovo leži u ravnici, a u najbližoj okolini nema izrazitijeg gradinskog položaja. Splonum treba tražiti zapadnije, negdje u dolini Unca ili Sane, na vjerojatnom pravcu nadiranja Tiberijevih jedinica, a ne u dolini Plive.

Zahvaljujući svom položaju na velikoj magistralnoj cesti i blizini rudnikâ (Sinjakovo i Majdan), Baloje se razvila u značajno naselje. Čini se da su kasnije u Baloji benediktinci imali samostan sa posjedom³³⁰.

Prometnu važnost Šipova i ovog dijela doline Plive pravilno je ocijenio Pašalić: »Šipovo war ein wichtiger Verkehrsknotenpunkt in dieser Kommunikationsrichtung weil sich dort ein ganzes Netz römischer Wege kreuzte: der »Salzweg« aus der Richtung Kupreško Polje—Riličko Polje (Sergejevski, GZM 1938, 49 i 1952, 42; Đ. Basler, GZM 1953, 339—340); die anzunehmende Verbindung Šipovo—Pecka (Ballif, Strassen, karta); ein besonderer Zweig Šipovo—Trnovo—Podraško Polje (Radimsky, WM V, 266—270) und die oben erwähnte Richtung nach Majdan und Mrkonjićgrad, mit der Abzweigung gegen Jajce (Ballif, Strassen, 24—25. Vgl. Sergejevski, GZM 1952, H. VII, 42)«³³¹.

Čini se da Baloju spominju i bizantijski pisci u kasnom VI st., a u vezi sa provalama Avara i Slavena. Za vladanja cara Mauricija, u ljetu 597. godine provalio je preko Save u ondašnju provinciju Dalmaciju — vjerojatno starom rimskom cestom koja je iz Sirmiuma, preko Servitiuma i Leusabe, vodila u Salonu — avarski hagan Bajan i tom prilikom (kako priča savremenik Teofilakt Simokata, hist. lib. VII, c. 7, 10—12) osvojio dobro utvrđeni grad Vonkeis sa još četrdeset gradića i utvrda. Ime ovoga grada u izvorima se piše na razne načine: »Valkis«, »Valvis«, »Balcha«, »Balea« (Rački, Doc. p. 254). Vjerojatno se radi o Baloie (Balea po Anastaziju, hist. eccl. p. 129 ed. Bonn.), putnoj stanici Tabule Peutingerijane. Ovom su prilikom stradala i naselja u području Plive i Sane, bogatom arheološkim ostacima iz kasne antike³³².

³²⁸ A. Mocsy, Pannonia, 615 — najvjerojatnije je Fundan bio legat Legio XV Apollinaris dok je još boravila na Dunavu, što bi ga svakako približilo našim krajevima. G. Alföldy, Splonum, 11 smatra da je Fundan bio namjesnik u Dalmaciji između 120. i 124. g, dok J. J. Wilkes, Dalmatia 445, Fundanovo namjesništvo datira za Trajanove vlade.

³²⁹ V. bilj. 314. O položaju Splonuma, v. J. J. Wilkes, Acta antiqua Hungarica 13 (1965), 111—125 i S. Dušanić, ZA XV (1965), 87, bilj. 5.

³³⁰ I. Ostojić, Benediktinci u Hrvatskoj, 80. Iz izvoda montekasinske kronike (koje je sačuvao Anastazije hist. eccl.) vidi se da je Justinijan sv. Benediktu darovao u Panoniji opatije: Cibalim... i Balcum, možda Baleam, Balloiam.

³³¹ AJ III, 63. — Značaj Baloie podvukao je već M. Hoernes, Altertümer II, 135.

³³² I. Bojanovski, N. st. IX, 1964, 118. Uspor. W. Tomaschek, Topographie, 515. M. Hoernes, Altertümer, 133, K. Patsch, GZM, 1902, 414—415. Opis ovih zbivanja v. kod F. Šišića, Povijest Hrvata, Zagreb, 1925, 224—225.

3. Dionica Baloie V Indenea

Današnjom cestom Šipovo—Mujdžići oko 7 km.

Cesta je iz Šipova dolinom Janja produžavala ravno prema jugu. Ballif je spominje u tekstu, ali na karti daje cestu koja ne dotiče Šipovo nego vodi zapadno prema Peckoj. Isto nalazimo i kod Pašalića³³³.

Sa Gromila, gdje smo locirali *municipium Baloie*, da bi izbjegla močvarno tlo, cesta nije išla kroz Šipovo smjerom današnje komunikacije. nego nešto sjevernije preko Crkvine. Plivu je prelazila nekoliko desetina metara niže od sadašnjeg mosta (»Carski most«), na mjestu gdje sam 1962. g. otkopao antičke supstrukcije, sa mozaikom, hipokaustom i odvodnim kanalima, ali je veći dio zgrade ostao pod cestom³³⁴. Iz neposredne blizine potiče i obiteljski grob sa natpisom Flavijevaca³³⁵. Možda upravo ovdje treba smjestiti putnu stanicu (*mansio*).

Prešavši Plivu, cesta je, da bi izbjegla močvarno tlo, išla zaobilazno kroz Sariće, pa je nešto duža od današnje, koja s obje strane vodi uz Plivu i Janj. Kod Čifluka gdje je nađen, upotrijebljen kao stećak, poznati reljef Minerve, Jupitera i Genija³³⁶, morala je preći Janj³³⁷.

Od Čifluka do Mujdžića uglavnom se podudara sa današnjom cestom, koja je izgrađena na njenoj osnovi. Stariji ljudi dobro pamte taj stari put, širok oko 4 m, čiji se planum sačuvao još samo pod Crkvinom u zas. Grahovci (Čifluk).

Na Crkvini u Čifluku djelomično je otkopana jedna kasnoantička bazilika³³⁸. U sastavu ove bazilike otkopao sam 1961. g. tri dobro sačuvane kasnoantičke grobnice na svod³³⁹. Cesta je prolazila neposredno uz sjeveroistočnu stranu crkve. Bazilika se nalazila u lijepom i pitomom kraju i možda bi se njeni ostaci mogli dovesti u vezu sa benediktinskom opatijom u Baloji³⁴⁰.

Od Crkvine u Čifluku do Crkvine u Mujdžićima, gdje treba ubicirati slijedeću stanicu *Indenea*, rimska cesta je preslojena modernom komunikacijom koja vodi desnom stranom Janja. Sudeći po ostacima iz prehistorije i antike, ovaj kraj je tada bio dobro naseljen³⁴¹.

³³³ Ph. Ballif, Strassen, 25 i karta. E. Pašalić, AJ III, karta.

³³⁴ I. Bojanovski, Bilješke iz arheologije I, N. st. IX 196.

³³⁵ C. Truhelka, GZM, 1892, 319 = CIL III 13237 (p. 2270). K. Patsch, Strassen, 60. T. VIII, datira natpis u IV st.: *Fl(aviis) Apollinari et Honorio filiis carissi[m]is et Frontino fratri et Maxim(a)e matri...* Uspor. D. Sergejevski, GZM 1952, 43—48.

³³⁶ K. Patsch, GZM, 1914, sl. 79.

³³⁷ Odavde je cesta mogla priekim putom skrenuti prema Gromilama, gdje se nalazila naseobina, ali bi u tom slučaju trebao drugi most preko Plive.

³³⁸ D. Sergejevski, GZM, 1938, 49—51.

³³⁹ I. Bojanovski, N. st. IX, 103—121.

³⁴⁰ V. bilj. 330.

³⁴¹ Osim nekoliko prehistorijskih gradina, ovdje sam evidentirao i antičko naselje na Selištu u Grahovcima (Čifluk). Tu je na njivi Podić otkopana antička zgrada, cca 15 x 8 m. Zgrada je zidana od priklesanog kamena. Uglovi su »u vinklu«. Estrih čvrst, od pijeska, kreča i usitnjene opeke. Ispod estriha je sloj troske koji služi kao izolacija. Izgleda da je estrih bio pokriven jelovim daskama, od kojih potiče jaki sloj gara. Širina zidova 0,60 m. Zidovi su sačuvani do visine od 1,20 m, a zidani su u krečnom malteru. Paralelno sa ovom zgradom (koja nije otkrivena u cjelini), otkopan je — na razmaku od 2 m — zid druge još veće zgrade. Od pokretnih nalaza dolaze keramika i troska dok fragmenata crijeva nije bilo. Na susjednim njivama javljaju se također supstrukcije sa rimskom opekama i crijepom, pa se sa sigurnošću može zaključiti da je ovdje u antici bilo jedno naselje seoskog karaktera. Naselje (*vicus*) je ležalo oko 200 m iznad ceste. Uspor. i moj. čl. N. st. IX, cit. u bilj. 339.

Donji Mujdžići leže u zaklonjenom i pitomom kraju uz sam Janj, u prirodnoj depresiji, opkoljeni sa četiri jaka gradinska položaja (Sokolina, Maglina glavica, Perkovića gradina zv. Pandurica i Grabež). Ovdje je, svakako, već u predrimsko doba bio značajan autohtoni centar, koji je kontrolirao važan put.

Na Crkvini u Mujdžićima, na sedrenoj terasi uz Janj, otkopani su značajni arheološki ostaci: kasnoantička bazilika, sa grobovima na svod i sarkofazima. Konstatirani su i tragovi antičke naseobine³⁴². Naselje je zadržalo značaj sve do propasti rimske vlasti u našim krajevima. Sudeći po stećcima i hambarinama³⁴³, Mujdžići su značajan centar ostali i u srednjem vijeku.

Stanica *Indenea* je na Tabuli obilježena vinjetom koja prikazuje dvije kule sa bedemom. Nije utvrđeno gdje se nalazilo to rimsko utvrđenje. Najpovoljniji je položaj na Maglinoj glavici (k. 600), karakterističnog zaobljenog oblika, koja dominira klancem. Glavicu obaviija nekoliko nasipa poput prstenova koji djeluju poput avarskog hringa.

Ako bismo valorizirali značenje antičke naseobine u Mujdžićima, onda je to svakako njezina prometna vrijednost. Tu je počinjao uspon na Janj i Kupreško polje. Pred putnicima je stajao relativno težak dio puta bezvodnim krajem, dug preko 20 milja. Do prve putne postaje Saritte (Sarute) bilo je još 7 milja (oko 10,5 km), ali u stalnom usponu, sa visinskom razlikom od 450 m (Mujdžići 480 m, Strojice na Janju 929 m)³⁴⁴.

Današnja cesta iz Mujdžića do Strojica (Janj) koja je izgrađena u najnovije vrijeme, vodi kanjonom Janja, dok je stari put, koji i danas uveliko koriste mještani i turme kada gone svinje i ostalu stoku na vašar u Duvno³⁴⁵, vodio vispoljanom iznad kanjona Janja. Ni rimska cesta nije išla kanjonom, nego se iz Donjih Mujdžića penjala u Gornje Mujdžiće do sela Olići, a odatle preko Popuža i Đukića na Strojice.

4. *Dionica Indenea VII Saritte (Sarute)*

Seoskim putovima preko Olića, Popuža i Đukića oko 10,5 km.

Na toj razdaljini cesta savladava visinsku razliku od oko 450 m, i to veći dio već na prvom odsjeku od Donjih Mujdžića do Olića, odakle se u blagom usponu penje do Popuža i Đukića. Na cijeloj dionici prolazi kroz bezvodnu i pustu visoravan otvorenih vidika.

³⁴² D. Sergejevski, *GZM*, 1938, 51—60 i natpis Spom. 88, p. 9, br. 7, sl. 7.

³⁴³ Ibidem, 59.

³⁴⁴ Jedan brdski put vodio je iz Mujdžića u Jajce (tzv. bijeli put). usp. I. Bojanovski. Bilješke iz arheologije, II, N. st. X, 189.

³⁴⁵ Dana 3. VI 1965. g., rekognoscirajući ovaj kraj sa drugom Cvijom Anićem iz Šipova, susreo sam goniče svinja od Mrkonjić-Grada, koji su tjerali svinje na pijacu u Duvno. Turma se sastojala od 8 ljudi sa oko 100 svinja. Ide se pješke. Na konju gone hranu i rezervne sepete za manju prasad, ako sustane. Putuju putom Olići — Strojice — Vagan — kroz Prosjek — Novo Selo — Mrtvica na Kupreškom polju — Gornji Malovan — Šujica — Duvno, dakle pravcem starog rimskog puta. Tako je od davnina. Krdo svinja (stoke) zovu dželep, a turma je sve zajedno sa ljudima. Od Jezera i Mrkonjića do Duvna putuju 3 dana sa stokom, a vraćaju se bez stoke za 2 dana. Tako svake godine o velikim vašarima u Duvnu, na Duhove, na sv. Petra, na Gospojinu, o Miholjdanu i sv. Kati. — G. 1964. sreo sam jednu turmu i na Mliništu na starom putu Mlinište — Glamoč. Navike i način ovih stočara kao da se nisu promijenile još od Delmata.

Kroz Gor. Mujdžiče penje se seoskom ulicom, širokom do 4 m, sa mjestimično sačuvanom starom kaldrmom i ivičnjacima. Sa strane su stare međe, koje je ispreplelo debelo korijenje bukava, javora i oraha. Teško bi bilo zamisliti u ovom kraju, gdje su kuće razbacane, da bi ovakav put sa podzidama gradio itko osim Rimljana. Put izlazi u Oliće, gdje se na dužini od oko 150 m. sačuvao nasuti planum rimske ceste, a širok je do 4 m. Tu je bilo i raskršće³⁴⁶. Dok je opisani put kroz Gor. Mujdžiče vodio u Mujdžiče i Šipovo, nasuti planum je skretao prema sjeveru, prelazio Plivu u Brđanima te nastavljao dalje (preko Sokoca, Gerzova i Barača) u Pecku, gdje se spajao sa trasom Itin. Ant. Taj krak, koji nije ulazio u Šipovo (*Baloie*) nego nastavljao direktno prema sjeveru, unio je Ballif na kartu³⁴⁷.

Od Olića jezera put se blago penjao prema Popužama. Na usponu je zarastao u živicu (preko Obadina); ucrtan je u katastarski plan (k. o. Strojice). Zemlja je privatna s obje strane živice, a sama živica državno vlasništvo. Potpuno se gubi u oranicama na Mahovima, ali se tu primjećuje ruševina neke građevine (7 x 5 m), koja djeluje kao urušena gomila.

Put ne ulazi u Popuže, nego prolazi seoskom urijom zapadno od Popuža brda (k. 929) ravnim terenom između vrtača. Na dva mjesta vide se ivičnjaci i kaldrma i, pored same trase, dvije osrednje gomile. Na pašnjaku se put teško primjećuje, ali se zato bolje vidi na Glavicama i Vel. Dolini, gdje su se sačuvale spurile i kaldrma; odatle prelazi na Poljica, odakle se može pratiti sve do Đukića i Javora ne samo po spurilama nego i po kaldrmi i ivičnjacima, koji su se na ovom dijelu dobro sačuvali³⁴⁸.

Stara rimska cesta najbolje je sačuvana na tzv. Ciganskoj ravni i na mjestu Izlasci³⁴⁹. Od k. 922 produžava mimo k. 874, pa ispod k. 933 izlazi na Javor. Široka je oko 4 m, a zovu je »rimska kaldrma«. Obilježena je korpusom ceste, kaldrmom, ivičnjacima, usjecima i spurilama. Ovo je jedno od onih mjesta na kojima je najbolje sačuvana. Na Strojice (Todorici) izlazi preko Očura.

³⁴⁶ Kroz Gor. Mujdžiče ivičnjaci su od većih blokova. Na jednom dijelu put je izdignut na nasip sa podzidom. Baš na mjestu gdje je podzida vide se i spurile. U Oliće izlazi kod Olića jezera, a u Donje Mujdžiče spušta se do škole (raskršća).

³⁴⁷ Ph. Ballif, Strassen, na karti, ovaj odsjek je označen kao siguran, »aber bisher nicht aufgedeckte Strasse«. — Put se može smatrati ispitanim. Od Olića jezera, gdje je sačuvan planum, vodi seoskim putem koji je s obje strane zarastao u gustu živicu i izlazi u zas. Markoviće na lok. Vijenac, gdje mu se vidi tlaka. Parcele sa zapadne strane zovu se karakterističnim toponimom *Drumovi* (provjereno u katastru). Sa istočne strane, na lok. Podić između ceste i seoskih kuća, ima neko staro groblje bez spomenika — uz samu cestu. Sa »Vijenca« cesta silazi na obalu Plive na mjestu zv. Brod. Dalje nastavlja kroz s. Sokolac, i to preko oranica zv. *Drumovi* u zas. Malinovići. Uz trasu seoskog puta u Malinovićima našao sam fragmente rimskih tegula i opeka. Međutim, put je nedavno obnovljen. Širok je 6 koraka. Nastavlja prema Gerzovu. Na granici Sokoca i Gerzova opet prolazi pored parcele (njive) zv. *Drum*, na kojoj se nalaze i ostaci srednjovjekovne nekropole. Preko »Đerdezovog turbeta« u Gerzovu nastavlja ravno u Barače, ali mu se ovdje trasa gubi.

³⁴⁸ Sažet opis puta na ovom dijelu daje Ballif, Strassen, 25: »... dann bei Javor und Đukići von mir gefundene Spurrillen. Die mit grosser Sorgfalt ausgemittelte Trase, welche das von Karstlöchern stark durchsetzte Terrain in sehr schöner Führung durchzog, ist an vielen Stellen auch ohne Spurrillen noch leicht erkennbar«.

³⁴⁹ Lok. Izlasci su u zas. Rastik (Đukići). — Cesta se vidi dobro i kod Javorića u Radenima te preko njive Bujadnice u zas. Očuri (s. Todorici).

Na samim Strojicama ulazi u savremenu cestu, jer je to i jedini prolaz. Prometni značaj prijevoja Strojice u lokalnim okvirima i danas je velik.

Na odsjeku Mujdžići—Strojice nema antičkih nalaza. Jedino u zas. Rastik u Đukićima, kod lok. Izlasci, nalazi se Gradina, ali bez tragova antike.

Strojice su i danas etapna stanica, kao što su bile i u antici. U blizini je i jak izvor vode, upravo uz trasu rimske ceste. Ovdje se na golom kršu nije sačuvalo ništa antičkog. Međutim, razdaljina od oko 10,5 km između Mujdžića i Strojica odgovara distanci Tabule od 7 milja, pa stoga na Strojice treba ubicirati putnu stanicu *Saritte*. Tome u prilog govore i prirodni uslovi trase, jer odavde počinje bezvodna kraška visoravan preko koje cesta vodi na Kupreško polje, gdje se nalazila slijedeća stanica *Ionnaria*. I toponim, Strojice kao da podsjeća na *Saritta*. Inače, kažu, da je ime sela Strojice nastalo po tamošnjoj crkvi sv. Trojice.

Ovu cestu je Ballif tretirao kao poprečnu vezu između svojih cesta pod br. 2 i 3, a od Gor. Malovana na Kupreškom polju do Vagana na Janju poznata je kao »Solarski put«³⁵⁰.

5. *Dionica Saritte (Sarute) XIII Ionnaria*

a) *Trasa ceste*

Od Strojica do Stubovrela (Kupreško polje) po Distanz-Nachweisu 23 km. Trasa rimske ceste bila je nešto kraća i odgovara distanci Tabule, oko 19,5 km.

Stanica *Ionnaria* naknadno je umetnuta u Tabulu i označena vinjetom veće zgrade ili kule. Nije jasno odnosi li se ta vinjeta na Ionariju ili na Bariduum, ali se gotovo svi autori slažu da se milijacija od XIII m. p. odnosi na dionicu *Saritte—Ionnaria*³⁵¹.

Pravac ceste podudara se sa tzv. Solarskim putom, koji je ispitao Ballif. Od Gornjeg Malovana do Novog Sela na Kupreškom polju Ballif je samo mjestimično našao ostatke kaldrme, a između Novog Sela i Vagana na Janju na više mjesta i kolotečine, ali Ballif ovaj put nije interpretirao kao sastavni dio itinerarske ceste *Salona—Servicijum*³⁵².

Cesta je unesena i u CIL III, T. VI iz 1902, i to od Prologa do Bjelejca, kao nesigurna, samo je kroz Prosjek, između Novog Sela i Vagana, označena kao sigurna³⁵³. Tu su tragovi rimske ceste i danas jasno vidljivi. Basler i Pašalić, koji su posljednji ispitivali ovaj pravac, ne daju topografiju komunikacije, niti je uklapaju u sistem itinerarskih cesta³⁵⁴.

³⁵⁰ Strassen, 24 i 25. E. Pašalić, *Naselja*, 21 i *AJ* III, 63. — Po Ballifu je jedan krak ove ceste vodio u Pecku, a drugi prema Majdanu i Mrkonjić-Gradu. Međutim, Ballif ne povezuje ove ceste sa komunikacijom Tabule i ne određuje antičko naselje u Šipovu. U tome ga slijedi i Pašalić, n. mj.

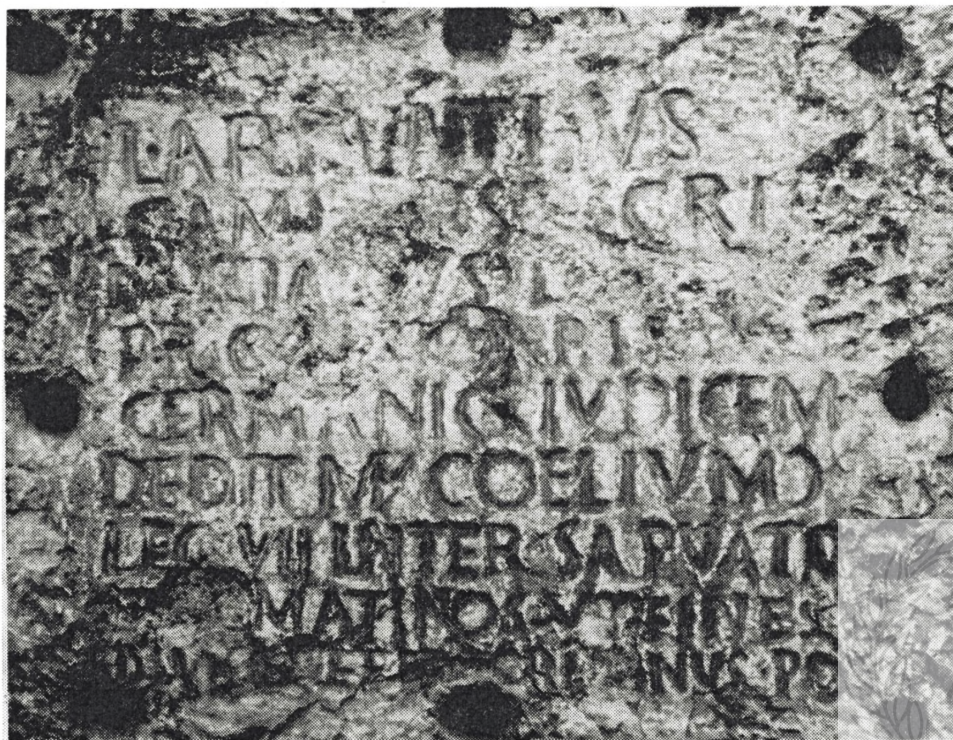
³⁵¹ M. Hoernes, *Alterthümer* II, 133, jedini među istraživačima smatra da je *Ionnaria* stajala na nekom od sporednih putova. Uspor. K. Herman, *GZM*, 1890, 306, C. Patsch, *GZM*, 1890, 367 i F. Bulić, *GZM*, 1890, 406.

³⁵² Strassen 24—25. Uspor. *Via Salaria* od Ostije do Sabina, uz Tibar.

³⁵³ *Descriptis* H. Kiepert, *supplevit* R. Kiepert.

³⁵⁴ Đ. Basler, *Kupres*, *GZM*, 1953, 339—340, sa priloženom kartom. Uspor. Š. Bešlagić, *Kupres*, Uvod i priložena karta. E. Pašalić, *AJ* III, 63 i 65 i *Naselja* 21. Uspor. D. Sergejevski, *GZM*, 1938, 49 i 1952, 42. E. Pašalić, *AJ* III, 64 podvlači da se pojedine putne stanice Tabule, među njima i *Ionnaria*, još uvijek ne mogu lokalizirati.

Na cijeloj dionici cesta prolazi izrazito kraškim terenom. Ostaci su joj se dobro sačuvali na odsjeku od Strojica do Novog Sela, a naročito kroz dugodolinu Prosjek (Prosik), između ogranaka Vitoroge (Mosor) i Ravne gore (Stražbenica).

Slika 10.

Međašni natpis sa Vaganca na Janju (iz 37—41. g. n. e.)

U neposrednoj blizini ceste nalazi se i poznati međašni natpis na Vaganu u Vaganu (CIL III 9864a uspor. 10159) ... *inter Sapuates et La?]matinos*, koji je bio postavljen između 37. i 41. g. n. e. U dopunu La]matinos posumnjao je i Mommsen³⁵⁵, jer Lamatis, odnosno Aemate, kao što smo vidjeli, leže mnogo sjevernije na Vrbasu i teško se mogu dovesti u vezu sa Janjem, ukoliko se ne radi o velikom prostranstvu plemenskog teritorija.

STROJICE—ČATE, oko 15 km (po Distanz-Nachweisu)³⁵⁶.

Cesta je sa Strojica najprije blago silazila u selo Brdo pored vrela zv. Gornje korito, kuda i danas vodi seoski put. Tu se odvajao i lokalni

³⁵⁵ Th. Mommsen, CIL III, 9864a: »La]matinos v. 8 dubitans supplevi, cum Lamatis apud Ravennatem et in tabula eiusdem viae statio adsit, quae Aemate in Itinerario Antoniniano audit; Ae]matinos praefert Bulić propter lapidem miliarium n. 3201 (10159) ubi vide quae dixi«. Moja rekonstrukcija, dosta oštećenog, natpisa glasi: *Lucius Arruntius Camillus Scribonianus legatus pro praetore Cai Caesaris Augusti Germanici iudicem dedit Manlium Coelium centurionem legionis VII inter Sapuates et ...? matinos, ut fines statueret et terminos poneret*. Natpis je kopiran direktno sa spomenika, uklesanog u živu stijenu na potoku Vaganu (Vagan), sl. 10.

³⁵⁶ Distanz-Nachweis, Route 153—154, p. 174—175.

put u Babiće, Babin Do i Glogovac na Janju, gdje su također evidentirana antička naselja³⁵⁷. U samom Brdu cesta se gubi među seoskim putovima, a djelomično je i preorana (njiva Arman). Siguran trag javlja se u polju na južnoj periferiji sela. U izrazito kraškom terenu sačuvao se jedan usjek (dug 40, a širok do 4 m) i oštećena kaldrma. Trasu obilježavaju hrpe kamena koji je iskrčen iz aggera ceste. Preko livada Trnovača i Vaganskih podova blago vijuga kroz dolove između vrtača. Najbolje se uočava u blagim usponima, na tvrdom, kamenitom terenu gdje se vide brojne kolotečine, za koje narod kaže »kola sv. Save«. Široka je oko 4 m. Cesta ne ulazi u Vagan, koji leži u pitomoj kraškoj udolici, nego obilazi jugozapadnim obodom sela. Jasno se ocrtava na Lazinama, uz stoljetne međe, vjerojatno od kamena iskrčenog iz kaldrme. Kod njive Biljeg, koja bi mogla označavati mjesto miljokaza, također su se sačuvali ostaci kaldrme.

Cesta, zatim, prelazi na parcelu zv. Lokvice, na kojoj se na razmaku od nekih 50 m na pet mjesta vide kolotečine. Jedna od njih duga je 4 m. Tu se može izmjeriti i širina točkova, koja iznosi 1,20 m. Uz Stožine — u blizini velike kraške pećine u Vaganu — sačuvao se i jedan usjek, ali je, inače, na ovom dijelu korpus ceste sasvim erodiran.

Novija ispitivanja pokazala su da je Vagan bio naseljen i u antičko doba. Otkad su zidane kuće počele zamjenjivati bajte, nalaze se u zas. Donji Kraj, u blizini škole, temelji rimskih građevina zidanih od dobro klesanih kvadera, otprilike na dubini od 1 m. Takve supstrukcije, zajedno sa estrihom, otkopao je Todo Šumar, a njegov susjed Slobodan Antić rimske opeke (30 x 30 cm) u malteru. To su tek prvi tragovi antičkog naselja, koje je zatrpano aluvijalnim nanosima. Ova pitoma oaza u kraškom terenu prvo je naselje sa živom vodom između Strojica i Stubovrela na Kupreškom polju.

Jasni tragovi ceste ponovo se javljaju na njivama zv. Ravanjke i Koritine. Na Ravanjkama se sačuvao agger sa ivičnjacima širok oko 4 m, a na Koritinama (s. Vodice) — spurile, kaldrma, gomile kamena iskrčenog iz kaldrme i ivičnjaci. Sam toponim »Koritine« (= kolotečine?) po svoj je prilici u vezi sa rimskom cestom.

Kroz s. Vodice, kao i obično u naseljenim mjestima, tragovi ceste zatrti su novijim putovima, ali je ona morala prolaziti jednim prirodnim putem kroz Knežev dô i Klanac, između zas. Iličić i Šumari. Odatle se uspinjala na brežuljak Plandište. To je na ovoj dionici i najveći uspon. Sa Plandišta se spušta na Fermanovu ravan u zas. Čate, na kojoj se može pratiti više od 100 m (usjek, podzid, kolotečine i raznesena kaldrma). Zatim prelazi na Prisojce i jasno obilježena u kraškom terenu nastavlja prema lokvi Repušnjak.

³⁵⁷ Za Glogovac, uspor. Sergejevski, GZM, 1932, 27 (stražarnica?, zlatni novac, prsten, i dr.). Glogovac nije naselje nego predjel i potok. Vidi i D. Sergejevski, GZM, 1938, 49. — Nalaze u Babićima i Babinom Dolu (Janj) evidentirao sam posljednjih godina, i to u Babićima na tri mjesta, na njivi zv. Međa u zas. Štenkovac Selo antički zidovi, opeka i troska, na lok. Raskršće (kod nove škole) zidovi i opeka i na lok. Glavica (kod stare škole) kasnoantička grobnica na svod. Babići su bili znatnije autohtono naselje. U Babinom Dolu na lok. Hanovi izoravaju se supstrukcije antičkih zgrada i troska.

Izgleda da je na Prisojcu imala dvije varijante, preko Plandišta, i nižim terenom padinama Plandišta, kroz duboki umjetni usjek, širok 2,20 m, da se opet u Klanцу sastanu oba ogranka³⁵⁸.

Preko Poljica, Fermanove ravni i Prisojca vijuga između vrtača. Pred Repušnjakom dobro je sačuvana kaldrma sa jakim ivičnjacima. Tu je i jedna spurila³⁵⁹.

ČATE—NOVO SELO—STUBO-VRELO (Kupreško polje), oko 7,5 km.

Iza Repušnjaka cesta ulazi u poznati Prosjek (Prosik), dugodolinu između Mosora i Stražbenice, dugu oko 4 km.

Pored njive zv. Gorica u Čatama dobro se sačuvala u ledinu konzervirana kaldrma. Ivičnjaci su *in situ* s obje strane ceste, koja je ovdje široka 4,28 m, računajući i ivičnjake. U blizini je i dobro sačuvani podzid ceste, a na izlazu iz Čata kaldrma. Na čitavom ovom odsjeku u kamenitom terenu se uočavaju radovi na niveliranju i usjecanju u tvrdu krašku osnovicu. Zato se ovdje sačuvalo i više spurila.

Nekih 400 m iza Repušnjaka nalazi se tzv. »Suvi bunar«, dubok 1,5 m, promjera oko 3 m, a vjerojatno je nekad bio i dublji. U blizini bunara je manji usjek, sa ivičnjacima i planumom zaraslim u ledinu, a nekih 200 m dalje dvostruke kolotečine (upravo ispod Ilića kuća) i više jednostrukih kolotečina i ivičnjaka zaraslih u ledinu.

Kod »Suvog bunara«, gdje je danas granica između Janja i Kupresa, zapravo počinje pravi Prosjek, uska kraška dugodolina jugozapadnog pravca, koja završava u Novom Selu na Kupresu³⁶⁰.

U predjelu »Drage« trasa rimske ceste je dobro vidljiva: ostaci kaldrme, ivičnjaci i mjestimično kolotečine. Širina joj je i ovdje oko 4 m. Pravac ceste je gotovo ravan osim na lok. Krivi put, gdje se dobro sačuvao *agger* zarastao u ledinu. U blizini Krivog puta je i manji usjek. U daljnjem toku cesta blago vijuga između vrtača, gotovo u istom nivou. Savremena pješačka staza ide uz rimsku trasu, jer izbjegava staru, najčešće rasutu kaldrmu. U kamenjaru se cesta uočava kao »tlaka« sa rasutom kaldrmom, koja je samo mjestimično kompaktna a mjestimično i zarasla u ledinu. Na takvim mjestima obično su sačuvani i ivičnjaci. Česte su i spurile, koje u ovom kraju zovu »kolotrazi«.

Kod prvih kuća u Novom Selu Prosjek se širi i prelazi u Kupreško polje. Cestu i dalje obilježavaju: rasuta kaldrma, ivičnjaci i kolotrazi. U Novo Selo izlazi kod lok. Mašet, osamljenog stečka na maloj uzvišici. Odatle nastavlja preko njiva zv. Laništa, na kojima je preorana (Jovo Kiso je na njivi Dolina u kompleksu Laništa izorao kaldrmu) i ravno vodi prema crkvi u Novom Selu.

³⁵⁸ Sve od Vagana staru rimsku trasu prati uska jugoslavenska kaldrma, široka 1,5 m, izrađena kulukom pred II svjetski rat. Nju ne treba miješati sa rimskom cestom širokom oko 4 m. — Na Plandištu, u mladoj smrekovoj šumi, rimsku trasu siječe nova šumska cesta Strojice — Rastićevo na Kupreškom polju.

³⁵⁹ Lokva Repušnjak danas je zapuštena, koristi se samo za pojenje stoke. Nedavno, prilikom čišćenja, nađena je u lokvi drvena oplata od smrčovih balvana. Uza samu lokvu rimski put je propao, jer se urušio teren. Od Strojica do Stubovrela — na Mrtvaji (Kupreško polje) — put prolazi bezvodnim krajem, pa je ova lokva mogla igrati neku ulogu i na trasi rimske ceste.

³⁶⁰ Selo Prosik na Kupresu spominje se u ispravi Stjepana Tomaševića, kojom ovo selo poklanja stricu knezu Radivoju, v. Povijest hrvatskih zemalja Bosne i Hercegovine I, Sarajevo, 1942, 558.

Uz pravoslavnu crkvu u Novom Selu nalazi se i srednjovjekovna nekropola stećaka³⁶¹; tuda je prolazila i rimska cesta i nastavljala niz polje — ravno na Stubo-vrelo. Na tom dijelu cesta je u njivama uglavnom zaorana ili iskrčena. Njezin pravac je mjestimično obilježen samo hrpa-ma kamena iz kaldrme.

b) Lokalizacija putne stanice *Ionnaria*

Istraživači koji su se bavili ispitivanjem »Solarskog puta«, proučavali su ovaj put izolirano, a ne u sistemu rimske cestovne mreže. Stoga nijedan od njih nije raspravljao o problemu putnih stanica u ovom području. Jedino se tim pitanjem pozabavio Tomaschek, a po njemu i Cons, koji je putnu stanicu *Ionnaria* lokalizirao u Vagan na Janju, vođen vjerojatno lingvističkom izonimijom *Ionnaria*—Janj.

Međutim, Jonariju treba ubicirati južnije u područje Stubo-vrela, oko lok. Crkvina (s.Blagaj). U prilog tome govore u prvom redu arheološki nalazi sa ovog lokaliteta, sa kojeg je Ballif objavio nadgrobni cipus ukrašen reljefom *Erota*³⁶². Kasnije je Mitar Kovinjala, vlasnik susjednih parcela, ovdje često nalazio rimske novce, keramiku i žrvnjeve, a otkopao je i dva rimska groba sa priložima. To me je potaklo da na Crkvini organiziram manje iskopavanje, u toku kojeg sam otkopao zgradu 17,5 x 14 m, zidanu u malteru sa priklesanim kamenom. Širina zida iznosi 0,62 m, a sačuvan je do visine od 0,70 m. Sa unutarne strane zida sačuvala se i žbuka debljine 3 cm. Dobro se održao i estrih, debljine 25—30 cm: na podlogu od kamena i šljunka stavljen je premaz od maltera, pijeska i drobljene cigle, debljine 3—4 cm. Prema pričanju Mitra Kovinjala, i cipus koji je objavio Ballif, nađen je u neposrednoj blizini ove antičke građevine.

Pažljivo sam pretražio i susjedne njive — Obadine i Otoke. Na Otokama su otkopani spomenuti grobovi. U jednom grobu navodno je nađen mač (bodež), a u drugom dva stilusa sa konjskom potkovom. U oba groba sahranjivanje je izvršeno inhumacijom.

Na Obadinama, a posebno na parceli »Baština«, nalazi se razni antički građevinski materijal: lomljeni kamen i fragmenti opeke; keramika, troska i rimski novčići. Zemlja je vrlo tamna. Od novčića sam imao priliku vidjeti sesterac Marka Aurelija³⁶³, bronzu Julija Krispa, dva asa i jedan polucentenional, sva tri nečitljiva.

Dobija se utisak da su se na »Baštinama« nalazili objekti drvene konstrukcije, sa suhozidnom podlogom, jer se prilikom oranja nije nailazilo ni na kakve tragove zidanih temelja. Naselje, sa Crkvinom u centru, zauzimalo je priličan prostor. Sva je prilika da se ne radi ni o kakvom ruralnom naselju, jer se Crkvina nalazi usred polja, a na samoj trasi rimske ceste. Stoga je vrlo vjerojatno da je ovdje bila organizirana jedna od etapnih stanica, sa upravnom zgradom prometne policije (*stationarii*), objektima za prijem putnika, radionicama za popravak kola i potkivanje konja, hambarima, štalama i skladištima. Tu su morali biti i razni drugi objekti za smještaj osoblja putne stanice i skladišta; sve ono što je pot-

³⁶¹ Na ovoj nekropoli ima oko 35 stećaka raznih oblika. Uspor. Š. Bešlić Kupres, Srednjovjekovni nadgrobni spomenici, Sarajevo, 1954, 151.

³⁶² Strassen, 24, T. VII, fig. 14.

³⁶³ A: *Imp. Caesar Aurel(ius) Antoninus Aug. P. M.*, Cohen, oko broja 1050.

rebno za normalno odvijanje ove javne službe (*cursus publicus*) i prometa uopće. Za sve navedeno bilo je tu dovoljno prostora. Kako pokazuju daljinari, bila bi to putna stanica *Ionnaria*. Čini se da se njeno ime (ili bar naziv šireg područja) sačuvalo u imenu susjednog područja Janj. Možda se tako zvalo šire područje oko Kupreškog polja, a toponimi se najupornije održavaju upravo u perifernim oblastima.

6. *Dionica Ionnaria—Bariduo*

O odsjeku puta Kupreško polje—Livno već je dosta rečeno. Udaljenost od nekih 45 kilometara (oko XXX m. p.) odgovara u stvari razdaljinama triju normalnih dionica Tabule. Ako se uzme da je za 5 milja puta (bez većih uspona) trebalo 2 sata hoda, onda je ovaj dio puta putnik mogao preći za oko 18 sati³⁶⁴. Na Tabuli su, dakle, na ovom dijelu morale ispasti neke etapne postaje. Stoga ćemo ovaj odsjek podijeliti u tri etape.

STUBO-VRELO (Crkvina)—UŠIVAC (Riličko polje), oko 14 km (mjereno po karti).

Solarski (ili Janjski) put prolazi oko 300—400 m istočnije od Crkvine, na kojoj se nalazila etapna stanica *Ionnaria*³⁶⁵. Između Solarskog puta i Crkvine leže njive Baštine (širi pojam Obadine) na kojima se izorava rimski materijal (troska, keramika, novci itd), gdje su vjerojatno stajali drveni objekti postaje: taberna, konjušnica, kovačnica itd.

Solarski put nastavlja prema selu Stražbenici istočno od Mrtvaje u ravnom pravcu preko Obadina. Prolazi pored Malih i Velikih (Rastićevskih) mašeta³⁶⁶, prelazi Mrtvaju i izlazi na Stražbenicu između Romića i Bagarića kuća, gdje se na lok. Barakovac iskopavala kaldrma i rimska opeka i crijep. Na toj trasi, između Novog Sela i Stražbenice, nigdje se ne primjećuju elementi umjetno građenog puta, pa ni tragovi kaldrme na podvodnom terenu uz Mrtvaju. Na toj dionici iskopao sam nekoliko sondi na Solarskom putu, ali nisam našao nikakvih tragova građene ceste. To me učvrstilo u uvjerenju da se na tom dijelu Solarski put ne poklapa sa trasom rimske ceste. Posljednja sigurno nije ulazila u podvodno područje koje stvara ponornica Mrtvaja, nego je prolazila višim terenom zapadno od Mrtvaje. Tragova joj nema; vjerojatno je zarasla u ledinu. Čini se da joj pravac određuje veliki tumulus na Suvatima u Stražbenici³⁶⁷.

Od Stražbenice prema jugu uglavnom se podudaraju trase oba puta, ravnim pravcem ispod Kurljaje, Jarma i Malovana³⁶⁸. Na toj su trasi i srednjovjekovne nekropole Nevino brdo i Pod Jarmom³⁶⁹. Od Romića kuća u Stražbenici put prelazi preko Jokanova Briga te Božičnje i Duge kose (prema ponoru Mrtvice u Kurljaju). Na dijelu do Božičnje kose vide se mjestimično i ostaci kaldrme i ivičnjaci. U tom dijelu se sačuvalo, ali oboren, i jedan »putokaz«, visok je 1 m, a širok 35—40 cm, kao što su i oni na Marinu docu koje je opisao Ballif³⁷⁰.

³⁶⁴ I. Kukuljević, Panonija rimska, 104, bilj. 3.

³⁶⁵ Stubo-vrelo se nalazi još oko 400 m zapadnije od Crkvine.

³⁶⁶ Š. Bešlagić, Kupres, 145 i 133.

³⁶⁷ Vj. Klaić, Poviest Bosne, 37, u Stražbenicu locira Bariduum.

³⁶⁸ Đ. Basler, Kupres, 340. — Kroz područje sela Malovan i Zloselo put je označen i na austrijskom katastarskom planu iz 1883. g. (Zone 30, c. 16). Od lok. Groblje preko Mašeta i Carevca (bunar) prema sjeveru vodi kao »Solarski put«.

³⁶⁹ Uspor. Š. Bešlagić, n. dj. 129 i 110, karta i skica na str. 109.

³⁷⁰ Strassen, 22 i T. VII, sl. 13. — Jedan takav kamen leži i pred kućom Džaja u Gornjem Malovanu. Ne zna se s kojeg je mjesta dovezen.

U pravcu Gor. Malovana vide se opet vrlo slabi ostaci kaldrme, ipak dovoljni da se može pratiti ovaj napušteni put. Vodi ravno, a uočava se kao utabana tlaka. U Gor. Malovanu (zas. Čemalić), gdje je nekad stajao Žuljev han, siječe modernu cestu Kupres-Livno. Tu je rimska cesta (mostom?) prelazila Milač i vodila ravno preko Strljanica na vrelo Ušivac, gdje je bilo veliko raskršće rimskih komunikacija (*quadrivium*).

Danas vrela više nema, a preorane su i Strljanice (Streljanice), kako je nazvano ovo polje između Stržanja i Poganca. Opisujući svoj put 1845. g. u Duvno, Jukić navodi između ostalog: »... preko Kupreškog polja vodi drum livanjski; na ovaj brzo izađemo i stupimo na Streljanicu ravnicu ispod planine Malovana, dugačku 2 sata... Na Streljanici mnoge se starine, novci, pečati i prstenovi rimski nahode... polje ovo ne ore se, već samo kosi...«³⁷¹. Na žalost, moderni arheolozi nisu stigli da ispituju rimske ostatke na Streljanicama. Kod vrele Ušivca sastajale su se ceste iz doline Vrbasa i Rame³⁷² sa onima koje su dolazile iz doline Plive i sa Livanjskog polja. Tu je morala biti i etapna stanica, udaljena od Stubovrela u Blagaju oko 9, a od Livna (Bariduum?) oko 20 milja.

Vrelo UŠIVAC—ŠUJICA, modernom cestom oko 12 km, a starim putem pored Stržanja oko 11 km.

Na ovom se odsjeku cesta Salona—Servitium poklapala sa cestom Salona—Argentaria³⁷³. Ballif ju je obradio od Stržanja do Gajevina, a markirana je kamenim putokazima, koje je Ballif smatrao za »Schnezeichen« s obzirom da cesta prolazi kroz Kupreško polje, koje leži na visini od oko 1100 m. Na tom dijelu mjestimično se očuvao i korpus ceste (»Strassenkörper«)³⁷⁴.

Stara rimska cesta, koju na Kupreškom polju općenito nazivaju »drum«, sačuvana i danas — zarasla u livadu — na dijelu koji nije preoran, vodila je od Ušivca prema Stržanju, a široka je oko 4 m. Preko Marin-doca, na kojem se nalazi jedan od Ballifovih putokaza, ali oboren, prelazila je na Stričevića kosu, gdje se nalazi drugi putokaz *in situ*³⁷⁵. Kroz Dolove put silazi prema srednjovjekovnom gradu Stržanju, na kojem se, izgleda, nalazila i rimska stražarnica³⁷⁶.

Od Stržanja do Šujice cesta je u stalnom padu, ali je tako trasirana da se taj pad i ne osjeća. Iznad Kujundžića gaja zarasla je u šumu, ali joj se vide ivičnjaci i kaldrma. Na strmom terenu zasuta je i svedena na širinu nogostupa. Spušta se niz Osoje do lok. Mašet na Rajkovači³⁷⁷.

³⁷¹ I. F. Jukić, Putopisi i istorisko-etnografski radovi, Sarajevo, 1953, 106.

³⁷² Đ. Basler, n. dj. 340: »Ova je cesta u rimsko doba imala nesumnjivo transverzalni značaj na magistralu Duvno — Bugojno, ali je Ballif dovodeći je iz sjevernog pravca naglo prekida kod križanja na Ušivcu, i tek poslije Ravanjskih Vrata nastavlja dalje prema Rumbocima i Varvari«.

³⁷³ V. ovdje cestu »Ad Hedum castellum Daesitiatum«, dionica Bistue Vetus — Ad Matricem.

³⁷⁴ Strassen, 22, Fig. 13 — Na austrijskom katastarskom planu označen je kao »Stari drum«, a vodi pored Stržanja preko Strljanica do Ušivca (Z. 30. col. XVI).

³⁷⁵ Putokazi (v. sl. kod Ballifa) su udaljeni jedan od drugoga oko 200 m. Putokaz na Stričevića kosi ima dimenzije 75 x 42 cm, a onaj na Marin-Docu 90 x 35 cm. Sasvim su im slični putokazi koje sam našao u Stražbenici i kod kuće Džaja u Gor. Malovanu.

³⁷⁶ V. Radimský, GZM, 1892, 118. K. Patšch, GZM, 1902, 6—8. — Strukturom zidanja taj se objekat potpuno razlikuje od arhitekture srednjovjekovnog grada.

Sa Rajkovače sve do Stržanja vidi se kao »trag« (tlaka) utisnut u plasi-
tiku terena. Još se bolje vidi s nove ceste, koja vodi zapadnom stranom
Stržanjskog klanca.

Kroz Bogdašiče sačuvala se cijela širina puta, koja ovdje iznosi
4,50 m: agger, ivičnjaci, kaldrma, podzidi i usjek. Ova cesta živo je ko-
rištena i u tursko doba. Turci su ovaj put obnovili, ali na staroj osnovi.
To dokazuje u prvom redu njegova širina od oko 4 m, dok su turski pu-
tovi tzv. kaldrme mnogo uže.

Oko 1,5 km ispred Šujice cesta prolazi pored dvije grupe stećaka,
što jasno ukazuje da je prometnica korištena i prije Turaka. Put, inače,
zovu »Stržanjski put«, ali je općenito poznat i kao »rimski put«.

Gdje se nalazila etapna stanica (mansio)? U samoj Šujici dosad
nije bilo antičkih nalaza, dok su u susjednim Bagdašićima otkriveni znat-
ni ostaci antičke naseobine. Tu se oko kasnoantičke bazilike prostiralo
značajnije naselje prometnog značaja³⁷⁸. Tu je ulogu Šujica igrala i u
srednjem vijeku. To dokazuju ostaci srednjovjekovnog Stržanj-grada sa
ostacima rimske stražarnice. I turski defteri (oko 1528. g.) navode za Šu-
jicu da čuva klanac (»derbent«) i da su njeni stanovnici zbog toga oslo-
bođeni nekih nameta³⁷⁹.

Sa našeg aspekta Šujica je značajna i stoga što su se u njoj sas-
tajale dvije Dolabeline ceste, ona koja je dolazila iz Duvna i ogranak Ta-
bule Salona—Servitium iz pravca Livna³⁸⁰. Međutim, ime ove značajne
stanice ostalo je nepoznato zbog lakune na Tabuli.

ŠUJICA—LIVNO, modernom cestom 23 km, a rimskom cestom oko
19,5 km.

Tragove rimske ceste ovdje je zapazio još ing Mojza³⁸¹. I po Ballifu
se također »von der Borovaglava . . . lassen sich die Spuren der Strasse
bis ins Borovopolje . . . verfolgen«³⁸². Ballif spominje i kolotečine, ali bez
pobliže oznake mjesta gdje se nalaze.

Rimska cesta, na čijoj je osnovi polovinom XIX st. izgrađen tur-
ski put, uglavnom prolazi pravcem sadašnje ceste, ali sa manje zavoja.
Može se pratiti bez prekida od turskog mosta u Šujici do škole u Poto-
čanima. Cesta je vodila kraškim terenom preko Sutinâ u Šujičkom polju,
a zatim ispod Lupoglave (gdje se vide i kolotečine) na Borovo polje, ali
nešto južnije od moderne ceste, jer ide preko »Dokozina greba« i Korita,
te se na Borovu glavu uspinje klancem između k. 1290 i 1223. I na Boro-
voj glavi navodno ima »žlibova«. Modernu cestu je sjekla ispod Kuka, a

³⁷⁷ Tu su se pored puta na proplanku, sačuvala četiri velika stećka u
obliku prizme.

³⁷⁸ M. Hoernes, *Din. Wand.*, 283. C. Marchesetti, *GZM*, 1891,
246. V. Radimsky, *GZM*, 1892, 118. K. Patsch, *GZM*, 1902, 6—9. *Uspor.*
Cons. Dalmatie, p. 232/3.

³⁷⁹ M. Džaja, *Sa kupreške visoravni*, 1970, 84.

³⁸⁰ Ovo je bio jedan od najfrekventnijih cestovnih pravaca kroz Bosnu.
Cf. P. Matković, *Putovanja po Balkanskom poluotoku XVI vijeka*, *Rad*
JAZU, 129. Dj. Mazalić, *Biograd — Prusac, stari bosanski grad*. *GZM*,
1951, 147 i d. H. Kreševljaković, *Hanovi i karavansaraji u BiH, Sara-*
jevo, 1957, 127—133.

³⁸¹ J. Alačević *Delminium*, *BD*, 1878, 54—56: »Le trace della via ro-
mana tra Suica e Livno, passando per Borova-glava . . . furono già rilevate
dall' ingegnere Moiza, come risulta dalla carta annessa all' opera, già citata,
del console Blau« (56). *Uspor. Blau, Reisen*, karta — *Römische Strasse*.

³⁸² Ballif, *Strassen*, 22. V. i bilj. 2. E. Pašalić, *Naselja 18 i 19*
usvojio je Ballifove zaključke i rezultate, pa na karti ima ucrtanu cestu Liv-
no — Šujica preko Borove glave (1229 m).

odatle se niz Klačine spuštala u Zagoričane, uza samu Gradinu na Klačinama³⁸¹.

Nekih 500 m dalje, nalaze se uz staru cestu zavaljeni bunar i veća lokva, također zvani Klačina. Kod bunara su u tvrdu osnovu staroga puta urezane dvostruke kolotečine, vjerojatno one koje spominje Ballif (»ab-seits der Strasse«), a nalaze se odmah ispod savremene ceste.

Rimska cesta se dalje spuštala niz Klačine trasom turskog puta do izvora Vrbovnik u Zagoričanima, gdje je vjerojatno u šumarku Borak bila pored izvora manja etapna stanica prije uspona na Borovu glavu. Tu su se po narodnom pričanju bacali kamena s ramena Mijat Tomić i Mali Marijan. U blizini ovog vrela nalaze se dvije srednjovjekovne nekropole, koje ukazuju da su cesta i bunar predturskog porijekla³⁸⁴.

Kod škole u Vidovićima (Potočani) stara trasa se sastaje sa današnjom cestom. Kroz Potočane je također obilježena srednjovjekovnim nekropolama — grobljima. Jedna je u zas. Vidovići na lok. Lastve, odmah uz »rimski put«, a ispod moderne ceste (25 stećaka), druga je na Golom brdu u zas. Podgreda sa više od stotinu spomenika, a treća u zas. Tokići na lok. Begovača (75 stećaka).

Ballif je i na ovoj trasi zabilježio spurile u području Kaselova klanca, sa tragovima ceste ispod Golubovine (Golubnjača?)³⁸⁵. Osim Gradine na Klačinama, koja je vjerojatno služila za zaštitu ceste još u predrimsko doba, na ovom se pravcu nalazi i Gradac iznad Potočana, tipična gradina delmatskog tipa sa nasipom. Antičkih nalaza bilo je navodno samo na Crkvini u Podgredi³⁸⁶.

Od Vidovića u Potočanima do Livna staru rimsku cestu, koja je bila korištena i u srednjem vijeku i u tursko doba³⁸⁷ preslojila je nova saobraćajnica — na većem dijelu.

7. Dionica Bariduo XIV In Alperio

Iz Livna je cesta vodila preko Gubera, Rapovina, Grboreza i Prologa do Čajičkog laktata pod Dinarom, gdje se sastajala sa cestom Itin. Ant., koju smo obradili u početku ovog poglavlja. Ogranak od Prologa prema Livnu ucrtan je i na karti CIL III (1873), kao »sichergestellte Strasse«, iako joj nisu utvrđeni tragovi na terenu. Ovaj pravac dobro se uklapa i u distancu Tabule, jer od Livna do Prologa današnjom cestom, koja vodi ravno preko polja, iznosi 17 km, ali se mora dozvoliti da je rimska trasa bila nešto malo kraća. Ako tome dodamo i udaljenost Pro-

³⁸³ U posljednje vrijeme Gradinu su raskopali cestari da bi dobili materijal za nasipanje ceste. Nasip je još djelomično sačuvan, a obrambeni tumulus visok oko 10 m. Opseg Gradine je 80 x 35 m, a oblik elipsoidan. Na Gradini ima dosta prethistorijske keramike.

³⁸⁴ Nekropola u Zagoričanima na lok. Vrbovnik sa 10 spomenika, nekih 20 m sjeveroistočno od bunara. Oko 300 m sjevernije, uz sam put nalazi se na lok. Valuša druga nekropola sa oko 35 spomenika.

³⁸⁵ Strassen, 22. Na austrijskom katastarskom planu označen je kao »Rö-mer Strasse«, a vodi sjeverno od Zagoričana u pravcu Korita. Kroz Potočane, a u pravcu Zagoričana, na istom je planu (Z. 30, col. XVI iz 1833) označen kao »Alte Strasse«.

³⁸⁶ Navodno su neki nalazi sa Crkvine u Podgredi, među njima i natpisi, preneseni u samostan Gorica kod Livna.

³⁸⁷ Livno je u antičko doba bilo značajnije naselje autohtonog karaktera o čemu svjedoče nadgrobni spomenici. Uspor. K. Patsch. GZM, 1906, 164 i d., GZM, 1912, 282. D. Sergejevski GZM, 1930, 159—161 i GZM, 1931, 19—22. Najčešće gentilno ime su A e l i i.

log—In Alperio (po rimskoj trasi) od oko 4100 m, dobit ćemo otprilike vrijednost koju daje Tabula od oko 21 km. Ili: miljokaz iz Prologa sa oznakom *a Salonis XXXIV mp* nalazi se na pedesetom kilometru od Salone. Ako se tome doda 17 km Prolog—Livno, ukupna udaljenost od Salone do Livna, gdje smo ubicirali *Bariduum*, iznosi 67 km, a zbirna vrijednost distanci po itinerarima iznosi 43 mp = oko 64 km. Sadašnjom cestom ta razdaljina iznosi 83 km. Razlika otpada na zavoje preko Dinare i okuke između Sinja i Solina.

Kao što smo vidjeli, i Pašalić dionicu ceste Aequum—Pelva—Salviae vodi pravcem Prolog—Livno, a odatle preko Koričine na Glamočko polje.

Pravac ove ceste koji je vodio smjerom današnje komunikacije obilježen je antičkim nalazima u samom Prologu, Grborezima i Livnu³⁸⁸ te srednjovjekovnim grobljima u Prologu, Grborezima, Rapovinama i Livnu³⁸⁹.

Najznačajnije naselje bilo je ono u Livnu, ali nam iz postojećih izvora status naseobine nije poznat. Sudeći po onomastici, u antičkom Livnu uporno i dugo se održao domaći, delmatski živalj³⁹⁰.

Ako, dakle, povučemo liniju sa reperima: Stubo-vrelo, Ušivac, Stržanj, Šujica i Borova glava, onda između Stubo-vrela (*Ionnaria*) i Livna (*Bariduum*) na Tabuli treba unijeti konjekturu od oko 30 milja. Nemamo realnog osnova za raspravu da li je na Tabuli izostavljena jedna ili dvije stanice i kako su se one zvale. Izvjesne objekcije u vezi s tim problemom, iznio sam već u uvodnom dijelu ovog poglavlja. Tamo je bilo govora i o problemu prostornog opsega plemenskih zajednica Barizaniates i Lizaviates³⁹¹.

8. Dionica In Alperio VIII Aequo (oko 12 km)

Cesta je preko Prologa prelazila istom trasom kojom i cesta Itin. Ant. koju smo već opisali. Ostao je neriješen jedino problem ubikacije *mansio In Alperio* (= In alperio?).

³⁸⁸ Ballif, GZM, 1891, 397. Uspor. Đ. Basler, Spolija antičke arhitekture na nekropoli Mramorje u Grborezima kod Livna, N. st. VIII. Sarajevo, 1962, 115—118. Za Livno v. bilj. 387. Uspor. I. Bojanovski, Pelva i Salviae, Adriatica, str. 503—522.

³⁸⁹ Š. Bešliagić, Grborezi, srednjovjekovna nekropola, Sarajevo, 1934. Na katastarskom planu iz 1883. u blizini puta je nedaleko Gubera označen »Ried Biljeg«, a kraj puta »Ried Mramorje« i »Gradina«. Danas u tom dijelu više nema stećaka a ni »biljega« koji je mogao biti miljokaz. Navedeni lokaliteti se nalaze između Prologa i Gubera, dok bi u samom Guberu mogli imati značaja za hodološka ispitivanja toponimi »Pločnik«, »Pogledala« i »Ciganski put«.

³⁹⁰ Od ranijih istraživača *Bariduum* je ubicirao u Livno Hoernes, Din. Wand, 928 i CIL III 2, T. III = Ballif, Strassen, karta; Mayer, Die Sprache, 77.

³⁹¹ Uspor. B. Gabričević, VAHD, 1953, 107—109. Međaš iz Šušnjara označavao je granicu dviju delmatskih župa (*pagus*). One su, svaka sa svoje strane Dinare, uključujući i samu Dinaru, zahvatale široko područje. *Barizaniates* su držali Livanjsko polje, *Lizaviates* gornju Cetinu sa Vrlikom, a *Osinates* donju Cetinu sa Sinjem. Prema tome, problem prostornog opsega delmatskih plemenskih zajednica treba rješavati u širem teritorijalnom opsegu. Možda bi se u vezi s *Bariduom* mogao dovesti i etnik *Baridustarum* (*castellum Baridustarum*) iz Dacije, u oblasti Alburnus Maior, gdje je bilo naseljeno dosta rudara i trgovaca iz Dalmacije, tako npr. i iz susjednog Ekvuma. Usp. C. Daicovicu, Istorija Rominie, I, Bucuresti, 1960, 51 i d. V. bilj. 67. U tom bi slučaju i odnos delmatskih župa (*pagus*) bio drukčiji.

Udaljenost od Čitluka na Cetini do Bilog Briga pod Dinarom gdje je također mogla biti manja naseobina iznosi svega 9 km, dok Tabula daje 8 milja, dakle oko 12 km (tačnije 11,77 km). Od Čitluka do Vagnja na Prologu udaljenost rimskom trasom nešto je veća od 14 km, a do Prologa u Livanjskom polju još preostaju 4 km. To znači da se postaja *In Alperio* nalazila nepuna 3 km južnije od Vagnja i da se ne može tražiti u Bilom Brigu. Arheološki tragovi te stanice nisu se sačuvali, ali su morali stajati negdje u blizini ruševine austrijske žandarmerijske kasarne, ili — što je vjerojatnije i tačnije — na zaklonjenom prostoru u blizini današnje cestarske kuće na Prologu³⁶². Upravo su u blizini toga mjesta označeni na karti kod Ballifa antički nalazi i spurile.

U stvari time se zatvorio krug između Ekvuma i Leusabe. Dok je ogranak Itin. Ant. prelazio preko Glamočkog polja i Pecke u područje Mrkonjić-Grada, dotle je ogranak Tab. Peut. vodio istočnijim i prometno lakšim smjerom, preko Kupreškog polja i doline Plive, u kojoj se nalazila Baloja, napredna samoupravna aglomeracija.

Cini se da je u kasnijim stoljećima carstva više bio korišten ogranak ceste preko Glamočkog polja (Pelva—Salviae—Sarnade, Itin. Ant.): svi naime miljokazi potiču s ove komunikacije (*Gordianus, Constantius Chlorus i Julianus*), a vjerojatno obilježavaju i neke zahvate na reparaturi ove saobraćajnice u III i IV stoljeću. Ipak, sasvim je izvjesno da je simultano bio korišten i krak preko Kupreškog polja (Tab. Peut.), jer su se na njemu nalazile i neke značajnije naseobine kao one u Livnu (*Bariduum*), Šipovu (*Baloie*), i Majdanu. Ovim je pravcem djelomično vodila i jedna od najvažnijih prometnih arterija u provinciji — cesta Salona — Argentaria (na odsjeku Šuica—Kupreško polje). Na oba pravca bio je uređen i *cursus publicus*, ali ne znamo da li su oba radila kroz cijelo vrijeme. Kao da neke indikacije za doba ranog carstva daju prednost kupreškoj varijanti (Tab. Peut.).

Ako bismo na kraju rekapitulirali naša izlaganja, onda bi komparativna tabela ceste Tabule Peutingeriane izgledala ovako (v. Kartu I).

SALONA	SOLIN
XVI (XXI?) m. p.	oko 31 km
AEQUO	ČITLUK (kraj Sinja)
VIII m. p.	o. 12 km
IN ALPERIO	VAGANJ (na Dinari)
XIV m. p.	o. 21 km
BARIDUO	LIVNO
(XXX? m. p.)	o. 44,5 km
IONNARIA	BLAGAJ (Kupr. p.)
XIII m. p.	o. 20 km
SARITTE (Sarute)	STROJICE (Janj)
VII m. p.	o. 10,5 km
INDENEA	MUJDŽIĆI (na Janju)
V m. p.	o. 7,0 km
BALOIE	ŠIPOVO (na Plivi)
XII m. p.	o. 18 do 19 km
LEUSABA	MRKONJIĆ-GRAD
X (?) m. p.	o. 19 km
LAMATIS	KRUPA (na Vrbasu)
XII m. p.	o. 20 km(?)

³¹² V. opis naprijed: dionica Aequo — Pelva, V. bilj. 93 i 94.

CASTR
XIII m. p.
AD FINES
XVI
SERVITIO

BANJA LUKA
o. 19 km
LAKTAŠI (banja)
o. 24 km
BOS. GRADIŠKA

C. CESTA SOLINSKOG NATPISA (CIL III 3198a = 10156)

U toku izlaganja istaknuto je da je cesta solinskog natpisa ... *ad fines provinciae Illyrici* mogla ići ili trasom Antoninova itinerara ili onom Tabule, ali je mogla prolaziti, bar djelomično, i nekim trećim smjerom. Preliminarno i hipotetično naveo sam i dvije mogućnosti: iz Čitluka (*Aequum*) u dolini Cetine do Vrlike, a odatle preko Uništa na Grkovce, ili iz Prologa, južnim rubom Livanjskog polja do Grkovaca. Kako smo vidjeli, treće mogućnosti nema. Iz Grkovaca je mogla ići na Glamočko polje preko Bastasa i Halapića.

Odnos Dolabeline ceste prema komunikacijama itinerara nije u starijoj literaturi dovoljno tretiran. Prvi je ovo pitanje sa više sistema postavio Pašalić. Nakon analize itinerarskih pravaca (među kojima Pašalić razlikuje duži i stariji pravac od kraćeg i mlađeg i oba vodi preko Glamočkog polja)³⁰³, autor je odredio i pravac ceste *a Salona ... ad fines provinciae Illyrici*: Salona—Prolog—Livno—Podgradina (Kamen)—Pecka—Šipovo—Majdan—Podrašničko polje—Šljivno—Banja Luka—Mahovljani (*Ad Fines*). Navedeni pravac ima 260 km a duži je od Dolabeline ceste za nešto više od 10 km, ali Pašalić i pored toga smatra da odgovara magistrali koju su »... die Römer früh, d. h. sofort nach der Eroberung dieser Gebiete — also 16/17 u. Z. — wie dies aus der erwähnten Inschrift hervorgeht, errichteten«³⁰⁴. Cesta je, po Pašaliću, na dionicama Pecka—Šipovo—Majdan i kod Mrkonjić-Grada bila nešto kraća³⁰⁵.

Opisani Pašalićev pravac nije u skladu sa situacijom na terenu, jer na dionici Livno—Podgradina i Pecka—Šipovo, Pašalićev itinerar izlazi iz realnog toka rimske ceste. Na tim pravcima su mogli postojati samo vicinalni, priključni putovi³⁰⁶.

U kakvom je, dakle, odnosu Dolabelina cesta prema itinerarskim komunikacijama? Ima li elemenata koji bi omogućili identificiranje Dolabeline ceste sa jednom od itinerarskih? Elementa koji bi imali snagu relevantnih dokaza nema. Mogu se samo izvoditi zaključci u okviru pretpostavki. Jednu takvu prihvatljivu pretpostavku iznio je još W. Tomaschek, po kojem starija tj. Dolabelina cesta (koju on s pravom identificira sa cestom Tabule) ide više prema istoku³⁰⁷.

Studirajući rimske ceste na terenu stekao sam utisak da se Dolabelina cesta *ad fines provinciae Illyrici* poklapala upravo sa cestom Tabule. Zbir distanci koje daje Tabula, povećan za oko 30 milja, divergira samo za nekih 10 milja prema podacima solinskog natpisa (126 + 30 = = 156 : 167 milja). Već sam u uvodnom dijelu ukazao da ta razlika možda nastaje otuda što je Dolabelina cesta išla do prijelaza na Savi tj. *ad fines*

³⁰³ AJ III, 64.

³⁰⁴ Ibidem, 65.

³⁰⁵ Ibidem.

³⁰⁶ Cesta Livno — Podgradina — »Verbindung zwischen dem Glamočko und dem Livanjsko — polje« (cesta br. 4), Ballif, Strassen. 23.

³⁰⁷ Topographie, 517.

provinciae Illyrici, a ne do etapne stanice *Ad Fines*. Prijelaz je mogao biti negdje u blizini Srpca ili Donje Doline. Kada je izgrađena cesta *Siscia—Servitium—Urbate—Sirmium*, desnom obalom Save, posljednja *dionica* itinerarske ceste *Salona—Sava* skrenula je kraćim pravcem prema Bos. Gradiški—*Servitium*, koji se nalazio otprilike na sredokračiću puta prema Sisciji i Sirmiumu.

Područje oko Srpca ispitivao je Pašalić i došao do zaključka da tu nema nikakvih rimskih ostataka. Njegovu su pažnju privukli ostaci i položaj lok. *Cagangrad*, koji se polukružno izdiže nad desnom obalom starog korita Vrbasa i njegove pritoke Ine, a koji upućuje na to da se ovdje »traži neko naselje (utvrda) iz ranog srednjeg vijeka«³¹⁸.

Kada sam 1969. godine obilazio ovaj teren, na Caganima sam našao novu situaciju. Cagangrad je 1959. g. bio presječen odvodnim kanalom, na kojem je izgrađena pumpna stanica. Tom su prilikom otkopani temelji utvrđenja, zidanog opekom. Zid je u temeljima sa vanjske strane bio obložen koljem i pleterom, a u uglovima ojačan krupnijim kamenom (oblukom).

Nije nam poznata širina ovog utvrđenja, jer kanal nije zahvatio cijeli objekat, dok mu dužina iznosi oko 12 m. Zidovi, široki nešto preko 1 m, sačuvali su se do visine od 1,5 m, a leže 1,5 m ispod nivoa današnjeg terena. Utemeljeni su, dakle, 3 m duboko na kompaktnom sloju gline koji je debeo 6 m. Prilikom iskopa kanala našlo se mnogo opeka formata cca 35 x 15 x 6 cm, ali slabe konzistencije. Po obliku bi opeka možda mogla biti rimska, ali po kvalitetu ne odgovara rimskoj proizvodnji.

Cagangrad zahvata prostorni areal od nekih 3000 m². Izgleda da je bio opkoljen visokim bedemom od opeke. Vrbas, koji je, inače, samo u posljednjih 50 godina tri puta promijenio korito, nije plavio Cagane, dok na slavonskoj strani nije podignut nasip (1914).

Iako opeka sa Cagangrada po svojoj konzistenciji nije antička, situacija samog objekta, sa temeljima ukopanim 3 m duboko, kao i njegova veličina, kao da ukazuju na antičko postanje objekta. Ovo je samo pretpostavka, jer rješenje problema treba prepustiti vremenu. Možda su praktični Rimljani pravili opeku od zemlje uzete na licu mjesta? A možda je i nedovoljno pečenu i slabo osušenu opeku oštetila vlaga?

Vjerojatno ovdje na samom ušću Vrbasa u Savu imamo jednu kasnorimsku (?) utvrdu-pristanište, kakva je npr. bila i ona u Baču, i druge^{308a}. Po svojoj prilici se radi o skloništu rječne flotilje.

Udaljenost Laktaša od Srpca iznosi oko 35 km, a Laktaša od Bos. Gradiške oko 28 km. Ako se uzme u obzir i činjenica da je prijelaz preko Save kod Srpca i Davora mnogo lakši nego kod Bos. Gradiške, postaje još vjerojatnije da je Dolabelina cesta vodila do te tačke. Očito je, naime, da je u određenom momentu glavni cilj Dolabeline politike bio da poveže

³¹⁸ N. st. IV, 67 i Naselja, 27. — Pašalić je s pravom istakao da je fonetička izonimija *Servitium* = *Serbitium* — Srbac samo filološka apstrakcija bez arheološke osnove. Oronim Srbac bi mogao ipak vući porijeklo (etimološki) od kasnoantičkog *Serbitium*, po zakonu o periferičnom održanju toponima. To bi ujedno pretpostavljalo teritorijalnu pripadnost Srpca *Servitiumu* kao autohtonoj civitas, čiji se teritorij mogao prostirati u trokutu *Ad Fines* (Laktaši) — Srbac i Dubica, ukoliko to ne bi bilo u suprotnosti sa citiranom Justinijanovom novelom.

^{318a} A. Mócsy, *Eine spätrömische Uferfestung in der Batschka?*, Osječki zbornik, XII (1969), 71—79, sl. 1 — Podatke o ostacima utvrde na Caganima (Cagangrad) zahvaljujem drugu Dragoljubu Krčmaru, direktoru Vodne zajednice u Srpcu.

Salonu sa Panonijom i Sirmiumom³⁰⁰. Do Save su cestu mogle izgraditi dalmatinske legije, a kroz Slavoniju panonske. To bi rješenje zadovoljavalo i potpuno odgovaralo političkim ciljevima Rima u tom času.

Dolabelina bi cesta, prema tome, išla pravcem: Salona—Prolog (*In Alperio*)—Livno (*Bariduum*)—Kupreško polje (*Ionnaria*)—dolina Plive (*Baloie*)—Majdan—Mrkonjić-Grad (*Leusaba*)—Krupa na Vrbasu (*Lamatis*)—Banja Luka (*Castra*)—Laktaši (*Ad Fines*)—(vjerojatno) Srbac (*Ubate*), ili kod Donje Doline, što znači da bi se do Laktaša poklapala sa komunikacijom koja je ucrtana na Tabuli Peutingerijani.

U prilog tome mogle bi se navesti i slijedeće činjenice: što se na odsjeku Šujica—Rilić ova cesta podudara sa onom *ad Hedum castellum Daesitiatum*; što vodi srazmjerno povoljnim terenom, bez visokih prijevaja, izuzev Prologa; što povezuje više značajnih autohtonih naselja nego cesta Itin. Ant.: Livno, Šujica, Šipovo, Majdan i dr.

Izgleda da je dionica Antoninova Itinerara preko Staretine planine bila izgrađena nešto kasnije, istom kad je *municipium Salvium* (Halapić)⁴⁰⁰ postao značajan, a to je moglo biti negdje na prelomu I i II st. n. e. I neki elementi na ovom odsjeku kao da govore u prilog ove teze: kaldrma između Lištana i Strupnića i cesta uz Staretinu više odgovaraju građnjama Trajanovog doba.

* * *

Pravac Itinerara Antonini obilježen je miljokazima, dok na ogranaku Tabulae Peutingerianae dosad nije nađen nijedan miljokaz, izuzev »putokaza« na Rilićkom polju. To bi također moglo značiti da je ova komunikacija ostala manje-više u onom stanju u kakvom je bila izgrađena još u prvim danima rimske vlasti. Uz ogranak Tabule nalazi se i jedan od najstarijih rimskih spomenika u unutrašnjosti provincije, medaš *inter La?matinos et Sapuates* na Vagancu u Vaganu (Janj). I to su razlozi koji navode da prioritet dademo ogranaku Tabule.

Izgradnja cestovne veze između primorja i dubokog zaleđa jedan je od najvećih pothvata rimske uprave u Dalmaciji. Iako komunikacija Salona—Prolog—Banja Luka i nije u prvi čas imala veći ekonomski značaj, jer je — osim na sektoru Majdana i Sinjakova — prolazila relativno pasivnim krajem (ali manje pasivnim nego što je danas), njezin je vojnički i politički značaj bio velik. Međutim, njeno historijsko značenje nije bilo samo u tome. Ona je trebala da poveže maritimnu Dalmaciju i Italiju sa plodnom Panonskom nizijom i da doprinese zaštiti granica carstva (prema barbarikumu), koje je već August pomakao na Dunav. U svom dugom vijeku cesta je odigrala doista značajnu ulogu. Njom su stupale legije koje su ukrotile hrabre Delmate (*feroces Dalmatas*, Salust), dok su kasnije marširale protiv Dačana, Sarmata, Gota i drugih naroda koji su prijetili carstvu, da na kraju upravo ovom cestom pojure avarske horde i poslije punih 600 godina unište najveći dio onoga što su Rimljani stoljećima stvarali.

Izgradnjom ove komunikacije bio je prvi, ali i posljednji put, uspješno otklonjen (u okvirima datih tehničkih mogućnosti, ali i potreba) onaj geografski dualizam koji razdvaja Panoniju od Dalmacije.

³⁰⁰ A. Domaszewski Beneficiarierposten, BD, 1904, 11. Domaszewski je također iznio mišljenje da je završna tačka Dolabeline ceste morala biti istočnije od Servitiuma (ibidem).

⁴⁰⁰ Patsch, GZM, 1903, 164, smatra da je Salvium uzdignut na rang municipija oko 70. g. n. e.

TABELARNI PREGLED MILJOKAZA

SALONAE

1. CIL III 3198 = 10156, 3200 i
3201 = 10159	viae a Tiberio munitae
2. C III 3203	Philippus pater
3. C III 10169	Philippus pater
4. Starinar, 1926/27 = VAHD 1926/27,
139	Iulianus

KLIS

5. VAHD, 1921, 25	Maximinus Thrax
6. Bull. dalm., 1907, 11	Trebonianus Gallus
7. Bull. dalm., 1907, 113	Constatius Constantini
filius

DUGOPOLJE

8. Bull. dalm. 1908, 77 = Starinar
1926/27 = VAHD, 1926/27, 146	Maximinus Thrax
9. CIL III 10170	Constantius Constantini
filius

DICMO

10. Ad decimum lapidem	Decimin, Rav. IV, 16, 17

AEQUUM

11. Mišura, Colonia Aequum, 72	Valent(inianus?)
[Valentiniano et Valenti
Augg.?] |
|--------------------------------|---|

OBROVAC

12. J. Alačević, BD, 1882, 133	izgubljen

PROLOG

13. C. III 10168=13325	XXXIII	
14. C. III. 13326		Constantius?
15. C. III. 9857		Flavius Maximus fecit

STRUPNIĆ

16. I. Bojanovski, Adriatica, 510
sl. 3	Maxminus Thrax

STARETINA

17. Ph. Ballif, Strassen, br. 19	LI	Gordianus
18. Ph. Ballif, Strassen, br. 20		anepigrafski

HALAPIĆ

19. D. Sergejevski, GZM, 1928, 85	Constantius Chlorus?
20. D. Sergejevski, GZM 1928, 84	Iulianus
21. D. Sergejevski, Spom. 77, 27	Iulianus (izgubljen)
22. I. Bojanovski, Adriatica, 510	anepigrafski

GLAVICE

23. I. Bojanovski, neobjavljen	anepigrafski
24. I. Bojanovski, neobjavljen	fragmenat
25. I. Bojanovski, neobjavljen	fragmenat
26. I. Bojanovski, neobjavljen	fragmena:

RUDIĆI¹

27. D. Sergejevski, GZM, 1942, 121 anepigrafski

ODŽAK

28. Ph. Ballif, Strassen, br. 22 anepigrafski

MLINIŠTĀ I SKOKOVI

29. Ph. Ballif, Strassen, br. 23 LXV Honorato cl. v.
30. Ph. Ballif, Strassen, br. 24 anepigrafski
31. Ph. Ballif, Strassen, br. 25 izgubljen (?)
32. I. Bojanovski, neobjavljen anepigrafski

JASENOVI POTOCI²

33. Ph. Ballif, Strassen, br. 26 fragmenat (izgubljen)
34. Ph. Ballif, Strassen, br. 27 fragmenat (izgubljen)

ŠTRBINA (Han Karantan)

35. V. Radimsky, GZM, 1891, 432 izgubljen

GORNJI ŠEHER (Banja Direklja)

36. I. Bojanovski, neobjavljen anepigrafski
37. A. Bejtić, bilj. 232 (ovdje) uništen

¹ Još jedan fragment miljokaza nalazi se na groblju u Rudićima.

² Ballif, n. mj. dozvoljava mogućnost da se radi o fragmentima tri miljokaza u Jasenovim Potocima.

II

VIA GABINIANA AB SALONIS ANDETRIUM

Cesta Salona—Andetrium izgrađena je 16/17 g. n. e., kao i magistralna komunikacija *ad fines provinciae Illyrici* (CIL III, 3200 = 10156). Gradili su je također pripadnici VII legije, koja je garnizon imala u Gardunu kraj Trilja na Cetini (*Tilurium*) kao vezu sa *Burnumom* (Ivoševci, Kistanje) na Krki, gdje je bilo sjedište XI legije. Izgradnja ove ceste trebalo je da omogući lakši operativni kontakt dvaju legija i efikasniji nadzor netom pokorenih Delmata. Upravo na području između Moseča i Svilaje, u zaleđu Salone, Delmati su Rimljanima zadavali najteže udarce. Na staroj komunikaciji, koja je povezivala niz delmatskih gradina (*oppida*) u dolinama Vrbe i Čikole, 48/ 47. g. pr. n. e. nanesen je težak poraz Cezarovom legatu A. Gabiniju¹. Samo 14 godina kasnije, u teškim borbama oko Promone i Setovije bio je ranjen i sam August². Otpor Delmata bio je skršen tek 33. g. pr. n. e.³ Nakon poduže opsade Setovije, rat se završio potpunim porazom Delmata (*efferrum genus*, L. A. Florus, Epit, I, 3, 25) koji su bili prisiljeni da prihvate teške uslove mira⁴.

Ovaj jedini prirodni pravac, dolinama Čikole, Vrbe i Sutine, na komunikaciji koja je povezivala Drniško i Sinjsko polje, bio je za Rimljane od prvorazrednog značenja ako su željeli osigurati u Cezarovo doba uspostavljenu vlast u primorskim gradovima. Stoga su odmah nakon završetka velikog rata sa Delmatima i Panonima (6—9. g. n. e.) pristupili izgradnji ceste, koja je 17. g. n. e. završena do Muća (*Andetrium*). Tri godine kasnije cesta je produžena do Promine i u dolinu Krke. Kao što ćemo vidjeti, ona je identična sa cestom Tab. Peut.: *Salona XVI Andetrio XIV Magno VIII Promona XII Burno* i sa njezinim nastavkom *ad inum montem Ditionum Ulcirum* (CIL III 3201 = 10159 + 3198b = 10156b), koji je

¹ A. Hircius, Bell. Alex 43, App, Ill. 12, cf. 25 i 27. Caesar, Bell. civ. II 58—59. Dio Cass, XIII, 11. Plut, Ant. 7. Cic. Epp. ad Att. XI, 16, 1. G. Zippel, Die römische Herrschaft in Illyrien bis auf Augustus, Leipzig, 1877. 206. G. Veith, Die Feldzüge des C. Iulius Caesar Octavianus in Illyrien, in den Jahren 35—33 v. Chr., Wien, 1914, 81—89. S. Josifović, Der illyrische Feldzug Octavians, ZA 6 (1956), 138—162, G. Novak, Prošlost Dalmacije, Zagreb, 1944, 43. M. Zaninović, Delmati I, 30.

² App. Ill. 27. Zippel, 233. Novak, 48. Veith, 98—104. Zaninović, Delmati I, 32, bilj. 19.

³ O ubikaciji Setovije, uspor. Veith 98—104 i S. Gunjača, Topografska pitanja, 33—38. — Iako Veithov lingvistički dokaz nema vrijednosti, ubikacija Setovije u Sinj ima više opravdanja nego na gradinu Šušanj kraj Sinja. V. i mišljenje J. Britvić, VAHD, LXV—LXVII (1963—1965), 34—36.

⁴ Uspor. F. Šišić, Povijest Hrvata, Zagreb, 1925, 96. V. bilj. 2.

bio izgrađen već 20. g. n. e. Isti pravac Endetrio—Magnum—Promona ima i Ravenat (IV, 16, ed. Schentz, p. 55).

U središtu interesa je bilo i ime ove ceste. Postavilo se naime pitanje je li cesta nazvana *Gabiniana* zato što ju je izgradio A. Gabinije, ili samo u znak sjećanja na Gabinija i tragični udes njegovih kohorti u kraškoj dugodolini između Muća i Kljaka, kojom je ova cesta prolazila.

Iako je problem, čini se, riješio Mommsen formulacijom: »*Gabiniana dicta est opinor memoriae causa, non quod Gabinius eam aperuit . . . nec Gabinius in illa brevissima et infelicissima adversus Dalmatas expeditione viae muniendae facile vacare potuerit*« (CIL III, p. 407), javila su se ipak autoritativna mišljenja (Bulić, Veith, Abramić) po kojima naziv *via Gabiniana* nema nikakve veze sa konzularom Aulom Gabinijem i porazom rimske vojske 48/47. pr. n. e. Teško bi naime bilo vjerovati da bi Rimljani jednim službenim aktom kakav je solinski natpis ovjekovječili tako sramotan poraz za rimsku državu i narod⁵.

»Via Gabiniana« u stvari je vodila pravcem prastare autohtone komunikacije koja je povezivala najznačajnije delmatske utvrde i naselja (*castella, oppida*) u dolinama Vrbe, Čikole i Krke. To je već uočio i Veith, koji je govoreći o rimskoj cesti na ovom pravcu pravilno istakao: »Die Trasse der zweifellos dem früheren Naturwege folgenden Römerstrasse Promona—Andetrium ist heute noch in allen Teilen sehr deutlich, fast bis in Detail su verfolgt«⁶. I Bulić govori o tragovima dvije ceste na ovom pravcu⁷. Stoga se ne može isključiti mogućnost da su već Gabinije i August, naročito posljednji, u toku marša izveli i neke manje radove da bi trupama olakšali prolaz.

Međutim, umjetno građena cesta, koja bi zadovoljila potrebe vojske, kakva je bila rimska, na tome sektoru nije izgrađena prije Dolabele. To izričito kazuje i solinski natpis: » . . . *item viam Gabinianam ab Salonis Andetrium aperuit et munit per leg. VII*« (CIL III, 3200 = 10156).

Cesta je duga 24 km i predstavlja dio komunikacije u izgradnji.

Andetrium (Plin, n. h. III, 142, Strab. VII, 5, 5, Ptol. II, 26, 7, Dio Cass. 56, 12, Tab. Peut., Ravenn, IV, 16 i CIL III 3200) bio je posljednje utočište delmatske slobode. Zahvaljujući osobnoj hrabrosti i dovitljivosti Tiberija, ovaj prirodno utvrđeni položaj zauzet je 9. g. n. e. bez većih gubitaka za Rimljane, dok je vođa ustanka Baton pobjegao⁸. Zato Plinije *Andetrium* i ubraja među *nobilitata proeliis castella* (n. h. III, 142). Kao značajan čvor na cesti Salona—Burnum, bio je još u II st. sjedište *Cohors III Alpinorum* (CIL III 2746 i 14950). Nije imao autonomni status, nego je po svoj prilici pripadao ageru kolonije *Aequum* (CIL III 9783), s kojom je bio povezan dolinom Sutine.

Lokalizacija *Andetriuma* danas je sigurna. Nalazio se na Čukovoj gredi, na gradini Brečeva, u Gornjem Muću. Koliko je ovaj položaj bio dobro izabran sa obrambenog gledišta, vidi se i po tome što se s ove gradine

⁵ F. Bulić, BD, 1916, 177 i Stridon, 70, bilj. 4. Veith, 82. M. Abramić, *Vorschungen in Salona I*, p. 3. Bulić je smatrao da je cesta nazvana po nekome *Gabinianusu*, jer da je prozvana po A. Gabiniju, zvala bi se *via Gabinia*. Bulić isključuje i mogućnost da su ovu cestu tako nazvali Delmati nakon Gabinijeva poraza (BD 1917, 177—178).

⁶ Veith, 87. — Slično i *Domaszewski*, n. dj., 10.

⁷ BD, 1916, 117.

⁸ Dio Cass., 56, 12. V. bilj. 2.

otvara pogled na cijelo Mučko i Petrovo polje, Labin, Lečevicu i Dicmo, Dugopolje i Kotlenicu sve do Klisa⁹. Kastel na Brečevi je kontrolirao čitavu dugodolinu od Klisa do Kljaka.

Via Gabiniana odvajala se od ceste Salona—Ekvum kod Grla na Klisu i skretala prema zapadu, pa joj se kod Prugova i Muća još i danas mjestimično nazire trasa¹⁰. Ovaj pravac je ispitan i istražen, pa se na tome nećemo duže zadržavati—tim više što ćemo se na ovo pitanje povratiti u vezi s obradom ceste *ad imum montem Ditionum Ulcirum*, čiji je ona sastavni dio¹¹. O odsjeku ove ceste od Solina do Klisa bilo je govora kod opisa itinerarske ceste Salona—Servitium, s kojom se podudara do Grla na Klisu. Na odsjeku pak Salona—Andetrium sačinjava dionicu itinerarske ceste (Tab. Peut.), koja je Salonu preko dalmatinske Zagore povezivala sa Zadrom, Burnumom i daljnjom unutrašnjosti zemlje. Tim je pravcem Salona bila kopnenim putem povezana sa Akvilejom i Italijom. O tome će više govora biti u V poglavlju ovog rada.

⁹ Č. Kalebić, Povijesni prilozi topografiji gradova i tvrđava u župi Cetini VAHD, 1932, 302, Uspor. i J. Alačević, II municipio Magnum, BD 1878, 122 i 142. F. Bulić, BD, 1903, 115 bilj. 1. G. Novak, Topografija, 25. M. Zaninović, Delmati II, 7. V. i M. Abramić, Novi vojnički spomenici iz Andetriuma, VAHD, 1940, 230—235. Uspor. CIL III 2743, 2744, 2746, 2747, 9782, 9783, 14950. 14951 i AE, 1940, 177 i 1941, 56.

¹⁰ U Muću je nazivaju »voznik«, Č. Kalebić ibidem.

¹¹ Cesta je unesena u karte CIL III i kartu uz Bull. Dalm. 1902, T. II. Uspor. J. Alačević, II municipio Magnum, BD, 1878, 122, i d. F. Bulić, BD, 1886, 12, 1897, 199; 1899, 26—28; 1903, 113 i d. i 1916, 117, Ph. Ballif, Strassen, karta = CIL III, 2 iz 1873, Domaszewski, n. dj., 9 — 16. C. Miller, IR, 465—466. M. Abramić, VAHD 1926 — 1927, 152. G. Alföldy, Bewölkerung, 171. J. J. Wilkes, Dalmatia, 41, 111, 240, 362 i 452—455.

III

CESTA »AD HEDUM CASTELLUM DAESITIATIUM«

Notitiae praeliminares

Ceste izgrađene u Dolabelino doba ostale su trajno dobro zemlje pa su se kao takve održavale i u idućim stoljećima. One su u kulturnom i gospodarskom razvoju predstavljale značajan faktor. Izvanredan ekonomski značaj s vremenom je dobila cesta . . . *a Salonis ad Hedum castellum Daesitiatium per millia passuum* CLVI (CIL III 3201 = 10159 + 3198, b = 10156, b), koja se na solinskim natpisima spominje kao treća, završena 19/20. g. n. e. Ova je cesta nakon Dolabele bila produžena do Argentarije, a na Tab. Peut. ucrtana je kao linija *Salona—Argentaria*, kako je to već opazio A. Evans (AR III, 15). Takvo je bilo mišljenje i E. Pašalića, koji je posljednji ispitivao ovu komunikaciju (Naselja, 51 i AJ III, 65) (v. Kartu II).

Cesta *Salona—Argentaria* po podacima *Tabulae Peutingerianae* vodila je trasom *Salona XVI Tilurio XXII Ad Libros IX In monte Bulsinio VI Bistue Vetus XXV Ad Matricem XX Bistue Nova XXIV Stanecli . . . Argentaria*. Ne računajući udaljenost između dvije posljednje stanice (Stanecli . . . Argentaria), jer na Tabuli nije unesena, cesta je bila duga CXXII rimskih milja (*millia passuum*), što iznosi otprilike 183 km, odnosno, ako rimsku milju računamo 1480 m¹, onda dužina iznosi 180.560 m. Iz Tabule nije jasno da li je cesta završavala u putnoj stanici Stanecli, a odatle imala priključak na drugu cestu koja je vodila prema Argentariji, ili je na tome mjestu ispuštanjem milja na Tabuli nastala lakuna. Iako problem interpretacije Tabule i ubikacije antičke Argentarije nije riješen na osnovu kartografskih i epigrafskih, dakle autentičnih izvora, u literaturi je ipak prevagnulo mišljenje da se pod imenom *Argentaria* podrazumijeva rudarski distrikt oko Srebrenice sa centrom u antičkoj Domaviji. To je područje srednjevjekovne *Bosnae argentinae*, a taj nas naziv jako podsjeća na antičku Argentariju. Prema tome shvaćanju, krajnji cilj naše ceste bilo bi rudarsko područje na srednjoj Drini oko Srebrenice, pa ovu

¹ *Daramberg — Saglio*, s. v. *cursus publicus* računaju rimsku milju 1472 m. Obično se uzima da je jedan *passus duplex* iznosio 1,47 m, a jedna rimska milja (*mille passus*) 1478,50 m, okruglo 1500 m. Patsch je milju računao 1480 m (Narona, šp. 50). Međutim prave poteškoće pri mjerenju nastupaju iz tri razloga: 1) što je danas nemoguće na terenu tačno odrediti i izmjeriti trasu ceste, 2) što razmjer karata ne dozvoljava tačno mjerenje njihova toka i 3) što su se milje računale od posljednjih kuća (*mille passus non a milliario Urbis sed a continentibus aedificiis numerandi sunt*, *M a c e r*, Dig. 50, 16, 154). — Iz navedenih razloga moraju se tolerirati razlike od 10%, pod pretpostavkom da je trasa dobro određena.

cestu Pašalić, kao i Evans i Patsch u svoje vrijeme, i nazivaju rudarskom cestom, jer je navodno prolazila kroz tri rudarska bazena (Gornji Vakuf, Fojnicu i Srebrenicu). Ipak, s obzirom na hipotetičnost ovakve ubikacije antičke Argentarije u područje oko Srebrenice, moramo biti vrlo oprezni kod određivanja trase naše ceste, da ne bismo, već na samom startu, pošli od pretpostavke, umjesto od sigurno utvrđene činjenice.

Odlučan momenat, relevantan za pravilno fiksiranje generalnog pravca ove ceste, po mom mišljenju, čine miljokazi iz Renića na Duškom blatu sa oznakom milijacije . . . a *Sal(onis) m. p. XXXIII i XXXV*², jer daju sigurni putokaz na kojem pravcu treba tražiti ovu komunikaciju. Sigurno je samo jedno, a to je da je njezin osnovni pravac vodio iz Salone na istok do Trilja na Cetini (*Tilurium*), a odatle u sjeveroistočnom smjeru, u srce današnje Bosne, gdje se na njenoj trasi nalazila i putna stanica Bistue Nova, koja je inače sa epigrafskih spomenika poznata kao *mun(icipium) Bist* (. . .), a potvrđena je na nekoliko natpisa iz raznih mjesta srednje Bosne.

Stoga se kao ključno i prioritarno pitanje u našem raspravljanju postavlja problem ubikacije municipija *Bist* (. . .), i to negdje u centralnoj Bosni, na udaljenosti od 98 milja od Salone. Prije nego što se upustimo u terenska ispitivanja same ceste i njene trase, potrebno je dakle da pokušamo epigrafskim sredstvima odrediti lokaciju ovog municipija, odnosno putne postaje *Bistue Nova*.

A) PROBLEM UBIKACIJE MUNICIPIJA BIST . . . U SVJETLU EPIGRAFSKIH SVJEDOČANSTAVA

Obično se smatra da je Bistue Nova bila u Zenici i da je identična sa municipijem, čije ime poznamo sa nekoliko epigrafskih spomenika. Identifikacija Bistue Nova = Zenica zasniva se na Patschevoj interpretaciji natpisâ iz Zenice: 1. *T. Fl(avio) T. f. Lucio dec. mun. Bis. i 2. . . II v[ir(o) munic(ipii) B]ist(uae) sacerd(oti)*³ itd. i natpisa Gaja Elija Justa, *d(ec) m, Bist* iz Fazlića, nedaleko od Travnika⁴. U vezu sa *mun Bistuae* = Zenica Patsch je doveo i nadgrobni natpis iz Sućurca kraj Splita: *P. Aelio Rastoriano . . . decurioni, (duum) viro et q(uin) q(uennali) municipii [Bis]tuatium* itd., za koji je već bio Bulić (BD 1885, 16 i 45) predložio restituciju *Bistuatium*, dok je Hirschfeld dopunjava *Butuatium* (AEM IX 14 i CIL III 8783), pomišljajući na grad *Butua* (Budva) na crnogorskom primorju. S obzirom na *cursus honorum* P. Elija Rastorijana, koji je uz to bio i *dispunctor civitatis Naronensium* i *quaestor municipiorum Pazinatium*, Splo-

² V. Radimsky, *Starine kotara županjačkog u Bosni*, GZM 1894, 314 i 316.

³ Rimski natpisi iz doline Lašve, GZM, 1893, 705, br. 1 i 2 = CIL III 12765 i 12766. Cf. Č. Truhelka, *Rimska zgrada u Zenici*, GZM, 1892, 342 br. 1 i 345, br. 8. Sve zeničke natpise sabrao je D. Sergejevski, u čl. *Spätantike Denkmäler aus Zenica*, GZM, 1932, 35, i d: — *D(is) M(anibus) / T(i)to) Fl(avio) T(iti) f(ilio) Lucio dec(urioni) munic(ipii) / Bis(tuensis) et Aur(eliae) / Proc(ul)ae / Fl(avia) Procill(a) v(iva) f(ecit) et sibi et suis* (C. III 12765 = Patsch GZM 1914. 180) i[± 4] C[± 10] TI / II v[ir]o munic ip]IST(uae) / sacerd(oti) [provi]nc(iae) / Delma[ti]ae] / U[lp(ia)?] / P[r]oci[illa] co[n]iugi) / [et s]ib[is] (C. III 12766 i 12762 = Patsch, GZM, 1914, 176, sl. 51).

⁴ GZM, 1893, 704, br. 16. = CIL III 12761, usp. str. 2256 = A. Hoffer. Rimski natpis iz Fazlića GZM, 1893, 321: — *D(is) M(anibus) / P. Ael(ius) Justus / d(e)c(urio) m(unicipii) Bist(uensis) / et Ael(ia) Procula / coniu[er] vivi sibi / posuerunt*. (U r. 3 Patsch ima *Bist(uae)*).

nistarum, *Arupinorum* (?) meritorno se ne može zaključiti gdje je P. Elije započeo svoju činovničku karijeru, u gradu Bistue ili Butua, jer su oba imala municipalni rang, iako bi u prilog Bistue govorilo ime Elijeve žene *Aeliae Proclii(anae?)*, jer su upravo u Zenici vrlo česta imena Procula i njegove izvedenice⁵. Simptomatično je da ista ženska imena dolaze i na spomenicima iz Fazlića i Varvare!

Objavljujući natpis iz Fazlića, Hoffer je kraticu BIST (...) restituirao u *bist (uensis)*, vjerojatno po analogiji prema kasnoantičkom *bestoensis ecclesia*⁶, dok Patsch oba elementa BIST (...) i BIS (...) dopunja Bist(uae)⁷. Truhelka i Sergejevski imaju oba oblika⁸. Kasnije i Patsch, objavljujući natpise iz Varvare, u kojoj je locirao putnu stanicu Bistue Vetus, ima oblik *bist(uensis)*⁹. Bilo bi najprihvatljivije da se ime municipija restituira kao etnik u genitivu plurala, kao što je to slučaj i sa drugim samoupravnim općinama: *Novensium*, *Delminensium*, *Malvesiatium*, *Pazinatum*, *Splonistarum* itd., pa bi se prema navedenim analogijama i ovaj municipij zvao *mun. Bist(uensium)*.

Patscheva ubikacija Bistue Nova u Zenicu je općenito prihvaćena, dok su otpale ranije lokalizacije ove putne stanice date uglavnom na osnovu manje-više akcidentalnih rekonstrukcija rimske ceste Salona—Argentaria¹⁰. U prilog Patscheve argumentacije snažno su govorili i neki drugi elementi sa natpisâ iz Zenice, na kojima se spominju ugledne osobe koje su obavljale visoke funkcije, kao *sacerdos urbis Romae* (CIL III 12767) i *sacerdos provinciae Dalmatiae* (CIL III 12766), pa *Flavius Seneca, vir egregius* (CIL III 12763), što je, bez sumnje, ostavljalo dojam da je rimsko naselje u Zenici bilo ugledno i vrlo značajno. S vremenom je taj dojam pojačala i činjenica što je u ruševinama zgrade, iz koje su poticali navedeni spomenici, prepoznata bogato ukrašena dvojna starokršćanska bazilika, i to katedralna, koja je uz to bila dovedena i u vezu sa sjedištem biskupije, čiji se biskup Andrija kao *episcopus ecclesiae Bestoensis* spominje među učesnicima crkvenih koncila u Saloni 530. i 533. g. n. e.¹¹.

Međutim, ubikaciji Bistue Nova u Zenici protive se podaci *Tabulae Peutingerianae*, a njih niti možemo niti smijemo zanemariti. Takva ubikacija — kao što ćemo vidjeti, nije u skladu ni sa poznatim epigrafskim podacima.

U novije vrijeme Patschevu lokaciju Bistue Nova u Zenicu osporio je Pašalić. Odlučan razlog za lokaciju Bistue Nova u Mošunj, a ne u Zenicu, Pašalić je vidio u velikom bogatstvu arheoloških ostataka antičke na prostoru između Mošunja i Viteza, ali isto tako značajan razlog bila

⁵ Usp. Patsch, GZM, 1893, 705, br. 4; Kubitschek, Azinum, AEM XVI, 109.

⁶ GZM, 1893, 322.

⁷ Nav. mj.

⁸ C. Truhelka GZM, 1892, 342 i 345, D. Sergejevski, GZM, 1932, 38 i 40.

⁹ Bistue vetus, GZM, 1906, 151—159.

¹⁰ Ph. Ballif je Bistue Nova locirao u Fojnicu (Strassen, na pril. karti), Tomaschek također u Fojnicu, Hoernes u Rogaticu ili Goražde, Evans u blizini Rogatice, a Domaszewski, Miller, Abramić, Sergejevski i drugi povodeći se za Patschem, u Zenicu. U ovu lokaciju posumnjao je i Pašalić te Bistue Nova ubicirao u Mošunj (Travničko polje), Naselja, 47—51. O ranijim lokacijama v. Pašalić, Naselja, 44 (Cons u Foču, a Kiepert u Putičevo blizu Travnika).

¹¹ Šišić, Priručnik, 149. Cf. Codex diplomaticus I 195. — Izraz *sacerdos* tipičan je za ephorske kultove, a *flamen* za rimske, v. M. Suić, Municipalitet antičkog Zadra, 127, bilj. 101.

mu je i činjenica što nastavak ceste od Bistue Nova do Stanecli i Argertarije nije mogao ići tako duboko u unutrašnjost zemlje. Slično mišljenje ranije je zastupao i I. Kujundžić, a prihvatio ga je i G. Alföldy¹².

Prema Pašalićevom shvatanju za lociranje Bistue Nova u Mošunj, a ne u Zenicu, govori i natpis *Elia Justa dec. mun. Bist ...* iz Fazlića, iako, po Pašaliću, stvarna udaljenost od Varvare, gdje i Pašalić locira

Slika 11.

Nadgrobnii natpis T. Elija Justa, dekuriona municipija Bist... iz Fazlića, nedaleko Travnika. (CIL III 12761) (Foto Ranko Rosić)

Bistue Vetus, do Zenice iznosi upravo onoliko koliko je tradirano na Tabuli, tj. oko 67 km. Pri tome Pašalić trasu ceste na dionici Varvara — Zenica vodi planinskim područjem iz Varvare u Gornji Vakuf preko Paloča, a zatim dolinom Bistrice na Vitez i Zenicu¹³.

¹² Pašalić, *Naselja*, 47 i d. I. Kujundžić, *Vrhbosna* 1933, 255 VAHD, 1925, 75. G. Alföldy, *Bevölkerung*, 156.

¹³ Novi prilozi poznavanju rimskih cesta u BiH, *GZM*, 1953, 277—287.

Slika 12.
Municipalni natpis sa formulom *mun. Bis* iz Zenice (CIL III 12765)
(Foto Ranko Rosić)

Ni Pašalićevi dokazi protiv lokalizacije Bistue Nova u Zenici i za njeno lociranje u Mošunj na Travničkom polju nisu dovoljno ubjedljivi jer se ne zasnivaju na realnim, u prvom redu epigrafskim i hodološkim dokazima; prvo zato što nije uzeo u obzir sav odgovarajući epigrafski materijal, a drugo stoga što komunikaciju vodi pravcem kojim, s obzirom na podatke Tabule, nije mogla ići.

Za lociranje municipija Bist(uensium) odlučna je činjenica upravo to što se natpisi sa imenom ovog municipija, osim u Zenici i Fazlićima, javljaju još i u Varvari, u Gornjoj Rami. I ovdje su također u ruševinama kasnoantičke bazilike nađeni natpisi koji spominju magistrate nama već

Slika 13.

Nadgrobní titulus T. Flavija Licinija, dekuriona i duovira (municipija) Bist... iz Varvare (Foto Ranko Rosić)

dobro poznatog municipija BIST(...), što ovog puta Patsch restituira *mun(icipii) Bist(uensis)*: 1) *T] Fl(avio [Li]cinio de[c(urioni) (duo)]vir(o) Bist(uensis)* itd., odnosno 2) *T. F[l(avio) Liciniano dec(urioni) mun(icipii) Bist(uensis)](duo)vir(o)* [... itd. i 3) *T. Fl(avius) [...] dec(urio) m[un(icipi) Bist(uensis)]*, *(duo)vi[r...]*¹⁴. Na natpisima se, dakle, spominju dekurioni

¹⁴ GZM 1906, 151—160, br. 1, 2 i 3 = WM XI, 107—108, No. 1, 2 i 3, sl. 2, 3 i 4: — 1. *T.] Fl(avio) [Li]cinio / de[c(urioni) (duo)]vir(o) Bist(uensis) / Fla]vii / Licin]ianus /⁵ et...]nianus / pa]tri. 2. *D(is) M(anibus) / T F[l(avio)]**

i duumviri, a svi oni, što je za naše pitanje posebno značajno, nose gentilno ime *Flavius*, kao i magistrati sa spomenika u Zenici. Od svih dosad poznatih dekuriona i duumvira *mun. Bist(...)*, jedino dekurion iz Fazlića nije Flavijevac, nego Elijevac.

Varvara je dakle treće mjesto u kojem nailazimo na spomenike magistrata ovog istog municipija. Taj problem je Patsch pokušao riješiti tako što je u Varvaru locirao putnu stanicu *Bistue Vetus* (*Bistue betus*, Ravenat, IV, 211, 15), a u Zenicu *Bistue Nova*, čemu se ne protivi samo *Tabula* nego i epigrafski spomenici o kojima je riječ, na kojima se u grafiji ne pravi nikakva razlika između dviju *Bistua*, iz čega izlazi logičan zaključak da je postojao samo jedan municipij toga imena, a ne dva kako je pretpostavljao Patsch. Šta više, ove dvije *Bistue* nisu ni morale pripadati jednom i istom municipalnom području, iako je, čini mi se, očito da je *Bistue Nova* nešto mlađa ktizma grada-majke *Bistue Vetus*. Osim toga, kako ćemo vidjeti, *Bistue Vetus* ne može se lokalizirati u Varvaru, koja je vjerojatno bila arondirana teritoriju municipija *Bist...*, a taj je — sva je prilika — identičan sa putnom stanicom *Bistue Nova*. Toga je bio očito svjestan i Patsch. Objavljujući naime natpise iz Varvare, Patsch je i sam primijetio da Varvara «... mora ili da označuje mjesto drugog *Bistue* ili *barem da leži u njegovom opsegu* (podvukao I. B.), jer se ne može uzeti — kaže dalje Patsch — da su oni mnogi dostojanstvenici grada stanovali izvan granica općine¹⁵. I Patsch podvlači da je za oba grada zajedničko što se među njihovim građanima, osobito među magistratima, ističu *Flavii*, pa zaključuje da su oba grada morala dobiti građansko pravo od *Vespaziana* ili jednog od njegovih sinova, u isto vrijeme kad i *Doclea*¹⁶. Patschevo mišljenje općenito je u nauci usvojeno, a napose ono o postojanju dva municipija *Bist...*, od kojih bi *Bistue Nova* bio u Zenici, a *Bistue Vetus* u Varvari, što je i sam Patsch iskazao alternativno.

Vidjeli smo da je sa epigrafskog aspekta odlučno to što u grafiji imena municipija *Bist...* nema nikakve razlike između spomenika iz Zenice, Fazlića i Varvare, na svima dolazi ista formula: *M. BIS[T...]* a to je najjači dokaz da se u stvari radi samo o jednom municipiju, odnosno o jedinstvenom municipalnom teritoriju, koji je bio administriran iz jednog centra, a to je svakako bila *Bistue Nova*.

To će se najbolje uočiti iz uporednog pregleda svih formula sa oznakom *MVN. BIS[T...]*:

CIL III 12761

CIL III 12765

CIL III 12766 i 12762

GZM, 1906, 153, sl. 2 = WM XI, 107

GZM, 1906, 154, sl. 3 = WM, XI, 107

GZM, 1906, 154, sl. 4 = WM, XI, 108

DC M BIST, iz Fazlića

DEC MVN BIS[T...], iz Zenice

II V[...]IST, iz Zenice

DE[...]VIR(o) BIST, iz Varvare

DEC. MVN. BIS[T...], iz Varvare

DEC M[... BIST] II VI[R...],
iz Varvare

Liciniano / dec(urioni) mun(icipii) / Bis[t(uensis)] (duo)vir(o) [...]¹⁵ defu[n-cto / an(norum) [... 3. D(is) M(anibus) / Ael(iae) Proc[u?] / Uae [mat(ri)] / T. Fl(avius) [...]¹⁵ dec(urio) m(un)icipii) Bist(uensis) / (duo)vir..... Sva tri natpisa teško su oštećena i publicirana samo u crtežu.

¹⁵ GZM, 1906, 156.

¹⁶ Nav. mj.

Kao što se vidi iz gornjeg pregleda, sve su formule — kada se rekonstruiraju — jednake: *dec(urioni) mun(icipi) Bist.* . . ., odnosno (*duo*)-*vir(o) mun(icipi) Bist.* . . . Kada bi se radilo o dva municipaliteta, morala bi postojati neka razlika i u njihovoj epigrafskoj formuli, kakvu npr. pravi i Tabula kada je riječ o putnim stanicama: *Bistue Vetus* i *Bistue Nova*. S pravom bismo očekivali dvočlane nazive opozicijskog tipa: stari — novi, mali — veliki, donji — gornji, ili slično, kakve susrećemo i danas u svim zemljama.

Činjenica što se imena dekuriona i duumvira jednog municipija nalaze na više mjesta ne predstavlja ništa novo. Dovoljno je, naime, poznato da su duumviri, a pogotovo dekurioni, živjeli obično na svojim posjedima razbacanim bliže ili dalje od centra municipija. To vidimo i u našem slučaju. Natpisi sa imenima magistrata municipija *Bist.* . . . javljaju se iz tri različita mjesta, koja su prilično udaljena jedan od drugoga, a to još jednom potvrđuje činjenicu da magistrati nisu uvijek živjeli u središtu municipija. Tako se npr. magistratski natpisi sa imenima dekuriona i duumvira sa područja *mun. Salvium* (Halapić na Glamočkom polju) javljaju u šest mjesta na Livanjskom i Glamočkom polju¹⁷. Magistrati municipija *Malvesiatium* sa Drine poznati su iz osam, često vrlo udaljenih, mjesta¹⁸. I nadgrobni spomenik Publija Aplija, dekuriona *municipii Dilunti* (Stolac), nađen je podalje od Stoca, u Trebimlji, malom mjestu južno od Popova polja¹⁹. I dekurionski natpisi sa Duvanjskog polja, koje je graničilo sa teritorijem *mun. Bist.* . . ., potiču iz četiri mjesta (Stipanići, Mokronoge, Prisoje i Šujica)²⁰. Sličnih primjera moglo bi se navesti mnogo ne samo iz provincije Dalmacije nego i ostalih pokrajina Carstva. Ni dekurioni ni duumviri nisu bili stalni službenici. Kao zemljišni veleposjednici, oni su u *ordo decurionum* zastupali područje koje je u administrativnom pogledu pripadalo određenom municipiju. Sve što važi za dekurione, vrijedi i za duumvire, koji su se i birali iz redova dekuriona. Čim bi završili svoju jednogodišnju službu, vraćali su se, kao i dekurioni, na svoje posjede (*villae*). Ponekad bi odselili i u udaljenije krajeve i tamo živjeli kao privatni ljudi, ili su, kao P. Aelius Rastorianus, službovali kao državni činovnici po raznim mjestima (CIL III 8783).

Stoga se ne može prihvatiti Patschevo mišljenje po kojem bi gotovo u svakom mjestu u kojem je nađen neki dekurionski natpis ujedno bilo i sjedište municipija. Na taj je način samo na Livanjskom polju Patsch našao ništa manje nego tri municipija: u Lipi, Gubinu i Grkovicima²¹, a po toj istoj logici morali bi postojati municipiji i u Vašarovinama i Bastasima, gdje su također nađeni dekurionski natpisi poslije Patscha.

I u slučaju municipija *Bist*(. . .), iako se spomenici javljaju na tri strane, radi se o jedinstvenom municipalnom području koje je — po svoj

¹⁷ I. Bojanovski, *Pelva i Salviae, Adriatica*, 515—518.

¹⁸ I. Bojanovski, *Municipium Malvesiatium, Arheološki radovi i rasprave VI, Zagreb, 1968*, 241—262.

¹⁹ Sergejevski, *GZM, 1935*, 17.

²⁰ Stipanići — Patsch, *GZM, 1895*, 285. Mokronoge — Sergejevski, *GZM, 1957*, 109. Šuica — Patsch, *GZM 1902*, 7. Prisoje — Bojanovski, *Nova epigrafska potvrda Delminiuma sa Duvanjskog polja, GZM, 1970*, 5—18.

²¹ *Municipium Salvium, GZM, 1906*, 161—167.

prilici — obuhvatilo sva tri navedena mjesta sa magistratskim natpisima (Zenica, Fazlići i Varvara)²².

Iz rasporeda natpisa sa formulom municipija *Bist*(...) mora se, dakle, zaključiti da je njegov municipalni teritorij zahvaćao širu regiju između Zenice i Gornje Rame, a to je za unutrašnjost provincije Dalmacije, rekli bismo, gotovo tipično. Za razliku od primorja koje je bilo jače urbanizirano, i u kojem je postojao veći broj municipija i kolonija, sa užim administrativnim područjem, npr. Liburnija, u kojoj je veliki broj municipija uživao *ius Latinum*, u planinskoj unutrašnjosti zemlje, koja je i pod rimskom upravom ostala područje ekstenzivnog stočarenja, sa manjim naseljima, pretežno ruralnog karaktera, i sa poljoprivrednim zasjecima (*villae rusticae*), kao centrima poljoprivredno-stočarskih gospodarstava, municipalni teritorij je često zauzimao široku oblast²⁴.

Možda bismo smjeli naslućivati da se teritorij municipija BIST... podudara sa sjeverozapadnim dijelom plemenske oblasti Dezitijata (*Daesitiates*).

Da je oblast municipija *Bist*(...) bila prostranija nego što se to obično smatralo, između ostalog pokazuje i zahtjev Andrije, biskupa *ecclesiae bestoensis* na drugom salonitanskom koncilu (5. maja 533), da se od njegove teritorijalno prevelike biskupije odvoji dio »... a loco Capela et Arena usque ad has urbes basilicasque, quae in mea patronicia (parochia?) continentur, ad proponendum iisdem locum faciatur episcopum pertinere«, kako bi se mogao bolje starati »de sacerdotibus plebeque commissa...«²⁴. Jurisdikcija *ecclesiae bestoensis* vjerojatno se poklapala sa područjem municipija *Bist*(...), iako nije isključeno da je područje njene jurisdikcije moglo biti i šire, pod pretpostavkom da se u administrativnom pogledu nije ništa bitno izmijenilo do u kasnu antiku.

Da je područje municipija *Bist*(...) doista bilo prostrano, vidi se po nalazištu natpisa na kojima se sačuvalo ime ove gradske civitas. Naime, osim Zenice i područja oko Travnika, municipiju je morala pripadati i oblast koja leži između Zenice i Travnika s jedne a Varvare s druge strane, a to je čitavo Bugojansko polje sa značajnim antičkim i kasnoantičkim naseljima na mjestu današnjeg Bugojna i Gornjeg Vakufa. Upravo iz Bugojna potiče još jedna epigrafska potvrda našeg municipija, vrlo značajna za topografska ispitivanja. To je tegula sa žigom *Bistues*, nađena u Bugojnu uz obalu Poričnice, gdje se i u antici nalazilo prostrano naselje²⁵. Ovaj nalaz je vredniji utoliko što Bugojno leži otprilike u centralnom položaju presumtivnog municipalnog teritorija municipija *Bist*. Prema tome ovom bi municipiju u administrativnom pogledu, osim područja Zenice i Travnika, pripadala i dolina gornjeg Vrbasa, a vjerojatno i Gornja Rama sa Varvarom, koja je — kako je pokazao Pašalić — sa Gornjim Vakufom bila povezana jednom komunikacijom preko Paloča²⁶, a vjero-

²² S obzirom na geografski položaj Varvare, moglo bi se — možda — pomišljati na izdvajanje ovog mjesta iz sastava *mun. Bist*... i na njeno uključivanje u nepoznati municipij (?) u dolini Rame ili srednje Neretve. Međutim, dok se za to ne dobije epigrafsko svjedočanstvo, zasad poznati (epigrafski) dokumenti govore u prilog atribuiranja Varvare municipiju *Bist*...

²³ V. o tome moju raspravu *Mun. Malvesiatium*, cit. u bilj. 18.

²⁴ V. bilj. 11.

²⁵ J. Petrović, Crkvena kod Bugojna, GZM, 1960—1961, 230 sl. 1. E. Pašalić, Antički tragovi iz okoline Bugojna i Gornjeg Vakufa, GZM, 1953, 345 i Naselja, 40.

²⁶ GZM 1953, 278

jatno i preko Makljena. Da li je u opseg ovog municipija ulazio Kupres, ili je bio vezan sa duvanjskim područjem, zasad se ne može ništa određeno reći, jer nedostaju epigrafska svjedočanstva.

Za teritorijalni integritet tako definiranog municipija *Bist*(...), koji se negdje od Vranduka na sjeveru protezao do Rame na jugu — zahvatajući rudonosna područja Rame, Vrbasa, Lašve i jednog dijela srednje Bosne, osim već navedenih municipalnih natpisa, govore i dosta brojni *Flavii* na, inače, jako reduciranom epigrafskom materijalu iz Zenice (CIL III 12763, 12765), Malog Mošunja (Patsch, GZM, 1893, 701: *D. M. Flavio Aprioni marito*...), Travnika (Patsch, GZM, 1910, 207 = WM XII 166: *M(arco?) Flavio*...), Turbeta (Serg., Spom. 88, 12: *D. M. Flavio Nepoti*...) i Varvare (Patsch, GZM, 1906, 151—158 = WM XI, 105—112). Nešto češću pojavu Flavijevaca imamo još na Drini i Limu, vjerovatno u vezi sa uticajem Sirmiuma (koji je gradsko pravo dobio od Flavijevaca), na dolinu Drine i njenih pritoka.

Uz gentile *Flavii* na našem području najčešći su *Aurelii*, također peregrini, koji su rimsko građansko pravo stekli tek sa Karakalinom konstitucijom (*Constitutio Antoniniana*) iz 212. godine, ali sudeći po prenomenu *T(itus)*, jedan dio Aurelijevaca dobio je građansko pravo već za Marka Aurelija²⁷. Na našem području, kao i na susjednom oko Sarajeva (*Aquae S...*) i na Drini oko Rogatice (*colonia Ris...?*), dosta su česti i *Ulpii*, za koje je Sergejevski smatrao da su možda veterani²⁸. S obzirom da je Trajan autonomno gradsko pravo dao vrlo malom broju općina, pojavu Ulpijevaca u srednjobosanskom rudonosnom području najvjerojatnije treba povezati uz Trajanovu djelatnost na organizaciji i eksploataciji rudarstva, a s tim je u vezi i kovanje Trajanovog novca sa legendom *Metalli Ulpiani Delmatici na reversu*²⁹. Na presumtivnom području mun. Bistuumium Ulpii su relativno česti i njihove natpise susrećemo u Vitezu (Patsch, GZM, 1895, 292, sl. 14), Malom Mošunju (Patsch, GZM, 1893, 701, br. 1), Zenici (Sergejevski, GZM, 1932, 38) i Proslapu (C. III 13232), a od susjednih mjesta u Otinovcima (Patsch, GZM, 1895, 287), Brezi (Sergejevski, Spomenik 93, str. 9, br. 10) itd. Susreću se još i u zapadnoj Bosni: Šipovo (C. III 13273), Blagaj—Japra (Sergejevski, GZM, 1939, 12, br. 2, sl. 3), Krnjeuša (C. III 14973 i 14974) i u Cikotama (Sergejevski, GZM, 1957, 119, br. 9, sl. 3), uglavnom u rudarskim revirima.

Sa Bugojanskog polja imamo vrlo malo epigrafskog materijala. Ta je regija u epigrafskom smislu ostala prava *terra incognita*. Razlozi toj pojavi mogu biti različiti: to može biti posljedica stoljetnog uništavanja spomenika i njihovog korištenja za nove gradnje (npr. srednjovjekovne gradove, džamije, crkve, nadgrobne spomenike itd, a u novije doba i za izgradnju cesta), ali je vrlo vjerovatno da je to u stvari posljedica aluvijalnih nanosa koji su zatrpali ostatke starih naselja i cesta³⁰.

Iz Bugojna potiče samo jedan epigrafski spomenik, ali neobično važan upravo za naša topografska ispitivanja: to je spomenuta tegula sa

²⁷ Cf. CIL III 12765 = Sergejevski, GZM, 1932, 40: *T. Fl(avio) T. f. Lucio dec. mun. Bis[t(uensis)]...*, iz II st.

²⁸ Razvitalk, 1936, p. 244.

²⁹ Evans, AR, III, 10. Cohen. br. 183. H. Mattingly, BMC III 235.

³⁰ Sondiranje u Podrašnici (Podrašničko polje) npr. pokazalo je da debljina aluvijalnog nanosa iznosi 1,60 m, a tek ispod tog relativno debelog sloja — pokrivača leži kulturni sloj.

Slika 14.
Opeka sa žigom Bistues iz Bugojna (Foto Ranko Rosić)

žigom figline Bistues, koja — po svoj prilici — potiče iz rimske oficine u samom Bugojnu, koja je izgleda radila na mjestu današnje ciglane³¹. Zasad je to i jedini pisani spomenik sa Skopljanskog polja koji bi mogao poslužiti za eventualno određivanje rimske aglomeracije u Čipuljiću (Bugojno) i za njen odnos prema Zenici, Mošunju i Varvari.

Sa topografskog aspekta značajan je i jako oštećeni nadgrobni natpis Aurelija Tirona iz Gornjeg Vakufa, koji je objavio Petrović, prema čitanju Abramića³². Ako je moja revizija ovog natpisa ispravna, Aurelije Tiron bio je *adlectus in ordine decurionum*. Time bismo dobili još jedan municipalni natpis sa presumptivnog teritorija ovog municipija, ali bez navoda imena samog municipija. Natpis u Abramićevom čitanju glasi:

Dis Manibus / Caio AURElio / TIRONI mi /LITI-DE fun /^s STD
PEt / DE Minucia valen / TINA SOCero / CARISSIMO / POSUIT
BEne / ¹⁰ ME, dolje u ligaturi.

Ako se i isključi očita štamparska greška u r. 5, natpis nije tačno interpretiran, što se vidi i iz ograde samog autora koji naglašava da »konačno čitanje odlaže za docnije, u pomanjkanju komparativne građe«³³. Stoga predlažem slijedeću rekonstrukciju ovog teško oštećenog natpisa:

D(is) [M(anibus)] / Aur(elio) / Tironi [...?]leti (?) de[c(urioni) ad-
le-]^scto per[pet(uo)] / def(uncto) an(norum) L [Rec?] / tina so[c(e-
ro)] / caris(s)imo / posuit be-¹⁰neme(renti).

U 4. r. moglo bi možda stajati i *decurionatu functo*.

Ostaci antičkih naselja na Bugojanskom polju (Bugojno, Kopčić, Vesela, Podgrađe, Sarajvilić, Kutli, Vrse, Bistrica, Gornji Vakuf i dr.) jako su devastirani ili zatrpani aluvijalnim nanosima³⁴. Antičko naselje na Grudinama u Čipuljiću (Bugojno), koje je poznao već Radimsky³⁵, služilo je, u svoje vrijeme, kao majdan za gradnju ceste Bugojno—Kupres i velike franjevačke crkve u Bugojnu³⁶. Najviše toga bit će da je propalo u tursko doba, kada se na mjestu Bugojna (koje je sudeći po velikoj srednjovjekovnoj nekropoli na Crkvini u Čipuljiću i u srednjem vijeku bilo značajan centar) počela razvijati kasaba sa čaršijom i raznim građevinama. Neistražene supstrukcije rimskog naselja prostiru se na relativno velikom prostoru uz obalu Poričnice. Naselje, smješteno na važnoj raskrsnici putova, s obzirom na pitomost i bogatstvo kraja, moralo je, imati veći značaj i u antici, kao što ga je imalo i u prehistorijsko doba³⁷.

³¹ Petrović, n. dj, p. 230, sl. 1. Pašalić, GZM, 1953, 345 i Naselja, 40.

³² GZM, 1960—61, 233, sl. 4.

³³ N. dj, p. 234.

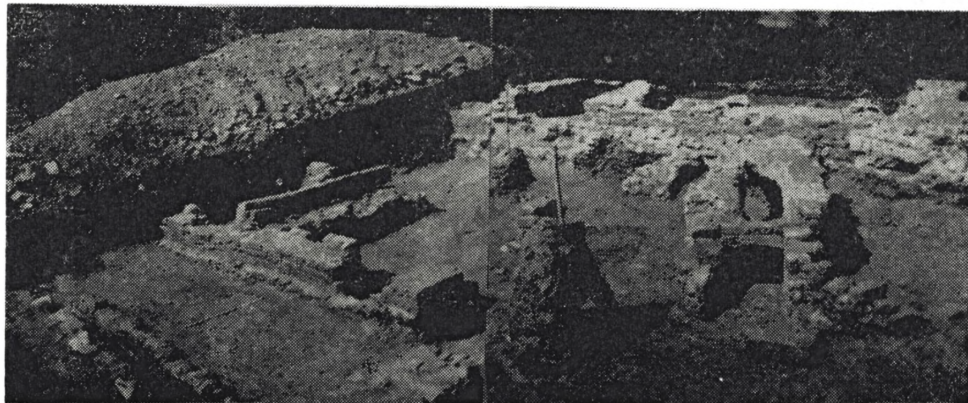
³⁴ O nalazima sa Skopljanskog polja, v. K. Patsch, GZM, 1895, 573; GZM, 1897, 511. E. Pašalić, GZM, 1953, 345 i Naselja, 40. J. Petrović, GZM, 1958, 267 i GZM, 1960—61, 229. V. Paškvalin, AP, 1966, 146 i 1969, 161. I. Bojanovski, AP 1963, 122. Cf. O. Blau, Reisen, 155 — depo od preko 500 srebrnih rimskih novaca (Constantinus?) u Vrsama.

³⁵ GZM, 1895, 583.

³⁶ Petrović, GZM, 1960—61, 230.

³⁷ B. Čović, Uvod u stratigrafiju i hronologiju praistorijskih gradina u Bosni, Pod kod Bugojna, GZM, 1965, p. 48—65; isti, Die Inschrift von Bugojno und ihre Chronologie, Al, V, 25—32. — U starijoj literaturi gradina Pod je poznata pod imenom Ostarina.

Ali ono što ne rješavaju epigrafska svjedočanstva, možda bi mogli objasniti ili indicirati arheološki nalazi, u prvom redu oni iz Čipuljića (Bugojno), gdje je u nekoliko proteklih godina otkopana starokršćanska bazilika (geminata?) monumentalnih razmjera, sa memorijom i sa nizom zanimljivih fragmenata starokršćanske dekorativne plastike (plutei sa ribama, tranzene, stupovi i dr.). Bazilika je u svom dugom trajanju od ne-

Slika 15.

Ostaci starokršćanske bazilike u Bugojnu (V—VI st.)

koliko stoljeća prošla kroz više faza, a služila je prostranom naselju uz obale Poričnice, koje možemo — po nalazu novca — datirati od II do VI st.³⁸.

Posebno je potrebno istaći neobično bogate tragove antičkog rudarstva (zlatu i željezo) po cijelom polju, u prvom redu oko Gornjeg Vakufa. Bilo bi suvišno da o tome problemu koji je svestrano obrađen raspravljamo, pa ću se zadovoljiti da navedem bogatu literaturu iz pera geologa i arheologa³⁹. Jedna od najvećih metalurških officina bila je svakako i ona na Grebinama u Vrsama iznad Gornjeg Vakufa, gdje sam, osim bogatih tragova talioničarske djelatnosti, otkrio i 10 starih majdana (p u t e i) na lok. Rupe, poredanih u ravnoj liniji, gdje je u III i IV st. djelovao jedan veći metalurški pogon (*officina ferraria*)⁴⁰.

Rudno bogatstvo i njegov centralni položaj daju Bugojanskom polju posebni značaj upravo u raspravi o pitanju ubicacije Bistue Nova. U diskusiji oko problema lociranja *mun. Bist...* čini mi se, da je veliki manjak upravo to što se na cijelom području, koje sam opisao, nije našao nijedan beneficijarski natpis koji bi pružio indicaciju gdje bi trebalo tražiti ovaj municipij. Stoga, s obzirom da zasad nemamo naučno rele-

³⁸ V. Paškvalin, AP, 1966, 146 i AP 1969, 161. 1970, 131. Isti. Prilog datiranju ranokršćanskih bazilika BiH, *Adriatica*, 672. T. I, sl. 1 i 3.

³⁹ B. Walter, Beitrag zur Kenntniss der Erzlagerstätten Bosniens, sammt geologischer Erzlagerstättenkarte, Sarajevo, 1887. H. B. Foullon, Über Goldgewinnungstätten der Alten in Bosnien, *Jahrb. der k. k. geol. Reichsanstalt*, 1892, Band 42. A. Rücker, Einiges über das Goldvorkommen in Bosnien, Wien, 1896. A. Hoffer, Zlato i rude u travničkom kotaru, *GZM*, 1897, 411. F. Katzer, Geologija Bosne i Hercegovine, Sarajevo 1926. E. Pašalić, O antičkom rudarstvu u BiH, *GZM*, 1954, 47; isti, *Naselja*, 41 i 91.

⁴⁰ I. Bojanovski, AP, 1963, 122 i N. st. 1967, 191. Cf. Blau, *Reisen*, 155.

vantnog epigrafskog dokaza za ubiciranje Bistue Nova = mun. Bist. . . , ovaj ću problem rezimirati na slijedeći način:

1. Upravno sjedište *mun. Bist. . .*, koje je identično sa putnom stanicom Bistue Nova, nije moglo biti u sva tri mjesta u kojima su nađeni natpisi magistrata *mun. Bist. . .* (Fazlići, Zenica, Varvara).

2. Središte municipija nije moralo biti ni u jednom od spomenutih mjesta.

3. Centar municipija mogao je biti i u Bugojnu, iz kojeg inače nemamo dekurijskih natpisa, ali zato imamo tegulu sa žigom *Bistue s.* U prilog tome govorio bi i centralni položaj Bugojna, kao i bogatstvo arheoloških nalaza i prirodnih resursa.

Budući da nema sigurnih epigrafskih svjedočanstava za ubikaciju municipija *Bist. . .*, moramo se poslužiti drugim sredstvima koja nam stoje na raspolaganju, u prvom redu hodološkim i općenito arheološkim istraživanjima. Ako naime na terenu utvrdimo pravac ceste, sa ostacima naselja uz nju, ona će nas sama dovesti i do rješenja problema Bistue Nova. To će biti predmet našeg daljnjeg ispitivanja.

B) CESTA SALONA — ARGENTARIA

1. Historijat problema

Istraživanjem trase i topografije ove magistralne ceste, koja je povezivala Salonu sa rudarskim revirima centralne Bosne, bavio se veći broj stručnjaka. U pomanjkanju epigrafskih svjedočanstava istraživači su uglavnom bili upućeni na kombinacije i pretpostavke bazirane na manjem ili većem broju utvrđenih rimskih lokaliteta. Stoga je svaki od istraživača vodio cestu drugim pravcem, pa je tako došlo do sasvim različitih ubikacija pojedinih stanica koje na ovoj komunikaciji navodi *Tabula Peutingeriana*.

Mi ćemo se ovdje ukratko osvrnuti, kronološkim redom, na pokušaje koji su naišli na veći ili manji odjek u toku rješavanja ovog problema.

Rekonstrukciju trase ove ceste prvi je dao J. Alačević. On je vodi preko Kraljičina nasipa u Buškom blatu, koji je u stvari prirodna tvorevina diluvijalnog postanja, a odatle na Livno (*Ad Libros*) — Borovu glavu (*In monte Bulsinio*) — Bužanin grad — Šuica (*Bistue Vetus*)¹.

H. Cons nije ispitivao topografiju Dalmacije, nego se uglavnom poveo za Alačevićem i drugima².

W. Tomaschek je u nekim pitanjima pokazao mnogo oštroumnosti, iako je radio kabinetski, na osnovu oskudnih pisanih izvora, kao i većina starijih istraživača. On ovu cestu vodi iz Trilja (*Tilurium*), nešto sjevernije od Aržanog, preko Buškog blata na Vidoše (*Ad Libros*) u Livanjskom polju. Od Vidoša je cesta po Tomascheku išla preko legendarnog Bužanin-grada (*In monte Bulsinio*) do Eminovog Sela (*Bistue Vetus*) na sjevernom rubu Duvanjskog polja. Ne fiksirajući trasu ceste na

¹ J. Alačević, BD, 1878, p. 54 i d. Alačević se pri tome poziva na O. Blau-a, Monatsberichte der Berliner Akademie der Wissenschaften, juli 1870, p. 619, odn. Reisen, Berlin, 1877, p. 42, 155, 159 i 161.

² H. Cons, Dalmatie, 236 i d. Cons preporuča lokacije: Ad Matricem — Nevesinje, Bistue N. — Foča itd.

terenu, vodi je dalje preko Vukovskog polja na Gornji Vakuf (*Ad Matricem*), Fojnicu (*Bistue Nova*) i Sarajevsko polje (*Stanecli*)³.

Slabost Tomashekove metode je u tome što se ne obazire na udaljenosti Tabule i što trasu, ne poznavajući terena, često vodi preko teškog i nepristupačnog planinskog područja (Tušnica, Raduša i Vranica), terenom kojim cesta prvog reda nije mogla ići. Ipak osnovna zamjerka, koju je već Hoernes uputio Tomasheku, sastoji se u tome što Tomascihek ne uzima u obzir tragove rimskih cesta sačuvanih na terenu. Njegova rekonstrukcija ove i drugih cesta u Bosni, Crnoj Gori i susjednim oblastima više je plod kabinetskih kombinacija i pisanih podataka iz izvora nego terenskih faktora⁴.

M. Hoernes je, i pored primjedbe kojom je popratio pojavu Tomashekova djela, upao u istu pogrešku⁵. Polazeći od tada još nedovoljnog poznavanja antičkih aglomeracija na tlu današnje Bosne, Hoernes locira Bistue Nova čak u Rogaticu ili Goražde, a Ad Matricem identificira sa srednjovjekovnom Vrhbosnom i locira u izvorišno područje Bosne. Bistue Vetus mu je u Fojnici, a stanica In monte Bulsinio na Raduši planini, dok Argentariju lokalizira u rudonosno područje Kopaonika u Srbiji⁶.

Kada mu ne odgovaraju podaci Tabule, Hoernes ih odbacuje, jer ne može da izmiri disparitet između Tabule i stvarnih udaljenosti na terenu. Stoga i ne vodi računa o distancama Tabule, te smatra da je bolje i ne koristiti se njenim podacima⁷.

Negdje u isto doba ovim se problemom bavio i A. Evans. On je prvi komunikaciju Salona—Argentaria izjednačio sa cestom salonitanskog natpisa, od Salone do dezitijatskog utvrđenja (*a Salonis ad Hedum castellum Daesitiatum*). I Evans ovu cestu vodi do Trilja na Cetini, ali je odatle »trasira« u unutrašnjost preko Prologa (!), gdje je tragove jedne rimske ceste ispitao inženjer Moiza. U Vidošima mu je, kao i Hoernesu, stanica Ad Libros, a »Bužanin« je stanica In monte Bulsinio. »Od toga mjesta, kaže Evans, tok je ceste nesiguran«, pa pitanje njenog daljnjeg toka rješava alternativno: ili je cesta pravila zaokret prema sjeveru ili je išla lakšim putem kroz dolinu Neretve »koja je u svim historijskim vremenima bila glavna komunikacija između unutrašnjih krajeva, koje sada sačinjava Bosna, i Jadranskog priobalnog područja«⁸.

Koliko je Evans branio autentičnost Tabule kada se radilo o cesti Salona—Narona—Scodra, kad je u pitanju ova komunikacija smatra »da se nedostatak na Tabuli mora upotpuniti bilo imenima ili miljama ranijih stanica«⁹. Stoga Evansova topografija mnogo podsjeća na Hoernesovu, s kojim je i inače sarađivao: Bistue Nova u blizini Rogatice, Ad Matricem »blizu izvora Bosne«, dok Bistue Vetus traži »oko Konjica u gornjoj Neretvi«. U skladu sa iznesenim, Evans je na karti (Pl. I) šematski ozna-

³ Topographie, p. 497—528 i 545—567, odl. 8: Die grosse Strasse von Salona in die Mitte der Bosna, p. 518—523.

⁴ M. Hoernes, Römische Strassen und Orte im heutigen Bosnien, Alterthümer der Hercegovina (II), Wien, 1882, p. 130—150. V. bilj. 41 u Uvodu.

⁵ N. dj., 136—143 (Die grosse Strasse von Salona nach Argentaria).

⁶ Hoernes je nešto konkretniji kada opisuje svoj put preko Šuice i Borove glave u Livno, ali ni na tom putu ne nalazi antičkih tragova, Wanderungen, p. 284. Usp. str. 328.

⁷ Strassen, p. 138.

⁸ AR III, p. 15.

⁹ Ibidem.

čio oba moguća pravca ove komunikacije, od kojih sjeverni vodi do Otinovaca na Kupresu, a južni do pred Ramu. Argentarija mu je »negdje na gornjoj Drini prema granici Mezije i Dalmacije«¹⁰.

Do takvih rezultata Evans je došao zato što je ovu cestu, kao i Patsch i Pašalić, povezao sa mineralnim bogatstvom kontinentalne Dalmacije, pa mu je ova komunikacija povezivala ne samo »... dalmatinski glavni grad sa glavnim rudarskim centrima u unutrašnjosti nego i sa čitavim rimskim svijetom«¹¹.

Tek je pojava Ballifova djela označila jedan sasvim novi pristup problemu istraživanja rimskih cesta u unutrašnjosti provincije Dalmacije. Ph. Ballif se ne upušta u teoretske kombinacije, nego, na osnovu autopsije, opisuje tragove cesta na terenu. Ballif u 6. odjeljku svog poznatog djela cestu Salona—Argentaria vodi do Trilja, a odatle preko Gornje Tijarice, Brekala i Bukove Gore na Privalu i Duvanjsko polje¹².

Iako je Ballifu bila poznata rimska cesta od Mokronoga do Šuice, gdje je locirao Bistue Vetus, i na karti označena kao sigurna, on je trasu naše ceste bez razloga skrenuo, odmah iza Mokronoga, preko Pakline planine na Ravanjsko i Vukovsko polje, a odatle preko Raduše u dolinu Vrbasa kod Gornjeg Vakufa i dalje preko Vranice u Fojnicu. U Gornji Vakuf locira Ad Matricem, a u Fojnicu Bistue Nova. Dionica ceste od Mokronoga na Duvanjskom polju do Fojnice označena je na priloženoj karti kao nesigurna¹³.

Vrlo značajan prilog ispitivanju ceste Salona—Argentaria dao je V. R a d i m s k y, koji je u Djevojačkom ponoru, na rubu Buškog blata, u Renićima pronašao pet epigrafskih miljokaza, koji su definitivno potvrdili ispravnost Ballifove trase¹⁴.

Ovom se cestom pozabavio i A. B a u e r, koji smatra da mor. *Bulsinius* valja identificirati ili sa prijevojem Aržano ili sa nekim sjeveroistočnim sedlom na Tušnici, kako je već predlagao i Kiepert (CIL III, 2. karta), ali time nije ništa doprinio rješavanju trase ove komunikacije¹⁵.

Dobar prilog poznavanja ceste dao je F. B u l i ć, koji je vodi pravcem: Klis—Grlo (Kočinje brdo)—Dugopolje—Doca— ispod Kurtovih kuća — preko Rudina—Mala Stupa—Dicmo—Vojnić—Gardun—Trilj—Čačvina—Tijarice—Kamensko—Buško blato¹⁶. Bulić je tragove ove ceste opisao *in natura*.

U nastojanju da i hodološkim razlozima podupre ubikaciju Bistue Vetus u Varvari, K. P a t s c h je pretpostavio da je Tabula netačna i najprije izrazio mišljenje da je stanica Ad Libros mogla biti u Letki na Duvanjskom polju, a stanica In monte Bulsinio na vrhu Ljubuše, a Bistue Vetus¹⁷ u podnožju Ljubuše u gornjoj Rami. Kasnije se Patsch na-

¹⁰ N. dj., p. 5 i 12, bilj. c. i str. 14.

¹¹ Ibidem, p. 6. — Htio bih podvući da je Evansov opis rudarstva u unutrašnjosti antičke Dalmacije, raden prema antičkim izvorima, još i danas — iako je pisan prije 90 godina — jedan od najiscrpnijih i u isto vrijeme najsažetijih (AR III, 6—14).

¹² Römische Strassen in B. und H., Wien, 1893, 25—27.

¹³ Strassen, na priloženoj karti = karta CIL III iz 1873. g.

¹⁴ GZM, 1894, 312—317 = CIL III 13320—13324.

¹⁵ AEM, 1894, p. 137.

¹⁶ Strade Romane in Dalmazia, BD, 1899, p. 26—28.

¹⁷ GZM, 1906, 158.

kon dopunskih istraživanja odlučio za vezu između *Delminiuma* (Duvno) i *Bistue Vetus* zaobilaznim putem preko Ravanjskog polja¹⁸.

Koristeći rezultate Domaszewskog, koji je izrazio mišljenje da se radi o cesti koja je povezivala srebrene rudnike na srednjoj Drini, oko Domavije, sa Salonom, a ne one u izvorišnom području Vrbasa, i Patsch ovu cestu identificira sa velikom rudarskom cestom koja je povezivala srednjobosanske i podrinjske rudnike sa Salonom. Vodi je iz Varvare (gdje je locirao *Bistue Vetus*) na gornji Vrbaš, a odatle u Zenicu (*Bistue Nova* po Patschu)¹⁹.

Radovi A. Domaszewskog i K. Millera značili su u stvarni korak natrag. Domaszewski u svom sažetom prikazu ovu cestu vodi od Trilja ravno na sjeveroistok, u unutrašnjost Bosne, do Zenice (*Bistue Nova*), a odatle preko Tuzle na Drinu, gdje je povezuje sa komunikacijom Ad Drinum—Sirmium i tako veže sa Argentarijom, čiji je centar Domavia²⁰. K. Miller svoju trasu vodi od Mitrovice preko Zenice (*Bistue Nova*), Travničkog polja (Ad Matricem) i Otinovaca na Kupreškom polju (*Bistue Vetus*) u Vidoše (Ad Libros). Stanecli identificira sa Ilidžom kraj Sarajeva, dok mu je Argentarija u Konjević-Polju na ušću Kravice u Jadar²¹.

Doprinos istraživanju dao je i M. Abramić, koji ovom komunikacijom povezuje Salonu sa Zenicom (*Bistue Nova*), preko Trilja (*Tilurium*) i Duvna (*Delminium*), ali je ne fiksira na terenu²². Abramićeva je zasluga što je objavljivanjem miljokaza iz Velića, nedaleko od Trilja, još jednom potvrdio pravac koji je po kolotečinama već utvrdio Ballif²³. Ovaj miljokaz kao i oni Radimskog u Renićima i na Privali, a Patscha u Duvnu, sigurni su putokazi po kojima se ova cesta može pouzdano slijediti sve do Duvanjskog polja.

Drukčijeg je karaktera rad A. Mayera. Nadovezujući na miljokaze iz Renića, o kojima će biti govora kod opisa ceste, Mayer je, lingvističkom analizom imena stanice *In monte Bulsinio* ukazao da se ime *Bulsinius* sačuvalo u toponimima Bužanin i Buško blato²⁴. Identificirajući naime planinu Tušnicu, iznad Buškog blata, sa *mons Bulsinus*, Mayer je s pravom zaključio da je cesta iz Buškog blata prelazila u Duvanjsko polje preko sedla Privale, jugoistočnog ogranka Tušnice, gdje treba tražiti i putnu stanicu *In monte Bulsinio*. Što se tiče *Bistue Nova*, Mayer je također identificira sa Zenicom (pozivajući se na natpise sa elementom *Bis...* i *Bjist...* sa zeničkih spomenika), a nepodudaranje distanci Tabule sa stvarnim udaljenostima na terenu objašnjava lakunama na Tabuli²⁵.

Posljednji je istraživao ovu cestu E. Pašalić. Ističući teškoće na koje istraživač nailazi kod ove trase, on joj je ovako odredio pravac: Trilj—Aržano—Duvanjsko polje—Ravanjsko polje (gdje se jedan krak odvajao u dolinu Gornje Rame prema Varvari)—Vukovsko polje—Raduša planina—Gornji Vakuf—dolina Bistrice—dolina Lašve, a odatle do Zeni-

¹⁸ WM XI, 112—115. Cf. Pašalić, *Naselja*, 39.

¹⁹ GZM, 1906, 156—58. V. bilj. 1 na str. 156.

²⁰ Die Beneficiarierpösten, i priložena karta.

²¹ Itin. Rom, 471—474.

²² VAHD, 1926—27, 139 i d. Uspor. str. 152.

²³ Ibidem, 141, sl. 3 i 4. Miljokaz je postavljen g. 236, u počast cara Gaja Julija Maksimina. Uspor. Ballif, *Strassen*, 25.

²⁴ A. Mayer, Doprinosi poznavanju rimskih cesta u Dalmaciji, VAHD, 1940, 125—132.

²⁵ Ibidem, 130 i 131.

ce. Cesta je dalje nastavljala prema rudarskom području oko Srebrenice na Drini, gdje se nalazila *Argentaria* (sc. *metalla*). Pašalić je lokalizirao slijedeće stanice kao sigurne: Bistue Vetus u Varvaru, Ad Matricem »kod Gornjeg Vakufa«, Bistue Nova u »Mošunj—Vitez«, a Stanecli »kod Kiseljaka«. Za stanice Ad Libros i In monte Bulsinio smatra da se ne mogu tačno ubicirati jer su između stanica Ad Libros i Bistue Vetus ispuštene neke postaje, pa je zbog toga zbirna vrijednost distanci sa Tabule u odnosu na Pašalićevu trasu (preko Varvare) kraća za punih 33 km. Što su na Tabuli ispale neke stanice, on navodi kao dokaz to što se na njoj ne spominje tako važan centar kao što je Delminium (današnje Duvno)²⁰.

Pašalićeva rekonstrukcija ceste zasniva se uglavnom na Patschevim ubikacijama Bistue Vetus u Varvari i Delminija u Duvnu. Da li s pravom?

Opširnije sam izložio historijat istraživanja ceste Salona—Argentaria, jer trasa ove komunikacije nije ni do danas pouzdano određena, a čitav niz aglomeracija i stanica uz nju ili nije lociran ili je lociran pogrešno.

Ni Pašalić, kao ni drugi arheolozi koji su se ovim pitanjima bavili nakon Patscha, među njima i Abramić, Sergejevski, Petrović i ostali, fascinirani autoritetom Patscha, nisu ni pokušali provjeriti da li su ispravne Patscheve ubikacije Bistue Vetus, Bistue Nova, Delminium i dr. A upravo činjenica što je ova cesta prolazila kroz Duvno, koje je Patsch identificirao sa Delminijem — ovo se mišljenje, moglo bi se reći, održalo bez osporavanja sve do danas — bila je glavna zapreka da se pravilno postavi ovaj zapleteni hodološki problem. To isto ilustrira i slučaj sa ubikacijom Bistue Vetus. Samo stoga što je Patsch Bistue Vetus locirao u Varvari, u Gornjoj Rami, i Patsch i Pašalić, a i drugi, vode trasu ove magistralne ceste prvog reda po najvećim bespućima centralne Bosne, kuda ni danas ne prolaze značajniji putovi, i skreću sa njenog prirodnog puta samo zato da bi njome povezali Varvaru.

Upravo je čudno da dosad nijedan istraživač nije trasu ceste Salona—Argentaria tražio na jedinom prirodnom prolazu iz jugozapadne u centralu Bosnu, koji je od najstarijih vremena, sve dokle sežu arheološka i pismena svjedočanstva, bio ne samo najfrekventnija nego i glavna veza između Dalmacije i kraških polja jugozapadne Bosne s jedne, a središnje Bosne s druge strane: to je onaj put koji iz Duvanjskog i (Livanjskog) polja vodi dolinom Šuice na Kupreško polje, pa preko Velikih kupreških vrata (1384 m) silazi u dolinu Vrbasa. Ovim putom su od najstarijih vremena putovali vojnici, trgovci i putnici još mnogo prije Katarina Zena (1550) i Evlije Čelebije (1655), što nam svjedoče brojne prethistorijske gradine, antička naselja i utvrde. Njime su nadirali osvajači bilo u jednom ili u drugom pravcu (Rimljani i Turci), jer, u stvari, to je bio i jedini prolaz iz srednje Bosne prema Saloni (Klisu i Splitu) i obratno, a to je ostao i do danas.

Kao što smo vidjeli, osnovni je razlog što je ova magistralna linija vođena svuda samo ne njenim prirodnim pravcem pogrešna ubikacija Delminiuma, Bistue Nova, Bistue Vetus i drugih stanica sa ove ceste. Da bi se obranila postavka *Delminium—Duvno*, osporena je i autentičnost podataka Tabule, čime je u stvari odsječena i jedina grana koja je pružala kakvo-takvo uporište za fiksiranje pravca naše ceste. Insistiranjem na navodnoj lakuni Tabule ne objašnjava se ništa: činjenica što se

²⁰ Naselja, 35—51, posebno 47—51; AJ III, 65—66.

na Tabuli ne navodi Delminium, važan municipalni centar u području Duvanjskog polja, ne mora da znači da je Tabula netačna. Delminij je mogao ležati i na nekoj drugoj komunikaciji, koja nam nije tradirana u izvorima, ali je mogla imati priključak na našu cestu, kao što je slučaj sa samoupravnim gradovima Novae i Doclea. Stoga je potrebno provjeriti Patschevu lokaciju Delminiuma u današnje Duvno, kao što je potrebno revidirati i pravac same ceste kako je ona dosad fiksirana u literaturi.

Najbolji način da se to postigne je evidentiranje tragova ove rimske ceste na terenu i fiksiranje najznačajnijih aglomeracija koje su se razvile uz ovu komunikaciju (v. Kartu II).

2. Trasa ceste Salona—Stanecli (Argentaria)

a) Dionica Salona XVI Tilurio (Trilj na Cetini)

Po Tabuli dionica je duga XVI m. p., što iznosi oko 24 km, ili tačnije: 23.680 m. Poklapa se u cijelosti sa prvom dionicom ceste Salona—Narona.

Cesta je iz Salone vodila preko Klisa i Dugopolja do Dicma, gdje je pod Bukovačom (k. 424) bilo raskršće Salona—Tilurium i Salona—Aequum, a zatim kroz Dicmo Donje prema sjeveroistoku te preko Vojnića izlazila na Gardun i Trilj²⁷. Cesta je više puta obrađena i sigurno utvrđena, stoga se nećemo zadržavati na detaljnijem fiksiranju njene trase²⁸. Osim toga, trasa je dobro dokumentirana ne samo brojnim antičkim nalazima (grobovi, novci, natpisi, tragovi ceste i dr.), nego i miljokazima. Ne računajući četiri miljokaza na ulazu u Salonu, s ove dionice poznato je još pet miljokaza: tri sa Klisa (careva Maksimina Tračanina, Trebonijana Gala i Konstancija) i dva iz Dugopolja (Maksimina Tračanina i Konstancija), sve careva III i IV st.²⁹. U Trilju je prelazila Cetinu (*Hippus flumen*) preko mosta koji je 184. g. n. e. obnovljen za cara Komoda *suptum et operas subministrantibus Novensibus, Delminensibus, Riditis* (CIL III 3202). U Trilju je bilo značajno raskršće — jedan krak se odvajao za Naronu, ali je *bivium* na Tabuli pogrešno(?) označen na desnoj obali Cetine, što bi pretpostavljalo dva mosta preko rijeke. U Tiluriumu je bio *caput viae* Narona—Scodra—Dyrrhachium. Novi doprinos ubikaciji Tiluriuma dao je Gunjača³⁰.

²⁷ Do Dicma se cesta podudara sa trasom ceste Salona — Servitium. To je ona ista trasa koju je fiksirao Bulić, BD, 1899, p. 26—28: Klis — Grlo (Kočinje brdo) — Dugopolje — Doca — ispod Kurtovih kuća — preko Rudina — Mala Stupa — Dicmo — Vojnić — Gardun — Trilj, a u nastavku: Čačvina — Tijarice — Kamensko — Buško blato. U VAHD, 1920, p. 198 Bulić ovako opisuje odsjek Salona — Klis: »Stari rimski put hodio je iz Salone, od istočnih vrata (Porta Andetria) prema Klisu, upravno preko polja. Ostaci mu se vide još dandanas, a zove se Bilibrig, jer se bijeli među zelenim vinogradima«. Dalje opisuje trasu do Sinja. Cf. Bulić BD, 1903, p. 113 i VAHD, 1921, p. 21 i 25 (čl. Trovamenti antichi a Klis). Ova je dionica ucrtana na karti, BD, 1902, T. II i VAHD, 1926—1927, T. III.

²⁸ V. opis dionice Salona — Aequum u I poglavlju.

²⁹ V. Pregled miljokaza na kraju ovog poglavlja.

³⁰ S. Gunjača, Topografska pitanja (i ekskurs o Tiluriumu), 39—46. Isti, Nov prinos ubikaciji Tiluriuma, VAHD, 1950, 50—52. Gunjača je na osnovu votivnog natpisa *IOM et numini Hippi fluminis* utvrdio da je antičko ime Cetine bilo *Hippus* (Hippius), a ne Tilurus, dok se naselje zvalo *Tilurium* (hrv. Trilj). *Pons Tiluri* je po mišljenju Zaninovića, Delmati II, 16, dio toga naselja uz most, koji se spominje na natpisu iz 184 (C. 3202). U Gardunu kraj Trilja ubicirao je Mommsen, CIL III p. 358 Delminium. Međutim, Delminium treba tražiti na Duvanjskom polju, a na Gardunu je bio pretorij

b) *Dionica Tilurium XXII Ad Libros*

Dionica je po Tabuli duga XXII m. p., otprilike 33 km, ili tačnije 32. 340 m.

Ballif je cestu pratio po kolotečinama od Trilja do Grabovice na Buškom blatu, preko Vedrina, Donje Tijarice, iznad Omarčen-staja, Brekala i Bukove Gore³¹. Osim brojnih kolotečina koje navodi Ballif, trasa je na ovom odsjeku dobro dokumentirana i miljokazima: u Veliću kraj Trilja (cara Maksimina Tračanina), iz Renića na Buškom blatu (Gordijana III, Decija i Klaudija II), sve careva III st.³². Uz trasu je osim toga nađen i rimski natpis u Tijarici Gornjoj, sa grobovima, novcima i antičkim zidovima³³ pod Gradinom, a uz rub Buškog blata evidentiran veći broj antičkih lokaliteta, među kojima i utvrđenja na Gradini u Renićima i na Gradu u Vinici³⁴. Spurile koje je kod Brekala našao Ballif svjedoče da se jedan odvojak ceste odvajao prema sjeveru preko Buškog blata (možda u pravcu Vidoša), a drugi prema jugu u pravcu Aržanog. Blau, prvi istraživač ove ceste, smatrao je da su tragovi rimskog puta kod Aržanog dio ceste Salona—Narona, ali to je već Ballif isključio, dopuštajući da je jedna vezna cesta išla od Aržanog preko Vira i Runovića i tako ovo područje povezivala sa Naronom³⁵.

Iz autopsije sam ispitao cijelu ovu trasu, koja predstavlja prirodnu vezu doline Cetine sa Buškim blatom i kraškim poljima zapadne Bosne. Iako je cesta u stalnom usponu, jer od Trilja do Buškog blata treba da svlada relativnu razliku od oko 350 m, ipak joj trasa nije naporna. Ovo je ujedno i najkraća veza Salone sa unutrašnjošću današnje Bosne, pa je prema tome odabran općenito najpovoljniji pravac. Očite tragove ceste

VII legije, cf. A. Budrovich, Ubicazione, 137—139. Isti, Postille topografiche e toponomastiche su Delminium e Tilurium, Adriatica, 483—488. Moglo bi se pomišljati da je i Tilurium, kao i Burnum, kasnije podignut na rang municipija, jer su u Trilju nađeni beneficijarski natpisi (VAHD, 1935, 49 i 51 i VAHD, 1950, 230). S obzirom na blizinu kolonije Aequum, to je teško objasniti. Osim toga, Tilurium se ne spominje ni na poznatom natpisu o obnovi mosta iz 184. g. Trilj je bio i ostao značajna raskrsnica ceste. Uspor. M. Pavan, Ricerche, 108 i d.; G. Alföldy, Bevölkerung 118 i Tilurium, Bonn, Jahrb. 165, 1965, 105; J. J. Wilkes, Dalmatia, 97; M. Zaninović, Dalmati II, 16. Vjerojatno je identičan sa Plinijevim (n. h. III, 142) *Tribulium*. Cf. C. Patsch, Kleinere Untersuchungen in und um Narona, Jahrbuch f. Altertumsk., II (1908), 102—104. Cf. A. Mayer, Die Sprache, 337.

³¹ Strassen, p. 25. Uspor. F. Bulić, BD, 1899, 26—28. Č. Iveković, BD, 1897, 116 i 199, na više mjesta kod Tijarica opisuje usjeko, do 6 m duboke.

³² V. Pregled miljokaza pri kraju ovog poglavlja.

³³ Natpis CIL III 14647 (lok. Paljevine u Gor. Tijarici, ispod Gradine), Cf. F. Bulić, BD 1903, 124.

³⁴ Gradina u Renićima i Grad u Vinici (k. 634) v. Arheološka karta BiH, Dokumentacioni centar Zemaljskog muzeja u Sarajevu br. 49 i 31 b. O pret-historijskoj gradini u Renićima, V. Radimsky, GZM, 1894, 300, sl. 24. Jedno rimsko utvrđenje bilo je i u Liskovači, nedaleko Renića, na Maloj gradini, Radimsky GZM, 1894, 301—302, sl. 25 i 26. — Schematismus topographico historicus vicariatus Apostolici et custodiae provincialis Franciscanicae Missionariae in Hercegovina pro a. d. 1867, Split, 1867, odnosno njegov pisac P. Bakula, navodi u Kazagincu *quedam magnifica ... rudera dicta vulgo Han, sub quibus ruderibus sunt continui fornices supra hasque plurima plebis sepulcra*, a u Grabovici *penes aquas Mukičnica arcis rudera, item in Korita et demum in Renjići extant*. Dok se podaci za Grabovicu, Korita i Reniće odnose na gradine (*arces*), oni u Kazagincu indiciraju turske ruševine.

³⁵ O. Blau, Monatsberichte der Berliner Akademie der Wissenschaften, 1970; Ballif, Strassen, 26.

našao sam i u Kazagincu ispod kuće Ivana Renića, gdje su se na dva mjesta u kamenjaru kroz koji cesta prolazi sačuvali u žbunju tragovi kolotečina. Razmak između spurila iznosi 1,20 m. Put, širok do 4 m, mješ-tani nazivaju »rimski put«. Ranije se u njivi Ivana Renića vidio i nasip koji je sada zaoran. Tragovi ove ceste nalaze se oko 100—150 m ispod savremene saobraćajnice, odnosno Ivanove kuće, a generalni pravac bio joj je Prisika—kuća Ivana Renića (koja leži na savremenoj cesti)—Kazaginc—Kurtovina—Bukova Gora. I u Prisici kod Ledića kuća³⁶ također se nalazi više kolotečina. Tu se u njivi i ogradi zapaža i neka stara kaldrma, koja se gubi u šumi, a čiji je osnovni pravac Renići—Brekali, čime se uklapa u opći pravac Trilj—Bukova Gora³⁷.

Rimska cesta je produžavala uglavnom paralelno sa sadašnjom, ali nešto bliže Buškom blatu, kamenitim terenom koji je jako erodiran i zarastao u šikaru.

Kako je već pokazao Ballif, iz Trilja je cesta mogla ići u dva smjera: mogla je nastaviti trasom ceste Salona—Narona do Lovreća i tu skrenuti na sjever, pa preko Studenaca, Vinice i Zidina izaći na Bukovu Goru i tu se vezati na opisani pravac preko Vedrina, Tijarice i Brekala³⁸. Pravac preko Lovreća je duži i ne uklapa se u distancu Tabule *Tilurium XXII Ad Libros*. Udaljenost preko Lovreća iznosi više od 45 km³⁸, dok Tabula daje svega 33 km, tj. udaljenost koja upravo odgovara dionici Trilj—Vedrine—Tijarica—Bukova Gora (Korita).

Međutim, da je cesta išla preko Vedrina i Tijarice najbolji dokaz jesu miljokazi iz Velića i Renića. Abramić je pokazao da se miljokaz iz Velića nalazio na udaljenosti od XXI milju od Salone⁴⁰, dok nam miljokazi iz Renića sa milijacijom *XXXIV i XXXV m. p. a Sal(onis)* dokazuju da je trasa ceste sigurno prolazila preko Vedrina i Tijarice do Bukove Gore i dalje.

Miljokazi iz Renića, koji su morali stajati negdje između Prisike i Kazaginc, odlučni su dokazi ne samo za pravac ceste nego su ujedno i putokaz za lokalizaciju putne stanice *Ad Libros*, koja je od *Tiluriuma* bila udaljena 22 milje, tj. nešto manje od 33 km. Ako je jedan od renićkih miljokaza bio postavljen na 18, a drugi na 19. milji od Trilja (tj. 35 milja od Salone manje 16 milja, koliko iznosi udaljenost Salona—*Tilurium*) onda putnu stanicu *Ad Libros* treba locirati 4—6 km istočnije od Kazaginc, a to upravo odgovara položaju Gradine u Bukovoj Gori. Sudeći po imenu *Ad Libros*, stanica se nije nalazila u samom naselju, nego negdje »u blizini, kod« naselja koje se moglo zvati *Libri* ili slično, a to bi mogla biti Vinica ili, što je još vjerojatnije, Zidine, koje leže nešto južnije od Gradine u Bukovoj Gori ili sama Bukova Gora. Već i sam

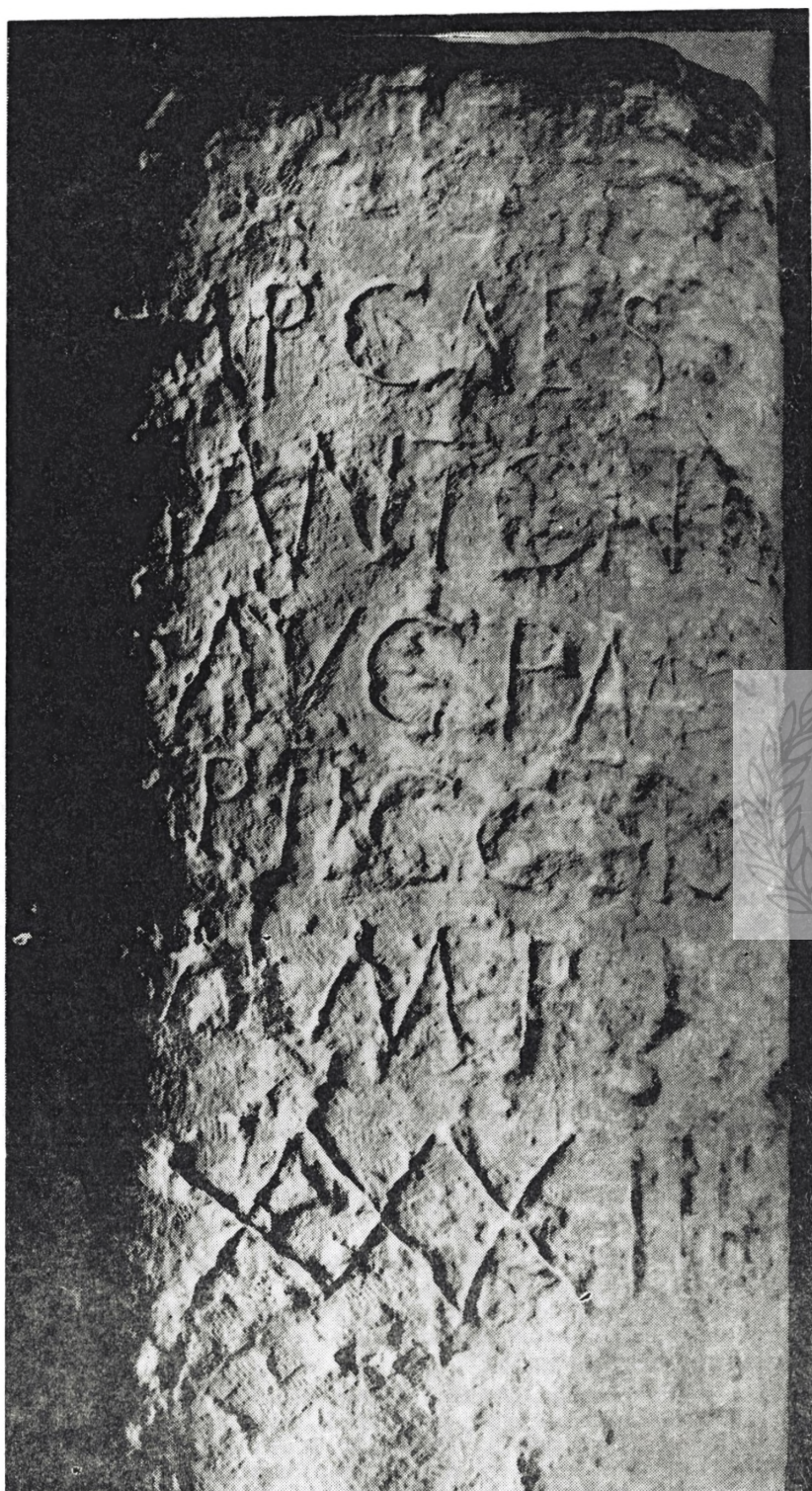
³⁶ Kolotečine se vide u šumarku na lok. Oštra glavica, odmah iznad sadašnje ceste.

³⁷ I u Brekalima, na lok. Glavica, neka starinska putina prati novi put a poznata je od mještana kao »stari kolosjek«.

³⁸ Ballif, *Strassen*, 25—26.

³⁹ Cestu preko Lovreća, Vinice i Zidina detaljno je opisao još Alačević, BD, 1878, 56. Opširnije o toj priključnoj cesti govorim u odjeljku »Priključni putovi«. — Ovu cestu navodi i V. Radimsky, Arheološki leksikon (u rukopisu): »Kraj sela (tj. Zidina) spurile rimske ceste koja je vodila uzlazno od Lovreća u Dalmaciji preko Vinice, zatim Ravnog Doca, Mehkog Doca i Zidina prema Županjcu«. Cf. Radimsky, GZM, 1894, 299 i Ballif, *Strassen*, 26.

⁴⁰ VAHD, 1926—1927, 141.

Slika 16.

Miljokaz u počast cara M. Antonija Gordijana iz Reniça na Buškom Blatu sa oznakom milja od Salone (Foto Ranko Rosić)

toponim Zidine govori o ostacima nekog starijeg, najvjerojatnije rimskog naselja⁴¹. Sama putna stanica Ad Libros bila je svakako negdje u blizini Gradine u Bukovoj Gori, na kojoj je posljednjih godina otkopano kasnoantičko groblje⁴². U blizini Gradine, uz rub Buškog blata, nalazi se estavela Mukišnica, koja je veći dio godine mogla snabdijevati putnike vodom, što je u ovom bezvodnom području posebno važno. Teren oko Gradine jako je erodiran, ali se ipak primjećuju neke putine, gomile i ostaci suhozidina, što bi moglo poticati i od starih objekata⁴³.

Ako bismo provjeravali lokalizaciju stanice Ad Libros = Bukova Gora, morali bismo poći od činjenice da miljokazi iz Djevojačkog ponora u Renićima potiču sa rimske ceste iznad samih Renića i da su stajali negdje između Prisike i Kazaginca, i to onaj sa oznakom XXXV m. p. bliže Gradini u Bukovoj Gori, koja leži oko 6,5 km istočnije. S obzirom da je antička trasa bila nešto kraća od današnje, jer je izbjegavala veće zavoje, onda bi nas razlika između stajališta miljokaza sa milijacijom XXXV m. p. i stanice Ad Libros XXXVIII m. p., računajući od Salone, dovela upravo u blizinu spomenute gradine u Bukovoj Gori, odnosno do vrela Mukišnice u selu Korita⁴⁴, u neposrednoj blizini Gradine. No kako nam nije poznato tačno mjesto na kojem je stajao miljokaz, najopravdanije je da ostanemo kod identifikacije Ad Libros = Gradina u Bukovoj Gori već i zbog spomenutih arheoloških nalaza na Gradini i oko nje. Tu je izlazio i priključni put Lovreć—Bukova Gora, na kojem su bila antička naselja u Studencima, Vinici i Zidinama, od kojih je ono u Zidinama, udaljeno od Gradine svega oko 1,5 km, moglo biti Libri.

Međutim, koliko je ova lokalizacija stanice Ad Libros ispravna, najbolje će pokazati opis i analiza iduće dionice između stanica Ad Libros i In monte Bulsinio⁴⁵.

⁴¹ U samim Zidinama nisu evidentirani antički ostaci, niti mještani znaju odakle je ime sela, osim što R a d i m s k y GZM, 1894, 299, Gradinu u Bukovoj Gori stavlja u Zidine. U stvari, ova gradina katastarski pripada selu Koritima.

⁴² Z. Marić, Kasnoantička nekropola na praistorijskoj gradini u Koritima kod Duvna, Posebna izdanja — XII, Centar za balkanološka ispitivanja, knj. 4, Sarajevo, 1969, str. 239—242. A. Mayer, Die Sprache, 208, s. v. Libri.

⁴³ Još prije Marića vršio je sondažno iskopavanje na ovoj Gradini R a d i m s k y, Arheol. leks., s. v. Zidine i o tome zapisao: »Jedno pokusno kopanje dalo je masu hrblina raznolikog prostoručno rađenog ilovastog posuda, utega za tkalačke stanove i ilovaste kolutove, pečeni ilovasti lijev sa zidova, tucala, ali ni traga malterom zidanom zidu i samo jedna hrblina jednog crvenog rimskog suda«. Cf. R a d i m s k y, GZM, 1894, 299 i Ballif, Strassen, 26.

⁴⁴ Napominjem, da dosad nisu ispitani arheološki ostaci nijedne putne stanice na našem području. To su ponekad bile drvene zgrade, koje su sasvim propale, pa im ne nalazimo arheoloških ostataka. Usp. o tome I. Pirković, Crucium, p. 10, 60 i 62. Često su ove stanice (gostionice i konjušnice) bile osamljene, locirane bliže ili dalje od naselja. Nastojalo se, naime, naročito kod poštanskih postaja (*postatio*) da budu u podjednako udaljenosti jedna od druge, koliko je mogao izdržati kurirski konj (oko 5 m. p.), dok su *mansiones* obično jedna od druge udaljene dan putovanja (oko 20 m. p.). Ipak, sve je ovisilo od prirode terena, kao i drugih raznih okolnosti. Putovalo se samo danju. — Ne treba odbaciti ni pretpostavku da je kasnoantička nekropola unutar Gradine u Bukovoj Gori (Koritima) nastala upravo u vezi sa našom putnom stanicom, odnosno naseljem koje se s vremenom razvilo oko nje. Zasad upada u oči da nisu nadeni ostaci ceterijalne bazilike uz ovu nekropolu, koja bi morala postojati ukoliko je riječ o groblju stalnog naselja.

⁴⁵ Stariji istraživači stanicu Ad Libros lokaliziraju u Vidošima, a u vezi sa legendarnim Bužanim gradom. V. R a d i m s k y, GZM, 1892, 221. — Uspor. Pašalić, Naselja, 39.

c) *Dionica Ad Libros IX In monte Bulsinio*

Po Tabuli dionica je bila duga IX m. p., cca 13,5 km, ili tačnije 13,320 m.

Iza Gradine u Bukovoj Gori prolazila je cesta pored vrela Mukišnice, uz sam rub Buškog blata, i nastavljala kroz Grabovicu pravcem današnje ceste, te na Ričinu silazila preko Nakla nizvodno od Karlova Hana, nekih 300 m ispod sadašnjeg mosta, gdje je na Mostinama od starine bio most. Dalje je išla uz rub polja ispod Brljevacu u Prisoju, a odatle se penjala uz prijevoj zv. Privala na sedlo koje razdvaja Buško blato od Duvanjskog polja.

U Grabovici našao sam tragove rimske ceste na više mjesta. Odmah iznad Mukišnice vidi se stari put, širok 4 m, dužine od oko 100 m. Stara i nova cesta u nastavku se uglavnom poklapaju, ali se na nekoliko mjesta uz današnju cestu može vidjeti i stara »tlaka«⁴⁶, široka do 4 m, od koje se dio dug 150—200 m sačuvao i kod kuće Ivana Ivančića na Naklu (Grabovica), gdje se vide i spurile. Tragovi joj se opažaju i kod kuće Luke Ivančića, koja je izgrađena na samoj trasi stare ceste.

Odmah uz Lukinu kuću nalazi se i jedan obrađeni kamen oblog presjeka, ukopan u zemlju, sličan miljokazu, za koji su mi rekli da je ranije bio viši, ali mu je vrh odlomljen. Put, djelomično usječen u kamen, sa vrlo starim ivičnjacima zaraslim u ledinu, još i sad se može pratiti oko 100 m. Gubi se pod savremenom cestom koju je izgradila austrijska uprava. Odmah pored ove ceste na Naklu se nalazi i velika srednjovjekovna nekropola. Da je taj stari put u osnovi rimskog postojanja, indicira i njegova širina od oko 4 m.

Tragove rimske ceste kroz Prisoje, gdje je bilo raskrižje putova prema Livnu i Duvnu, nije niko detaljnije ispitivao. Zbog toga ovaj odsjek zaslužuje opširniji osvrt. Ovdje ću se na tom pitanju zadržati koliko je to potrebno za razumijevanje cjeline, ostavljajući detaljan opis za drugu priliku⁴⁷.

Pravac od Bukove Gore preko Prisoja i Privale do Stipanića na Duvanjskom polju jedini je prirodni, a ujedno i najkraći prolaz iz Buškog blata na Duvanjsko polje, a kako pokazuju brojni spomenici iz ranijih i kasnijih vremena, korišten je milenijama. To je bio uz izvjesna manja odstupanja glavni srednjovjekovni i turski put od Duvna za Livno, odnosno Aržano. Dok je naime kroz Prisoje rimski put išao poljem ispod sela, srednjovjekovni (obilježen sa šest srednjovjekovnih nekropola: Bulića greblje, nekropola na Lazinama u Krištama, nekropola na Podvornicama u Krištama, groblje Pod Maljevinama — ispod crkve, dvije nekropole u Potprivali, sve u Prisoju) i turski put su prolazili iznad rimskog kroz samo selo. Raskrsnica (Duvno—Livno—Aržano) bila je otprilike u sredini sela kod Bulića greblja. Od ovog groblja, koje se nalazi u neposrednoj blizini ruševina starokršćanske bazilike, do Privale starim putem ima oko 3,5 km, a savremenom cestom, koja je izgrađena u vrijeme Austrougarske čak 8 km. Od Bulića greblja do Mostina, na putu za Aržano, udaljenost iznosi otprilike 1 km.

⁴⁶ *Imumsolum*, tvrda podloga.

⁴⁷ Kasnoantička bazilika u Prisoju na Buškom blatu, AP, 1968, 162—165.

Osim prehistorijskih gradina, koje su djelomično korištene i u rimsko doba (dvije gradine u Prisoju i tri na Privali), uz cestu su locirane i brojne srednjovjekovne nekropole. Na kratkom odsjeku puta, od nekih 7 km, od Grabovice do Privale uz staru rimsku trasu ima osam srednjovjekovnih grobalja (na Naklu u Grabovici; na Mostinama⁴⁸, na njivi Joluši pod Brljevcima, zatim na Lazinama, na Glavici i na Tabli, sve u Prisoju; na samoj Privali i kod izvora Žbanica pod Privalom). Od rimskih ostataka spomenut ću samo tragove dva veća rimska naselja, jedno je u Prisoju, na većem prostoru, gdje je bila raskrsnica putova, u tradiciji poznato kao Sirkovac-Grad, »najveći grad u Bosni, veći od Rima«, gdje sam 1968. i 1969. g. otkopao kasnoantičku baziliku⁴⁹. U ruševini crkve našao sam i natpis Publija Elija Juvenala duumvira *municipi Delminensium*. Druga naseobina je pod Privalom, kod vrela Žbanica, na Duvanjskom polju.

Od rimskog naselja u Žbaničkom polju ostalo je malo površinskih tragova (tek gomile kamena), jer je zemlja intenzivno obrađivana i iščišćena, ali je Radimsky⁵⁰ još 1893. ovdje zatekao značajne arheološke tragove naseobine u samom uglu Stipaničkog polja. Odatle potiče i municipalni natpis koji svojom formulom: ... *l(oco) d(ato) d(ecurionum) d(ecreto)* indicira postojanje jedne samoupravne *civitas* na Duvanjskom polju⁵¹.

Zbog važnosti koju rimska aglomeracija na Privali ima u ovom izlaganju, u cjelini ću citirati opis koji daje Radimsky: »U pobočnom Stipaničkom polju nalazimo istočno od vrela Žbanice u ritu istog imena i jugoistočno pod Velikom gradinom razvaline rimske naseobine, kojoj ostaci zapremaju preko 3 ha površine. Bakula (Schematismus, 1867, str. 138) već je poznavao te razvaline, te ih označuje kao »*cuiusdam permagni aedificii rudera*«.

U nastavku se kaže: »Tu se među oranicama viđaju razne, grmljem obrasle uzvisine, među kojima se mogu razabrati temeljne zidine pravokutnih zgrada. Vele da među njima u zemlji ima još mnogo zidanih temelja, a oranice uokolo sasvim su zasute profiliranim arhitektonskim komadima, tesanim kamenjem, grubim, omazanim građevinskim kamenjem, grubenjem klaka, opekama, i ćeremitom, te rbinama od ulovastog suda. Rimsku naseobinu Stipaničku štiti po šimljanima, kako već znamo (str. 297), okupirana Velika gradina, koja je utvrda uostalom bila zaštitom i znamenitom prijetu kod Prevale i rimskoj cesti preko njega«⁵².

Kasnijim istraživačima izmakao je iz vida ovaj vrijedan topografski podatak, iako je na nj ponovo ukazao i Patsch, koji je smatrao da je ovdje u Žbaničkom polju bio *vicus*, atribuiran municipiju ili koloniji rimskoj u Duvnu⁵³. Natpis iz Žbanice pokazuje da je općinsko vijeće darovalo u tom naselju zemljište za grob nekom Neposu (GZM, 1895, 286).

⁴⁸ Srednjovjekovna nekropola na Mostinama je uništena. Sačuvao se jedino toponim »Mašeta«, ali stariji ljudi pamte da je i tu bilo stećaka. Nekropola se nalazila odmah iznad mosta, na padini Zamršća. Na Zamršću se nalazi i jedna Gradina.

⁴⁹ AP, 1968, 162—165.

⁵⁰ GZM, 1894, 311.

⁵¹ C. Patsch, GZM, 1895, 285 = WM V, 220.

⁵² Nav. mj.

⁵³ GZM, 1895 286.

I Patsch je istakao da je pored tog naselja prolazila rimska cesta koja je dolazila od Trilja i išla prema Duvnu, kako je već pretpostavljao i Ballif⁵⁴.

Sve navedene okolnosti govore u prilog identifikacije ovog naselja, u kojem je Bakula prepoznao »*cuiusdam permagni aedificii rudera*«, a Radimsky temelje mnogih pravokutnih zgrada, sa putnom stanicom *In monte Bulsinio*. Za to govore relevantne činjenice: položaj naselja, tragovi ceste I reda obilježene miljokazima, udaljenost naselja od Duvna i od Bukove Gore (po Tabuli), a također i lingvistički razlozi.

Lingvističkom analizom oronima *Bulsinius*, od korijena *Buls* + ilirski sufiks *-inio-* (npr. *Olc-inium*, *Rhis-inium*, *Cor-inium*), u značenju »greda, brdo«, Mayer je došao do prihvatljivog zaključka da je *mons Bulsinius* današnja Tušnica, čiji je ogranak Privala, i da se u toponimu *Buško blato* sačuvao stari korijen *Buls-*, pa je stanicu *In monte Bulsinio* (Ravenatov *Monte Bulsi*, 4, 16, koje Mayer dopunja u *Monte Bulsi(nio)*, kao i Tomaschek PWRE 3, 318) lokalizirao upravo na sedlu Privali, preko kojega vodi jedini put (još i danas) iz primorja u unutrašnjost zemlje⁵⁵.

Putna stanica *In monte Bulsinio* udaljena je po Tabuli od stanice *Ad Libros IX m. p.* = 13,5 km, ili nešto manje. Stvarna pak udaljenost od Gradine u Bukovoj Gori, gdje smo ubicirali *Ad Libros*, do Žbanice na Privali današnjom cestom iznosi oko 15 km. Rimska cesta bila je kraća, jer nije pravila onaj veliki zavoj između Karlova Hana i Privale, nego vodila kraćom trasom ispod Brljevacca (Prisoje) i kroz zas. Potprivalu, pa uz Privalu do Žbanice.

U nastojanju da trasu ceste odredim *in natura* na terenu, uspio sam da joj sigurne tragove utvrdim gotovo na cijeloj dionici od Nakla do Privale, dijelom kao zaoranu kaldrmu u njivama ispod Brljevacca, ili kao tlaku zaraslu u šikaru, a dobrim dijelom — na samoj Privali — na padini brda Kolino, usječenu u živi krš. Tu se kolotečine (jedinствен феномен) najčešće dvostruke, mogu sa manjim prekidima pratiti puni kilometar, sve od Privale do Crljenica niz stranu zv. Krivatak. Tek kada se niz Crljenice spusti na mekano tlo, spurile se gube i cesta nastavlja do srednjovjekovne nekropole na lok. Glavica u Potprivali⁵⁶. Mještani na ovom mjestu sasvim određeno razlikuju dva puta: »rimski« od turskog. Dok turski prolazi iznad Glavice pored lok. Mašeta (na Lazinama), pa kroz Brljevice, dotle »rimski« presijeca dolinu ispod turskog te se gubi u nanosima bujice Mrtvice (Zmijovac) koja se ruši sa Tušnice. Zatim između moćne prethistorijske gomile (Gromila), promjera 15 m, i

⁵⁴ C. Patsch, GZM, 1895, 286 i GZM, 1904, 310—311. Ph. Ballif, Strassen, 25.

⁵⁵ A. Mayer. VAHD. 1940, 129. — Toponimi Bužanin i Buško blato mogu se smatrati lingvističkim sirvivalima kao i neki drugi sa delmatskog područja: Knin (Ninia?), Promina (Promona), Trilj (Tilurium), Sinod (Sinodium), Sinj (Osinium), Solin (Salona) i dr. U ovu kategoriju toponima svakako ide i Duvno (Delminium), ali kao polje. To je ujedno i snažan dokaz da su romanizirani Delmati ostali jaki etnički supstrat i nakon doseljenja Hrvata u ove krajeve, a ujedno i svjedočanstvo kontinuiteta ovih naselja kroz vijekove. Cf. A. Mayer, Die Sprache, 100.

⁵⁶ Za ove spurile mještani kažu da su tuda »prošla rimska kola«, da se to kazuje od pamtlivjeka. Drugi opet vjeruju da su to »tragovi Gospinih kola, kada je iz Rame išla u Sinj«. Razmak između spurila iznosi 1,20 m, a širina samih kolotečina je 12—13 cm.

velikog stećka na lok. Tabla vodi tokom Mrtvice pa rubom polja i s p o d Brljevaca (gdje se pretvorio u potok) prema Mostinama na Karlovu Hanu.

Rimski put je uništila, a najvećim dijelom i odnijela jaka bujica M r t v i c a, čije je djelovanje silovito pa stvara jake nanose i rivine. Izgleda da je to i bio razlog da cesta skrene gornjim putem preko Glavice prema Sučića mlinu, odakle se opet spuštala u polje. Na Glavici se naime vide ostaci nekog starog puta koji se može pratiti nekih 100 m, zarastao u ledinu iz koje viri i nešto kaldrme te po koji ivičnjak (*umbones*). Put je širok oko 3,5 m i vjerojatno predstavlja varijantu rimskog puta.

Širina istraženog puta iznosi do 4 m, a razmak između spurila oko 1,20 m. I širina kaldrme koja se izorava na njivama ispod Keračića i Brljevaca u Prisoju (Zgonovi, Kratine, Madžarinci, K a l d r m e i Joluše) iznosi oko 4 m. Na pomenutim njivama se izoravaju i ivičnjaci. Kod Joluša se nalazi i neka neispitana ruševina, zv. Paškina glavica, sva zarasla u ledinu.

Na K r a t i n a m a je izoran — navodno prije 50 godina — i jedan anepigrafski miljokaz, koji sam našao u dvorištu Ivana Ljubičića u Prisoju. Miljokaz je izrađen od muljike, sada visok 1,05 m, promjera 0,30 m. Vrh mu je odlomljen, ali ljudi pamte da je bio duži. Po kazivanju Ivana Čurića — Idola na Kratinama je dugo ležao veliki »bašluk« i preko njega se oralo. Izgleda da je ovdje bilo više miljokaza, jer Ivan Čurić pamti da su na Kratinama bili spomenici »visoki ka vrata«.

Tlaka rimskog puta dobro se vidi i na lok. Mostine kod Karlova Hana, gdje se na tri mjesta jasno uočavaju i izrazite kolotečine. Nekad je na Mostinama bio most preko ponornice Ričine, koja nadode samo od jeseni do proljeća. S obje strane rijeke primjećuju se mosne glave iz kojih je iskopano mnogo tesanog kamena⁵⁷. Na lijevoj obali Ričine, odmah uz most — po složnom kazivanju mještana — nalazio se još jedan miljokaz, obli duboko ukopani kamen, malo nagnut, visok oko 0,65 m⁵⁸. To bi bio treći miljokaz ako se uzme da je i onaj ukopani kamen na Naklu, pokraj kuće Luke Ivančića, također miljokaz.

Ako pokušamo rekonstruirati milijaciju ovih miljokaza i pođemo od pretpostavke da se negdje kod Gradine u Bukovoj Gori nalazio mi-

⁵⁷ Njiva Mate Čurića zv. Pop iz Prisoja, zvana Otoka ili Luke, ranije se nije orala. Leži uz same Mostine (čuje se i Stara mostina i Grčki most), uz desnu obalu Ričine. Oko 1906. otkopan je tu zid u malteru (mosna glava?), pa je tom prilikom izvađeno dosta obrađenog kamena, koji je ugrađen u kuću. Zid je bio čvrsto zidan, a kamen dobro klesan. U malter je bila primiješana i crvenica (terra rossa) ili usitnjena cigla. — I na lijevoj obali Ričine, na njivi »Vrt« Tadije Kapulice, vidi se i sada drugo čelo (glava) mosta. U Ričini i u Vrtu bilo je dosta obrađena kamena koji je narod raznio a još ga ima i u Kapuličnoj ogradi. U blizini, na strmini koja vodi prema »Mostini«, lijepo se vide tragovi rimskog puta na dužini od nekih 150 m, sa kolotečinama na tri mjesta. — Upornjak na lijevoj strani Ričine bio je širok oko 3 m, a raspon mosta oko 110 m. Po svoj prilici, od kamena su bili samo stupovi nosači, a kolnik od drveta. Od mosta je jedan krak ceste skretao prema zas. Ljubičići u Prisoju, gdje se na lok. Bare nalaze ostaci kasnoantičke bazilike. Ta se trasa, na dužini od 1 km, i danas dobro nazire u žitu. Širina joj je bila do 4 m. U ruševinama bazilike nađen je 1970. g. natpis dekuriona *municipi Delminensium*. Oko bazilike su evidentirani prostrani tragovi naselja.

⁵⁸ Služio je djeci kao gol-vratnica a nazivali su ga kolobran. Uništen je prije dvije-tri godine, kada je ovdje iz Ričine buldožerom vaden pijesak za nasipanje ceste Karlov Han — Grabovica.

ljokaz sa oznakom XXXVIII m. p., onda bi miljokaz kod vrela Žbanice, koji je objavio Radimsky, ali na žalost i ovaj bez natpisa, jer mu je milijacija bila otučena⁵⁹ — nosio oznaku: ... a Sal(onis) m(ilia) p(assuum) XLVII, jer je po Tabuli putna stanica *In monte Bulsinio* bila na XLVII m. p. Ukoliko je ova konjektura tačna, onda je miljokaz na Naklu stajao na 42. milji od Salone, onaj na Mostinama na 43, dok bi miljokaz sa Kratina bio na 44. milji. S obzirom da ne znamo tačno mjesto miljokaza XXXVIII m. p., a ne poznamo precizno ni trasu rimske ceste, ovaj račun može biti pogrešan najviše za jednu milju, pa bismo možda imali: Naklo XLI m.p, Mostine XLII m. p, Kratine XLIII m. p, a Žbanica XLVII m. p. Ovaj kontrolni račun ujedno potvrđuje da je lokalizacija stanice *Ad Libros* u Bukovoj Gori ispravna i da *Tabula* daje distancu upravo do sedla *Privala* (47 m. p.), pa da od njega treba računati udaljenosti s jedne strane do postaje (*mansio*) *Ad Libros*, a s druge strane do stanice *Bistue Vetus*.

Komunikacija od Buškog blata do Privale ostavila je dubok trag i u narodnoj pjesmi i pričanjima. Narod kazuje da je kod vrela Žbanice poginuo serdar Stojan Janković, a na Mostini kod Karlova Hana Alija Velagić iz Golinjeva od ruke Banovića Sekule, kad je na ovom mostu dočekaao svatove Crnkovića Ivana. Sam most poznat je kao »grčki most«, što ukazuje da je po narodnom saznanju stariji od turske vladavine. Na veliku frekventnost ceste ukazuju i stihovi narodne pjesme:

»Od Privale do sela Kongore,
Han do hana, dućan do dućana.«

Da se doista radi o rimskoj cesti, i to o cesti I reda, dokaz su miljokazi, iako se na njima nisu sačuvali podaci o udaljenosti od Salone niti imena vladara kada su postavljeni. Međutim, već samim postojanjem oni pružaju punu garanciju da smo na trasi stare rimske ceste.

Na dionici od Bukove Gore do Privale cesta prolazi vrlo povoljnom trasom, držeći se stalno oko izohipse 720 m, sve uz rub Buškog blata. Jači uspon počinje u zaseoku Potprivala u Prisoju, gdje na dužini od oko 2 km u dvije serpentine savladava uspon od nekih 250 m, odnosno oko 12,5%. S Privale do Žbaničkog polja na duvanjskoj strani cesta se na rastojanju od nepun kilometar spušta na oko 800 m.

d) *Dionica In monte Bulsinio VI Bistue Vetus*

Dionica po Tabuli iznosi VI m. p. = 9 km, ili tačnije 8880 m, a to odgovara udaljenosti od Privale do današnjeg Duvna, nekadašnjeg Županjca, preko Stipanića, Podgaja i Gradine. Inače, savremenom cestom preko Stipanića, Jošanice i Kola ta udaljenost iznosi oko 14 km. Po *Distanz-Nachweisu* iz 1904. g. starim putom preko Kola, Jošanice i Stipanića, od Županjca do Privale ima 10,28 km, dakle oko 1,40 km više nego što navodi *Tabula*⁶⁰. Do te razlike došlo je zbog toga što je rimska trasa preko Podgaja i Gradine vodila za oko 1 rimsku milju kraćim pravcem.

Pravac je siguran, dokumentiran sa tri miljokaza, ali sva tri anepigrafska. Kako smo vidjeli, jedan je stajao u blizini vrela Žbanice⁶¹, a dva su nađena u samom Duvnu (1893. i 1895), uz potok Čatrnju: »Obadva miljokaza — kaže Patsch — daju nam na ruku pomagalo za uspostava-

⁵⁹ GZM, 1894, 311.

⁶⁰ *Distanz-Nachweis*, 192.

⁶¹ Radimsky, GZM, 1894, 311.

ljanje daljnijeg pravca rimske ceste Salona—Trilj—Brekalno—Bukova Gora—Prisoje—sedlo Prevala, koju F. Ballif (Strassen, S. 25) na osnovu usječene kolotečine, a kasnije Radimsky (GZM, 1894, 312 i d. = WM IV, 163) pomoću fragmenta miljokaza mogaše prosljediti do vrela Žbanice kraj sela Stipanića i koja je svakako dopirala do Županjca⁶².

Daljnji tok ceste od Žbanice do Duvna Patsch je opisao slijedećim riječima: »Spram svega toga prolazila je ova cesta ispod Stipanića, tekla je preko Jošanice do Podgaja, uspinjala se u zavoju na zaravanak, na kojem leži Gradina kod Gaja ili Kolska gradina, prosijecala je taj zaravanak istočno od ove gradine, spuštala se odavde na Burduljevu stranu i dalje u klanac zvan Vranića dolac, pa je uzduž potoka Čatrnje dolazila u Županjac...«⁶³.

Negdje pri ušću Čatrnje u potok Seget u Duvnu, gdje su nađeni i miljokazi, cesta je izlazila na Crkvinu, gdje je otkopano veće rimsko naselje, koje je Patsch identificirao kao Delminium i datirao u Tiberijevo doba⁶⁴.

Koliko sam iz autopsije mogao utvrditi, cesta je od rimskog naselja u Žbaničkom polju prolazila ispod Vel. Gradine, a ne iznad Gradine kako je smatrao Radimsky⁶⁵. Na nekih 300 m iza vrela Žbanice odvajao se jedan krak na Gradinu. Put je bio širok do 4 m. Danas je najvećim dijelom zbog strmine terena zasut. Mjestimično se ipak vidi slaba kaldrma, a na odsjeku Žbanica—zas. Cikoje i *zatravljeni agger*, koji se jasno ističe u pejzažu, nekih 50 m iznad turskog puta.

Dalje je prolazila kroz zas. Cikoje, i to ispod Vel. Gradine, te se sigurno može pratiti sve do stećaka na lok. Brižine u Plejićima (Stipanići). Tok joj se gubi u livadama Stipaničkog polja, ali je pravac obilježen nizom srednjovjekovnih nekropola u Stipaničkom polju: na lok. Brižine, Povrh Brižina, zatim na lok. Mašeta, pa kod škole, i u današnjem groblju u blizini crkve.

U Jošanici, gdje prelazi potok Ostrožac, na razrovanom strmom terenu gube se tragovi ceste. Mogla je ići samo u dva smjera: ili pravcem koji je već opisao Patsch, a koji je naveden naprijed, ili do Mašeta na Rivinama (Jošanica), gdje se u usjeku sačuvala neka stara putina koja vodi u Podgaj. Sjećanje na ovaj rimski put sačuvalo se izgleda u nazivu njiva »Međupuće« (Međuputje), koje leže između ta dva puta. Donju im granicu čini put koji od nekropole na Rivinama vodi u Podgaj, današnjom napola zatrpanom putinom koju narod zove »Jošanička ulica«, a izgleda da je to bio srednjovjekovni i kasnije turski put. Rimska cesta je morala skrenuti gornjim putem, iznad Međupuća, i to odmah od potoka Ostrošca preko Gajića uz padinu prema Gradini kod Gaja.

Na sjevernoj padini ove Gradine, koja je okrenuta prema Duvnu, gdje je teren mekan i razrovan, ne vide se jasni tragovi puta koji bi se mogao smatrati rimskim. Gradina kod Gaja igrala je svakako značajnu ulogu u predrimsko doba. Međutim, ne bih se složio sa pretpostavkom koju je nedavno iznio M. Zaninović da se upravo na ovoj Gradini nalazio

⁶² GZM, 1904, 310—311.

⁶³ N. mj. — Simptomatično je i ime potoka Čatrnje u Duvnu.

⁶⁴ Ibidem 325.

⁶⁵ GZM, 1894, 297 i 318. — Jedan krak starog puta koji vodi na Gradinu odvaja se oko 300 m istočno od vrela Žbanice.

plemenski centar Delmata, prethodnik rimskog Delminiuma, o čemu će još biti govora⁶⁶.

Iako na pravcu preko Gradine nema izrazitijih tragova rimskog puta, ipak nalaz dvaju miljokaza u dolini potoka Čatrnje ovaj pravac obilježava kao siguran. Rimska se cesta sa Gradine spuštala u današnje Duvno blagim nagibom kroz Vranića dolac, ili iznad njega, kuda i danas vodi put iz Duvna do Jošanice, preko Gradine i Podgaja, a koji se mnogo koristi u lokalnom saobraćaju⁶⁷.

Ballif nije dao detaljnije podatke o trasi dionice Privala—Duvno, nego se izrazio uopćeno: »Von dem genanten Sattel (sc. Privala) senkte sich die Strasse ins Duvnopolje (. . .) Doch wissen wir aus aufgefundenen Bauresten, dass sich an der Stelle des heutigen Županjac eine römische Niederlassung gefand, welche von der Strasse über den Prevalasattel berührt werden musste«⁶⁸.

Cesta je i na ovoj dionici išla ravnim, vrlo povoljnim terenom, sa usponom samo na Gradinu kod Gaja, ali blažim od onog na Privali. Ispod Gradine (k. 1078) sjekla je izohipsu 1020 m i na dužini od cca 2,5 km savladava visinsku razliku od nekih 130 m.

Hodološki razlozi (sigurno utvrđena trasa ceste, obilježena miljokazima, distance koje odgovaraju Tabuli, kontinuitet korištenja komunikacije itd) traže da se u današnje Duvno locira *Bistue Vetus*. Da li je pak *Bistue Vetus* identična sa predrimskim i rimskim *Delminiumom* — kao što su neki pokušali dokazati⁶⁹ — ili *Delminium* treba tražiti na nekom drugom mjestu, o tome će biti govora u kraćem ekskursu na kraju ovog rada.

U potvrdu identifikacije *Bistue Vetus* = Duvno (Županjac), osim ostataka poveće rimske aglomeracije u Duvnu, odlučno govori i položaj Duvna prema ostalim stanicama *Tabule*⁷⁰. Tako npr. udaljenost od Duvna do Prisoja preko Kola, starim jahaćim putom iznosi 15,69 km, a od Prisoja (od Bulića greblja, gdje je bila raskrsnica putova) do Gradine u Bukovoj Gori (skretanje prema Zidini), daljnjih 8,00 km. Ako ove udaljenosti uporedimo sa milijacijom miljokaza iz Renića, koji su stajali nekih 5 km zapadnije, onda *Ad Libros* treba lokalizirati upravo na onom mjestu gdje izlazi put od Zidina na cestu Kazaginac—Prisoje, a to je Gradina u Bukovoj Gori. Ujedno se ta udaljenost slaže sa zbirom distanci *Tabule*: *Ad Libros* IX In monte Bulsinio VI *Bistue Vetus* od 15 m. p. = oko 22,5 km.

Ili: udaljenost od Trilja (*Tilurium*) do Duvna, preko Aržanog i Prisoja, savremenom cestom iznosi 62 km, dok *Tabula* od *Tiluriuma* do *Bistue Vetus* (Duvno) ima oko 55,5 km (XXII + IX + VI m. p. = XXXVII m. p. ili 55,5 km, tačnije 54.760 m). Razlika od 7 km nastala je jer je antička cesta išla kraćim putem, izbjegavajući veće zavoje kroz Velić i uz južni rub Buškog blata, na usponu uz Privalu i na dijelu između Jošanice i Duvna.

⁶⁶ M. Zaninović, *Delminium*, VAHD, 1961—1962, 49—55.

⁶⁷ Uspor. Patsch, GZM, 1904, 310—311 i 1894, 304—307.

⁶⁸ Strassen, 26.

⁶⁹ L. Jelić, GZM, 1898, 549, J. Kujundžić, *Vrhbosna* 1933, 258.

⁷⁰ DN, str. 194.

Bistue Vetus

Uzevši, dakle, Privalu = *In monte Bulsinio* i Gradinu u Bukovoj Gori = *Ad Libros* kao čvrsta uporišta, Bistue Vetus se mora ubicirati u današnje Duvno, upravo na ono mjesto na Crkvini na kojem je Patsch 1897. g. otkopao poveće rimsko naselje sa »forumom«, koji je datirao u vrijeme cara Tiberija (14—37. g. n. e.)⁷¹, i identificirao sa rimskim Delminijem, dok bi po Patschu delmatski, predrimski Delminij bio na gradini Libu u Borčanima oko 9 km sjeveroistočno od Duvna⁷².

Rimsko naselje na Crkvini u Duvnu, koje se prostiralo na nekih 15 ha površine uz potok Seget, a koje je — po Patschevu mišljenju — štitila i utvrda na mjestu kasnijeg turskog kastela⁷³(?), svojim položajem, kako smo vidjeli, potpuno se uklapa u milijacije koje daje Tabula. Osim toga, ono leži na komunikaciji I reda koja je, po tragovima i arheološkim ostacima, u prvom redu po miljokazima, sigurno rimska. Zato se rimska naseobina u Duvnu mora identificirati kao putna stanica *Bistue Vetus*. To indirektno potvrđuju i nalazi u Duvnu.

Na osnovu interpretacije jednog vrlo fragmentiranog natpisa o nekoj carskoj munificenciji (sa arhitrava neke svečane zgrade na Crkvini), na kojem se navodi *tribunicia potestas XX* nekog vladara, Patsch je opravdano zaključio da se radi o Tiberiju, koji je tu dužnost obavljao po dvadeseti put 18/19. g. n. e.⁷⁴. Te godine, po svojoj prilici, bio je otvoren »forum« ovog naselja, a to je upravo vrijeme kad je dovršavana i cesta *a Salonis ad Hedum castellum Deasitiatum per millia passuum CLVI* (CIL III 3201 = 10159 + CIL III 3189, b = 10156, b), tj. kad je car Tiberije vršio *trib. pot. XXI*. Takvo datiranje je u skladu i sa nalazom opeke sa žigom *Pansiana*⁷⁵. Sudeći pak po natpisu koji spominje caricu Sabinu Trankvilinu, suprugu cara M. Antonija Gordijana, neki radovi su na ovom »forumu« izvođeni i u vrijeme ovoga cara, dok je još carica bila Sabina Trankvilina (241—244. n. e.)⁷⁶. Čini se da je Gordijan dao obnoviti i cestu, jer se uz nju našao miljokaz koji spominje ovog cara⁷⁷.

Potrebno je također istaći da je Patsch još godine 1895, dakle nekoliko godina prije nego što je otkopao antičko naselje u Duvnu, koje je bilo poznato već Ballifu i Radimskom⁷⁸, bio uvjerenja da antički Delminium treba tražiti na Duvanjskom polju, i to upravo u Županjcu⁷⁹, a ne u Gardunu kraj Trilja. Međutim, nakon što je 1897. g. otkopano naselje u

⁷¹ K. Patsch, Prilog topografiji i povijesti Županjca — Delminiuma, GZM, 1904, 307—365. Isti, Novi spomenici iz Županjca — Delminiuma, GZM, 1897, 227—243. Isti, Arheološko-epigrafska istraživanja, GZM, 1906 160—161. Uspor. Patsch, GZM, 1895, 285—286 i 582—583.

⁷² O problemu ubikacije Delminiuma v. L. Jelić, GZM, 1898, 547—549. K. Patsch, PW RE s. v. Delminium i GZM, 1904, 307—308. E. Pašalić, Naselja, 37. M. Zaninović, Delmati I 44. Najiscrpniji pregled dao je A. Budrovich, Ubicazione del capoluogo preromano dei Dalmati, Roma, 1969, 119—125.

⁷³ GZM, 1904, 311—339, sl. 1 i 4. Radimsky GZM, 1894, 304—305.

⁷⁴ N. dj., 325.

⁷⁵ Ibidem, 327. Uspor. Radimsky, n. dj., 305.

⁷⁶ GZM, 1904, 330.

⁷⁷ Ibidem, 330 sl. 30: ... *Furiae* / *Sab[inae Tranquil-]* / *linia[e Aug(u-)* *stae] coniugi* / *imp(eratoris) M. Ant[onini Gor-]* / *diani P(ii) F[el(icis) Aug(usti)]* / *p(ecunia) [p(ublica), d(ecreto) d(ecurionum?)]*.

⁷⁸ GZM, 1894, 304.

⁷⁹ GZM, 1895, 285—286 i 1897, 227 i d. Ballif, Strassen, 26.

Duvnu, otpale su i sve ranije sumnje i konjekture, pa je gotovo općenito prihvaćeno Patschevo mišljenje da se rimski Delminium nalazio u Duvnu. Patsch je bio uvjeren da »treba razlikovati između predrimskog i rimskog Delminiuma«, locirajući — kako smo vidjeli — predrimski Delminium (Strabonov Δελμίνιον VII 5,5) na Libu u Borčanima, a rimski 9 km zapadnije u Duvno⁸⁰. U najnovije doba predložio je Zaninović da se predrimski Delminium locira na Gradini kod Gaja iznad Duvna, čime je u stvari Patschevu lokaciju rimskog Delminiuma učinio još plauzibilnijom⁸¹.

Međutim, rezultati istraživanja tragova rimske ceste, kako sam ih izložio, i interpretacija distanci koje daje Tabula, jasno ukazuju da stanicu Bistue Vetus treba locirati u Duvno, tim sigurnije što je očito da je i rimsko naselje u Duvnu izgrađeno u isto vrijeme kad i cesta koja je kroza nj prolazila⁸².

Očito je, osim toga, da je u program izgradnje cestovne mreže ulazila ne samo gradnja komunikacija nego i izgradnja svih ostalih potrebnih uređaja, da se izrazimo modernim jezikom, servisnih, ugostiteljskih, trgovačkih i ostalih pratećih objekata uz komunikacije, i to u zemlji koja je u tome momentu još uvijek bila »djevičanska«.

Unutrašnjost delmatske zemlje u tim prvim danima rimske uprave pokazivala je sve oznake jedne izrazito ruralne sredine, sa pretežno stočarskom ekonomikom i epihorskim načinom života. O gradovima u pravom smislu, u smislu rimskog urbanog sistema, ne može se još govoriti; oni su djelo romanizacije i rimske urbane civilizacije. Delmati su većinom živjeli u svojim utvrđenjima i naseljima koja su iz antičkih izvora poznata najčešće pod imenom *oppida* (Ciceron), *katoikija* (Strabon) ili *castella*, a koja su kao vojno-upravni centri bili opasani jakim suhozidnim bedemima i palisadama i utvrđeni karakterističnim nasutim kulama. Takva *oppida* su obično podizana u formi eliptičkih gradinskih utvrđenja na tačkama koje su dominirale okolicom ili značajnim komunikacijama i prijevojima. Ispod njih ili negdje u njihovoj blizini, bila su i otvorena naselja, mahom izgrađena u drvetu⁸³. Jedno od takvih utvrđenja gradinskog karaktera (*oppidum*) podignuto na dominantnom mjestu, pogodnom za obranu bila je i Gradina kod Gaja, kako je dobro primijetio i Zaninović⁸⁴, dok se dolje u ravnici, uz potoke Čatrnje i Seget, vjerojatno već u predrimsko doba bilo razvilo otvoreno naselje, zaštićeno jednom manjom gradinom, danas Selimovića gradina, koja je ovo naselje (*katoikia*) štitila sa sjeverne strane.

Dolaskom Rimljana situacija se uskoro izmijenila: Gradina kod Gaja ubrzo je napuštena, a na prostoru otvorenog naselja — kraj potoka u ravnici — izgrađena je na jednom dijelu putna stanica, oko koje se s vremenom razvilo naselje, vjerojatno urbanog tipa. Ono što je ovdje dao Tiberije napraviti bila je po svoj prilici jedna mansio sa potrebnim ob-

⁸⁰ N. dj., 308.

⁸¹ V. bilj. 66. Slično mišljenje je iznio i Budrovich, dj. nav. u bilj. 72.

⁸² Tom aschek Topographie, 519, ubicira Bistue Vetus u Eminovo Selo, nedaleko od Duvna; Ballif, Strassen, karta, u Suicu, a Pavan, Ricerche, 59 u Varvaru. Cf. A Mayer, Die Sprache, 87.

⁸³ B. Čović, Kulturna istorija BiH, Sarajevo 1966, 98 i 124. Isti, Uvod u stratigrafiju i hronologiju praiistorijskih gradina u Bosni, GZM, 1965, 23—94.

⁸⁴ N. dj., 50 i d.

jektima. Ovo se naselje i dalje zvalo Bistue, svojim starim epihorij-
skim delmatskim imenom, ali je s vremenom, da bi se razlikovalo od
Bistue Nova, koja je — kao što smo naveli — po svoj prilici bila ktizma
rimskih građana iz duvanjske Bistue, bilo nazvano Bistue Vetus. Bilo je
pokušaja da se toponim Bistue protumači našim pojmom »grad«⁸⁵, pa bi
prema tome Bistue Vetus značilo isto što i naše »Starigrad«, ali s obzi-
rom na situaciju koju su Rimljani zatekli kod Delmata, koji nisu imali
gradova u rimskom urbanom smislu, za to nema opravdanja. Da su Iliri
općenito, a posebno Delmati, imali gradove u pravom smislu riječi, kao
urbane aglomeracije, onda bi antički pisci koji su o njima pisali za takva
naselja upotrebljavali grčki i rimski adekvatni izraz »polis« ili »urbs«,
kao što to iznimno čini Strabon za neka primorska delmatska naselja
(VII, 5,5), a ne *oppida* i *katoikija*, ili *poleis*, u značenju *civitas*.

Na kraju htio bih na ovom mjestu istaći još i ovo: cesta Salona—
Argentaria samo je u tehničkom pogledu dotjerana predrimska komuni-
kacija tj. *via munita*. Najbolji je dokaz to: što prolazi pored brojnih
delmatskih *oppida* — gradina uz rub Buškog blata, kroz Prisoje, na Privali
i u Duvanjskom polju a i dalje na svom putu. Taj problem uočio je već
Patsch, a u novije vrijeme opširno su ga razradili Pašalić i Zaninović,
posljednji posebno za oblast Delmata, preko koje vodi i naša komuni-
kacija, a preko koje je išao i najveći broj Dolabelinih cesta, pa stoga upu-
ćujem na njihove radove. Patsch je na osnovu numizmatičkih nalaza
Apolonije i Dirahija pokušao odrediti i tokove tih putova kojima se kre-
tala prehistorijska trgovina⁸⁶.

e) *Dionica Bistue Vetus XXV Ad Matricem*

Putna stanica Ad Matricem udaljena je od Bistue Vetus XXV m. p.
Međutim, kako je već Evans primijetio (AR, 81), Tabula uslijed iskrivlje-
nosti forme ni u ovom slučaju ne može pomoći da se sa sigurnošću odredi
pravac ceste. Kako nedostaju i epigrafski spomenici, ne postoji naučni
desideratum, tj. polazna i osnovna tačka, koja bi olakšala fiksiranje
daljnijeg pravca naše ceste i lociranja stanice Ad Matricem. Zbog toga
je i došlo do kontraverznih mišljenja, koja su se oslanjala više na inven-
ciju i intuiciju istraživača nego na fundirani dokazni postupak. Rezul-
tat svega toga bio je čitav niz konjektura i pretpostavljenih lokacija, po-
jedinih stanica, a posljedica toga više hipotetičnih pravaca ovog magis-
tralnog puta.

Situacija je utoliko teža što na ovom sektoru nema sigurnih tragova
ceste. Dok smo na dionici od Trilja do Duvna trasu ceste mogli kontrolir-
ati miljokazima, kolotečinama, ostacima ceste i nasebinskim elementima,
u njenom daljnjem toku u potpunosti smo lišeni takve pomoći, a u
prvom redu jer nema tako relevantnih dokaza kao što su miljokazi.

U takvoj situaciji je samo jedno sigurno: cesta je iz Duvna išla
prema sjeveru-sjeveroistoku u područje centralne Bosne, gdje na uda-
ljenosti od 66 km od Bistue Vetus (Duvno) treba tražiti stanicu Bistue

⁸⁵ V. bilj., 69. Cf. A Mayer, Die Sprache, 87.

⁸⁶ E. Pašalić, Naselja, 79. M. Zaninović, Delmati II, 34 i d. B. Čović, Kulturna istorija BiH, 124. — Već Patsch je pokušao da na osnovu nalaza prehistorijskog novca, Dirahija i Apolonije u prvom redu, odredi tokove — putove prehistorijske trgovine (GZM, 1902, 399—403 i karta na str. 438).

Nova, odnosno *mun. Bist.*... Uzevši, dakle, Duvno kao čvrsto uporište, pod pretpostavkom da je identifikacija Duvna sa *Bistue Vetus* ispravna, doći ćemo do manje-više sigurnih rezultata.

M o g u ć i (o s n o v n i) p r a v c i

Ostaci većih rimskih aglomeracija nalaze se na Duvanjskom polju na tri mjesta. Manje naselje od onog u Duvnu bilo je pod Gradinom na Libu, u Borčanima, na koju je Patsch lokalizirao predrimski *Delminium*. Međutim, najprostranije ilirsko-rimsko naselje na Duvanjskom polju — koje je zahvatalo prostor od cca 20 ha — bilo je u Crvenicama, u jugoistočnom dijelu polja gdje je već Radimsky locirao putnu stanicu uz rimsku cestu koja je vodila na visoravan Rakitno⁸⁷. Ovo prostrano naselje, čiji se život po arheološkim nalazima može pratiti od kasnobronzanog doba do u srednji vijek, a koji su raniji istraživači potpuno mimoišli, nije još ispitano. Osim dviju prethistorijskih gradina (Stražica i Gradina) i kasnoantičkog refugija na Gradini, na prostoru između Vel. i Mal. Badnja leže ostaci epihorijanskog naselja, koje sam otkrio u toku prošlih godina. Na lok. Crkvina sam otkopao ranokršćansku baziliku (V do VI st.), a na lok. Ritke liske i jednu prethistorijsku skupnu grobnicu sa bogatim priložima⁸⁸.

Okrenemo li se sada našem osnovnom problemu, doći ćemo do zaključka da je jedna rimska komunikacija morala povezivati Duvno (*Bistue Vetus*) sa naseljima u Borčanima i Crvenici. Međutim, ovaj pravac ne može doći u obzir u našim istraživanjima, jer na putu za unutrašnjost zemlje prolazi dužim, zaobilaznim putem. Ne samo što bi cesta na tom pravcu morala da savlada težak planinski prijevoj preko Vran-planine (2074 m) nego bi bila i duža za 30—40 km⁸⁹. Istočni pravac, niz Duvanjsko polje, dakle, a *limine* treba odbaciti. Upravo na tom pravcu Duvanjsko polje je odvojeno od središnje Bosne spletom visokih planina (Ljubuša, Raduša, Vran, Čvrstica i Čabulja), a njih zaobilaze i moderne komunikacije⁹⁰.

U planinskoj zemlji kao što je centralna Bosna, a napose kraj o kojem je ovdje riječ, nije bilo (a nema ni danas) većih mogućnosti za slobodnije trasiranje komunikacija. Stoga se oduvijek težilo da se ceste provedu prirodnim prolazima, izbjegavajući visoke planine, koje su u zimsko doba neprohodne.

Jedini takav prolaz iz Duvanjskog polja prema sjeveru vodi dolinom Šuice, korišten živo u svim historijskim epohama, a markantno obilježen i antičkim nalazima i tragovima rimske ceste (Mokronoge, Šuica, Riličko polje, Otinovci i Velika vrata). Tim pravcem vodili su ovu saobraćajnicu i raniji istraživači (Evans, Tomaschek, Ballif, Patsch i Pašalić), ali izuzev Evansa, samo do Mokronoga na sjevernom rubu Duvanjskog polja.

⁸⁷ GZM, 1894, 309.

⁸⁸ I. Bojanovski, Novi ilirsko-grčki šljem iz Crvenice, N. st. XI, 181—185. B. Cović, Grobnice željeznog doba iz Crvenice kod Duvna, VAHD, 1961—62, 25—47. Uspor. I. Bojanovski, Crkvina, Crvenice, Duvno — kasnoantička bazilika, prethistorijski i antički nalazi, AP 7 (1965), 135—140.

⁸⁹ Pored Blidinjskog jezera u podnožju Vrana, prolazio je jedan rimski put koji je povezivao Duvanjsko polje sa dolinom Rame, ali vjerojatno nije bio osposobljen za kolski promet.

⁹⁰ To je pravac kojim Patsch, GZM, 1906, 158, vodi ovu cestu do Varvare u Gor. Rami.

Već na 7. kilometru od Duvna od osnovnog pravca Duvno—Šuica—Kupres odvaja se put prema Varvari i Prozoru. Upravo je to pravac kojim su cestu Salona—Argentaria vodili Tomaschek, Ballif, Patsch i Pašalić; dvojica posljednjih jer su — zanemarujući distance Tabule — Bistue Vetus (Duvno) locirali u Varvaru, u Gornjoj Rami, a prva dvojica što su Ad Matricem smjestili u Gornji Vakuf. Ne samo što bi takva cesta išla vrlo teškim planinskim terenom, preko Ravanjskog i Vukovskog polja i Raduše planine, nego je i mnogo duža od trase koju daje Tabula, i to, kako je Pašalić izračunao, punih 33 km⁹¹. Pravcem kojim je cestu trasi-
rao Ballif, ne skrećući u Varvaru, bila bi duža za nekih 20 km⁹².

Ako ne želimo *a priori* zanijekati autentičnost Tabule, koja nam je uostalom i j e d i n i izvor, očito je da pravac preko Varvare, odnosno Raduše, ne dolazi u obzir. Zašto bi Rimljani, koji su bili vrlo praktični, a uz to i izvrsni graditelji cesta, jedinu d i r e k t n u vezu Salone sa centralnom Bosnom gradili po tako teškom terenu, kad su imali prirodni i lakši pravac dolinom Šuice i preko Kupreškog polja, kojim je važan put vodio i u predrimsko doba? Pravac preko Pakline i Ravanjskog polja nije prema tome dio magistrale Salona—Argentarija, kako je mislio i Pašalić⁹³. To može biti samo jedan od priključnih putova. Na tom pravcu ne može se tražiti ni putna stanica A d M a t r i c e m.

Velika kupreška vrata udaljena su od Duvna 43 km, a Kupres 40 km. Po Distanz-Nachweisu⁹⁴ ta je udaljenost starim putom iznosila 43,63 km. Razlika između ovih razdaljina i one koju daje Tabula (37,5 km) lako se objašnjava time što je rimski put išao nešto kraćom trasom od današnje, i to uglavnom na sektoru Šuica—Malovan. Osim toga, ni stanica Ad Matricem nije bila u samom Kupresu, nego u Otinovcima, dakle 3 do 4 km prije Kupresa⁹⁵.

Lokalizacijom putne stanice Ad Matricem u prostor Otinovci—Vrila (gdje se nalazi i velika prehistorijska Vel. gradina) udovoljili bismo ne samo postulat Tabule nego i logici trase. Ako su, dakle, Otinovci, u kojima su nađena antička spolija sa natpisima — na osnovu čega je Patsch zaključio da je u Otinovcima bila bogata, povećana rimska naseobina⁹⁶ — putna stanica *Ad Matricem*, onda negdje u blizini treba tražiti *M a t r i x*, vjerojatno planinsko sedlo Velika vrata, gdje je na samom sedlu stajala jedna rimska utvrda⁹⁷.

⁹¹ Naselja, 47—48 i AJ III, 66: »In der Tab. Peut. sind im Raume Ad Libros — Bistue Vetus einige Stationen ausgelassen. Infolgedessen kam es zu Ungenauigkeiten hinsichtlich der Entfernung, die um rund 33 km geringer ist als die tatsächliche«.

⁹² Strassen, 26.

⁹³ Naselja, 36 i GZM, 1953, 278—282.

⁹⁴ Route 52 i Route 9.

⁹⁵ Iz Otinovaca potiče nekoliko rimskih natpisa, Patsch, GZM, 1895, 287 i d. — U srednjem vijeku selo se zvalo Vrila (Verla), u kojem je bosanska kraljica Katarina sagradila g. 1447. crkvu (E. Fermeđžin, Acta Bosnae, 205).

⁹⁶ N. mj. Uspor. M. Nedić, Starine bosanske, Arkiv za povjesnicu jugoslovensku IV, Zagreb, 185, 153.

⁹⁷ Tab. Peut. naseljena mjesta obično označava vinjetom dviju manjih kula ili kuća, dok je Ad Matricem obilježena jakim kulama (*burgus?*). — Pašalićevo je mišljenje da nepouzđane distance Tabule ne mogu dovesti u sumnju ubikaciju Ad Matricem kod Gor. Vakufa, Naselja, 48. Cf. A. Mayer, Die Sprache, 222.

Trasa ceste (Karta III)

Cesta je iz Duvna (Županjac), prolazeći pored Selimovića gradine i Karaule, išla ravno prema sjeveru, ali se u polju na mekanom terenu nisu očuvali tragovi. Njezin pravac se poklapa sa savremenom cestom Duvno—Mokronoge (Han-Marijan), sve do Šuice. Iz Mokronoga potiče i jedini natpis sa Duvanjskog polja, koji bi se — istina sa izvjesnom rezervom — mogao uzeti i kao svjedočanstvo da je Delminium bio na Duvanjskom polju, a koji u interpretaciji Sergejevskog glasi:

I(ovi) Cap(itolino) / Victor(i) dec(uriones) / D(e)l(minensium?) c(ivitatis?) v(otum) s(olverunt) / ⁵l(ibens) m(erito)⁹⁸.

U Mokronogama evidentirani su uz potok Vučicu i ostaci rimskog naselja (mnogo zidanih temelja na površini od 1,5 ha)⁹⁹. Tragovi nekog starog puta i danas se vide kod kuće Mate Stanića, u koju je uzidan rimski profilirani kamen, odmah iznad Han-Marijana. Ovaj put prati modernu cestu, sad s lijeve, sad s desne strane, preko Bukovika i Gajića, zatim kroz livade zv. Dvojine, pa uz Mašeta sve do Šuice. Danas je to nenaseljen i pust kraj. Da je nekad bio naseljen, dokazuju brojne nekropole stećaka uz samu trasu (Mašeta kod Han-Marijana u Mokronogama, mašeta iznad Podova na lok. Mali kraj — nekih 200 m iza biviuma za Ramu, pa groblje na lok. Dvojine, zatim dva stara križa 2 km izpred Šuice i velika nekropola »Mašeti« pred samom Šuicom). Pred ulazom u Šuicu stoji uz cestu veći kamen koji djeluje kao neki — putokaz. Erodirana »tlaka« starog puta najbolje se vidi između Podova i Dvojina. Na Dvojina prolazi kroz nekropolu te je dijeli u dva dijela, po čemu je vjerojatno i nastao naziv Dvojine. Ovu staru komunikaciju općenito zovu »stari put« ili »tlaka«, a široka je oko 4 koraka, što bi indiciralo njeno antičko porijeklo, a služila je i kasnije¹⁰⁰.

U blizini nekropole iznad Podova (kod k. 960), cca 1,5 km sjevernije od Han-Marijana (kasnije Šestanušića han), odvaja se krak koji vodi prema Ravnom i Rami. Ovaj su ogranak svi raniji istraživači, sa izuzetkom Evansa, smatrali magistralnim pravcem Salona—Argentaria¹⁰¹. I na ovom mjestu se sačuvala stara putina zarasla u ledinu, koja tendira u istočnom smjeru, tj. prema Rami.

Magistralni pravac, koji je vodio u pravcu sjevera, sastajao se u Šuici sa cestom koja je — preko Borove glave (1234 m) — dolazila iz Livna¹⁰². U stvari to je dionica ceste Salonae—Servitium (Tab. Peut.), koja

⁹⁸ D. Sergejevski, GZM, 1957, 109. — Uspor. rekonstrukciju koju daje Pflaum (kod Šašela, Situla 5, br. 167): DEC DLC — dec(reto) d(ecurionum) l(oco) c(oncesso). Neobičan je i epitet *Iuppiter Victor*. U CIL III epitet Victor ne dolazi nijednom. Sve to stavlja u sumnju interpretaciju ovog natpisa koju je predložio Sergejevski. V. VII poglavlje, str. 239.

⁹⁹ Radimsky, GZM, 1894, 285 i 304.

¹⁰⁰ Ballif, Strassen, sl. 7: pogled na rimsku cestu na ulazu u Šuicu. Ballif, na str. 27, govoreći o ovoj cesti, kaže: »Die erstere Abzweigung muss in der Nähe des Hans Marian das Duvnopolje verlassen und bei Šuica in die Strasse Prolog — Kupreš eingemündet haben, da sich nahe an beiden Orten Radspuren in der angegebenen Richtung vorfinden«. — O Šuici u antičko doba v. Ballif, Strassen, 22 i 27 i Patsch. GZM, 1902, 7.

¹⁰¹ O tome je opširnije bilo govora kod opisa ceste *ad Hedum castellum Daesitatum* (v. I poglavlje). Evans je ovu cestu ucrtao kao vjerojatnu do Otinovaca, AR III, 14—15.

¹⁰² Ballif, Strassen, 21—23: Strasse: Prolog — Livno — Šuica — Kupreš.

se u Šuici uključila u naš magistralni pravac. Njezin daljni tok do Rilićkog polja opisan je u prethodnom poglavlju kao dionica komunikacije (alternativni krak po Tab. Peut.) Salonae—Servitium. Na ovom odsjeku poznata je kao »stržanjski« ili »rimski put«, dok se kroz Kupreško polje općenito naziva »drum«.

Tragove rimskih cesta na Kupreškom polju istraživali su F. Ballif i Đ. Basler¹⁰³. Ballif je zabilježio da se na Kupreškom polju ponegdje vidi trasa (Strassenkörper), a kod Vrila i spurile. Tu se gube tragovi, ali Ballif smatra da je cesta iz Vrila morala ići na sedlo Velika vrata (1384 m), kuda vodi i savremeni put. Na priloženoj karti Ballif ju je do Velikih vrata označio kao sigurnu, ali je upravo tu prekida kao i Evans. Što se tiče njezinog daljnjeg toka, Ballif kaže samo ovo: »Die Fortsetzung derselben in das fruchtbare Skopljefeld ist bisher nicht aufgefunden worden«¹⁰⁴.

Rimske ceste na Kupresu detaljnije je ispitivao Basler. »Kupres je, ispravno primjećuje Basler, bio i ostao pašnjak, a upravo ti pašnjaci su vrlo pogodni za očuvanje objekata kao što su ceste. U času kada su one prestale vršiti svoju funkciju, trava ih je prekrila i odlično konzervirala do današnjeg dana«¹⁰⁵. Ballifov pravac, koji vodi pravom linijom »preko Strljanice, pored Donje, Gornje i Perine glavice na Gajevine, pa zatim prema tubulici Smailovači, nakon čega prelazi potok Milač i vodi pored Pogane glavice (Poganac gradina)«, Basler produžuje kao vjerojatan sve do Otinovaca¹⁰⁶. Na Milaču je otkrio i tragove nekog mosta. Basler ima i drugu, paralelnu cestu, koja je od Donjeg Malovana pored Pogane glavice vodila u Kupres¹⁰⁷.

Ispitujući tragove rimskih cesta 1968. i 1969. g. na Kupreškom polju, utvrdio sam da se »drum«, dolazeći od Stržanja, uspinjao Dolovima, između Široke kose i Rupa, na Stričevića kosu, na kojoj stoji i danas *in situ* putokaz (75 x 42 cm), pa na Marin dolac, gdje se nalazi drugi putokaz, ali oboren (90 x 35 cm)¹⁰⁸. Drum se zatim spuštao u ravnoj liniji na Strljanice (Rilićko polje), gdje se kaldrma djelomično konzervirala u ledini. Širina kolnika i ovdje iznosi do 4 m¹⁰⁹.

U posljednje vrijeme Strljanice su najvećim dijelom preorane, pa su ostaci ceste uništeni ili zaorani. Prije 125 godina tim je putom prolazio F. Jukić (on ga naziva »livanjski drum«) i tom prilikom zabilježio da

¹⁰³ Ballif, Strassen, 27.

¹⁰⁴ Strassen, 23.

¹⁰⁵ Kupres, GZM 1953, 339 i priložena karta. Cf. Š. Bešlagić, Kupres, srednjovjekovni nadgrobni spomenici, Sarajevo, 1954, passim i karta na str. 6, na kojoj su označene obje Baslerove trase, prva kao sigurna, a druga kao vjerojatna. — Moguće je da je ovaj drugi, alternativni pravac vodio na Mala Vrata i u Prusac. Basler pomišlja da je ovaj mlađi pravac izgrađen da bi se izbjegao uspon preko Gajevine i kod vrela Šuice (?). Možda su to dva usporedna puta, predrimski i rimski, kakvih se našlo i u drugim zemljama, Pašalić, Godišnjak, 248.

¹⁰⁶ Ibidem, 339.

¹⁰⁷ V. bilj. 105.

¹⁰⁸ Između oba »putokaza« razmak je oko 200 m. — Dva slična kamena našao sam u Malovanu, v. I poglavlje ovog rada.

¹⁰⁹ Ballif, Strassen, 22 kosu na kojoj se nalaze putokazi pogrešno naziva »Gajevina-Hügel«, umjesto Stričevića kosa, odnosno Marin dolac. Gajevina (k. 1238) se nalazi sjevernije od Strljanice i Ušivca, dok su putokazi južno od Ušivca. V. Basler GZM, 1953, karta.

se na Strljanici, ravnici dugačkoj dva sata, »... mnoge starine, novci, pečati i prstenovi rimski nahode; polje ovo ne ore se, već samo kosi...«¹¹⁰.

Riličko polje bilo je važna raskrsnica rimskih cesta. Raskršće *quadrivium*) je bilo kod vrela Ušivca, gdje su se križala četiri pravca:

1. Ušivac—Kupreška vrata via Vrila i Otinovci,
2. Ušivac—Prosjek—Šipovo¹¹¹ (tzv. Solarski put),
3. Ušivac—Ravno—Rama,
4. Ušivac—Stržanj—Šuica—Duvno, odnosno Livno.

Rimski ostaci na Strljanicama govore u prilog pretpostavci da se oko vrela Ušivca, gdje je bio *quadrivium*, s vremenom razvilo naselje, koje je isključivo služilo putnicima i putničkom saobraćaju. I u tursko doba na toj važnoj raskrsnici, ali otprilike 1 km sjevernije, u Gornjem Malovanu, bilo je nekoliko hanova, od kojih su se neki sačuvali do kraja XIX st. (npr. Žuljev han. Džajin han, Tokića han i dr.). Sve to ukazuje da je Kupreško polje prirodna raskrsnica, što njegovom položaju i daje važnost, kako se to pokazalo i u posljednjem ratu. Međutim, Kupres je u novije doba u prometnom pogledu izgubio značaj koji je imao u svim ranijim epohama. Rimljani su dobro ocijenili prometni značaj Kupresa i preko njega proveli — kao što smo vidjeli — dvije vrlo važne saobraćajnice koje su maritimnu Dalmaciju povezivale sa njenim zaleđem i sa Panonijom¹¹².

Ako dionicu Duvno (*Bistue Vetus*)—Kupres (*Ad Matricem*) sagledamo u cjelini, ustanovit ćemo da je bila gotovo idealno trasirana, bolje od moderne ceste Šuica—Malovan. Uspon uz Stržanj gotovo se i nije osjećao. Osim blažeg uspona kod Mokronoga, od 880 m na Duvanjskom polju do 960 m kod Bukovika, veći je uspon bio samo uz Stržanj, od 948 m u Šuici do 1160 m kod Marin-doca. Cesta je inače praktično išla ravnim terenom i gotovo u ravnom pravcu, bez većih zavoja.

Ako u Otinovce — Vrila lociramo putnu stanicu *Ad Matricem*, ukupna dužina dionice iznosi oko 38 km, a to se dobro slaže sa Tabulom koja daje XXV m. p., tj. oko 37 km.

f) Dionica *Ad Matricem* XX *Bistue Nova*

Od *Bistue Vetus* (Duvno) do *Bistue Nova* po Tabuli ima 45 m. p., dakle nešto manje od 67 km, dok zračna udaljenost od Duvna do Mošunja, gdje je u novije vrijeme locirana *Bistue Nova*¹¹³, iznosi nešto više od 70 km, a savremenom cestom (Travnik—Donji Vakuf—Bugojno—Šuica—Duvno) čak 127 km. To je skoro 60 km više nego što označava Tabula. Očito je, dakle, da *Bistue Nova* treba tražiti negdje bliže, dok bi lokacija u Zenici bila još udaljenija. Ali, prije svega pogledajmo trasu na terenu.

Pod Velikim kupreškim vratima cesta se pojavljuje kao kaldrma konzervirana u ledini. Osnovni pravac joj je Otinovci—Velika vrata. Sav-

¹¹⁰ F. Jukić, Putopisi i istorisko-etnografski radovi, Sarajevo, 1953, 106.

¹¹¹ To je tzv. Solarski put, koji povezuje dolinu Rame sa Janjem (preko Kupresa). On nije dio ceste Salona — Argentaria, kako smatra Pašalić, Naselja, 36. Ni tragovi ceste preko Pakline i Ravanjskog polja nisu dio itinerarske ceste, kao što se vidi iz ovog izlaganja (v. Pašalić, ibidem).

¹¹² Tek u najnovije vrijeme počela je akcija za izgradnju ceste Kupres — dolina Plive (Šipovo) tzv. Šolajin put, koja bi uveliko ojačala prometni značaj ovog pravca.

¹¹³ E. Pašalić, Naselja, 49 i AJ III, 66.

remenu cestu siječe na mjestu gdje počinju velike serpentine, koje vode na Velika vrata (1384 m). Prolazi padinom Stožera ispod moderne ceste, dovoljno odmaknuta od potočine, koja se spušta niz dragu sa Velikih vrata i razdvaja Stožer od Plazenice. Raniji istraživači ne spominju ovaj odsjek ceste, koji se lijepo vidi na dužini od nekoliko stotina metara s obje strane moderne komunikacije.

Srednjovjekovni i turski put, obilježen ostacima manje nekropole stećaka u blizini Velikih vrata, vodio je drugom stranom drage, padinom Plazenice, i spuštao u Kupres u ravnoj liniji. Da je konzervirana kaldrma na padini Stožera rimskog postanja, govori i njena širina, koja iznosi do 4 m.

Cesta izlazi uz dragu na Velika vrata gdje je 1892. g., prilikom izgradnje današnje ceste, bila otkrivena rimska stražarnica, što je i najbolji dokaz da je rimska cesta prelazila preko ovog prirodnog sedla. Fiala i Patsch¹¹⁴ našli su ovdje još samo slabe ostatke objekta, za koji je Ballif rekao: »Das Gebäude dürfte ein Wachthaus gewesen sein, da an dieser unwirtlichen den heftigsten Stürmen und Schneeverwehungen ausgesetzten Stelle wohl kaum eine andere menschliche Niederlassung anzunehmen ist«¹¹⁵. Što se tiče same ceste, iako je na karti ne obilježava, Ballif je bio mišljenja da je morala prelaziti preko sedla, što se vidi i iz njegovih riječi: »Die Vermuthung, dass die Strasse durch diesen Sattel führte, dürfte daher wohl begründet sein«¹¹⁶.

Po nalazima novaca Patsch je zaključio da je stražarnica bila naprasno razorena prvih decenija V st. Međutim, da je ta cesta bila i nakon toga u upotrebi, može se zaključiti, smatra Patsch, i po vezi koju je Zenica — gdje je Patsch ubicirao Bistue Nova — kao sjedište biskupa, imala sa Salonom u kojoj su se održavali pokrajinski crkveni sabori 530. i 533. g.¹¹⁷. Vjerojatnije je da je stražarnica uništena tek krajem VI st., u jeku velike najezde Avara i Slavena, kada su nastradali i ostali krajevi rimske Dalmacije.

U neposrednoj blizini stražarnice nađene su i dvije cisterne, zidane od lomljena kamena, kao i veća količina rimskog novca, koja počinje sa Hadrijanom, a završava sa carem Teodozijem II (408. do 450. g.). Na postojanje zgrade ukazivao je samo veći broj fragmenata rimske opeke, ali nije bilo ni traga zidanom temelju. Ili je možda objekat bio od drvene konstrukcije, ili su kamen i cigla razneseni ranije¹¹⁸?

¹¹⁴ F. Fiala, GZM, 1894, 95 = WM IV, 183 i K. Patsch, GZM, 1902, 8—10 = WM IX, 229.

¹¹⁵ Strassen, 23. — Kameni temelji stražarnice iskrčeni su, ako ne ranije, onda šesdesetih godina XIX st., kada je Topal-paša obnovio ovu staru komunikaciju. Sadašnju cestu izgradila je Austrija 1892. g. Možda je materijal odavde uzet kada se gradilo utvrđenje u Kupresu, koje 1550. g. spominje Katarino Zeno: *un castello nominato Cuprus*, Matković. Dva talijanska putopisa, Starine X, Zagreb, 1878, 205.

¹¹⁶ Ibidem.

¹¹⁷ N. mj.

¹¹⁸ V. bilj. 115. Uspor. Fiala, n. mj. — Teško je zamisliti da bi na ovako visokom i tijesnom položaju mogla biti *mansio Ad Matricem*, koju treba tražiti dolje na Kupreškom polju u Otinovcima ili u Vrilima, u blizini Vel. Gradine (k. 1273). Na sjevernoj padini Gradine vide se tragovi ceste koja je iz doline vodila na Gradinu. Ballif, Strassen, 22 i priložena karta, podno gradine našao je tragove kolotečina. Uspor. D. Basler, Kupres, GZM 1953, 336 i priložena karta.

Kuda je cesta silazila sa Velikih vrata? Ili konkretnije, kako je bila trasirana na strmom terenu prema Bugojanskom polju? — Najvjerojatnije kroz šumu Koprivnicu, dolinom Poričnice, kao i današnja cesta. To joj je prirodni pravac¹¹⁰. Na ovome pravcu nisu otkriveni sigurni tragovi rimske ceste, ali se tome ne treba čuditi, jer je teško i zamisliti da bi se — *post tot discrimina rerum* — po onako vrletnom i ispresijecanom terenu, pokrivenom prašumom, bez naselja, tako dugo mogla sačuvati ikakva cesta. Ona je već davno zasuta, uništena ili erodirana od bujica i vegetacije. Ukoliko su se neki ostaci i sačuvali, oni su — s obzirom na vrlo skućene mogućnosti trasiranja — uništeni gradnjama kasnijih putova (1862. i 1892. g.). U donjem dijelu kanjona Poričnice vidi se tu i tamo, uz sadašnju cestu, neka vrlo erodirana »tlaka« starog puta, svakako starijeg od onog što su ga izgradili Turci 1862. g.

Kao dokaz da se rimska cesta sa Velikih vrata spuštala pravcem današnje komunikacije mogu se navesti dva indicija koje raniji istraživači nisu uzeli u obzir:

1. Tako je Patsch zabilježio da je jedan miljokaz stajao negdje u rejonu Koprivnice: »Onaj kamen s natpisom (podvukao I. B.) što su ga po pripovijedanju starijih seljaka niza stranu otisnuli radnici kod »Koprivnice«, kad se prije okupacije ovdje gradio neki branik (Verhau), biće da je bio rimski miljokaz«¹²⁰.

2. Jedan šumski odjel u Koprivnici, upravo u izvorišnom području Poričnice, koji se oslanja upravo na sadašnju cestu, nosi karakteristični naziv Biljeg, toponim koji nas podsjeća na vjerojatni položaj miljokaza¹²¹.

Osim opisanog pravca preko Velikih vrata i dolinom Poričnice čini se da je postojao i alternativni put(?) kroz Mala vrata i preko Prusca, koji je bio mnogo korišten u kasnijim vremenima. Kroz Prusac je u tursko doba prolazila glavna komunikacija iz centralne Bosne u primorje, vrlo frekventirana ne samo od turske vojske nego i od putnika i trgovaca¹²².

¹¹⁰ To je pravac Topal-pašina puta iz 1862. g. Obilježen je hanovima Koprivnica, Han Luka, Han Jozo i Han Mlačo (v. austrijsku specijal-kartu 1:75000 i Distanz-Nachweis, Route 9, p. 23). Cestu je uredila austrijska uprava 1892. g. To je i danas glavna komunikacija između Kupresa i Bugojanskog polja (Skoplje). Cesta se sa Vel. Vrata spušta kroz Koprivnicu i dolinom Poričnice silazi u Bugojno, odnosno Čipuljić. — Za turske uprave glavni drum je bio Kupres — Prusac, kojemu je Kupres administrativno i pripadao. Od njega se u Koprivnici dijelio put u Bugojno. Uspor. M. Džaja, Sa kupreške visoravni, Otinovci — Kupres 1970, p. 34. Pravac preko Prusca skraćuje put u Donji Vakuf za 11 km. V. H. Kreševljaković, Hanovi i karavansaraji u BiH, 137—138.

¹²⁰ GZM, 1902, 10 = WM IX, 229.

¹²¹ V. kartu 1:50000, sekcija Bugojno (Travnik 3).

¹²² Uspor. Đ. Mazalić, Prusac, GZM 1951, 155 i d; M. Džaja, n. dj. 34 i 35. V. austrijsku kartu 1:75000. — Dana 18. VII 1970. g. prošao sam ovim putem, koji se provlači kroz duboku sutjesku Prusačke rijeke. Put je nedavno renoviran i uređen za automobilski promet. Ovaj pravac ne odgovara principima kojih su se držali Rimljani kod gradnje prometnica. Teško je vjerovati da bi Rimljani gradili tako značajnu cestu kroz ovu usku, gusto pošumljenu i strmu dolinu. Međutim upravo ta zaklonjenost čini put bezbjednim. Vjerojatnije je ipak da je ovo jedan od tzv. dvostrukih putova. Turska varijanta vodila je preko Vel. vrata. Iz Koprivnice se Prusačkom rijekom spuštala, u stalnom padu, u Prusac. Obilježena je hanovima Koprivnica, Suljaga, Nuker i Stožer. Antički, vjerojatno predrimski put, je išao preko Malih vrata (?) V. Distanz-Nachweis, Route 155, p. 176—177.

I postanak utvrđenog grada Biograda-Prusca može se objašnjavati samo njegovim položajem na ovoj značajnoj komunikaciji, koja je povezivala dva orografski tako odvojena područja. I ovaj put prolazi šumskim i nenaseljenim područjem. U Pruscu je otkrivena i stara kaldrma, široka 2—3 m, sastavljena od velikih i teških ploča, za koju je Mažalić smatrao da je »dio neistraženog rimskog puta što je vodio iz Livna preko Kupresa za Prusac i dalje na sjever i istok¹²³. Antičkih nalaza, inače, u Pruscu nije bilo. Iz Prusca je, cesta jednim krakom vjerojatno produžavala do Bugojna, a bila je po prilici iste dužine kao i ona preko Velikih vrata. Oba ova pravca su i danas u upotrebi, ali oba preko Velikih vrata¹²⁴.

Mišljenja sam da su oba pravca mogla biti alternativno u upotrebi i u antici. Svakako glavni je bio onaj preko Velikih vrata, na kojima je otkrivena stražarnica, i niz Poričnicu, a koji je — izgleda — bio obilježen i miljokazima. To je bio kolski put dok se to ne može reći za put preko Prusca.

Od Prusca do Kupresa, preko Velikih vrata, udaljenost iznosi 24 km, a od Prusca do antičke aglomeracije pod gradinom »Pod« u Čipuljiću kod Bugojna, još 7 km, što bi dalo zbirnu distancu od oko 31 km, a približno toliko navodi i Tabula, tj. *Ad Matricem XX Bistue Nova* (oko 29,5 km). Od Kupresa do Bugojna, današnjom cestom, kanjonom Poričnice, ima 27 km. Dodaju li se tome i ona 3—4 km do Otinovaca, jer je manjio *Ad Matricem* bila u području Otinovci—Vrila, dobili bismo otprilike istu distancu.

Prema tome, i hodološka ispitivanja vode nas do manje-više pouzdanog zaključka, da se Bistue Nova nalazila u Čipuljiću (Bugojno), pa stoga treba kao nedokazanu odbaciti pretpostavku o njenoj lokaciji u Mošunji ili Zenici¹²⁵. S obzirom na prostranost rimskog naselja uz Poričnicu u Bugojnu (Čipuljić), kao i na njegov centralni položaj, i s obzirom na veliko bogatstvo bugojanskog kraja u prirodnim resursima, Bugojno je imalo sve uvjete da budu centar municipija. U prilog toga govori i analiza sačuvanog epigrafskog materijala¹²⁶.

Ako bismo predstavili grafički uzdužni profil dionice *Ad Matricem—Bistue Nova*, via Velika vrata, dobili bismo paraboloidnu krivulju, dosta strmog uzlaznog kraka. Cesta se, naime, sa Kupreškog polja (cca 1160 m) strmo uspinjala na Velika vrata (1384 m), a onda postepeno u serpentinama spuštala do Čipuljića, koji leži na cca 600 m. Najviša tačka ove krivulje na Vel. vratima ujedno je i najviši uspon cijele magistrale od Salone do Argentarije. Ta je tačka i na Tabuli označena markantnim crtežom, koji se razlikuje od svih ostalih, tj. prikazom utvrđenja sa visokim tornjevima (vidi kartu).

¹²³ N. dj., 179, sl. 4. — Sam prusački grad Biograd postavljen je tako da potpuno zatvara svaki prilaz s juga na Bugojansko polje.

¹²⁴ V. autokartu SFRJ.

¹²⁵ O tome vidi uvodni članak ovog poglavlja. — M. Pavan, Ricerche, 57, ubicira Bistue u okolicu Travnik, između Fazlića i Zenice. Isti autor (n. mj.) identificira municipij Bistue sa Bistue Nova sa Tab. Peut., dok Bistue Vetus locira u Varvaru.

¹²⁶ Epigrafska svjedočanstva mun. Bist... potiču iz Zenice, Fazlića i Varvare. U središtu toga trokuta leži Bugojno, odakle potiče opeka sa žigom Bistues (J. Petrović, GZM, 1960/61, 230, sl. 1.). Za Hoernesu je Bugojansko polje »paradisische Landschaft«. Cf. Pašalić, GZM 1954, 69.

Najvredniji rezultat ove hodološke analize svakako je lokalizacija Bistue Nova, koju treba smjestiti u današnje Bugojno. Ako je Bistue Vetus bila na Duvanjskom polju, onda je sasvim prirodno Bistue Nova tražiti na Bugojanskom polju, odmah po silasku ceste sa kupreške visoravni, koja kao jaka prirodna zapreka razdvaja ova dva polja.

g) *Dionica Bistue Nova XXIV Stanecli*

Za lokalizaciju putne stanice *Stanecli* nema nikakvog uporišta ni u hodološkim istraživanjima ni u epigrafskim svjedočanstvima. Upravo to i jest razlog što su istraživači ovu stanicu ubicirali na raznim lokacijama. Truhelka *Stanecli* smješta u Osjek kraj Blažuja, Skarić zbog izvjesne, i to vrlo daleke izonimije, na Stavnju, koja protiče kroz Vareš i utiče u Bosnu kod Podlugova¹²⁷, a Pašalić »bei Kiseljak, gleichfalls auf Grund der neusten Untersuchungen...«¹²⁸.

Sve što se u tom pogledu može zasad reći jeste da se ova putna stanica morala nalaziti negdje na vanjskoj ivici zamišljenog polukruga, promjera cca 30 km (po karti), — koliko iznosi distanca po Tabuli — istočno, odnosno sjeveroistočno, od *Bistue Nova* (Bugojno) i da je treba tražiti negdje u tom prostoru.

Ako u tom smjeru produžimo naša hodološka istraživanja, došli bismo do zaključka da su kroz označeno područje mogle voditi samo tri komunikacije:

1. Pravac Bugojno—Donji Vakuf—Oborci—Komar—Turbe—Travnik—Travničko polje¹²⁹, najprirodnija veza Bugojanskog i Travničkog polja, kojim vodi i moderna komunikacija, markantno obilježena antičkim aglomeracijama u Kopčiću, Donjem Vakufu, Oborcima, Turbetu i Travniku. Udaljenost Bugojna od Travnika sadašnjom cestom iznosi 48 km, što ne odgovara distanci od XXIV m. p. koju daje Tabula. Ovim pravcem vodila je i u antici jedna komunikacija, ali ne znamo koliko se ona poklapala sa magistralnim pravcem Salona—Argentaria.

2. Pravcem Bugojno—Gornji Vakuf—dolina Bistrice—Travničko polje, dugim oko 50 km, kojim je cestu Salona—Argentaria proveo Pašalić, ali preko Ravanjskog polja, Varvare, Paloča i Gornjeg Vakufa. I ovim pravcem, kako su to utvrdili Mazalić, a nakon njega i Pašalić, prolazila je neka komunikacija, ali ni ovaj pravac ne dolazi u obzir jer se ne uklapa u daljinar od XXIV m. p. koji daje Tabula i jer se očito ne radi o cesti I reda, nego vjerojatno o rudarskom putu koji je prolazio kroz izrazito rudarsko područje¹³⁰.

3. Ostaje još samo pravac kojim je 1530. i 1531. putovalo austrijsko državno poslanstvo u Carigrad. Poslanstvo je — kako nas izvještava B.

¹²⁷ J. M a k a n e c — Ć. T r u h e l k a, Rimske starine (*Stanecli* — Osijek kod Blažuja), GZM, 1890, 95. V l. S k a r i ć, Iz rimske prošlosti (*Stanecli* — Stavnja) GZM, 1923, 81. Cf. A M a y e r, Die Sprache, s. v. *Staneclum*.

¹²⁸ Naselja, 42 i A J III, 66. Ostale ubikacije kod Pašalića, n. mj.

¹²⁹ To je onaj put kojim je g. 1660. prošao Evlija Čelebija iz Sarajeva za Livno: Kiseljak — Busovača — Travnik — Oborci — Donji Vakuf — Prusac — Kupres — Suica — Livno (GZM, 1908, 192—201). Na toj liniji poznata su antička naseobinska nalazišta u Oborcima (Đ. B a s l e r, Bazilika u Oborcima, Naše starine, VII, 59—72) i u Turbetu (Ć. T r u h e l k a, Bazilika u Varošluku, GZM 1893, 685—699. M. M a n d i ć, Turbe kod Travnika, GZM 1924, 83—90. A. H o f f e r, GZM, 1895, 44—48. J. P e t r o v i ć, S arheologom, p. 17—18. Đ. M a z a l i ć, N. st. VI, 239—242). — Mazalić smatra da su se u Donj. Vakufu sačuvali ostaci rimskog mosta, GZM, 1951, 158 bilj. 109 i str. 166.

¹³⁰ E. P a š a l i ć, GZM, 1953, 282—283. Đ. M a z a l i ć, GZM, 1951, 148.

Kuripešić — 10. IX 1530. krenulo iz Prusca te preko Kopila sišlo u Travničko polje. Opisujući ovaj put, Kuripešić navodi: »... dođosmo u dolinu (rijeke Grovnice, koju Kuripešić naziva potokom), gdje se s obje strane ispiralo zlato, i idasmo dugo tom dolinom. Poslije prođosmo potok Lašvu, pa udarivši nadesno, dođosmo u selo Kruščicu«. Poslanstvo je put nastavilo preko Busovače i Kiseljaka za Sarajevo¹⁵¹.

Ovaj stari put istraživao je jedini Mazalić. Put je iz Prusca silazio na most na Vrbasu u Donjem Kopčiću, gdje je Mazalić našao dijelove kamenih nosača mosta, pa odatle vodio na Ceribašiče, Podripce i Sabljare. Ostavljajući utvrđenje Kastel na lijevoj (sjevernoj) strani, silazio je Pećinskom rijekom (na karti Bijeli potok) u dolinu Grovnice (Gronice), koja se u Lašvu ulijeva kod Bile¹⁵².

U tursko doba ovaj put bio je jako frekventan, jer su njime putovali ne samo domaći ljudi nego i brojni stranci, među njima 1550. g. i mletački poslanik Katarino Zeno¹⁵³.

Po austrijskom Distanz-Nachweisu¹⁵⁴, ovim starim konjskim putem od Bugojna do Rankovića (Novi Travnik) ima 26 km. Ako se tome doda još i udaljenost od 10 km, svega 36 km — tolika je distanca pa Tabuli između Bistue Nova i Stanecli — našli bismo se upravo u Malom Mošunjju, najvećem i najznačajnijem rimskom naselju na Travničkom polju. Ima li arheoloških dokaza da je ovaj starinski put preko Kopila antičkog postanja?

U prvom redu istakao bih da je to najkraći put iz Bugojna u dolinu Lašve, kraći od onog preko Komara za više od 20 km, korišten do najnovijeg vremena, ali samo za konjski saobraćaj¹⁵⁵. Između Pećina i Kopila put prolazi kroz dosta pusti kraj, zarastao u šumu, ali da u ranijim vremenima tako nije bilo i da je bio naseljen, svjedoče srednjovjekovne nekropole¹⁵⁶ i kasnija groblja. Ovaj pravac je korišten i u prethistorijsko doba¹⁵⁷.

¹⁵¹ B. Kuripešić, Putopis, 17—18. Uspor. A. Hoffer, GZM, 1895, 416.

¹⁵² Biograd — Prusac, stari bosanski grad, GZM, 1951, 158—159, posebno bilj. 112. Ističući strateški značaj ovog grada, Mazalić kaže na str. 170: »Sve do okupacije 1878. g. kroz cijelo tursko vrijeme prolazila je kroz Prusac glavna komunikacija između Primorja oko Splita i Bosne, i to vrlo frekventirana od putnika, trgovaca i turske vojske...«

¹⁵³ Mazalić, n. dj. 161—172. — O putovanju K. Zena. uspor. P. Matković. Dva talijanska putopisa, Starine X, 205 i d. — Put preko Kopila, koji je zabilježen i u Distanz-Nachweisu, Route 140, p. 154, samo je varijanta Kuripešićeva i Zenova puta. Mazalić, koji je ovaj put prešao za 6,30 h pješke, smatra da je put rimski, ali ne navodi ni arheološke ni tehničke dokaze u prilog toj tvrdnji. Jedino, govoreći o ruševini Kaštela, koji je izgrađen za zaštitu ove komunikacije, kaže na str. 163: »Međutim Kaštel je grad mnogo starijeg datuma. On je i sačuvao svoje romansko ime castellum. Turci su ga samo malo popravili, a služio im je u istu svrhu kao i Rimljanima za čuvanje planinskog puta«. Uspor. i toponime Kaštel (iz turskog vremena) u Duvnu i Banjoj Luci.

¹⁵⁴ Route 140, p. 154. Ovo je samo varijanta ceste Prusac — Kopila — Travničko polje. Iz Bugojna vodi na Donjiće, Čelepirovu Kulu, Kalin i Kopilo.

¹⁵⁵ A. Hoffer, GZM, 1897, 417 i 420. — Sa bugojanske strane može se do Kopila doći i kolima, dok se sa travničke strane put upravo uređuje.

¹⁵⁶ P. Korošec, GZM, 1952, 375 i d. A. Hoffer GZM, 1897, 420. — Stara groblja na Ravnom Rostovu, kod Kalin grada i kod Čorbegova hana, na samoj komunikaciji, ranije nisu bila evidentirana.

¹⁵⁷ J. Korošec, GZM, 1949—1950, 343.

Sire područje oko Bugojna i Travnika poznato je po bogatim rudistima zlata i željeza. U širem smislu to su ona *auraria Dalmatarum* (Plin. n. h. I, 33, c. 21)¹³⁸. Kao što se iz Kuripešićeva putopisa vidi, zlato se ispiralo i u tursko doba na Pećinskoj rijeci i na ušću Grovnice u Lašvu¹³⁹. Zlata ima i u diluvijalnim nanosima oko Turbeta¹⁴⁰, i nizvodno od Travnika, sve do u busovačku dolinu. Na Divjaku, u Malom Mošunju, po Rückerovom mišljenju, bila je rimska talionica zlata u zgradi koju je otkopao Truhelka¹⁴¹. Da se zlato ispiralo iz Lašve još u tursko doba svjedoči i Katarino Zeno¹⁴², a Hoffer je zabilježio i neka daleka sjećanja na to¹⁴³.

U ovom području su obilni i tragovi željezne troske¹⁴⁴. Novi Travnik je izgrađen na antičkom troskovištu, a željezna rudača vadi se i danas industrijskim načinom u rudniku Pećine.

Ima li na toj trasi ikakvih antičkih ostataka, a posebno tragova rimske ceste?

Po onom što je već od ranije poznato iz literature, antički ostaci na ovom pravcu nisu obilni, ali ih ipak ima. Već na samom izlazu iz Bugojna — po riječima Radimskog — jedan kilometar sjeverno od grada, na lijevevoj obali Vrbasa, kod cestovnog kilometra 132, nalaze se supstrukcije od više rimskih zgrada¹⁴⁵. Može se pretpostavljati da je ova aglomeracija bila upravo na trasi puta, jer se kod Donjića i sada nalazi most na Vrbasu na starom putu Bugojno—Kalin—Kopila—dolina Lašve. Ne znamo je li rimska cesta prelazila Vrbas već na ovome mjestu, ili kod Donjeg Kopčića, gdje je i u kasnija vremena bio most koji opisuje Katarino Zeno¹⁴⁶. U blizini ovog prelaza nalazi se prethistorijska gradina u Kopčiću sa obilnim antičkim ostacima koji ukazuju da je ovaj položaj bio zaposjednut i utvrđen i od Rimljana. Tu je mogla biti stražarnica na važnom raskršću u Bugojanskom polju. Nedaleko od mosta, na desnoj obali Vrbasa, u selu

¹³⁸ Tomaschek, Topographie, 519. Jiriček, Handelstrassen, 42. Blau, Reisen, 153. Evans, AR III, 6 i 7. Conrad, Bos. vjestnik, br. 26 od 1866. piše: »Radovan planina ima više zlatonosnih hodnika koji su do danas ostali netaknuti, dok se u području Gor. Vakufa i Fojnice, na planinama Vranic i Rosinju, u rimsko doba razvio vrlo značajan iskop zlata«. Uspor. A. Hoffer, Zlato i druge rude u travničkom kotaru, GZM, 1897, 411—423, posebno bilj. 1, gdje se daje i ostala literatura.

¹³⁹ Uspor. Hoffer n. dj. 422. Kuripešić, Putopis, 17.

¹⁴⁰ Hoffer, ibidem, 421.

¹⁴¹ A. Rücker, Einiges über das Goldvorkommen in Bosnien, Wien, 1896, 48. Uspor. Truhelka, GZM, 1893, 685 sl. 7. Upozoravam na vrlo zanimljiv floort ove zgrade.

¹⁴² K. Zeno u svom putopisu kaže: »Na večer prenoćismo u jednom selu što se zove Trnovica pod gradom (Kaštel?)... jahasmo u jednoj lijepoj i dobro obrađenoj dolini među brdima, gdje dođosmo na jednu veliku plahu rijeku koja se zove Lašva... U pomenutoj rijeci vidjesmo gdje mnogo naroda ispira zlato«, Starine, X, 205 i Rad, 62, p. 87 i d.

¹⁴³ GZM 1897, 419, E. Pašalić, O antičkom rudarstvu u BiH, GZM, 1954, 47 i d. Uspor. V. Mikolji, Najstarije rudarstvo Hrvatske, Spremnost, br. 131 od 20. VIII 1944.

¹⁴⁴ U Gor. Pećinama i danas radi rudnik željeza. Uspor. Hoffer, n. dj., 416. Ostaci rimskog rudnika (troskovište) nalaze se u Donjim Pećinama.

¹⁴⁵ Patsch, GZM, 1895, 586. — Na ovom mjestu je rimska cesta mogla skrenuti prema Kalinu i Kopilu. Tu je i danas prijelaz preko Vrbasa.

¹⁴⁶ Pravac preko Kopčića nešto je povoljniji sa blažim usponom na Kopilo. Taj je pravac opisao Mazalić, GZM, 1951, bilj. 112.

Drvetine, obilni su ostaci troske i rimske arhitekture, vjerojatno od jedne villae rusticae sa hipokaustom¹⁴⁷.

U planinskom području između Vrbasa i Grovnice antički tragovi su slabi, ali i neispitani. Turski, a vjerojatno i srednjovjekovni put prolazili su ispod tvrđave Kaštel (k. 1207), za koju nije isključeno da je postojala još od rimskog vremena, kao i ona na kupreškim Velikim vratima (1384 m). Ovakve stražarnice, pored vojničke uloge, mogle su vršiti i nadzor nad cestom, pružajući putnicima pomoć, naročito u zimskim mjesecima¹⁴⁸.

Ovim područjem поближе se pozabavio jedino Hoffer¹⁴⁹, koji ističe da oko Pećinske rijeke i Gronice (Grlonice) nema izrazitih tragova rimskih starina. Tragovi rimskog materijala nađeni su na tri mjesta: na Gradini ispod Zenepića, sa ostacima kasnoantičke bazilike u okviru jednog refugija (?), zatim odlomak mramorne ploče u Gornjim Pećinama i nalazi cigle u planini Mravincu. U narodnim pričanjima često se spominju »grčka baka« (novac) i »grčki kamen«¹⁵⁰. Hoffer je bio mišljenja da su svi znatniji putovi u ovom kraju preostali iza Rimljana¹⁵¹.

Značajnije rimsko naselje otkriveno je i na Polaćišću u Rankovićima blizu Novog Travnika. Naselje se prostiralo oko brda Graca, uz put od Rankovića prema Hrastovcima. Na Gracu, koji je bio korišten i u prethistorijsko doba¹⁵², nalazila se, po mišljenju I. Čremošnik, rimska stražarnica koja je nadzirala »put koji je prolazio ovom dosta uskom dolinom«¹⁵³. U blizini su nađene i kasnoantičke grobnice na svod¹⁵⁴, a na mjestu Novog Travnika bilo je — kako smo vidjeli — veliko antičko troskovište¹⁵⁵.

Veće troskovište nalazi se i u Pećinama, tako da Donje Pećine, čini se, leže na rimskoj šljaci. Međutim, stari put nije vodio preko Pećina nego dolinom Jaglanice (Torinski potok), od koje i Oparskog potoka nastaje Gronica.

Najbolje sačuvani dio ovog puta je tzv. Čorbegova kaldrma, u blizini bivšeg Čorbegova hana u Torinama. Kaldrma je široka oko 3,5 m, složena od krupnog kamena, sa još krupnijim ivičnjacima. Vrijeme je ovu kaldrmu bilo potpuno zasulo nanosom, ali sam imao sreću (1970.) da ovaj dio puta obidem upravo kada su ga adaptirali za savremene potrebe. Sa bugojanske strane već je bio uređen do Rostova. Stekao sam utisak da se radi o vrlo staroj kaldrmi i cesti rimskog porijekla, koja je i u tursko doba intenzivno korištena kao dio velikog bosanskog drumu od Prusca za Travnik (osim Čorbegova hana na ovom putu su poznati i drugi ha-

¹⁴⁷ Na ovom podatku zahvaljujem prof Mazaliću. — U ovom području ima željezne troske i ostataka metalurgijske djelatnosti. — Na Gradinu u Kopčiću ni antički objekti u Drvetinama nisu ispitani. Za Gradinu v. Pašalić, GZM, 1953, 346. U Kopčiću je evidentirano više nalaza iz antike, posebno na lok. Zidine. Cf. E. Pašalić, GZM 1954, 52 i 69.

¹⁴⁸ V. bilj. 133 u kojoj je citirano Mazalićevo mišljenje o antičkom porijeklu Kaštela.

¹⁴⁹ GZM, 1895, 60—61. Usp. i E. Pašalić, GZM 1954, 52.

¹⁵⁰ Ibidem. U Zenepićima pod Gradinom utvrđeni su i tragovi naselja: platforme za kuće, usjeci, opeka, troska i keramika. (Podatak zahvaljujem kolegi P. Andeliću).

¹⁵¹ Ibidem, 61. Slično Mazalić n. dj. 148—149.

¹⁵² Korošec, GZM, 1950, 260.

¹⁵³ Dr I. Čremošnik, Antička vila u Rankovićima kod Travnika, GZM, 1955, 122—132. J. Petrović, S arheologom, 25.

¹⁵⁴ J. Petrović, S arheologom, 1.

¹⁵⁵ Podatak zahvaljujem kolegi Đ. Basleru. Cf. E. Pašalić, GZM 1954, 53.

novi: Rataljski, Petković-han, Perin han i Kalin han). Ovim starim putem od Travnika do Bugojna ima 37,64 km (Distanz-Nachweis, Route 140, p. 154).

Vidjeli smo da je put i u XVI st. bio vrlo frekventan i da mu je za zaštitu služila tvrđava Kastel. Stara groblja sa stećcima u Kasapovićima (Novi Travnik), kod Čorbegova hana i na Ravnom Rostovu svjedoče da je bio korišten i u srednjem vijeku. U blizini Čorbegova hana, u profilu iskopa, pored samog puta, vidio sam više raskopanih starih grobova. Ovaj put je poznat kao »kiridžijski put«. Od Novog Travnika do Čorbegova hana na njemu nema uspona. Veći uspon počinje od Čorbegova hana do Ravnog Rostova, a vodi preko Kopila (oko 15%). Odatle se blago spušta u Bugojansko polje. Od Novog Travnika do Bugojna može se stići za 5 sati hoda.

Od Kasapovića (Novi Travnik) cesta je morala pratiti tokove Gronice i Lašve do Malog Mošunja, gdje se nalazilo najveće i najznačajnije rimsko naselje u Travničkom polju. Osim temeljnih zidova rimskih zgrada, naročito na njivama zv. Podcrkvine (ispod Kalvarije = Gradina i Crkvina), i na njivama zv. Divjaci, oдавde potiču i brojni rimski natpisi i novci¹⁵⁶. Na Kalvariji (Gradina) u antici je bila i utvrda¹⁵⁷. Još jednu utvrdu konstatirao je Mazalić na brežuljku Gradac ispod njiva zv. Divjaci¹⁵⁸. Važnost ove naseobine prvi je istakao, još prije stotinu godina, pruski konzul Otto Blau¹⁵⁹, ali dosta brojni, vrlo fragmentarni, natpisi nisu dali značajnijih podataka o rangi i imenu ovog rimskog naselja.

Pravac preko Kalina i Kopila ima prednost pred onim preko Donjeg Vakufa i Komara što je kraći za 20 km. Osim toga, izuzevši samo sedlo Kopila, put je vodio pitomom dolinom, za koju Katarino Zeno (1550. g.) kaže da je lijepa i dobro obrađena¹⁶⁰. Uz to bilo je to izrazito rudarsko područje, sa brojnim ispiralištima zlata, koje su eksploatirali — po svjedočanstvu Kuripešića i Zena — još i Turci, a sigurno i Rimljani. Pravac

¹⁵⁶ I. F. Jukić, Kolo, Zagreb, 1847, 5. Idem, Zemljopis i povjestnica Bosne, Zagreb, 1851, 23., M. Nedić, Arkiv IV, Zagreb 1857, 154, A. Knežević, Bosanski prijatelj, IV, Sarajevo, 1870, 122. M. Hoernes, Altertümer in Hercegovina II, 898, Idem, AEM, IV (1880), 201. Č. Truhelka, Rimski natpisi u BiH, GZM, 1890, 188. Idem, Iskopine u dolini Lašve, GZM, 1893, 685. K. Patsch, Rimski natpisi iz doline Lašve, GZM, 1893, 700. Idem, GZM, 1895, 285. I. Kujundžić, Najnovije rimske iskopine u Mošunju, GZM, 1916, 477. J. Petrović, S arheologom kroz Travnik, Zagreb, 1931, 1—2. S. Lozić, Dva rimska spomenika iz okolice Travnika, Zbornik Zav. muzeja Travnik I, 1959, 37—42. D. Sergejevski, GZM, 1951, 309. Uspor. E. Pašalić, Naselja, 42 i A. Mayer, Die Sprache, 321.

¹⁵⁷ V. Radimsky, GZM, 1892, 227—230. Uspor. J. Korošec, GZM, 1950, 258.

¹⁵⁸ Upravo do tog brežuljka dolazio je rimski put, širok oko 4 m. Utvrđenje na brežuljku bilo je djelomično usječeno u stijenu. Za ovaj podatak zahvaljujem prof. Mazaliću. Brežuljak se nalazi nešto istočnije od Kalvarije, bliže Lašvi.

¹⁵⁹ Reisen, 104: »... Weiler Mošunj, jetzt aus nur wenigen Häusern bestehend, an der Stelle eines ehemals ansehnlichen Ortes, von dessen Burg und Kirche noch Trümmer vorhanden sind, die das Ost- und Westende des Ortes bezeichnen mögen, während der Raum zwischen beiden, ein flaches Gefild, wo der Pflug alljährlich noch Münzen (spätere Römer und Dalmatiner) und andere Reste menschlichen Treibens ausgräbt, den Marktplatz und die Stätte gebildet haben soll«. — Dosad ruševine u Mošunju nisu dale nijednog municipalnog natpisa i pored tridesetak fragmentiranih natpisa.

¹⁶⁰ V. bilj. 142. Uspor. Hoffer, GZM, 1897, 419.

preko Kopila nije naporniji od onog preko Komara, gdje je cesta također morala savladavati jaki uspon preko sedla Komar.

Na svom putu od Bugojna do Kopila cesta je savladavala visinsku razliku od cca 600 m, a u odnosu na Travničko polje oko 700 m.

U Mošunju bi se prema tome završavala cesta Salona—Stanecli, komunikacija koja nije ništa drugo nego varijanta današnje ceste Travnik—Donji Vakuf—Bugojno—Kupres—Šuica—Duvno—Karlov Han—Aržano—Trilj—Split. Veća odstupanja na ovom prirodnom pravcu imamo danas samo na relacijama Travnik—Bugojno, Kupres—Šuica i Privala—Karlov Han. Da je ovo uistinu trasa rimske ceste Salona—Argentaria, pored svih navedenih dokaza, govore i brojne prehistorijske gradine, te ostaci od više rimskih utvrda na njenoj trasi.

h) Dionica Stanecli . . . Argentaria

O tome šta je bila i gdje se nalazila Argentarija razilaze se mišljenja stručnjaka. Hoernes je Argentariju lokalizirao u područje Koponika u Srbiji, dok je Tomaschek smatrao da »... muss doch wieder erwoogen werden, dass Argentaria nicht gar zu fern von Staneclum ange-setzt werden darf, und dass sich auch in grösserer Nähe von Sarajevo Spuren alten Bergbaues nachweisen lassen«. Ipak, mišljenje je većine istraživača da antičku Argentariju treba tražiti u području današnje Srebrenice na Drini¹⁶¹.

Pod pretpostavkom da je naša identifikacija Mošunj—Stanecli ispravna, čitav se problem mora razmotriti u novom svjetlu. Postavlja se, naime, pitanje: označava li praznina (lakuna) na Tabuli između stanica Stanecli i Argentarije samo priključak na cestu koja je iz doline Lašve vodila prema istoku, konkretno na Drinu, ili je možda na Tabuli ispuštena samo milijacija između dvije susjedne stanice. Sama Tabula, zbog svoje iskrivljene forme, ne može nam pomoći. Sigurno rješenje mogao bi dati samo sretan epigrafski nalaz, a dotle se moramo pomoći hodološkim indikacijama i arheološkim nalazima.

Odgovor na ovo pitanje možda daje Pašalićev podatak¹⁶² o tragovima jedne rimske (?) ceste, koja je iz Malog Mošunja preko Viteza i Krušćice, zapravo Rijeke (Rike), vodila prema Busovači, a dalje kroz Gromiljak u područje Kiseljaka, gdje su ustanovljeni bogati ostaci jedne rimske aglomeracije¹⁶³. To je onaj put kojim je prošao Kuripešić 1530. i 1531. godine. Na tom putu od Rijeke (Viteza) do Kiseljaka ispiralo se zlato s obje strane doline¹⁶⁴.

Ta je komunikacija, općenito poznata kao »stari turski put«, vodila iz Viteza preko Rijeke—Rovne—Bara—Jazvina u Busovaču. Tragovi antičke naseobine evidentirani su na tri mjesta u Rijeci: na Krčevina-

¹⁶¹ Hoernes, *Alterthümer*, 933. Tomaschek, *Topographie*, 522. U područje Srebrenice lokaliziraju Argentariju *Domaszewski*, n. dj. 12; *Miller*, *IR*, 472; Pašalić, *Naselja*, 42 i dr. Cf. A. Mayer, *Die Sprache*, 58.

¹⁶² *Naselja*, 49.

¹⁶³ Ovaj put vodi iz Viteza kroz Rijeku, pa preko Špilja u selo Rovna kraj Jezera. Odatle preko s. Bare i Jazvina izlazi na cestu Kaonik — Busovača (kraj Djosina groblja). Za Krušćicu uspor. A. Hoffer, *GZM*, 1897, 416. — Sa Crkvine u Vitezu potiče olovna pločica sa prikazom tzv. dunavskih konjanika, *GZM*, 1902, 15.

¹⁶⁴ Kuripešić, *Putopis*, 18. — Prema tome dionica Vitez — Rijeka — Busovača dio je starog puta Prusac — Kiseljak — Sarajevo.

ma i njivama Golubac, s desne strane Kruščičke rijeke, i na Vučkamenu, na lijevoj obali istog potoka. U šumskom području od Rovne do Jazvina nema arheoloških nalazišta što je i razumljivo. Slabi tragovi antike poznati su istom iz Busovače (jedna lucerna i fragment stupa, koji služi kao ezantaš u gradskoj džamiji u Busovači). Izrazitiji su ostaci antike u Polju, uz put prema Kiseljaku, jedna lucerna za žigom C. Dessi (Fiala, GZM, 1894, 96) i temelji neke zgrade (Tihčić, Busovača, 31). Sve do Gromiljaka nema tragova antike jer su u toku stoljeća uništeni, posebno miljokazi, a također i mnogobrojni stećci koji su se nekad nalazili na brojnim nekropolama (Busovača, Polje, Kačune, Gusti Grab, Bukovci, Klokoti i Bilalovac), koji su uglavnom uništeni i ugrađeni u obnovljenu cestu. Cesta zatim prolazi kroz Milodraž polje, na kojem je 1463. godine sultan Mehmed II El Fatih izdao bosanskim franjevcima svečanu povelju (*Ahdnama*) o slobodnom ispovijedanju vjere. Sultanova vojska morala se kretati kakvim-takvim putom u dobro naseljenom i po rudarstvu poznatom području. U blizini je bio i kraljevski dvor Milodraž, koji se spominje i u savremenim dubrovačkim izvorima. Očito je da je i rimska cesta vodila tim istim putom, od Viteza preko Bara, Jazvina i Busovače, preko Klokota i Brestovskog na Gromiljak, Kiseljak i dalje. Tim istim putem izjahao je Tvrtko II 14. VII 1428. g. u susret svojoj zaručnici.

Rudarski značaj distrikta Fojnica—Kreševo—Kiseljak dobro je poznat. U srednjem vijeku u ovom kraju vadilo se u prvom redu srebro. Među rudnicima srebra spominju se Ostružica, Deževica, Dusina i Fojnica¹⁶⁵. Osim srebra kopalo se željezo i živa a ispiralo zlato. O antičkom rudarenju u ovom području malo se zna.

U posljednje vrijeme ispitivao je ovaj kraj P. Anđelić, koji je utvrdio da je i antička rudarsko-metalurškijska djelatnost ovdje ostavila nekoliko nesumnjivih tragova: Višnjica, Podastinje, Kiseljak, Homolje i Azapovići, zatim Zabrdje te oko Toplice, i gomile šljunka uz Lepenicu¹⁶⁶. I za slične gomile uz Fojnicu, od Gromiljaka do Ostružnice, smatra se da su nastale ispiranjem zlata u antičko doba¹⁶⁷.

Anđelić je evidentirao i mnogobrojne gomile jalovine (prepranog pijeska), uzduž ove komunikacije, a za one oko Kačuna (Luško polje) može se tvrditi po ostacima većeg rimskog naselja (na arealu od cca 15 ha) da su nastale u rimsko doba (neobjavljeno).

Sa hodološkog stanovišta poseban značaj imaju miljokazi u Donjim Draževićima i na Kobiljoj Glavi, dakle upravo na trasi kojom se kretao i Kuripešić, a za koju je i Pašalić smatrao da je rimska¹⁶⁸. Na žalost, miljokazi nemaju natpisa, pa ne pružaju određenih podataka. Ipak su oni neobično značajni, jer potvrđuju da je pravcem Busovača—Kiseljak—Sarajevo, kao i danas, prolazila rimska cesta I reda, koja je dolinu gornje Bosne povezivala sa dolinom Lašve. Cesta je, kako smo vidjeli, i na ovoj dionici prolazila kroz bogato rudonosno područje.

¹⁶⁵ K. Jiriček, Handelstrassen, 80.

¹⁶⁶ P. Anđelić, u zborniku Lepenica, priroda, stanovništvo, privreda i zdravlje, Naučno društvo SR BiH, Posebna izdanja knj. III, Sarajevo, 1963, poglavlje Arheološka ispitivanja, 166—167. Antička naselja nisu u ovom području raspoređena podjednako. Dok su naselja u dolini Lepenice posijana gusto, oko Kreševa, Fojnice i Brestovskog vrlo su rijetka. To je posljedica geomorfoloških uslova, ali po svojoj prilici i rasporeda rudišta (n. dj., 168).

¹⁶⁷ Ibidem, 166.

¹⁶⁸ Anđelić, Lepenica, 167. Uspor. Pašalić Naselja, 59.

S obzirom, da je srebrena ruda u srednjem vijeku predstavljala osnovicu rudarske djelatnosti i u području oko sliva Fojnice i Lepenice, moglo bi se pretpostaviti da je ovdje i u antici srebro bilo najznačajniji proizvod, te da se podatak Tabule, možda, odnosi na ovaj predio srednje Bosne. Problem bi se dakle mogao postaviti alternativno: Argentarija bi mogla biti na mjestu Višnjice i Gromiljaka, gdje se nalazilo veće antičko naselje, ili, kako se to obično smatra, u području oko današnje Srebrenice na Drini. Ako bi se odlučili za prvu soluciju, pod Argentarijom bi se podrazumijevalo šire srebronosno područje planina Vranice i Bitovnje, sa centrom u spomenutom naselju Višnjica—Gromiljak, koje je po nekim mišljenjima imalo i rang municipija¹⁶⁹.

O rangu naselja Višnjica—Gromiljak nemamo zasad direktnih epigrafskih potvrda. Natpis, jako krnj, Sergejevski čita:

.....?]eq(uiti) r(omano) dec(urioni) c[ol(oniae)] / rum, patro[no collegii] / fabrum [in civi-] / tate Iader[-tina] /⁵ norum [.] / posu]eru[nt] / .

Očito je da se podatak *dec(urioni) col(oniae)* ovog krnjeg natpisa ne može smatrati kao pouzdan dokaz u prilog municipaliteta antičkog naselja u Višnjici—Gromiljaku, jer se taj dio titule jednako mogao odnositi i na neku drugu koloniju, kao što je npr. *colonia Jadestinorum*, koja se spominje u kontekstu, ili na susjednu koloniju *Aquarum S. . .*, pa i na Salonu, koja se — kako ćemo vidjeti — navodi u drugoj inskripciji iz Višnjice; očito je naime da se u sačuvanom dijelu natpisa navodi *cursus honorum* nekog magistrata, koji je službovao i u drugim gradovima. Ukoliko ovo naselje u Višnjici ne bi imalo status kolonije ili uopće autonomni status, onda bi bilo najprirodnije da ga atribuiramo ageru kolonija *Aquarum S. . .* na Ilidži u Sarajevskom polju. Ali, ne smije se *a priori* isključiti ni pretpostavka o municipalnom rangu naselja u Višnjičkom polju, iako se to pitanje pozitivno može riješiti samo novim epigrafskim nalazom.

I na drugom, vrlo fragmentarnom natpisu iz Višnjice (Sergejevski, GZM, 1957, 122, sl. 4): c[ol(oniae) Sa[l]o[nitanae] /] vo[.] / c[ol(oni)] / ino /⁵, imamo opet samo spomen jednog vrlo udaljenog municipaliteta — *colonia Salonitana*, pa ni ovaj natpis ne pruža indikacija u pogledu municipaliteta naseobine u Višnjici, iako — u sklopu sa ostalim natpisima iz Višnjice — na svoj način govori o velikom značaju ove aglomeracije¹⁷⁰.

¹⁶⁹ D. Sergejevski, Epigrafski nalazi iz Bosne, GZM, 1957, 120—123. J. Šašel, Situla 5, br. 95 i 96. Uspor. Pašalić, Naselja, 46 i 50 i Anđelić, Lepenica, 162 i 165. E. Imamović, Područje Fojnice, Kiseljaka i Kreševa u rimsko doba, N. st. XIII, 1972, 193—204.

¹⁷⁰ Sergejevski, n. dj. — O antičkoj aglomeraciji u Višnjici — Gromiljaku v. K. Misilo, Rimski spomenici iz Bosne, GZM, 1936, 15—24, P. Anđelić, Lepenica, 160—162 i 164—165. E. Imamović, n. mj. S obzirom na veliko prostranstvo naselja u Višnjičkom polju, Anđelić naslućuje da se ovdje možda radi o glavnom naselju rudarskog revira oko Kiseljaka, Fojnice i Kreševa, ibidem — Sergejevski, GZM, 1957, 120—123 br. 10, T. I. sl. 2 i br. 11, sl. 4, je zaključio na osnovu fragmentarnog natpisa pod br. 10: *eq(uiti) r(omano) dec(urioni) c(oloniae)*. . . ., itd. da je ovo rimsko naselje u Višnjici — Gromiljaku bilo u rangu samoupravnog grada. Mislím da bi se prije svega lekcija ovog natpisa kako ju je predložio Sergejevski, mogla revidirati ovako: *eq(uiti) r(omano) dec(urioni) c[ol(oniae)] / rum, patr[ono collegii] / fabrum [colon] / iae Iade[s] /⁵ [ti]noru[m] [posu]eru[nt] / . . . ?* Cf. čitanje Šašela, Situla, 5 br. 95. Međutim, ni ovako ispravljeno čitanje zbog

Anđelić, koji je rimske komunikacije u Lepenici ispitivao iz autop-sije, došao je do opravdanog zaključka da »preko Lepenice ide najkraći put koji povezuje stare političke i ekonomske centre: Salonu na srednjem Jadranu i Domaviju u Podrinju«¹⁷¹. Kao dokaz da je dolinom Lepenice prolazila cesta prvog reda, mogu se, osim navedenih miljokaza, navesti i relativno široke trase starih putova sa kaldrmom širom od turske¹⁷².

Ostale rimske komunikacije u ovom kraju bile bi po Anđeliću više lokalnog i priključnog karaktera:

1. Tarčin—Mokrine—Kuliješ—Han Ploča—Goduša—Visoko;
2. Kreševsko polje—Han Ivica—Homolje—Kuliješ—Tulice—Kobilja Glava—Sarajevo;
3. Kreševsko polje—Višnjica—Kiseljak—Visoko¹⁷³.

Ako bismo se odlučili za soluciju koju nam nudi pronalazak miljokaza u dolini Lepenice, te ubicirali Argentariju u Višnjicu—Gromiljak kod Kiseljaka, onda bi na relaciji Stanecli . . . Argentaria Tabulu trebalo popuniti za cca 25 m. p., koliko otprilike iznosi udaljenost od antičkog naselja u Mošunju do ruševina u Višnjici. Međutim, za takav zaključak nema signifikantnih indikacija.

Ako se odlučimo za alternativno rješenje, o čemu će biti još govora, pa Argentariju lociramo u područje oko Srebrenice na Drini, miljokazi iz Lepenice sasvim pouzdano obilježavaju pravac rimske ceste koja je Travničko polje povezivala sa Sarajevskim poljem i dalje preko Romanije sa Podrinjem. U Sarajevskom polju bilo je značajno čvorište ceste, s jedne strane dolinom Neretve prema primorju, a s druge preko Romanije prema Drini. Ove obje komunikacije nisu tradirane u antičkim itinerarskim izvorima, ali su dokazane brojnim miljokazima kako na komunikaciji kroz današnju Hercegovinu tako i na sektoru preko Romanije.

Ali, prije svega gdje je bio kraj Dolabeline ceste?

Gdje je bio Hedum castellum Daesitiatum?

Kako se na osnovu podataka same Tabule ne može odrediti krajnja tačka Dolabeline ceste, potrebno je problem postaviti na drugi način¹⁷⁴.

Već je Evans cestu *a Salonis ad Hedum castellum Daesitiatum* (CIL III 3201 = 10159) identificirao sa cestom Salona—Argentaria, a ova

fragmentarnosti natpisa ne daje mogućnost da se odredi pripadnost ili status ovog naselja. Ipak spomen kolonije u 1. retku inskripcije asocira misao na susjednu koloniju *Aq(uae) S.*, na Ilidži (Sarajevsko polje), koja se na jednom natpisu iz Diolektijanovog vremena spominje kao *res publica Aq(uarum) S.*, usp. Sergejevski, Nov. Mus. Sarajevo, 1936. br. 13. i GZM, 1940, 15 i 18. O rimskom naselju na Ilidži v. Pašalić, Rimsko naselje u Ilidži kod Sarajeva, GZM, 1959, 114 i d. Isti, Naselja, 69 i d. Pavan, Ricerche, 34 i d. G. Alföldy, Bevölkerung, 155. J. J. Wilkes, Dalmatia, 275.

¹⁷¹ N. dj, 167.

¹⁷² Ibidem, 168. — Cf. P. Anđelić, Lepenica, 167: »Mnogi ljudi iz Radanovića, Han-Ploče i Draževića tvrde da prilikom oranja u okolini njihovih sela, inače na prirodnom pravcu glavnog puta, nailaze na staru kaldrmu. Neki čak znaju razlikovati tursku od »grčke«: turska kaldrma je mnogo uža od »grčke«.

¹⁷³ N. dj, 167.

¹⁷⁴ Na Kastorovoj karti (Tab. Peut.) Argentarija nije označena vinjetom, a linija ceste nema nikakve grafičke oznake za završetak. Cesta dolazi do podnožja planinskog lanca, odakle u suprotnom pravcu počinje linija ceste Ad Drinum XV Gensis XXX Sirmium. Nije označena ni rijeka Drina.

se po Evansovu mišljenju nalazila negdje na granici Dalmacije i Dardanije¹⁷⁵.

Sličnog mišljenja bio je i Pašalić: »Nadgrobni natpis iz Breze (... *Valens princeps Daesitiatum*), kaže Pašalić, pokazuje da je Breza ili njena okolina jedan od centara Desitijata. Stoga je opravdano u ovom kraju tražiti ubikaciju za He... *castellum Daesitiatum*. Još određenije mogli bismo ovaj *castellum Daesitiatum* lokalizirati kod Dabravine, jer nas tu vodi dužina od 156 r. m. pravcem ceste koju smo obilježili (preko Varvare i Gornjeg Vakufa, opaska I. B.) po stanicama iz Tab. Peut.«¹⁷⁶.

Uz Breuke, Dezitijati su bili glavni nosioci otpora protiv Rimljana u velikom delmatsko-panonskom ustanku (6—9 g. n. e.), pa je sasvim razumljivo da su Rimljani nakon sloma ustanka i pacifikacije zemlje u oblast Dezitijata poslali jače vojničke snage. Prva briga rimskog zapovjedništva nakon poraza pobunjenih plemena bila je da te nemirne i nesigurne oblasti poveže sa upravnim središtem u Saloni i sa izvorima snabdijevanja dobrim komunikacijama. U toku naime delmatsko-panonskog rata jasno se manifestirala sva slabost povezanosti Panonije sa Dalmacijom, što je uveliko ometalo operacije rimskih legija, te bez sumnje imalo značajnijih reperkusija na sam tok rata. Da se u budućnosti osigura od svih eventualnih sličnih iznenađenja, rimska je (vojnička) administracija odmah po završetku rata odlučila da cestama poveže sve glavnije neutralgične tačke na okupiranom području. Osim saobraćajnice do oblasti Breuka (niz Bosnu!), tada je bila izgrađena i cesta u područje Dezitijata (uz Bosnu!).

U prilog identifikaciji ceste *a Salonis ad Hedum castellum Daesitiatum* sa cestom Salona—Argentaria mogao bi se interpretirati i salonitanski natpis. Uporedo, naime, sa cestom *ad Hedum castellum* bila je 19/20. g. n. e. sagrađena i cesta *ad Bathinum flumen, quod dividit Breucos Oseriatibus... per millia passuum CLVIII*. Ako su Breuci i Oserijati živjeli u Donjoj Panoniji, na donjoj Bosni (*Bathinus flumen*), gdje su ih lokalizirali Mocsy i G. Alföldy¹⁷⁷, onda je komunikacija *ad Bathinum flumen* morala voditi niz Bosnu, prema Panoniji, a ona *ad castellum He...* uz Bosnu, ali se ona — izgleda — nije doticala rijeke Bosne (sam natpis to ne kaže direktno, ali iz konteksta se to može zaključiti), pa njezin nastavak treba tražiti na prirodnom pravcu Mošunj—Vitez—Rijeka—Busovača—Kiseljak, koji je kao jedini i osnovni pravac veze primorja sa srednjom Bosnom ostao sve do danas.

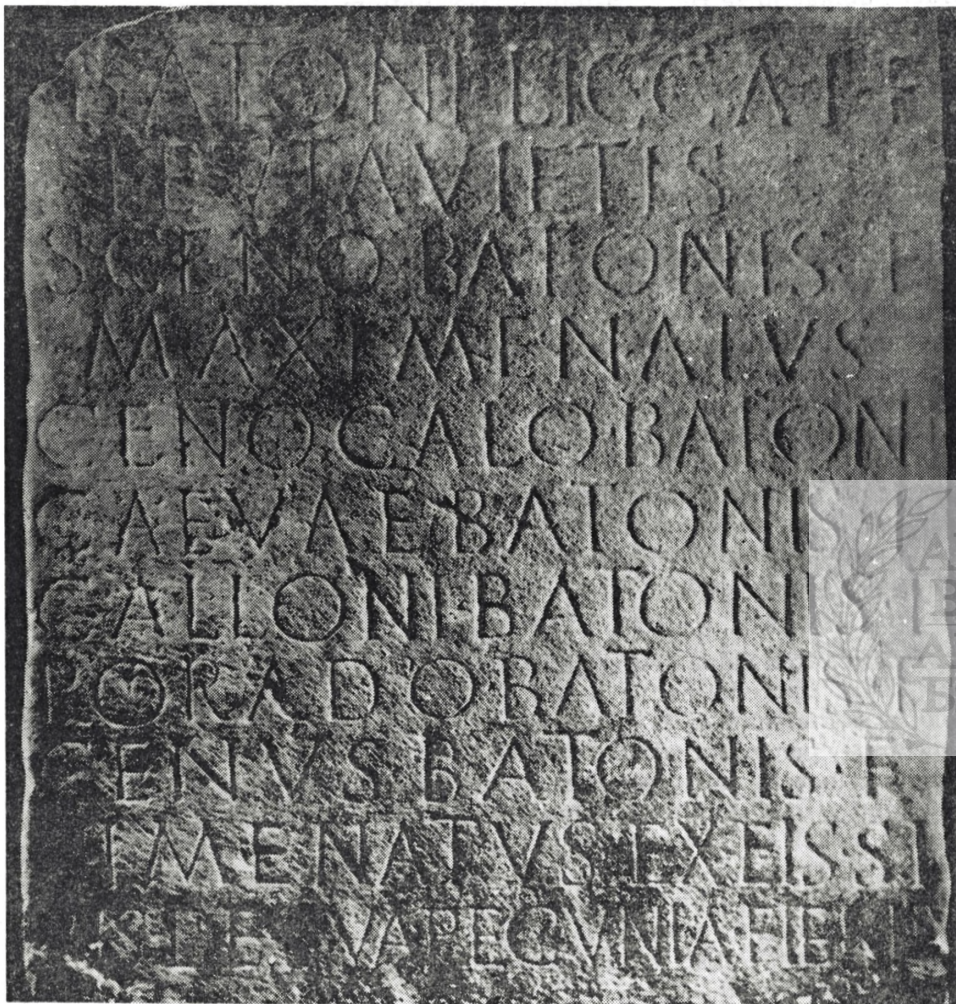
Udaljenost od Salone do stanice Stanecli po Tabuli iznosi 122 m. p., a po salonitanskom natpisu od Salone do kastela Hedum ima 156 m. p., tj. 34 m. p. više. Ako bismo, dakle, našu cestu opisanim pravcem preko Viteza, Rijeke, Busovače i Višnjice—Gromiljaka produžili za 34 m. p. = oko 50 km, ta bi nas distanca upravo dovela u područje Breze. Mjereno pak današnjom cestom, koja ide nešto dužim putem preko Kaonika, od Mošunja do Kiseljaka ima oko 39 km, a od Kiseljaka do Breze, preko Vi-

¹⁷⁵ AR III, 15.

¹⁷⁶ Naselja, 51 i AJ III, 65. Uspor. bilj. 15 uvodnog poglavlja.

¹⁷⁷ A. Mocsy, Pannonia, 605 i d. G. Alföldy, Klio, B. 46, 1965, 326. A. Budrovich, VAHD, 1954—1957², 91.

sokog i Podlugova, još 26 km, svega 65 km¹⁷⁸. Antička cesta bila je nešto kraća¹⁷⁹, a *castellum Hedum* se po svojoj prilici nalazio na Gracu u selu Podgori kraj Župče, oko 3 km prije Breze. U blizini Župče nađen je i poznati natpis Batona, sina Likajeva (*Bato Liccaei f.*), sa najviše ilirskih imena¹⁸⁰.

Slika 17.
Nadgrobnna ploča Batona iz Župče (Foto Ranko Rosić)

¹⁷⁸ Da je cesta iz Mošunja u Brezu išla dolinom Lašve do ušća u Bosnu, a zatim uz Bosnu do Breze, iznosila bi udaljenost 70 km. To je pravac Skaričeve trase (GZM, 1923, 81).

¹⁷⁹ Udaljenost mjerena kurvimetrom po karti iznosi cca 53 km. Od Busovače do Kiseljaka rimska cesta je išla trasom današnje ceste.

¹⁸⁰ Za Batonov natpis (koji potiče sa lok. Vina u Župči kraj Podlugova, sa trase puta): N. Vulić, Spom. 77, Beograd, 1934, br. 16, str. 40. Cf. moj čl., Rimska cesta dolinom Bosne, Naučni simpozijum »Srednjovjekovna Bosna i evropska kultura«, Zenica, 1971, 406, sl. 13. Za topografiju Dezitijata posebno je značajan natpis iz Breze, D. Sergejevski, Spom. 93, 141—142, br. 10, sl. 11: *Ulpiae T(iti) f(iliae) / Procul(a)[e] an(norum) XX / t(itulum) f(ecit) Valens Varron(is) f(ilius) princeps Desitiati(um) / et Aelia Iusta /⁵ [S]ceno[b]a[rbi]....* Uspor. E.

S tim u vezi je i lociranje Dezitijata, koji se u starijoj literaturi obično lokaliziraju na Romaniji i oko Romanije. Istom je natpis *T. Flavius Varronis f. princeps Desitiatium* iz Breze dao realniju podlogu za lokalizaciju ovog panonskog plemena (Strabon, VII 5,1) u šire područje oko Sarajeva. Natpis pokazuje da je u Brezi bio jedan od važnijih centara ovoga — po Pliniju, n. h. III, 142 — najvećeg plemena u naronitanskom konventu, sa CIII dekurije. Dezitijati su dakle morali zauzimati širi teritorij, a taj se može identificirati sa porječjem Gornje Bosne i njezinih pritoka, sa gornjim Vrbasom i Lašvom.

Stoga mi se čini da ne bi bio ni proizvoljan a ni bez temelja zaključak da se cesta Salona—Argentaria do Kiseljaka u osnovnom pravcu poklapala sa komunikacijom *ad Hedum castellum Daesitiatium*, koju je izgradio zaslužni Augustov legat Dolabela. Kasnije je od Kiseljaka bila produžena dolinom Lepenice do u Sarajevsko polje (Blažuj?), gdje se sastajala sa cestom Naronu—Sarajevsko polje—Romanija—Drina, koja predstavlja osnovni pravac prema Podrinju. Pašalićev pravac ceste, koju on vodi od Breze »dalje na sjeveroistok ... pored Olova i Kladnja, dolinom rijeke Drinjače na Drinu gdje treba tražiti stanicu *Ad Drinum* po Tab. Peut.«, nije dokazan na terenu, a ne može se prihvatiti ni kao vjerojatan¹⁸¹.

Da se stvarno radi o cesti iz ranijeg doba rimske vlasti u Dalmaciji, dokazuje pored ostalog i ovo:

1. Cesta prolazi uz brojne prethistorijske gradine (Gardun, Tijarica, Rašeljke, Bukova Gora, Prisoje, Privala, Gradina kod Gaja, Selimovića gradina, Gradina u Mokronogama, Pogana Glavica i Gradina u Vriliima, Gradina u Čipuljiću, Gradina u Zenepićima, Gradac u Rankovićima, Gradina u Mošunju, Gradac u Višnjici i Gradac kod Župče), što pokazuje da se radi o jednoj prethistorijskoj komunikaciji, koju su Rimljani samo uređili (*via munita*).

2. Uz trasu ceste utvrđeni su arheološki ostaci niza stražarnica, koje su Rimljani podigli za zaštitu ceste (Gardun, gradine u Tijarici, Renićima i Prisoju, Velika gradina u Stipanićima, Kastel(?) u Duvnu, Stržanj na izvoru Šuice, Pogana Glavica na Kupresu, stražarnica na Velikim kupreškim vratima, Kastel iznad Kopila(?), Gradac u Rankovićima i Crkvina (Gradina) u Mošunju, utvrde na Gracu u Višnjici i Crkvina u Podastinju kraj Kiseljaka).

3. Miličija ceste se računala od Salone, a ne od Trilja, kao što je slučaj sa cestom za — Naronu i Skadar.

4. Opisana trasa je ne samo najprirodniji pravac za komunikaciju Salona—srednja Bosna nego ujedno i najkraći i najlakši put do značajnih rudarskih oblasti u unutrašnjosti rimske provincije Dalmacije. Put dolinom

Pašalić, *Quaestiones de bello Dalmatico Pannonicoque*, GID, BiH, VIII, 272 i d. (»u okolini Sarajeva do Drine«) i G. Alföldy, *Bevölkerung*, 53. Za samu Brezu v. Bojanovski — Čelić, *Kasnoantička bazilika u Brezi*, N. st. XII, 1969 7—24. — Za područje Breze I. Bojanovski, *Rimska cesta dolinom Bosne, Zenica, 1971, 495*. O pokorenju Dezitijata, v. N. Vulić, *Oktavijanov ilirski rat (35—33. g. n. e.)*, Glas 155, 13—24. Cf. ZA VI, 144—8.

¹⁸¹ To je postaja sa ceste *Sirmium XXX Gen̄sis XV Ad Drinum ... Argentaria*, kako ju je interpretirao Domaszewski (BD, 1904, Supl. 12—16) Kasnije je i sam Pašalić odredio alternativni pravac: Sarajevo — Romanija — Drina, AJ III, 66. Taj je pravac siguran, v. Ballif — Patsch, *Strassen*, 38 i 67.

Neretve, u odnosu na Salonu, bio je skoro dvostruko duži, a onaj iz doline gornjeg Vrbasa ili Rame preko Vranice i Bitovnje (sedlo Pogorelica) veoma naporan.

5. Teško bi bilo i zamisliti da bi Rimljani po onakvom terenu, kod već postojeće ceste, gradili novu. Tu i tamo, tokom nekoliko stoljeća, cesta je mogla djelomično izmijeniti trasu, a na pojedinim relacijama mogli su postojati i alternativni putovi, ali se uglavnom održavala već postojeća cesta. Na ovom pravcu nije ni bilo većih mogućnosti, zbog plinarskog značaja zemlje, u relativno uskim kotlinama i preko visokih plinarskih sedala, da se bitno izmijeni pravac ceste, što je već istakao i Evans.

Problem Argentarije

Kao što se iz izloženog vidi za lokalizaciju Argentarije, i za određenje njezinog statusa nedostaje toliko potrebnih naučni desideratum, bez kojeg se problem ne može riješiti sa sigurnošću.

Sam toponim *Argentaria* je hapaks legomenon, kao i *Stanecli*, ali za razliku od posljednjeg, do kojeg nam je po *Tabuli* poznata milijacija, a time donekle i orijentacija, za *Argentariju* nemamo nikakve pouzdane odrednice koja bi poslužila kao posredna tačka za njeno lociranje.

Ako se odlučimo za soluciju koju nude najnoviji nalazi u dolini *Lepenice* i *Argentariju* ubiciramo u *Višnjicu*—*Gromiljak* kraj *Kiseljaka*, onda bi *Argentaria* bila naselje, a *lakunu Tabule* na relaciji *Stanecli* *Argentaria* trebalo bi popuniti za cca 25 m. p., koliko iznosi udaljenost od antičkog naselja u *Mošunju* do rimskih ruševina u *Višnjičkom polju*.

Ako, pak, *Argentariju* lokaliziramo u šire područje oko *Srebrenice* na *Drini*, onda *miljokazi* iz *Lepenice* pouzdano određuju daljnji pravac ove rimske ceste, koja je povezivala *Travničko* sa *Sarajevskim poljem* i preko *Romanije* vodila u *Podrinje*.

Nakon *Dolabele* cesta je produžena i time funkcionalno uključena u širi cestovni sistem, koji su Rimljani uskoro izgradili. U prvo vrijeme njena je funkcija bila više strategijskog, tj. vojnog karaktera, a manje trgovačkog i uopće privrednog, ali je s vremenom posljednji prevagnuo. Sudeći po *miljokazima*, pravu važnost stekla je u III st., što je, možda, povezano sa radom rudnika oko *Srebrenice* i *Kiseljaka*.

Podršku pretpostavci da je *Argentaria* identična sa *srebreničkim Podrinjem* (sa centrom u antičkoj *Domaviji*) nalazimo u tome što je upravo *Domavija* bila sjedište prokuratora *argentariarum*, odnosno *metallorum Pannoniorum et Dalmatiorum*¹⁸², iz čega bi se moglo zaključiti da je upravo tu bio centar eksploatacije srebra. Izvjesnu indicaciju za takvo lociranje *Argentarije* pruža i sama *Tabula*. I na cesti *Sirmium XXX Gen-sis XV Ad Drinum* . . . *Argentaria* izostavljen je broj milja, a to bi moglo značiti da je ova komunikacija bila nastavak ceste *Salona*—*Argentarija*—*Sirmium*, kako je pretpostavio *Domaszevski*¹⁸³.

Prema mišljenju koje je iznio *Pašalić*, distrikt *Fojnica*—*Kreševo* ne dolazi u obzir kao *Argentarija*, jer ne odgovara »položaju koji treba da ima završna tačka jedne velike komunikacije« i jer se »najpoznatija i

¹⁸² Patsch u AEM, XVI, 132—133 = CIL III 12734 i 12736; Sergejevski, GZM 1940, 23 i CIL III 12721 i 8361: prokurator *metallorum Pannoniorum et Dalmatiorum*. Cf. F. Bulić, GZM, 1891, 387. Za *Srebrenicu*: I. Bojanovski, Severiana Bosnensia, Tuzla, 1972, 47 i d.

¹⁸³ V. bilj. 181.

najbogatija rudišta srebra nalaze u srebreničkom kraju«, gdje se nalazio i upravni centar za rudarstvo provincija Panonije i Dalmacije¹⁸⁴.

Prema tome, ako na komunikaciju Salona—Argentaria gledamo sa šireg aspekta, ona predstavlja glavnu vezu Salone sa srednjom i istočnom Bosnom, pa je s pravom možemo nazvati »bosanskom« transverzalom, koja je Dalmaciju povezivala sa Panonijom i Mezijom. Kao što smo vidjeli, na svom putu od Salone do Sarajevskog polja ova je komunikacija išla uglavnom istim smjerom kojim i danas vodi najkraća veza Splita sa Travnikom i Sarajevom. Na terenu se i danas mogu konstatirati na tom pravcu tragovi umjetno građene ceste, sa usjecima, nasipima, donjim strojem i ivičnjacima, miljokazima i tragovima brojnih naselja.

Relacije mjerene na pojedinim dionicima pokazuju da su podaci Tabule i u ovom slučaju tačni i da se mogu koristiti sa punim povjerenjem, pa prema tome nisu tačna ni dokazana mišljenja da su ti elementi nepouzdati, netačni i nepotpuni¹⁸⁵. Ne može se prihvatiti ni mišljenje da je između stanica Ad Libros i Bistue Vetus ispušteno nekoliko stanica¹⁸⁶. Radi se o nekih 33 km, a to je upravo ona distanca koja je nastala pogrešnim lociranjem Bistue Vetus u Varvaru, umjesto u Duvno. Što se pak tiče Delminija, njegovu lokaciju treba tražiti na nekom drugom mjestu na Duvanjskom polju, a ne u Duvnu.

Ako rekapituliramo naša izlaganja, onda dobijamo slijedeću komparativnu tabelu trase, sa putnim stanicama:

Tabula:	Teren:
SALONA	SOLIN
XVI m. p.	24 km
TILURIUM	TRILJ (via Gor. Tijarica)
XXII m. p.	33 km
AD LIBROS	BUKOVA GORA (Korita)
IX m. p.	13,5 km
IN MONTE BULSINIO	PRIVALA (Žbanica)
VI m. p.	9 km
BISTUE VETUS	DUVNO
XXV m. p.	37,5 km
AD MATRICEM	VRILA—OTINOVCI
XX m. p.	30 km
BISTUE NOVA	BUGOJNO
XXIV m. p.	36 km
STANECLI	MALI MOŠUNJ
....
ARGENTARIA	područje Srebrenice

Kao što se vidi iz izloženog, cesta je od Salone do Mošunja (*Stanecli*) bila duga 122 m. p. (= oko 180 km), a njena današnja varijanta (via Travnik i Donji Vakuf) oko 220 km. Razlika od nekih 40 km nastala je uglavnom na relaciji Mošunj—Bugojno (oko 20 km) i na relacijama Malovan—Šuica, Privala—Karlov Han, Kazaginac—Aržano, Aržano—Trilj i

¹⁸⁴ Naselja, 49. Cf. GZM 1954, 70.

¹⁸⁵ Pašalić, Naselja, 50 i 51. Sličan stav imali su i neki drugi istraživači, kao Tomaschek, Hoernes, Patsch, Miller, Mayer i dr.

¹⁸⁶ Pašalić, AJ III, 66.

Trilj—Klis, na kojima je savremena cesta iz tehničkih razloga trasirana sa većim okukama.

Od Mošunja (Han Divjak) do u područje Breze (Gradac u Podgori?), gdje bi trebalo locirati *Hedum castellum Daesitiatum*, još je preostalo XXXIV m. p. = oko 51 km. Ako trasu naše ceste od Mošunja (*Stanecli*) produžimo preko Viteza (Rijeka, Rovna, Bare, Busovača) do Gromiljaka u Višnjičkom polju, gdje su evidentirani ostaci većeg rimskog naselja, dobijamo još oko 32 km (= oko XXI m. p.), a do područja Breze (via Gromiljak, Zimča, Visočko polje, Župča) daljnjih 19 km (= oko XIII m. p.), ukupno XXXIV m. p., što bi se slagalo i sa podacima solinskog natpisa o dužini ceste *a Salonis ad Hedum castellum Daesitiatum per millia passuum CLVI* (tj. 122 m. p. do Mošunja—*Stanecli* i 34 m. p. do područja Breze, tj. do Graca u Podgori) (v. Kartu II).

Ako cestu produžimo od Gromiljaka preko Kiseljaka i Kobiljače do Sarajevskog polja za daljih 25 km, onda bi se negdje oko Blažuja ona sastala sa rimskom cestom Naron—Sarajevsko polje—Romanija—Podrije. Ali to je već predmet posebnih ispitivanja.

Historijat ceste

Cestu Salona—Argentaria započeo je graditi Dolabela kao vojničku cestu (*via munita*) ne samo zbog kontrole glavnog dezitijatskog uporišta u blizini Breze — *castellum Hedum*, koji je bio krajnja tačka ove 20. g. n. e. izgrađene ceste¹⁸⁷, nego i zbog nadzora ostalih usputnih područja u unutrašnjosti provincije. Osim velikog vojnog logora u Gardunu kraj Trilja, koliko znamo, uz ovu je komunikaciju bio izgrađen i veći broj manjih stražarnica i utvrda kojima je bio zadatak koliko da štite samu cestu i nesmetan promet na njoj toliko i zbog sigurnosti zemlje¹⁸⁸. O nesigurnosti koju su na putovima stvarali drumski razbojnici, hajduci (*latrones*) bilo je govora u uvodnom poglavlju. Ta opasnost nikad nije prestala, kao što svjedoči slučaj izvjesne *Euplo... occisa viatoribus* iz III stoljeća (CIL III 9054), pa ni kasnije, sve do kraja 19. stoljeća. Uvijek se našlo čeljadi koja je pljačkanje trgovaca i drugih putnika pretpostavljala mirnom životu zemljoradnika i stočara. Jedina obrana bila je osiguranje karavana i putnika putem oružanih pratnji i stražarnica koje su nadzirale sigurnost na putovima, nešto slično kasnijim turskim karaulama ili žandar-skim stanicama (Cf. G. Novak, *Prošlost Dalmacije I*, 1944, 57). Arheološki ostaci takvih stražarnica evidentirani su na više mjesta uz cestu, ali na žalost nisu ispitani njihovi ostaci. Ovi kasteli (burgusi ili *speculae*) su redovito štitali značajnije prijevoje i putne stanice, a — koliko se to može zaključiti na osnovu dosadašnjih ispitivanja — gotovo redovito su bili locirani na mjestima ranijih ilirskih gradinskih utvrđenja. Iz toga se može izvući i manje-više pouzdan zaključak da je i cesta bila sagrađena na predrimskom supstratu, pa je najčešće i razmještaj putnih stanica (*mansiones*) ostao uglavnom isti, ali s novim sadržajem.

¹⁸⁷ Ballif — Patsch, *Strassen*, p. 32—33 (10. Die Strasse von Naron im Narentathale bis in die Ebene von Sarajevo), 36—37 (11. Strasse Naron — Nevesinjsko polje), 38—40 (13. Strasse aus dem Sarajevsko polje über die Romanija planina ins Drinathal), 40—43 (14. Die Drinathalstrasse), 64—70 (*In-schriften des Meilensteines*, N° 32—34, 36—40, 43—44 i 46).

¹⁸⁸ Rendić, *Dolabella*, 343.

Uporedo, naime, sa gradnjom ceste izgrađeni su u važnijim epihorskim centrima potrebni objekti za prihvat vojnika i putnika, od kojih je onaj u Duvnu (*Bistue Vetus*) potvrđen bogatim arheološkim ostacima i epigrafskim potvrdama¹⁸⁰. Vjerojatno su u isto vrijeme bili izgrađeni i ostali centri (*mansiones*), koje navodi *Tabula Peutingeriana*, ili su se s vremenom razvili uz putne postaje. Epigrafska svjedočanstva iz Otinovaca na Kupreškom polju (*Ad Matricem*), Bugojna (*Bistue Nova*) i Mošunjna (*Stanecli*) potiču iz kasnijeg vremena. Tragovi utvrda u nekim od navedenih mjesta, npr. u Mošunju, ipak dozvoljavaju zaključak o njihovom ranijem postanju.

U vrijeme kada je Ballif opisao ovu cestu još nije bio poznat nijedan milijarni stup. U međuvremenu pronaden je uz nju 21 miljokaz, od toga 14 epigrafskih, ne računajući solinske natpise i poznati natpis o obnovi mosta na Cetini u Trilju.

Nijedan miljokaz ne potiče iz Dolabelina doba. Ne znamo da li je već tada cesta bila obilježena miljokazima, ili su postavljeni tek u vrijeme kada je prevagnuo njezin trgovački značaj. Zanimljivo je da miljokaze posjećujemo samo iz kraškog područja, a nema ih u dolinama Vrbasa, Lašve i njihovih pritoka. Iznimku čine dva miljokaza iz doline Lepenice. Ne znamo je li tome uzrok devastacija, do koje je došlo zbog gušće naseljenosti sjevernih područja, ili — što je vjerojatnije — zbog jačeg djelovanja erozivnih snaga, koje su zatrpale miljokaze i uništile ceste, pa im na ovom području teško možemo pratiti tokove. Ili, možda, oskudica kamena, pa u tim krajevima nisu ni bili postavljeni? Uopće, teško je išta određeno reći po kojem su kriteriju i na kojim mjestima postavljeni miljokazi. Dobija se utisak da u nekim područjima, kao npr. na Kupreškom polju, posebno u Prosjeku (*Prosik*), gdje bi se miljokazi, s obzirom na prirodne uslove tla i nenaseljenost, morali očuvati — nikad nisu ni postojali. Možda ih kroz takva nenaseljena i šumska područja nije ni bilo (?).

Svi epigrafski miljokazi s ove ceste potiču iz III i IV st. Na njima se javljaju imena osam careva. Tri su podignuta u čast Maksimina Tračanina (235—238): u Klisu, Dugopolju i Veliću, a dva Filipu ocu (244—249), oba iz Salone. Dva miljokaza postavljena su i u čast Klaudija II (268—270), oba u Renićima, a po jedan Gordijanu III (238—244), u Renićima; Deciju (248—251), također u Renićima; Trebonijanu Galu (251—253), na Klisu, dva Konstanciju II (337—361) u Dugopolju i Klisu i Julijanu Apostati (360—363) u Saloni. Na fragmentarnom miljokazu iz Renića (CIL III 13324) nije se sačuvalo carevo ime. Napokon, valja spomenuti i poznati natpis o obnovi mosta na Cetini (*Pons Tiluri*) iz vremena cara Komoda (177—192), iz Trilja.

Ako bismo sudili po miljokazima, najživlji je dakle promet ovom komunikacijom pulsirao u III i IV stoljeću, u vrijeme kada je naša provincija i inače doživjela najveći procvat. Istom vremenu pripadaju i miljokazi sa ceste Sarajevsko polje—Romanija—Podrinje (*Argentaria*), koja se može smatrati sastavnim dijelom naše magistrale, a bio je izgrađen

¹⁸⁰ I u unutrašnjosti zemlje i uz ovu cestu je u početku moralo biti vojnih logora.

nešto poslije Dolabele¹⁰⁰. U isti vremenski period uklapaju se i miljokazi sa ceste Narona—Nevesinjsko polje—Konjic—Sarajevsko polje¹⁰¹.

Dodamo li ovome da su i neki gradovi uz ovu magistralu s vremenom dobili municipalitet, i to Bistue Nova (mun. Bist. .) od Flavijevaca, a municipij na Duvanjskom polju (*mun. Delminensium*) vjerojatno od Hadrijana, onda se po epigrafskom materijalu život ove relevantne komunikacije može pratiti kroz gotovo četiri stoljeća, pa i više ako se u obzir uzmu i izvještaji splitskih sabora iz 531. i 533. g. Iako najveći broj epigrafskih svjedočanstava pripada III i IV st., ne znači da cesta nije bila jednako intenzivno korištena u vojne i gospodarske svrhe i prije i poslije. Kao takva ostala je u nasljeđe i brojnim kasnijim generacijama, sve do u XIX stoljeće.

Ako se pak oslonimo na miljokaz iz Han-Viteka (Konjic) sa natpisom *Divo Augusto* iz 14. g. n. e., moglo bi se zaključiti sa dosta vjerojatnosti da je spoj neretvanske i Dolabeline ceste *ad Hedum castellum Dasesitiatium* ostvaren još za Tiberijeva vladanja, a najkasnije za Klaudija, koji je u izgradnji cesta pokazao živu djelatnost i na našem području (npr. nastavak ceste od Grahova u unutrašnjost, cesta Epidaurus—Ad Zizio). To ujedno ukazuje da je sistematizacija osnovne cestovne mreže u provinciji bila završena već u toku prve polovine I st. n. e.¹⁰².

TABELARNI PREGLED MILJOKAZA I GRAĐEVINSKIH NATPISA

SALONAE

1. CIL III 3198 = 10156, 3200,
3201 = 10159
2. CIL III 3203
3. CIL III 10169
4. Starinar 1926/27 = VAHD, 1926/27, 139

viae a Tiberio munitae
Philippus pater
Philippus pater
Iulianus

KLIS

5. VAHD, 1921, 25
6. Bull. dalm. 1907, 11
7. Bull. dalm. 1907, 113

Maximinus Thrax
Trebonianus Gallus
Constantius Constantini
filius

DUGOPOLJE

8. Bull. dalm. 1908, 77 = Starinar
1926/27 = VAHD, 1926/27, 146
9. CIL III 10170

Maximinus Thrax
Constantius Constantini
filius

DICMO

10. Ad decimum lapidem

Decimin, Rav. IV, 16, 17.

TILURIUM, PONS TILURI

11. CIL III 3202
12. Gunjača, VAHD, 1951, 50

*pons restitutus a Commodo
numini Hyppi fluminis*

VELIĆ

13. Starinar 1926/27 = VAHD, 1926/27, p. 140

Maximinus Trax

¹⁰⁰ Patsch, GZM, 1897, 227.

¹⁰¹ Ballif — Patsch, Strassen, 38—43 i 67—70.

¹⁰² Ibidem, 32—37 i 64—67. D. Sergejevski, Rimska cesta na Nevesinjskom polju, GZM, 1948, 43—50 i Rimska cesta Narona — Leusinium, GZM, 1962, 111—112. Isti, Spom. 77, p. 25, br. 40.

RENIĆI

14. CIL III 13320	XXXIII	Gordianus III
15. CIL III 13321		Decius
16. CIL III 13322	XXXV	Claudius II
17. CIL III 13323		Claudius II
18. CIL III 13324		?

GRABOVICA

19. Bojanovski		incertus (izgubljen)

PRISOJE

20. Bojanovski (Mostine)		sine inscriptione (izgubljen)
21. Bojanovski (Kratine)		sine inscriptione

STIPANIĆI (Žbanica)

22. Radimsky GZM, 1894, 311		sine inscriptione
23. Patsch, GZM, 1895, 285		L. D. D. D. — tabula

DUVNO

24. Patsch, GZM, 1904, 310		sine inscriptione
25. Patsch, GZM, 1904, 311		sine inscriptione
26. Patsch, GZM 1904, 325		(Tiberius) trib. pot. XX
— tabula
27. Patsch, GZM, 1904, 330		Sabina Tranquillina Augusta
— tabula

MOKRONOGE

28. Sergejevski, GZM, 1957, 109		decuriones Delminensium
civitatis (?) — ara |
|---------------------------------|--|--|

ŠUICA

29. Patsch, GZM, 1902, 7		P. Aelius Pi... loco dato
publice — ara |
|--------------------------|--|--|

RILIĆKO POLJE

30. Ballif, Strassen 22, sl. 13		anepigrafski putokazi

VELIKA VRATA — KOPRIVNICA

31. Patsch, GZM, 1902, 10		epigrafski miljokaz (?)
— izgubljen |
|---------------------------|--|--|

BUGOJNO

32. Petrović, GZM, 1960/61, sl. 1		BISTUES — žig na opeki

DRAŽEVIĆI, DONJI

33. Anđelić, Lepenica, 167		sine inscriptione — miljokaz

AZAPOVIĆI, Kobilja glava

34. Anđelić, Lepenica, 168		sine inscriptione —
fragmentum milliarii |
|----------------------------|--|---|

IV

CESTA »AD BATHINUM FLUMEN«

O cesti *ad Bathinum flumen*, dugoj 158 rimskih milja, koja je bila izgrađena paralelno sa cestom *ad Hedurnæ castellum Daesitiatum*, najslabije smo obaviješteni. Na njoj — čini se — nije bio organiziran *cursus publicus*, pa je ne navode itinerari (Itin. A. 3. i Tab. Peut). Upućeni smo stoga jedino na sumarne podatke solinskog natpisa (CIL III 3201 = 10159), iz kojeg se vidi da je cesta izgrađena 20. g. n. e., da je bila duga 158 milja (oko 235 km) te da je povezivala Salonu sa područjem oko rijeke *Bathinus*. Kako je natpis upravo na ovome mjestu teže oštećen, nije sasvim sigurna lekcija *Bathinus*, a još je manje pouzdana identifikacija sa rijekom *Bathinus*, koju spominje Velej Paterkul¹, odnosno sa današnjom Bosnom. Postavljaju se pitanja gdje je bio Velejev *Bathinus*, i da li je *Bathinus* identičan sa današnjom Bosnom kako neki hoće, ili sa Bednjom (Hrvatsko Zagorje), kako se općenito smatralo, ili možda sa nekom trećom rijekom².

Sudeći po formuli »*munit*«, i ova cesta je u tehničkom pogledu bila izgrađena kao i ostale Dolabeline ceste u Dalmaciji, ali se ipak nisu mogli izdvojiti na terenu njeni materijalni ostaci. Cesta *ad Bathinum flumen* drastičan je primjer kako smo slabo obaviješteni o nekim pitanjima iz antičke topografije naše zemlje. U konkretnom primjeru nedostaje čvršće i pouzdano uporište koje bi pružilo bar orijentaciju o pravcu ceste, i tako dalo osnovne elemente za rekonstrukciju trase³.

Stoga se (u ovom slučaju) kao prioritetan zadatak postavlja pitanje restitucije oštećenog mjesta na trećoj ploči solinskog natpisa i topografsko određivanje same rijeke do koje je vodila cesta.

1. Rijeka *Bathinus* kao paleografski i epigrafski problem

Jedina pouzdana odrednica po kojoj bi se mogao odrediti bar osnovni pravac i krajnji cilj ceste jeste rijeka *Bathinus*, odnosno lokaliza-

¹ C. Veleius Paterculus (19. g. pr. n. e. — 32. g. n. e.), *Historiae Romanae ad M. Vininium cos. libri duo*. Uspor. E. Pašalić, *Quaestiones*, 249, bilj. 1 i A. Mocsy, *Pannonia*, 524 i 540 i d.

² Kako se ime *Bosut* tačno slaže sa imenom mansio *Basante* (Tab. Peut, *Bassantis* Rav. 215, 1), to *Basante* nema veze sa hidronimom *Bosna*. Sa *Bosutom* bi bio identičan i *Bacuntius* (Basuntius?) Uspor. A. Mayer, *Bathinus flumen*, VAHD, L, 1932, 117, bilj. 19 i *Die Sprache der alten Illyrier*, I, 78 »*Basant*«. Cf. D. Sergejevski, *Ad Basante*, GZM, 1958, 263. Drukčija mišljenja, uspor. Mocsy, *Pannonia*, 524—525 i Alföldy, *Klio* 46, 326.

³ O pravcu ove ceste govori jedini G. Alföldy, *Klio* 46, 326. Uspor. Bauer, *AEM*, XVII, 136 »eine vierte 158 Meilen weit unbekannt wohin (C. 10159)«; E. Pašalić, *Quaestiones*, 297 »čiji pravac do danas nije mogao biti identificiran na terenu«. *Isti*, *Naselja* 51.

cija plemenâ koje je dijelila ova rijeka. Međutim, upravo tu susrećemo se sa ozbiljnim paleografskim i epigrafskim poteškoćama.

Hidronim *Bathinus* je hapaks legomenon (Vell. II. 114, 4)⁴. Opisujući naime događaje velikog panonsko-delmatskog ustanka (6—9. g. n. e.), u kojem je i sam učestvovao kao visoki časnik, Velej Paterkul navodi između ostalog da se Rimljanima na rijeci »*nomine Bathinus*« (II. 114. 4) 8. g. n. e. predao veliki broj Panonaca. Predaja ovih panonskih snaga na *Bathinusu* značila je ujedno i prekretnicu u ovom po Rimljane teškom ratu (*gravissimum omnium externorum bellorum post Punica*, Suet. Tib. 16). Tim činom bile su završene borbe u Panoniji.

Iz konteksta Velejeva opisa saznajemo da je predaju panonskih snaga na *Bathinusu* izvršio breučki Baton, kome je Tiberije kao nagradu dao upravu nad zemljom Breuka. Ako se ova Velejeva vijest poveže još i sa podatkom *Pannonico (bello) Breucos et Dalmatas subegit* (Suet. Tib. 9), onda je sasvim sigurno da *Bathinus* treba tražiti u breučkoj zemlji, dok je Bednja tekla kroz područje Iasa. Međutim, ovdje nas u prvom redu zanima Velejeva grafija imena *Bathinus*, s obzirom da je rukopis Velejeva djela izgubljen, a samo djelo poznato po prijepisu iz početka XVI st. Kasnije se izgubio i taj prijepis Velejeva djela koji je 1520. godine napravio Beathus Rhenanus u elzaškom manastiru Murbachu. Stoga se opravdano može postaviti pitanje autentičnosti grafije *Bathinus*. Iako a priori ne bismo smjeli sumnjati u savjesnost prepisivača i autentičnost prijepisa, ipak bi se moglo posumnjati da li je Velej pravilno zapisao ime rijeke koju spominje, tj. da li ju je prenio upravo onako kako se ona izgovarala, odnosno u obliku koji poznamo danas. Takvo pitanje, koliko mi je poznato, postavio je i Vulić, koji je pretpostavljao da je kod Veleja taj hidronim mogao biti zapisan i u obliku *Batinus*⁵. Međutim, to se ne može i dokazati, jer ne raspoložemo kritičkim instrumentima za reviziju Velejeva teksta, a sama sumnja još ništa ne dokazuje, pa taj hidronim moramo primiti u obliku *Bathinus*, kakav nam je u izvoru predan, tj. sa dentalnom aspiratom, koja dolazi i u koradikalnom imenu panonskog plemena *Bathiatari* (App. III. 16), a koje je G. Alföldy lokalizirao upravo na rijeci *Bathinus*, koju iz više razloga identificira sa današnjom Bosnom. S obzirom da za grafiju *Bath/sinus* ima analogija u grčkom i latinskom jeziku, M. Budimir je bio mišljenja da je Velej ovaj hidronim zapisao upravo onako kako ga je i čuo. »Ablativ *nomine*, kaže Budimir, u njegovoj frazi *flumen nomine Bathinus* znači samo toliko da se radi o dotle nepoznatom imenu i da se pisac trudi da bude što precizniji u reprodukciji tog hidronima«⁶.

Problem rijeke *Bathinus* još je složeniji sa epigrafskog aspekta, a upravo je u njemu ključ rješenja. U novije je vrijeme, naime, ime rijeke

⁴ Rijeka *Batinus*, potvrđena u Picenumu (*flumen Batinum Truentum cum amne quod solum Liburnorum in Italia relictum est*, Plin, n. h. III, 110), vjerojatno predstavlja samo dijalektalnu varijantu, koja je s obzirom na veze Picenuma sa ilirskim krajevima, razumljiva. O čitavom nizu toponomastičkih konkordacija, uspor. M. Suić, Prilog poznavanju odnosa Liburnije i Picenuma u starije željezno doba, VAHD, LV, 1953, 71—102.

⁵ N. Vulić, Reka *Bathinus*, Glas SKA, CLV, Beograd, 1933, 3—12.

⁶ M. Budimir, *Flumen nomine Bathinus*, Glas SAN-a, Beograd, 1959, 57—64. Uspor. str. 61: »Teško je naslutiti što je zapravo značio hidronim *Bath/sinus*, po kojem je nazvana ne samo reka nego i oblast«.

BA... [flu]MEN u 7. r. solinskog natpisa (C. III 3201 = 10159 = Abramić, VAHD, 1926—27, 151) opetovano identificirano sa Velejevom rijekom Bathinus. Takvu je lekciju prvi predložio B. Saria, ali bez epigrafičke analize natpisa⁷. Poteškoća je, kako smo već istakli, u tome što je solinski natpis upravo na tome mjestu teško oštećen, pa Sarijina predložena restitucija nije sigurna. Ukoliko bi se dokazalo da na solinskom natpisu doista dolazi ime Bathinus, onda bismo imali solidno uporište i za rekonstrukciju ceste (T. II, sl. 1).

To me potaklo da pažljivo pregledam *in natura* onaj dio natpisa koji govori o cestama *ad Hedum castellum Daesitiatum* i *ad Ba... flumen*. Prema sadašnjem stanju kamena, taj se pasus čita:

7 ET IDEM VIAM AD BATH? [.....?] MEN
 QUOD DIVIDIT B[.]E[.....?]IBVS
 A SALONIS MVNIT PER [.....] ASVVM
 CLVIII

M. Abramić, koji je izdao revidirani tekst natpisa, i koji je — takoreći — spomenik imao svaki dan pred očima, daje ovo čitanje⁸:

7 et idem viam ad Ba////[flu]men
 quod dividit Hbis////////ibus
 a Salonis munit per[millia pas]suum
 CLVIII

Natpis su nakon Abramića proučavali *in natura* A. Budrovich i G. Alföldy. Prvi je predložio rekonstrukciju:

7 et idem viam ad Bath[inum? flu]men
 quod dividit Breu[cos a Dition]ibus

I Budrovich hidronim Bathinus solinskog natpisa identificira sa Velejevim »*flumen nomine Bathinus*«, odnosno sa današnjom rijekom Bosnom. Lekciju *Breucos a Ditionibus* u slijedećem retku temelji na krajnjem nastavku — i b u s, koji se čita jasno, a posebno na prvim slovima imena prvospomenutog plemena, broju slova koji odgovara lakuni, te na podacima historijskih izvora koji spominju ova plemena⁹.

Alföldyjevo čitanje spornog mjesta glasi:

7 et idem viam ad Batinum flumen
 quod dividit Breuc[os] Oseriatibus
 a Salonis munit per mi[lli]a passuum
 CLVIII

⁷ B. Saria, Bathinus flumen, Šišićev zbornik, Zagreb, 1929, 137—142 = Klio, B. 23, H. 1, 92—97 i Klio, 25, 1933 279.

⁸ VAHD, XLIX 1926—27, 151, T. II, sl. 1.

⁹ A. Budrovich, Per la lettura di alcune importanti iscrizioni salonitane, VAHD, LVI—LIX/2, Antidoron II, 91—93. Uspor. str. 92: »Dopo Ba//// si scorge un po'a stento, ma persino nella ottima riproduzione fotografica dell' Abramić, una T o meglio il punto d' incontro delle due linee perpendicolari di una T. Della lettera seguente che sembra essere una H, si vede la traccia un po'rovinata della parte superiore delle due linee verticali«. Uspor. A. i J. Šašel, Situla 5, br. 263.

Kao što se iz Alföldyjeve lekcije vidi, radi se stvarno o restituciji, a ne o čitanju teksta, što s obzirom na sačuvanost kamena treba primiti sa rezervom¹⁰.

Prema onom što sam vidio na samom spomeniku u Arheloškom muzeju u Splitu, predložio bih nešto izmijenjenu restituciju teksta:

*7 et idem viam ad Bath[inum? flu]men
quod dividit B[r]e[ucos Oseriat?]ibus
a Salonis munit per [millia p]assuum
CLVIII*

Osim prva dva slova BA, u imenu rijeke, nazire se i treće slovo T. Kod četvrtog slova, koje je vrlo nejasno, kao da se nazire vodoravna crta, vjerojatno od H, ali se ostatak riječi ne može pročitati, jer je kamen sasvim izlizan. U osmom retku, kod imena prvospomenutog plemena uočavaju se prvo i treće slovo B i E, dok je nastavak sasvim izlizan. Od imena drugog plemena čita se jedino sufiks — *ibus*¹¹ (T. II, sl. 1).

Iako ime rijeke sa solinskog natpisa nije potpuno jasno, ipak njegov sačuvani dio i Velejev hidronim Bathinus daju dovoljno oslonca za po Alföldyju predloženu restituciju. Potpuno je uvjerljiva i konjektura *Breucos*, jer se zasniva na elementima natpisa i na Plinijevu podatku »*Saus per Colapinos Breucosque defluit*« (n. h. III, 147). I lokalizacija Breuka, zapadno od Sirmiuma, s obje strane Save, u skladu je sa zbivanjima u toku panonskog ustanka 6—9. g. n. e., a prihvaćena je općenito¹². Što se tiče Oserijata (Plin. n. h. III, 148; Ptol. II, 15,2), interpretacija je manje sigurna jer nemamo sigurnih elemenata za njihovu lokalizaciju. Kiepert i Graf Oserijate smještaju sjeverno od Iasa, južno od Blatnog jezera u Mađarskoj, a Mocsy južno od Iasa, i to s obje strane Save. Mocsyjevu ubikaciju prihvatili su Alföldy i Marić¹³. Iako je problem uže lokalizacije Oserijata i dalje otvoren, Alföldyjeva konjektura *Breucos Oseriatibus* najbolje se uklapa u tekst restituiranog natpisa.

2. Rijeka Bathinus kao lingvistički i topografski problem

Kao što smo vidjeli, identifikaciju Bathinusa sa današnjom Bosnom predložilo je više autoritativnih stručnjaka. Dok to Saria, Budro-

¹⁰ G. Alföldy, Eine Strassenbauinschrift aus Salona, Klio, B. 46, 1965, 321—327 = Acta archeologica, 16, 1964, fasc. 3—4, 247—256 = Situla 8, 1965, 95—112. Uspor. Klio, 325: »In den Zeilen 7—8 wird unsere Lesung durch die erkennbaren Buchstaben oder Buchstabenreste gestützt«.

¹¹ U lakuni ima dovoljno mjesta za BATH[INUM FLU]MEN. Vodoravna crta slova H jasno se nazire. Restitucija se zasniva na elementima natpisa koji se mogu čitati, na dužini lakune i na imenima plemena koja su nam i inače poznata.

¹² Plin. n. h. III, 147: *Saus per Colapinos Breucosque defluit*; Strabo VII, 314; Ptol. II, 15, 3; Cass. Dio LV, 34; Suet. Tib. 9. Uspor. K. Patsch, RE III, 831: A. Mocsy, Pannonia, 605; E. Pašalić, Quaestiones, 284. G. Alföldy, Bevölkerung, 51 i priložena karta = Klio. 46 326. Kasnija povijest Breuka nije poznata. Vjerojatno su bili organizirani, kao i Iasi, u peregrinsku civitas.

¹³ Za ubikaciju Oserijata, uspor. Polaschek, RE XVIII, 1579 i d. A. Graf, Übersicht der antiken Geographie von Pannonien, Budapest 1956, p. 16 i priložena karta — Pannonia romana. A. Mocsy, Pannonia, 606. Isti, Die Bevölkerung von Pannonien bis zu den Markomannenkriegen, Budapest, 1959, 26 i 74 i d. G. Alföldy, n. mj. Uspor. G. Alföldy, Arch, Ert. 91 (1964), 218. Z. Marić, Donja Dolina i problem etničke pripadnosti predrimskog stanovništva sjeverne Bosne, GZM, 1964, 73.

vich, Mocsy i Alföldy čine uglavnom na osnovu analize izvora, Budimir je to zaključio na osnovu lingvističke analize hidronima Bathinus.

Iz Velejeva kazivanja (II, 114, 4) se ne može ništa određeno zaključiti o ubikaciji ove rijeke. U vezi s tim iznio je Saria mišljenje da je panonsko-ilirski ustanak bio teritorijalno ograničen samo na istočne krajeve Panonije i Dalmacije. Od panonskih plemena u ustanku bi učestvovali samo Breuci. Svi se događaji u toku rata zbivaju istočno od Siska, a zapadno od Sirmiuma, i to na obje strane donje Save. Negdje na tome prostoru moralo je doći i do predaje panonskih snaga pod zapovjedništvom breučkog Batona, pa u tom kraju treba tražiti i »*flumen nomine Bathinus*«. U prilog svojoj tezi Saria navodi i lingvističke argumente, identificirajući Bathinus sa Bosnom: *Bathinus*, **Basinus*, *Bosina*, *Bosna*, Stoga bi rijeku Bathinus prije trebalo tražiti negdje u centralnom dijelu pobunjene oblasti nego na njenoj periferiji¹⁴.

Sarijino mišljenje nisu prihvatili Mayer i Vulić. Mayer je lingvističkom analizom pokazao da nema dokaza da bi dentalna aspirata »th« u ilirskom jeziku prelazila u »s«, pa mu stoga nije vjerojatno da bi se *Bathinus* pretvorio u *Basinus*. Time, po Mayeru, otpada i mogućnost izvođenja imena rijeke Bosne iz oblika Bathinus, jer *Bosna* pretpostavlja ilirski oblik *Basin*¹⁵.

Vulić ukazuje na mogućnost da se na ilirskom Bosna zvala **Bas(s)an*, **Bas(s)antis*. Ne bi bilo poteškoća da se iz imena *Bas(s)an* izvede današnje ime Bosna. Time bi pitanje bilo riješeno u korist identifikacije *Ad Basante* (*Bassantis*) = Bosna. Ipak, Vulić ne insistira toliko na lingvističkim koliko na historijskim i topografskim razlozima. Pobijajući Sarijino mišljenje o ograničenom opsegu ustanka, on ukazuje na širinu borbi i veliki broj angažiranih snaga, te smatra da je ustanak zahvatio i oblasti daleko na zapadu od Bosne. Nije vjerojatno da bi sami Dezitijati i Breuci toliko vremena odolijevali jakim rimskim snagama¹⁶.

Prvi je (još 1935.) podržao Sarijino mišljenje Budrovich. On u lekciji »*Bathinum flumen*« vidi punu podudarnost sa historijskim događajima i identifikaciju Bathinus sa Bosnom smatra sasvim normalnom¹⁷.

I Mocsy je detaljnom analizom događaja zaključio da je pozornica borbi od 6. do 8. godine Panonija (*bellum Pannonicum*), a 9. g. Dalmacija (*bellum Delmaticum*). U Panoniji su učestvovali samo Breuci u ustanku. Tome u prilog govori i već citirani podatak Suet. Tib. 9: *Pannonico (bello) Breucos et Dalmatas subegit*. Mocsy također smatra da je područje oko Siska i zapadno od Siska bilo čvrsto u rimskim rukama. Bathinus i on identificira sa Bosnom, ali dozvoljava »auch eine Gleichsetzung mit dem *Bacuntius*« i smatra da je kao staro ime Bosne moguć i hidronim *Basante*¹⁸.

Značajan doprinos rješavanju ovog pitanja pružio je lingvista Budimir, koji je između ostalog ukazao na doslovnu podudarnost »onomatološkog kompleksa« Velejeva *Bathinu-* i srednjovjekovnog oblika *Bosina*. Jedinu poteškoću stvara dentalna aspirata »th« u Velejevu obliku

¹⁴ V. bilj. 7. A. Mayer, Die Sprache, 79.

¹⁵ V. bilj. 2. Cf. slično mišljenje M. Pavlović, Onom. Jug. I (1896), 31.

¹⁶ V. bilj. 5.

¹⁷ N. dj. 93.

¹⁸ Pannonia, 546—547 i Bevölkerung, 128. Za ubikaciju rijeke Bathinus, p. 524 i priložena karta. Uspor. J. Šašel, Živa antika III (1953), 262 i d.

Bathinus. S tim u vezi Budimir ukazuje na niz dubleta u latinskom i grčkom jeziku (tipa *Apollo pisius* mjesto *Pithius*, *pathan* mjesto *pasan* itd.), pa zaključuje da se i Velejeva grafija *Bathinus* mirne duše može čitati *Basinus* (Bath/sinus). Fonetski pravilna i jedino moguća identifikacija oblika *Bathinus*, koji je inače etimološki nejasan, jeste po Budimiru hidronim *Bosna*. Tome se, po njegovom mišljenju, ne protive ni dosad poznati stvarni razlozi, pa smatra da je Sarijino objašnjenje prihvatljivo¹⁹.

Alföldyjeva lekcija solinskog natpisa uglavnom se zasniva na rezultatima do kojih su došli Saria i Mocsy, posebno na Mocsyjevoj ubicaciji Breuka i Oserijata, prvih zapadno od Sirmiума, a drugih južno od panonskih Iasa. Oba bi plemena imala sjedišta s obje strane Save, u današnjoj bosanskoj i slavonskoj Posavini. Rijeka *Batinus* — po Alföldyju bez aspirate — identična sa Velejevim *Bathinus*, tekla je između teritorija obaju plemena, jednim (gornjim) dijelom kroz Dalmaciju, a u donjem kroz Panoniju. U obzir dolaze samo južne pritoke Save, »unter denen hier nur an die Bosna gedacht werden kann«²⁰. Na onom dijelu rijeke *Bathinus* koji je tekao kroz Dalmaciju, Alföldy je lokalizirao i panonsko pleme *Bathiatia* (App. III, 16)²¹.

Jedan od najjačih argumenata, a koji u ovoj diskusiji nije bio dovoljno istaknut, a po kojem se *Bednja* nikako ne može identificirati sa *Bathinus*, više je formalne prirode. Solinski se natpisi odnose naime na izgradnju cesta u Dalmaciji, koja je u to vrijeme bila pod administracijom namjesnika *Dolabele*, dok se *Bednja* nalazila u Panoniji, koja je u to doba stajala pod upravom *Junija Bleza* (Vell. II, 125). Ova podjela na provincije bila je izvršena ako ne u toku samog ustanka (konkretno 8. g., tj. nakon predaje panonskih snaga na rijeci *Bathinus*) ono svakako neposredno nakon ustanka (10. g. n. e.)²².

Bednja ne dolazi u obzir ni zbog toga što je udaljena od *Salone* više od 158 rimskih milja, kolika je bila dužina ceste. Udaljenost od *Salone* do *Bednje* iznosi oko 300 km zračne linije, a *Dolabelina* cesta je bila duga

¹⁹ N. dj. u bilj. 6. — O etimologiji balkanskih hidronima na *bat- cf. i mišljenja F. Bezljaj, Slovenska vodna imena I, Ljubljana 1966, 49 i V. Polak, Stara balkanska hidronima na *bat- ve slovinsku, Onomastica Jugoslavica, 2 (1970), 78 i d.

²⁰ Klio, 326, Uspor. isti, Bevölkerung, priložena karta.

²¹ Bevölkerung, 35, 38—39. Ako se usvoji Alföldyjeva lokacija *Batijata* na rijeci *Bosni* sjeverno od *Dezitijata*, njihova bi se sjedišta mogla smjestiti u područje oko *Zenice*. Cf. Zaninović, *Delmati* I, 32, Zippel, 226 i Vučić, Glas 155, 17.

²² A. Mocsy, *Pannonia*, 547; »Da *Illyricum* nach der Waffenstreckung am *Bathinus* zweigeteilt wurde (Abschn. IV 1a), war *Velleius* als Augen zeuge (in den J. 7—8) der neuen Kategorien völlig bewusst, wenn auch die offizielle Benennung noch lange *Illyricum* geblieben ist. Zweck der Zweiteilung war die Isolierung der noch widerstehenden Stämme von den bereits besiegten und in dieser Hinsicht ist Vell. Pat. II 114,4 besonders einleuchtend: *omnis P. reliquis totius belli in Delmatia manentibus pacem petiit*«; v. i šp. 583. Uspor. G. Alföldy, Bevölkerung, 26 i bilj. 30: »Die Zweiteilung wurde im allgemeinen in das letzte Jahr des panonisch-delmatischen Aufstandes, Ende 8 oder Anfang 9 datiert, allerdings nachdem die Pannonier am Flusse *Bathinus* oder *Batinus* die Waffen gestreckt haben (3. August 8 u. Z.)« — Da li su se tako podijeljene provincije nazvale *Superior* i *Inferior* provincia *Hillyricum*, v. G. Novak, *Questiones Epidauritanæ*, Rad JAZU, knj. 339 Zagreb, 1963, p. 97 i d. — D. Rendić, *Dolabella*, 340 je iznio mišljenje da je P. Kornelije *Dolabela* 16. g. n. e. preuzeo upravu i sjevernog *Ilirika*, tj. po odlasku *Junija Bleza* iz *Ilirika*. Usp. i str. 346 i Mocsy, *Pannonia*, 589.

svega oko 235 km. Prema tome, Bathinus se mora tražiti u arealu provincije Dalmacije i pograničnih oblasti Panonije južno od Save.

Velejev Bathinus, dakle, ne može biti identičan sa Bednjom, kako se ranije, zbog izvjesne izonimije i topografskih razloga, općenito uzimalo²³. Identifikacija Bosne sa Velejevim Bathinusom naprotiv je moguća, a odgovara i toku ratnih događaja. Ne ulazeći ovdje u raspravu o opsegu ustanka od 6—9. g.²⁴, za identifikaciju Bathinusa sa Bosnom dovoljni su lingvistički i topografski argumenti koje smo naveli, pogotovo Budimirova lingvistička argumentacija. Po svemu sudeći, to je ona ista rijeka koja se u vrlo okrnjenom obliku spominje na natpisu iz Solina, na kojem se čitaju slova AD BATH...²⁵. Time bismo dobili i relativno pouzdan element i za rekonstrukciju pravca ceste *ad Bathinum flumen*.

Drugi pouzdan element bila bi lokalizacija panonskih Breuka s obje strane Save zapadno od Sirmiuma. Svi su raniji istraživači to mjesto na solinskom natpisu ostavljali ili prazno: Mommsen (CIL III 3201), Hirschfeld (C. III 10159), i sam Abramić (VAHD, 1926—72, 151), ili predlagali razne konjektуре: Miller *Sav(enses) ab Iapodibus*, Jelić i Budrovich *Breu[cos ab Dition]ibus*, a Bulić *Bistuates a Dition]ibus*²⁶.

Ako se odlučimo za identifikaciju Velejeva Bathinusa sa Bosnom, onda u obzir ne dolaze Japodi ni Dicioni²⁷, a za konjektуре *Savenses* i *Bistuates* nema oslonca u izvorima. Ako smo Dicione, na osnovu solinskog natpisa (C. III 3198b, upor. 10156b), lokalizirali u područje oko Grahova polja²⁸, onda se Dicioni nikako ne mogu ubicirati na donjoj Bosni. To jasno proizilazi iz solinskog natpisa, po kojem je cesta *ad imum montem Ditionum Ulcirum* bila duga samo 77,5 rimskih milja, dok je ona *ad Bathinum flumen* bila duga 158 milja, dakle više nego dvostruko. Dicione treba tražiti bliže Saloni, a Breuke i Oserijate (?) dvostruko dalje²⁹.

Ako na Alföldyjevu lekciju solinskog natpisa gledamo u svjetlu iznesenih činjenica, ona je uvjerljiva i prihvatljiva, jer vodi jednako računa kako o epigrafskim elementima tako i o lokalizaciji pojedinih plemena. Svi koherentni faktori upućuju na dolinu Bosne, koja je od pret-povijesnih dana (dokaz: brojna paleolitska i neolitska naselja) bila dobro naseljena i predstavljala vrlo komunikativan prometni pravac šire re-

²³ Uspor. C. Goos Archiv des Vereines für siebenbürgische Landeskunde, N. F. 13, 1876, 453. Goosovu identifikaciju Bathinus — Bednja prihvatili su O. Hirschfeld, Hermes XX B, 358; Tomaschek, RE s. v. Bathinus; Vulić, Glas SKA 88, 217 i 121, 64; R. Rau, Klio, B. 19, 329. Jedino je H. Cons Bathinus izjednačio sa *Bacuntius* = Bosut. Literaturu v. kod A. Mayera, Die Sprache I, 80.

²⁴ Sumaran pregled ratnih zbivanja — koliko se takav na osnovu često kontradiktornih podataka Veleja i Kasija Dija može dati — v. E. Pašalić, Quaestiones, 247—249, i Mócsy Pannonia, 544—548, koji citiraju i ostalu literaturu.

²⁵ Abramić, VAHD, 1926—27, 151. Saria, Šišićev Zbornik, 137—142. Budrovich, Antidoron II 92—93, G. Alföldy, Klio, 46, 325.

²⁶ Literaturu v. G. Alföldy, Klio, 46, 323—325.

²⁷ *Ditiones* sa 239 dekurija pripadali su salonitanskom konventu, Plin, n. h. III, 142.

²⁸ Vidi poglavlje: Cesta ad imum montem Ditionum Ulcirum.

²⁹ Za lokalizaciju Diciona, uspor. Bauer, AEM XVII, 138 i d. Patsch, RE, V, 1230 i d. Bulić, VAHD, 1920, 77 i d. Abramić VAHD, 1926—27, 151. Saria, Šišićev Zbornik, 137—142. Jagenteufel, 14. G. Alföldy, Bevölkerung, 52. J. J. Wilkes, Dalmatia, 139 i 177. A. Mayer, Die Sprache, 124.

gije, povezujući je na sjeveru sa panonskim bazenom i na jugu, dolinom Neretve, sa Mediteranom.

Osim toga, ako pogledamo geografsku kartu zaleđa Salone, lako ćemo uočiti da je u sistemu Dolabelinih komunikacija nepokrivena ostala jedino dolina Bosne, iako su izgradnju upravo takve ceste do žarišta nedavne pobune zahtijevali vojni razlozi i dislokacija trupa. Dolinom Bosne vodio je i značajan prehistorijski put do slanih izvora u okolici današnje Tuzle, a tokovima njezinih desnih pritoka (Krivaje i Spreče) najkraći putovi na Drinu (Patsch, GZM, 1902, karta).

Ako su Rimljani 20. g. n. e. jednom komunikacijom povezali područje nedavno pokorenih Dezitijata na gornjoj Bosni (Poglavlje III), onda je sasvim logičan zaključak da su to isto mogli učiniti i sa oblasti njihovih sjevernih saveznika Breuka na donjoj Bosni.

3. Potencijalna trasa ceste

Dosad je jedini Alföldy pokušao da odredi generalni pravac ove ceste²⁹, identifikirajući cestu *ad Bathinum flumen* sa Pašalićevom cestom *ad Hedum castellum Daesitiatum*, dakle, linijom: Salona—Delminium (Duvno)—Ad Matricem (Gornji Vakuf)—Bistue Nova (Mošunj), odakle je vodi u dolinu Bosne, sjeverno od Zenice. Za cestu *ad Hedum castellum* Alföldy je predložio drugu trasu: Salona—Duvno—Konjic—izvor Bosne—Breza. Ako bi se naime prihvatio Pašalićev pravac ceste *ad Hedum castellum* — po mišljenju Alföldyja — ostao bi nejasan pravac ceste *ad Bathinum flumen*³⁰.

Međutim, Alföldy očitno nije u pravu, jer je pravac preko Konjica mnogo duži (215 milja) od onog koji navodi natpis iz Solina (158. m. p.). Mišljenja sam da trasa ceste *ad Hedum castellum* ne isključuje cestu *ad Bathinum flumen*, nego da se one djelomično podudaraju. Do takvog se zaključka dolazi ako se uporede podaci solinskih natpisa o ostalim cestama i ispitaju mogući pravci ove ceste na terenu.

Pod pretpostavkom da je restitucija *ad Bathinum flumen* tačna, a da je Bathinus identičan sa Bosnom, cesta je povezivala Salonu sa dolinom Bosne. Radi se dakle o dijagonalnoj komunikaciji, a njenu završnu tačku treba tražiti na neodređenoj tački u dolini Bosne, negdje u blizini panonsko-delmatske granice. U prilog tome govori u prvom redu dužina od 158 m. p., samo za 9 milja kraća od najduže Dolabeline ceste *ad fines provinciae Illyrici*.

Kojim je dakle pravcem mogla prolaziti takva prometnica? Pravac preko Banje Luke valja isključiti *a priori*, jer bi to bio zaobilazni put, pa bi cesta izgubila osnovnu funkciju: brzog i efikasnog povezivanja. Isto tako, kako smo vidjeli, u obzir ne dolazi ni pravac Salona—Duvno—Konjic—izvor Bosne i dalje. Oba ova pravca ne uklapaju se ni u datu dužinu. Pravac preko Konjica bio bi dug preko 215 milja.

Vodeći računa o konfiguraciji terena i dužini ceste, moguća su četiri pravca, sa mogućim varijantama na pojedinim odsjecima:

1. Salona—Livno—Kupreško polje—Šipovo—Jajce—Turbe—Travnik—Zenica—Žepče.

2. Salona—Livno—Kupreško polje—Bugojno—Mošunj—Zenica—Žepče.

²⁹ Klio, 46, 326.

³⁰ Ibidem.

3. Salona—Trilj—Duvno—Kupres—Bugojno—Mošunj—Zenica—Žepče.

4. Salona—Trilj—Duvno—Varvara—Gornji Vakuf—Mošunj—Zenica—Žepče (Alföldyjev pravac).

Za sva četiri pravca zajedničko je što izlaze na Travničko polje i što se na pojedinim dionicima isprepliću sa cestama *ad Hedum castellum* = Salona—Argentaria (Tab. Peut.) i *ad fines provinciae Illyrici* = Salona—Servitio (Tab. Peut.).

U prvoj varijanti obje bi se ceste podudarale na odsjecima od Šuice do Kupreškog polja te na Travničkom polju. U drugom slučaju podudaranja su još veća, od Šuice do Mošunja, a u trećem najveća, sve od Salone do Mošunja, što čini ukupno 122 milje. Četvrta mogućnost samo je varijanta pravca broj 3, ali s obzirom na gorovitost i slabu naseljenost područja kojim prolazi, mislim da ovu trasu treba odbaciti. Na tom pravcu nema tragova građene ceste.

Izgleda da preostaju samo dvije realnije mogućnosti: ili je već u Dolabelino doba bila izgrađena poprečna cesta koja je dolinu Plive (Šipovo) povezivala sa dolinom Bosne (preko Travničkog polja), ili cestu *ad Bathinum flumen* treba »trasirati« sve do Mošunja po trasi ceste *ad Hedum castellum* = Salona—Argentaria (Tab. Peut.). Obje pretpostavke temelje se na realnim elementima, prva na Raventovu kraku: *Baloia—Apeva—Sapua—Bersellum (Berselum)—Ibisua* (Cösmogr. IV, 19 ed. Schnetz)³¹, a druga na činjenici što su se i ostale Dolabeline ceste međusobno djelomično ili potpuno poklapale.

Vidjeli smo da sve Dolabeline ceste, o kojima je riječ na solinskim natpisima, izlaze iz Salone istom trasom. Kod Klisa se odvajala najprije *via Gabiniana*, dok je na Dicmu bila bifurkacija cesta *ad fines provinciae Illyrici* (*via Aequum*) i ceste *ad Hedum castellum* (*via Tilurium*), pa se i pored toga za svaku od tri navedene ceste računala posebno milijacija, tj. od Salone. Isti je slučaj i sa cestom *ad imum montem Ditionum Ulcirum*. Nema dakle zapreke da se jednako interpretira i ova cesta, a to bi značilo da se do izvjesne tačke poklapa sa cestom »*ad Hedum castellum*«. To je vjerojatnije utoliko što obje ceste u kontekstu solinskih natpisa dolaze odmah jedna iza druge, sintaktički su u natpisu usko povezane, i što su obje, kao i cesta do brda Ulcira, izgrađene u vrijeme od 17—20. g. n. e. U prilog tome govori i činjenica što se na terenu nisu našli arheološki ostaci ove ceste³².

Za vezu Salone sa dolinom Bosne najkraći, najprirodniji i najkomunikativniji pravac je onaj kojim je išla i cesta »*ad Hedum castellum Daesitiatum*«. Iz doline Cetine vodi u dolinu Vrbasa samo jedan prirodni prolaz, preko Duvanjskog polja, Šuice i Kupreških Velikih vrata, kojim i danas prolazi jedna od najvažnijih bosanskih komunikacija. Obje su ceste morale ići tim pravcem, a do razdvajanja je moglo doći tek na

³¹ O ovoj cesti opširnije se govori u VI poglavlju. — Za ovu cestu predložio sam trasu Šipovo (dolina Plive) — Jajce — Turbe — Bugojno.

³² Da je ova cesta išla posebnom trasom morali su se sačuvati njezini arheološki ostaci, kao što su se sačuvali npr. tragovi ceste Grahovo — Donji Unac — Petrovačko polje — dolina Sane, koja nije ušla u itinerare. U tome vidim opravdanje i dokaz za tezu o poklapanju cesta.

Travničkom polju³³. To znači da bi obje ceste, navedene na trećoj ploči solinskih natpisa, imale zajedničku trasu dugu 122 milje, koliko po Tab. Peut. iznosi distanca od Salone do mansio *Stanecli* (Mošunj), pa bi do krajnje tačke ceste *ad Bathinum flumen* ostalo još svega 36 m. p. (oko 54 km).

Gdje je bila krajnja tačka te ceste? Problem je u tome što ne znamo kako treba shvatiti sintagmu »*ad Bathinum flumen*«. Označava li ona prvi dodir ceste sa ovom rijekom ili se odnosi na bilo koju tačku na rijeci Bathinus. U prvom slučaju, krajnju tačku bi trebalo tražiti u Zenici, gdje je cesta izbijala na rijeku Bathinus, a u drugom do neke sjevernije tačke, možda do nekog utvrđenja u blizini provincijske granice. Ako prihvatimo prvu soluciju, morali bismo pretpostaviti da su se i na odsjeku Salona—Mošunj obje ceste na pojedinim dionicama razdvajale³⁴. Inače bi joj krajnju tačku trebalo tražiti još oko 50 km sjevernije od Zenice, oko Begova Hana ili možda u Nemiloj.

Zenica je još u predrimsko doba bila jak peregrinski centar. To dokazuje ne samo antički materijal iz Zenice, koji je do u kasnu antiku sačuvao autohtoni izražaj³⁵, nego i jaki sistem gradinskih utvrđenja. Položaj Zenice bio je prirodno jako zaštićen, prema jugu Lašvanskom klisurinom, a na sjeveru i istoku planinskom barijerom visokom preko 1000 m, kroz koju je Bosna probila teško prohodni Vrandučki defile. Prilaz ovoj zaštićenoj oazi jedino se otvarao sa zapada, dolinom Kočeve. Taj prirodni okvir bio je utvrđen i jakim pojasom gradina: u zeničkom polju Hum i Birac, s obje strane potoka Gračanice, i Vis u Podbrežju, dok je putove prema zapadu nadzirao niz gradina na Negraju, iznad Stranjana i Gradišća, te Orlac u Vjetrenici.

Rimska cesta svakako je tangirala ovaj moćni peregrinski centar, koji je morao biti središte jedne autohtone civitas, za koju nemamo indikacija da je sa sigurnošću identificiramo sa nekim od plemena poznatih iz izvora, ako ne sa Bathijatima (App. Ill, 16), kojima je ime lingvistički vrlo blisko imenu rijeke Bathinus.

Od Mošunja vode dva puta u zeničku kotlinu, jedan preko Vjetrenića³⁶, a drugi dolinom Bile, preko Putičeva, Gučje Gore, Pojske i Stranjana. Put preko Vjetrenica je nešto kraći, dug oko 20 km, ali vrletniji,

³³ Ceste su se mogle razići već na Bugojanskom polju. Od Bugojna je jedna cesta mogla ići preko Donjeg Vakufa, Oboraka i Turbeta, kuda vodi i moderna cesta, zaobilazeći planinski masiv Radovan — Kalin — Komar. Na tome pravcu su evidentirane antičke naseobine u Oborcima, Turbetu i Travniku. Antičko naselje u Turbetu imalo je veći značaj. Iz Turbeta je poznata kasnoantička bazilika. U toku iskopavanja koja sam na ovom objektu vršio 1970. godine pokazalo se da se radi o dvojnoj bazilici. Rezultati iskopavanja nisu objavljeni. Pravac preko Gornjeg Vakufa i Turbeta bio bi duži za nekih 20 km.

³⁴ Osim devijacije na odsjeku Bugojno — Donji Vakuf — Turbe (v. bilj. 33), do razdvajanja cesta moglo je doći i na nekim drugim dionicama, kao npr. Trilj — Lovreć — Bukova Gora. Ako bismo usvojili presumtivnu trasu Salona — Trilj — Lovreć — Bukova Gora — Duvno — Kupres — Bugojno — Donji Vakuf — Turbe — Mošunj — Zenica, dobili bismo upravo razliku od 50 km što bi značilo da je cesta *ad Bathinum flumen* bila izgrađena samo do Zenice. Vjerojatno je ona vodila sve do područja Breuka, u skladu sa natpisom.

³⁵ D. Sergejevski, Iz problematike ilirske umjetnosti, Sarajevo, 1965, 130 i 133. Isti, Kasno-antički spomenici iz Zenice, GZM, 1932, 36—38.

³⁶ E. Pašalić, Novi prilozi poznavanju rimskih cesta u BiH GZM, 1953, 283—284.

dok je onaj preko Gučje Gore i Stranjana dug 31 km, ali prirodniji i lakši. Na tome pravcu nalazio se i niz antičkih naseobina (Putičevo, Fazlići, Stranjani, Janjci, Podbrežje). Mislim da na ovom pravcu, koji u literaturi nije dovoljno valoriziran ni opisan, treba tražiti cestu *ad Bathinum flumen*³⁷.

Preostaje još i pravac Busovača—Putiš—Gornja Zenica—Zenica, na kojem je nedavno pronađen miljokaz (?) u Katićima i tragovi ceste (zaštićene gradinama u Putišu i Gor. Zenici). U ovom slučaju naša bi se cesta tek u Busovači odvajala od puta *ad castellum Hedum*.

Ostaje otvoreno i pitanje kojim je pravcem vodila cesta nizvodno od Zenice. Je li prolazila dolinom Bosne pored Vranduka³⁸, ili je već u Zenici prelazila Bosnu, te preko Ričica, Smetova i Kraljevina vodila prema Žepču, odnosno Novom Šeheru, odakle je preko Tešnja mogla produžiti u Doboj. Na Kraljevinama se vide ostaci nekog starog puta (usjeci, nasipi i kaldrma širine oko 3 m), koja bi mogla biti i rimskog porijekla, ali je bila intenzivno korištena i u tursko doba kao »kiridžijski put« kojim se iz Tuzle prevozila sol.

Postoji i mogućnost da je cesta zaobišla Vrandučki klanac lijevom obalom Bosne preko Orahovice, odakle je mogla ići dolinom Bosne. Cesta je već od Stranjana morala savladati uspon. To je onaj isti put kojim je Vrandučki klanac zaobišao Eugen Savojski (1697). Njegova je prednost što je kraći i što bi se izbjegla gradnja dvaju mostova preko Bosne, o čemu su vodili računa i Rimljani a čini se da je put prehistorijskog postanja. To je najvjerovatniji pravac naše ceste.

Problem rimskog puta dolinom Bosne od Zenice do Sarajeva u stručnoj literaturi uopće dosad nije tretiran. Novija istraživanja pokazuju da je takav put postojao, međutim, to već izlazi iz okvira ove teme³⁹.

³⁷ Pravac koji vodi iz Gučje Gore preko Komušine u Teslić ne dolazi u obzir zbog vrletnosti i ispresijecanosti terena, a uz to je i duži od 158 milja. Tim pravcem vodi samo konjski planinski put, uspor. Distanz-Nachweis, Route 124, 156—157 i Route 189, 212. — Iz doline Bile vodio je u dolinu Vrbanje — preko sedla Prelivode — vjerovatno jedan antički put koji je povezivao Travničko polje sa Banjom Lukom. O tome putu opširnije govorim u VI poglavlju.

³⁸ U našoj historiografiji uobičajila se Tomaschekova (Topogr. 509) identifikacija Vranduka sa legendarnom Ardubom (Dio Cass, LVI, 15. Uspor. F. Šišić Povijest Hrvata, 1925, p. 102). Međutim, iz konteksta Dionovog pričanja vidi se da su se u Ardubu sklonili bjegunci iz Andetriuma, te da su oni potakli pobunu (žena) u Ardubi. Bez obzira na sličnost ove Dionove vijesti sa onom o opsadi Metuluma (A p p. Ill. 18—21), teško je povjerovati da bi se u ondašnjim uvjetima bjegunci iz udaljenog Andetriuma sklonili čak u 200 km daleku Ardubu. Stoga Ardubu treba tražiti negdje bliže Saloni, odnosno Andetriumu. Osim toga, ni arheološki ostaci ne govore u prilog identifikaciji Arduba = Vranduk. Cf. A. Mayer, Die Sprache, 57, s. v. Ἀρδοῦβα.

³⁹ I. Bojanovski, Rimska cesta dolinom Bosne. Naučni simpozij »Srednjovjekovna Bosna i evropska kultura«, Zenica, 1973, 393—414.

V

CESTA »AD IMUM MONTEM DITIONUM ULCIRUM«

1. Cesta kao problem

Kod ceste *ad imum montem Ditionum Ulcirum* u relativno smo lakšoj situaciji nego u prethodnom slučaju. I ovdje je poznata dužina i polazna tačka ceste, ali nedostaju podaci o toku njene trase i o završnoj tački. Osnovna komponenta koju treba riješiti jeste ubikacija Diciona i njihova brda Ulcira. Situacija je, ipak, u toliko lakša što smo u mogućnosti da joj po arheološkim ostacima slijedimo tragove. Osim toga, ona se jednim svojim dijelom uklapa i u podatke Tabule. Prema tome u ovom slučaju ne postoji složen problem lingvističkog, epigrafskog i paleografskog provjeravanja. To je u prvom redu topografsko-hodološko pitanje, a riješeno je na zadovoljavajući način.

Pravac ceste odredio je već Ballif. Na osnovu milijacije miljokaza u Resanovcima (XXXVI m. p.), u Drvaru (XXXXII m. p.) i na Pasjaku iznad Drvara (XXXXVI m. m.), Ballif je ispravno zaključio da je *caput viae* bio u Burnumu, od kojeg se računala milijacija, a ne do Salone, što znači da početni segment ove komunikacije treba tražiti na liniji Burnum—Salona, a ne Aequum—Salona. Pri tome je Ballif isključio pravac dolinom gornje Cetine¹.

Osnovnu komponentu problema sačinjava ubikacija Diciona i njihova brda Ulcira, jer je cesta vodila . . . *ad imum montem Ditionum Ulcirum per millia passuum a Salonis LXXVIIID* (CIL III 3198 = 10156 b = Abramić, VAHD, 49, 1927, 151). Kako su Dicioni sa svojih 239 dekurija pripadali salonitanskom konventu (Plin, n. h. III, 142), njihova sjedišta treba tražiti negdje u području koje je gravitiralo Saloni, i to na udaljenosti od 77,5 rimskih milja, jer je *mons Ulcirus* već pripadao zemlji Diciona. Strabon Dicione ubraja u panonska plemena, u okviru Dalmacije (VII, 5. 1), dok ih Ptolomej navodi uz Dindare (II, 16,5).

Iz redoslijeda kojim antički pisci navode pojedina plemena u provinciji Dalmaciji: Strabon (Dicioni, Piruste, Mezeji i Dezitijati), Plinije (Delmati, Deuri, Dicioni, Mezeji i Sardeati) i Ptolomej (Mezeji, Deriopi, Deriji, Dindari, Dicioni i Kerauni) ne može se dobiti prava slika etnografije rimske Dalmacije u doba ranog carstva. Jedino se sa sigurnošću može zaključiti, kad je riječ o lokalizaciji Diciona, da su njihova

¹ Ph. Ballif, Strassen, 15, Verzeichniss Meilensteine N° 18, 2, 5 i 14. Uspor. Ph. Ballif, Rimska cesta od Prologa preko Donjeg Unca i Petrovca u dolinu Sane, GZM, 1891, 395—404.

sjedišta bila sjeverno od Delmata a istočno i južno od Mezeja. Određeniju lokalizaciju Diciona zahvaljujemo upravo podatku solinskog natpisa (*adimum montem Ditionum Ulcirum*), odnosno rekonstrukciji trase ove ceste koja je vodila do njihovog područja, udaljenog 77,5 m. p. od Salone. Gdje se nalazio *mons Ditionum Ulcirus*?

Na osnovu analize svih poznatih komunikacija (onih sa solinskih natpisa i sa itinerara) Bauer je pokazao da nijedan od tri dinarska prijevoja (sedla) — Aržano, Prolog i Uništa — nije i ne može biti *mons Ulcirus*. Preko Prologa i Aržanog (te dalje preko *mons Bulsinus*) vodile su druge Dolabeline ceste, a preko Uništa samo konjska staza².

Stoga je Bauer smatrao da je ova komunikacija vodila dolinom gornje Cetine i da je identična sa cestom koja i danas prolazi linijom Klis—Sinj—Vrlika—Knin—Grab, pa je *mons Ulcirus* lokalizirao na sedlo kod Graba na Ilici planini (»und dass der *Mons Ulcirus* auf der Pashöhe bei Rastello di Grab anzusetzen ist«). Taj pravac dužinom od 115 km ili 77,5 milja odgovara »in erwünschtestes Weise« cesti sa solinskog natpisa. Pri tom je Bauer svakako bio pod utjecajem Kiepertovog pravca ove ceste³.

Bauerova ubikacija (brda) Ulcira i plemenskog područja Diciona općenito je prihvaćena. Po tome bi Dicioni živjeli oko Bos. Grahova i u porječju gornje Une i Unca. *Mons Ulcirus* dijelilo ih je na jugu od Delmata. Na zapadu su graničili sa Japodima, na sjeveru i sjeveroistoku sa Mezejima, a na istoku (Glamočko i Livanjsko polje) i jugu sa Delmatima⁴. Sa područja Diciona sačuvalo se vrlo malo pisanih spomenika, tako da se navedena ubikacija ne može kontrolirati epigrafskim sredstvima⁵. Čini se da su, kao i njihovi sjeverozapadni susjedi Japodi, koje Strabo smatra mješavinom Ilira i Kelta, bili organizirani u autohtonu civitas⁶.

² O prijevoju preko Uništa, uspor. bilj. 292 u I poglavlju. Ostala tri prijevoja preko Dinarida ne dolaze u obzir ni zbog toga što im je udaljenost od Salone manja od one koju daje natpis (77, 5 m. p.) — Iz toga se također može zaključiti da Dolabela nije gradio ovu cestu najkraćim pravcem jer je ona prvenstveno trebala da poveže niz značajnih vojnih punktova u unutrašnjosti Dalmacije i tako omogućiti što efektivniji nadzor nad ovim područjem. Preko Uništa vodili su jednu rimsku cestu Alačević, Hoernes, Bulić i Gabričević, ali za to nema ni hodoloških ni arheoloških dokaza. Preko Uništa je svakako išla jedna lokalna komunikacija — jahači put, a ne *via munita*. Uspor. Patsch, GZM, 1899, 71, i Gunjača, Topografska pitanja 26 i d.

³ A. Bauer, *Zum dalmatisch-pannonischen Kriege 6—9 n. Chr.*, AEM XVII, 135—148. Uspor. A Mayer, *Doprinosi poznavanju cesta u Dalmaciji*, VAHD LI, 1940, 125. H. Kiepert, *FAO XVII. Domaszewski, Beneficiarierposten*, 13. A. Mayer, *Die Sprache*, 348.

⁴ Za ubikaciju Diciona uspor. A. Bauer, n. dj. Patsch, RE V, 1230 i d. Bulić, VAHD 1920, 77 = Stridon, 77. Abramić, VAHD, 49, 1926—27, 151. Saria, Šišićev zbornik, 137—142. Jagenteufel, 14. G. Alföldy, *Bevölkerung*, 52. Isti, *Splonum, Acta*, X, 7—8. Pašalić, *Naselja*, 11 i AJ III, 62. J. J. Wilkes, *Dalmatia*, 139 i 177. D. Rendić, GZM, 1959 33. također smatra da su Livanjsko, Glamočko i Duvanjsko polje — delmatski posjed.

⁵ Opisujući »ostatke velike rimske građevine« u Vrtočama i bareljef sa likom Merkura »u stojećem stavu sa palicom u ruci« A. Evans, *Ilirska pima*, Sarajevo, 1967, 49 divi se visokoj rimskoj umjetnosti u dolini Unca.

⁶ Ovaj rad bio je završen 1971. a g. 1972. pronašao sam u dolini Unca fragment natpisa: *oni dec, [m]unicip* koji se možda odnosi na neki nepoznati municipij u dolini donjeg Unca (oko Vrtoča). Nalaz još nije objavljen. Strabon (4, 6, 10; 7, 5, 2) o Japodima: ἡδὴ τούτο ἐπιμικτόν Ἰλλυριοῖς καὶ Κελτοῖς ἕθνος.

U skladu sa ranijim čitanjem solinskog natpisa, Bauer cestu vodi do vrha, tj. do samog sedla na brdu Ulciru (Rastello di Grab) — *ad sum]mum montem* (CIL III 3198 b = 10156 b). Nakon Abramićeve revizije ovog mjesta — *ad imum montem*, što bi značilo do podnožja a ne do vrha Ulcira, potrebno je ipak preispitati koliko je Bauerova teza još ispravna⁶.

Abramićeve lekcija *ad imum montem* — općenito prihvaćena i sigurna — važna je u prvom redu za smjer ceste, jer time definitivno otpada svaka kombinacija sa trasom preko Uništa. Da je cesta naime išla preko Uništa, u stvari bi zaobišla *mons Ulcirus*. Abramićeve lekcija ne dovodi inače u pitanje ubikaciju samog Ulcira i plemenskog teritorija Diciona. Radi se o razlici od svega nekoliko kilometara, koja se može lako objasniti trasom preko Promone i Burnuma⁷.

Dolabelina cesta *ad imum montem Ditionum Ulcirum*, dakle, nije išla pravcem koji je odredio Bauer, tj. dolinom gornje Cetine preko Vrlike i Knina, nego dolinama Vrbe i Čikole do Burnuma u dolini Krke (*Titius*), a odatle uz Krku do Knina i Strmice u dolini Butišnice. Gledana u cjelini, cesta je započeta 14. g. n. e., možda još za Augustova života, i 17. g. završena do Muća (*Andetrium*). To je *via Gabiniana* sa solinskog natpisa (CIL III 3200), o kojoj je već bilo govora. Cesta *ad imum montem Ditionum Ulcirum* njezin je nastavak. Treću fazu u izgradnji ove ceste čini segment izgrađen u doba cara Klaudija od brda Ulcira, i to *ab imo monte*, do u dolinu Sane (47/48. g.). U dolini Moštanice ova cesta je po svoj prilici ulazila u posavsku komunikaciju *Siscia—Ad Praetorium XXX Servitio XXIII Urbate XXXIII Marsonie*, i dalje za Sirmium (Tab. Peut.) To je bila najkraća veza Salone sa Siskom (*Siscia*) i Panonijom.

Izgradnju ceste od Salone do Burnuma diktirala je potreba da se jednom funkcionalnom prometnicom međusobno, i sa Salonom, povežu Burnum i Tilurium, dva važna vojna uporišta. To ne znači da je dolina Cetine ostala bez potrebnih komunikacija. Patsch je upravo na tome pravcu pogrešno pretpostavljao vezu Tilurija sa Burnumom⁸. U gornjoj Cetini, koja je vjerojatno kasnije pripadala agerskom području Ekvuma, na epihorskoj osnovi se razvilo više naselja, od kojih je značajnije bilo ono u Vrlici (*Erona?*, Ptol II, 16, 7)⁹. Tragovi rimskih putova koje su u ovom dijelu cetinjske krajine zabilježili Matas i Stanić po svoj prilici lokalnog karaktera¹⁰. Pitanje je da li su Rimljani uopće izgradili cestu između Dinare i Svilaje kroz usku i plavnu dolinu Krčića. Malo je također vje-

⁶ Abramić, VAHD, 49 1926—27, 150—153.

⁷ Abramić, n. dj. 152. Pašalić, Naselja, 10 i AJ III, 62.

⁸ K. Patsch, Dolina gornje Cetine u rimsko doba, GZM, 1899, 69—114, posebno str. 71. I Patsch sumnja u identifikaciju ovog pravca sa cestom *ad imum montem Ditionum Ulcirum*. On je više sklon da rimsku cestu traži na lijevoj obali Cetine, koja je bila napućenija. Uspor. I. Lovrić, Bilješke o putu po Dalmaciji opata A. Fortisa, Zagreb, 1948, str. 34, koji spominje kod mjesta Silovice ostatke mosta preko Cetine.

⁹ Uspor. M. Zaninović Delmati II, 12. — Patsch, n. dj., 74 ubraja Vrliku među manja nalazišta, dok su mu veća ona u Gornjim Koljanima, Stražinama, Lastva — Ševači i Kijevu.

¹⁰ A. K. Matas, Potravlje, VHAD, IV, Zagreb 1882, 33—38. P. Stanić, Rimski spomenici Vrličke okolice, BD, XIV 15. Isti, Rimski putevi od Aequuma do Leusabe, VHAD, XIV, 1892, 92. Uspor. Zaninović, Delmati II, 26.

rojatno da je ikakav iole bolji put vodio preko sedla Uništa, osim za lokalne potrebe.

Naprotiv, na liniji preko Muća i Drniša sačuvani su tragovi itinerarske ceste, čije su distance konkordantne onima sa natpisa. Što je još važnije, u Burnumu je bila polazna tačka ceste (*caput viae*) koja je preko donjeg Unca i Petrovačkog polja vodila u dolinu Sane¹¹. Osim toga, sasvim je opravdano tražiti ovu komunikaciju u zapadnom dijelu današnje Dalmacije, jer su njezin srednji i istočni dio već pokrivala dvije značajne prometnice: Salona—Aequum i Salona—Tilurium. Dolinama Vrbe i Čikole vodi prirodni put u unutrašnjost zemlje, a sa Petrovog polja otvara se mogućnost daljnjeg prodora prema sjeveru i zapadu.

Kada su 17. g. već bile postavljene prve dvije ploče solinskog natpisa, da bi se obilježilo završetak radova na velikoj magistralnoj komunikaciji *ad fines provinciae Illyrici*, nastavljeni su radovi na izgradnji ceste od Andetrija (Muć) prema Promoni i Burnumu. Formulom koja se čita na četvrtoj ploči solinskih natpisa: *et idem viam] munit ad imum montem Ditionum Ulcirum per millia passuum a Salonis LXXVIID P(ublio) Dolabella leg(ato) pro pr(aetore)* (CIL III 3198 b = 10156 b = Abramić, VAHD, 49, 1927, 151) obuhvaćene su, dakle, obje faze izgradnje, uključujući i *viam Gabinianam ab Salonis Andetrio* (CIL III 3200). Završetak izgradnje, kao i kod cesta *ad Hedum castellum* i *ad Bathinum flumen*, datiran je Tiberijevom trib. pot. XXI, tj. 20. g. n. e.

Prema tome, za Dolabeline administracije bila je izgrađena samo cesta od Salone do brda Ulcira (*Ulcirus* = Ilica?), najnižeg od svih dinarskih prijevoja (813 m)¹². Njezin nastavak u unutrašnjost, završen 47/48. g., zahtijeva poseban osvrt, iako je integralni dio ove komunikacije.

Južni krak ceste od Salone do Burnuma identičan je sa itinerarskom komunikacijom *Salona XVI Andretio XIV Magno VIII Promona XVI Burno* (Tab. Peut.) (v. Kartu IV).

2. Trasa ceste »*ad imum montem Ditionum Ulcirum*«

Dionica Salona—Andetrio, tzv. *via Gabiniana*, obrađena je u II poglavlju.

Cesta se odvajala kod Grla na Klisu i kroz Prugovo i Gizdovac vodila u Muć (*Andetrium*). I danas joj se mjestimično vidi trag. Išla je pravcem prastare komunikacije, koja je povezivala značajne delmatske utvrde (*oppida*) u dolinama Vrbe, Čikole i Krke. Iz Muća je dolinama Vrbe i Čikole nastavljala do Tepljuha (*Promona*) na Petrovom polju¹³.

¹¹ Ballif, Strassen, 15: »Die Entfernung von Risanovci über Knin nach Aequum beträgt circa 58 römische Meilen. Da bei Risanovci die XXXVI. römische Meile steht, kann der vorgenannte Ort nicht der gesuchte Ausgangspunkt gewesen sein. Die obigen XXXVI römischen Meilen führen aber ganz nahe zu der römischen Colonie Burnum, welche bereits auf der Karte des C. I. L. als wichtiger Strassenkreuzungspunkt erscheint. Es dürfte nunmehr kaum ein Fehlschluss sein, wenn wir hier die Abzweigung der Strasse ins Sanathal ihren Ausgang nehmen lassen«.

¹² Ph. Ballif, Strassenwesen in B. und H, Wien, 1903, S. 4 i 8.

¹³ Cesta je opisana: J. Alačević, II Municipio Magnum ed altri luoghi lungo la via Romana da Salona a Burnum BD, 1878, 90—96, 103—110, 120—125 i 138—144 (passim). F. Bulić, BD, 1886, 12; 1897, 199; 1899, 26—28; 1903, 113 i d; 1916, 117. G. Veith, Die Feldzüge, 87. C. Miller, IR, 465—466, Strecke 50, karta 138.

Tragove ove ceste na dionici Promona—Andetrium opisao je Veith: »Die Trasse der zweifellos dem früheren Naturwege folgenden Römerstrasse Promona—Andetrium ist heute noch in allen Teilen sehr deutlich, fast bis in Detail, zu verfolgen. Zunächst ist sie durch den ganz strassenmässig trassiert, stellenweise noch gepflasterten Fahrweg gegeben, der sich längs des Höhenfusses von Biočić über Miočić—Kanjane nach Otavice zieht, von hier geht er als Saumweg beziehungsweise Fussessteig, aber immer noch mit strassenmässiger Trassenführung, durchwegs am rechten Talrande des Čikola — beziehungsweise Vrbatales bis auf die Wasserscheide nördlich Postinje dolne; von da wahrscheinlich dem Laufe heutigten Strasse folgend, später südlich derselben nach Muć gornji«¹⁴.

Cesta se dakle na svom putu od Klisa do Petrova polja provlačila dugodolinom između Svilaje i Moseća, jedinim prirodnim putem koji pruža mogućnost penetracije u unutrašnjost zemlje. Istim pravcem, do Baline glavice, na kojoj se nalazio delmatski Synodion (kasniji *municipium Magnum*), vodi i suvremena cesta Split—Drniš—Knin, koja se uglavnom poklapa sa trasom rimske komunikacije, napuštajući je samo tamo gdje to traže tehnički uslovi modernog saobraćaja (npr. veći radius okuka, prejak uspon i pad itd.). Praktično je izabrana najpovoljnija niveleta trase na cijeloj dužini puta. Najveći uspon, na najkraćem rastojanju, bio je kod Klisa, između k. 343 (Grlo) i k. 461 (Kočinje brdo). Zatim se cesta lagano spuštala niz Prugovsko polje do 347 m n. v. Između D. Prugova i G. Muća ponovno je u blagom usponu (u Prugovu 354, u Gizdavcu 360, kod Priske 400 i u G. Muću 472 m). Prešavši vododjelnicu kod Postinja opet je u konstantnom padu sve do Promine na Petrovom polju (Postinje 414, dolina Vrbe oko 350, Umljanovići—Balina glavica 324, Petrovo polje između 353 i 274 m). Greben između Kosova polja i kraške visoravni zapadno od Promine forsirala je u usponu, da se sjeverno od Čitluka opet spusti na 278, a sjeverno od s. Puljane na oko 200 m.

Od Tepljuha (Promona) cesta je morala ići preko Uzdolja i tu zaobići Prominu sa sjeverne strane. Da je prolazila južno od Promine, na njoj ne bi mogla ležati Promona¹⁵. Na dionici Promona—Burnum prelazila je preko kraške ravnice koja se prostire sjeverno i zapadno od Promine, na kojoj se tragovi ceste nisu sačuvali. Ipak, sudeći po natpisu sa Vedropolja morala je kod Uzdolja i zapadno prema Burnumu tangirati *territorium legionis*, na kojem su bile legijske ispaše (*prata*), vjerojatno na zemljištu sekvestriranom od dviju susjednih peregrinskih civitas — *Promonensium* i *Burnistarum*¹⁶.

Od Tepljuha, tj. od antičke Promone na Petrovu polju, cesta je mogla nastaviti i ravno prema sjeveru Kosovim poljem u Knin (*Ninia?*). U tom

¹⁴ Die Feldzüge, 87. Uspor. Alačević, n. dj. 105 i d.

¹⁵ Alačević, BD, 1878, 104: »Da Tepliù stesso, un'altra via girava il monte a tramontana, passando per Uzdolje, Ramljane, Lukar e Cklaje, e convergeva verso l'accennata forficazione«. Uspor. Veith, Die Feldzüge, 68 i bilj. 60.

¹⁶ Natpis potiče sa brežuljka Vedropolje kod Uzdolja:... *inter [p]rata leg(ionis) et fines roboreti Fla(vii) Marc(iani) per Augustianum Bellicum pro(c)uratore(m) Aug(usti)*, Patsch, GZM, 1895, 418 = CIL III 13250. Uspor. M. Zaninović, Delmati I, 41, bilj. 58. Isti Burnum, castellum-municipium, Diadora 4, 123. Zaninović područje između Krke i Promine atribuirao Burnistima, dok ga M. Suić, *Municipium Varvariae*, Diadora 2 1962, 179—197 uključuje u *fines Varvarinorum*, tj. u teritorij koji je bio virtuelni dio municipija Varvarije.

slučaju bila bi nešto kraća od tradiranih 77,5 milja — 115 km, o čemu će još biti govora. Ipak, na tome pravcu treba tražiti bar lokalnu komunikaciju. Indikaciju za to možda pruža *Kaldrma*, naziv željezničke postaje sjeverno od Uzdolja, kao i rimski spomenici sa Kosova polja, među njima i natpisi iz Uzdolja (CIL III 13250), Biskupije i Kapitula kraj Knina¹⁷).

Osim Andetrija, starog delmatskog oppiduma, koji je i u rimsko doba ostao vojno uporište¹⁸, na ovoj komunikaciji bila su još tri značajnija autohtona centra: Synodion, Promona i Burnum, koji su i u rimsko doba sačuvali svoju važnost.

Synodion (App. III, 27), Strabonov *Σινώδιον τὸν τε νέον καὶ τὸ παλαιόν* (VII, 5, 5), preteča je rimskog *mun. Magnum*. Nalazio se na Balinoj glavici u Kljakama nasuprot Umljanovića. Spalio ga je August 34. g. pr. n. e. Za ruševine na Balinoj glavici u narodu se i sad čuje naziv »Šinod« i »Šenedija«¹⁹. U rimsko doba naslijedio ga je *Magnum* (Tab. Peut.), *Magum* (Rav. IV, 16). Na natpisima iz II st. potvrđen je kao *municipium Magnum:... dec(urionis) mun(icipi) Magn(i) ili Magn(ens(ium?)) Ilviri...* (CIL III 6565 = 9798 = 14316²⁰), sa Baline glavice, kao i natpis: ... *mil. coh. I Asturum c(ivis) Dalmata ex municipio Magn(o)* iz Brambacha (CIL XIII 6538). Spominje se još u VI st. kao (*municipium*) *Magnioticum* (Šišić, Priručnik, 162). U Kljakama i Umljanovićima nađen je priličan broj natpisa, među njima više beneficijarskih (CIL III 9790, 14956—57, 14959—62)²⁰. U Magnumu je bila i značajna raskrsnica putova. Jedna cesta je vodila prema Skardoni, druga prema jugu (Tragurium, Siclis, Salona), dok je itinerarska cesta, *Andetrio XIV Magn'o VIII Promona XVI Burno* (Tab. Peut.) skretala prema sjeverozapadu²¹.

Za fiksiranje njezine trase između *mun. Magnuma* i Promone važan je miljokaz na Gabrinoj glavici kod Otavica, sa imenom cara Klaudija II (*M. Aurelius Claudius*, 268—270)²². Cesta je zatim prolazila pored postaje augzilizarnih jedinica na Kadinoj glavici²³, te preko Kanjana i Miočića dolazila do Promone, liburnskog kastela, koji su Delmati bili zauzeli u Cezarovo vrijeme, a koji je 34. g. pr. n. e. osvojio August poslije uporne opsade (App. III, 12).

Položaj Promone (Gradina na Klancu kraj Tepljuha)²⁴ i za Rimljane je imao eminentno stratešku vrijednost, jer je u uzanom Petrovom

¹⁷ Uspor. K. Patsch, Rimski kameniti spomenici kninskog muzeja, GZM, 1895, 379—422.

¹⁸ O tome je bilo govora u II poglavlju.

¹⁹ G. Urlić — Ivanović, Davni Šinod, BD 1879, Suppl. I. Za ubikaciju Synodiona uspor. G. Veith, Die Feldzüge, 91; S. Gunjača, Topografska pitanja, 34. M. Zaninović, Delmati II, 12—13. Cf. A. Mayer, Die Sprache, 305 s. v. *Σινώδιον*.

²⁰ Za ubikaciju Magnuma, uspor. J. Alačević, BD, 1878, 90. Mommsen, Ephem. Epigraph. IV, 122 i Hirschfeld, CIL III, p. 1817. Uspor. Patsch, GZM, 1895, 419; Pavan, Recherche, 139—140; G. Alföldy, Bevölkerung, 98; M. Zaninović, n. mj; J. J. Wilkes, Dalmatia, 239, A. Mayer, Die Sprache, 217.

²¹ Miller, IR, 465, karta 138.

²² Abramić, VAHD, 49, 1926—27, 144, sl. 6.

²³ Spomenike su ostavile: Ala Claudia nova (C. III 9816), Coh. III Alpinorum (C. III 2759) i Coh. I Belgarum (C. III 13229). Iz susjednog Drniša su spomenici Alae Cl. novae: VAHD, 1954—57², 82 i d., br 1 i br. 3 i C. III 9797.

²⁴ Bulić, Promina-Promona, BD, 1886—87, 15. Bulić je Promonu locirao na Gradini, na kosi »Klanac«, istočno od željezničke stanice Tepljuh. Uspor. Veith, Die Feldzüge, 65 i d., bilj. 58.

polju zatvarao prolaz na ovoj važnoj komunikaciji koja je iz doline Krke (iz Burnuma) vodila prema Saloni. I u kasnije vrijeme je Promona (Προμόνα Strabo VII, 5,5; Προμόνα, App. III, 12, 25—27, Tab. Peut. i Rav. IV, 16) ostala značajno vojno uporište²⁵. Autohtono stanovništvo, bar u doba ranog carstva, bilo je organizirano u peregrinsku župu (*pagani Promonenses*), C. III 14969²⁶.

Od Biočića prema sjeveru cesta je morala voditi Petrovim ili Kosovim poljem do Uzdolja, odakle se — kako smo vidjeli — preko sjevernih obronaka Promine prebacila na krašku visoravan između Promine i Krke. U Burnum je vjerojatno dolazila sve do logora *legio XI* (od 42. g. *Claudia p. f.*), koji se nalazio kod Ivoševaca na desnoj obali Krke (»Šuplja crkva«)²⁷, dok je predrimski *castellum* Burnum, koji Plinije ubraja među *nobilitata proeliis castella* (n. h. III, 142; uspor. Ptol. Βούρνον, II, 16,6) identificiran sa lok. Gradina u s. Puljane, na lijevoj obali rijeke²⁸. Kao važna raskrsnica putova Burnum je bio i jako vojno uporište, ili — kako se izrazio Zaninović — »čuvar putova preko Krke«²⁹. Pretpostavlja se da je nakon odlaska *legio IV Flavia* (86. g. n. e.), koja je oko 69. g. zamijenila *legio XI Claudia p. f.*, Burnum od Hadrijana 118. godine stekao municipalitet (C. III 2828 = 9890)³⁰. Indirektnu potvrdu za to pružali bi beneficijarski natpisi (C. III 14997, A. É. 1925, 130 i Strena Bul. 216, br. 5). Epigrafski materijal uglavnom potiče iz tamošnjeg kastruma (C. III 2832—35, 14996—15005). U Burnumu su natpise ostavili i pripadnici nekih pomoćnih jedinica³¹. U rano carsko doba, dok se oko kastruma nije razvio gradski centar, autohtono stanovništvo (*Burnistae*, C. III 1809 Scardona) vjerojatno je ulazilo u sastav *mun. Varvariae*, kao njegov *pagus*³².

²⁵ U Promoni su traga ostavile Coh. I Lucensium (C. III 9834), Coh. I milliarum Delmatarum (C. III 9829) i Coh. I Belgarum (C. III 13229). Uspor. Patsch, GZM 1895, 383 i J. J. Wilkes, Dalmatia, 470.

²⁶ Za Promonu v: Saria, RE XXIII, 1957, 732. Pavan, Ricerche 191—192. G. Alföldy, Bevölkerung, 98. M. Zaninović, Delmati II, 14. J. J. Wilkes, Dalmatia, 136 i 239. A. Mayer, Die Sprache, 290 s. v. Προμόνα — Na Gradini i oko nje sačuvalo se više natpisa: C. III 6407—8 9828—44, 14316⁵⁻⁷.

²⁷ Distance su se mjerile od logora, Ballif, Strassen, 15. A. Domaszewski, Bie Beneficiariierposten, 13, bilj. 85. Uspor. Alačević, BD 105: »Le due località (tj. liburnsko-delmatiski Burnum s lijeve, a rimski s desne strane Krke) a destra cioè, ed a sinistra del fiume, erano congiunte da una via cavata ne' macigni, la cui traccia vedesi tuttora i cui piloni dovrebbero trovarsi nei tuffi, colà straordinariamente agglomerati«.

²⁸ Za ubicaciju Burnuma: Patsch, RE V, 1069. W. Buttler, Burgwälle in Norddalmatien, Bericht RGK 21, 1932, 192. E. Reich, JOAI, Bb. XVI, 1913, 112 i d. M. Zaninović, Burnum, 119—122, sl. 1 i 2. Isti Delmati II, 8. Uspor. M. Abramčić, Militaria Burnensia, Strena Buliciana, 221 i A. Mayer, Die Sprache, 102.

²⁹ Delmati II, 10. — »Die Aufgabe des Lagers war die Sicherung der Strassen nach Iader, Scardona, Salona und nach dem Unathal; am Pass des Mons Ulcirus stand eine Vexillatio der Legion von Burnum (C. III 6417)«, G. Alföldy, Bevölkerung, 87.

³⁰ Pavan, Ricerche, 64. G. Alföldy, o. c. 88. Zaninović, Delmati I, 41—43; II 8—10 i Burnum, 124—128. — Drukčije mišljenje iznio je M. Suić, Municipium Varvariae, 191—197. Suić je mišljenja da su *Burnistae* pripadali pod jurisdikciju Varvarije (*finis Varvarinorum*), što dokazuje na osnovu natpisa iz Mratova kod Promine (CIL III 6418).

³¹ Ala *Claudia nova* (VAHD, LV, 1953, 262 br. 13), Coh. I Montanorum (C. III 15003), Coh. II Cyrrhestarum (Strena Bul. 217, br. 12) i Coh. I Belgarum (C. III 14980).

³² Uspor. M. Suić, n. dj., 191 i d.

Osim ceste Burno—Salona, u Burnumu je bilo ishodište i drugih značajnih komunikacija, koje su unutrašnjost Dalmacije povezivale sa obalom, njenim zaleđem i Italijom:

I *Burno XII Aserie XII Nedino XII Iadera* (Tab. Peut.)³³.

II *Burno XIII Hadre XIII Clambetis XVI Ausancalione* (Lovinac?)
XV *Ancus XVI Epidotio X Arypio X Avendone XX Senia* (Tab. Peut.), i dalje za Akveliju, preko Trsata i Trsta³⁴.

III *Burno—Knin (Ninia?)—Mons Ulcirus—dolina Unca (Splonum?)—dolina Sane—Ad Praetorium—Siscia*³⁵.

Cesta preko brda Ulcira nije zabilježena u itinerarima, ali joj je trasa potvrđena brojnim miljokazima *in situ*³⁶. Najslabije smo obaviješteni o dionici Burnum—Knin—*mons Ulcirus*, koja je u stvari završni krak Dolabeline ceste *ad imum montem Ditionum Ulcirum*. Povučemo li trasu najkraćim prirodnim putem: Šuplja crkva—Puljane—Čitluk—Vrbnik—Knin—Golubić—Strmica, dobit ćemo oko 35 km. Ta je distanca mjerena od vojnog logora u Šupljoj crkvi (zas. Rudele u Ivoševcima) do k. 483 ispod Matas gradine u Strmici. Rimska cesta mogla je biti i nešto kraća, ukoliko nije prelazila na desnu obalu Krke. Osim toga, i njeni su zavoji bili blaži. Na ovom pravcu, istina, nisu evidentirani sigurni tragovi rimske ceste, ali, na osnovu nasebinskih elemenata i drugih relevantnih faktora (reljef terena sa minimalnim usponima, upravo idealna niveleta trase, gusta mreža putova, pravac komunikacija u kasnijim vremenima, pozicije naselja, pojedinačni antički nalazi i dr.), to joj je logičan pravac³⁷. Između Knina i Strmice išla je dolinom Krkine pritoke Butišnice, gotovo po istoj trasi kao i današnja cesta, dok je krak Knin—Puljane ovdje trasiran po starim putovima s lijeve strane Krke.

Po svom urbanističkom tkivu Knin (Τῆριν, Konst. Porf. Adm. imp. 30 i 31) je tip usputnog naselja. Zajedno sa Bihaćem dominirao je i historijskim putem («*via exercitualis*») koji je povezivao panonsku sa primorskom Hrvatskom. U Kninu (*Ninia Νινία*, Strabo, VII, 5,5) pod zaštitom kastela na brežuljku sv. Spas morala je biti i etapna postaja, na distanci od nepunih 12 m. p. od Burnuma. Nedavno otkriće kasnoantičke nekropole na padini Spasa dalo je prve arheološke dokaze o životu u

³³ C. Miller, IR, 475—476, karta 138.

³⁴ C. Miller, IR, 463—465, karta 137 i 138. — Ova je cesta, vjerojatno preko Krbavskog polja, Cetingrada, Topuskog i Gline, imala vezu sa Siskom. O Lici u antici v. A. Horvat, *Adriatica*, 727—737 i karta II.

³⁵ Uspor. Ballif, *Strassen*, karta. Za posavski dio ceste v. Brunšmid, *VHAD*, III, 1898, 195—199. Dionice Salona — Burnum i Ad Praetorium — Siscia ima Tab. Peut.

³⁶ Ballif — Patsch, *Strassen*, *Verzeichniss*. N° 2—18 i p. 52—54, N° 18, 2, 5 i 14. Sergejevski, *Spom.* 77, br. 41, 42 i 43. — Svi miljokazi na ovoj cesti izrađeni su od bijelog primorskog (bračkog?) kamena i dobro obrađeni. Svi sačuvani natpisi — u rekonstruiranoj formi — glase jednako: *Ti. Claudius Caesar Augustus Germanicus pont(ifax) max(imus) tr(ibunicia) pot(estate) VII imp(erator) XIII co(n)s(ul) IV p(ater) p(atriciae) censor. XXXVI* (odnosno odgovarajući broj milijacije).

³⁷ Pomanjkanje znatnijih ostataka antike u Kninu i neposrednoj okolici Zaninović tumači migracijama stanovništva, invazijama i intenzivnim kultiviranjem zemlje, Delmati II, 13, bilj. 27, dok S. Gunjača, koji je zabilježio sporadične nalaze iz Knina, to objašnjava malaričnošću kraja, *Starohrvatska prosvjeta*, 7, 1959, 19. Cf. Gunjača, *Tiniesia archeologica — historica — topographica* II, 19. i Zaninović, *Acta* VII, 309.

antičko doba ove *par excellence* prometne aglomeracije^{37a}. Da je ovdje i u antici bilo naselje, osim strateških i hodoloških argumenata, govorilo bi i jedno nesigurno epigrafsko svjedočanstvo, koje je u svoje vrijeme objavio Alačević: ... *Imperator Caesar Divi filius Ninienses sub potestatem populi Romani redegit*³⁸.

Ako, dakle, zbirnoj vrijednosti ceste Salona—Burno od 54 m. p. — 81 km, dodamo i tih 35 km, koliko iznosi distanca od Burnuma do Ulcira (k. 484 u Strmici) preko Knina, dobit ćemo ukupno 115 km, što se potpuno slaže sa podatkom solinskog natpisa: ... *ad imum montem Ditionum Ulcirum per millia passuum a Salonis LXXVIIID* — oko 115 km.

Potencijalni pravac (varijanta) ceste Promona—Kosovo polje—Knin bio bi kraći oko 25 km³⁹, a onaj preko Sinja i Vrlike oko 7 km⁴⁰. Oba ta pravca su prekratka da se uklupe u podatke natpisa, pa prema tome pravac preko Burnuma ostaje kao najvjerojatniji:

Salona LIV Burno XID Knin (Ninia?) XII in imo monte Ulcira, ukupno LXXVIIID m. p. —115 km, kao i na solinskom natpisu.

Iz toga se mora zaključiti da je Dolabelina cesta do brda Ulcira, koja je bila završena 20. g. n. e., bila izgrađena negdje do k. 483 ispod Matas gradine u Strmici, tj. do podnožja usedline koja razdvaja Dinaru od Ilice planine, planinskog lanca koji i danas razdvaja Bosnu od Dalmacije, gdje je bila i plemenska granica između Diciona i Delmata.

U podnožju Ulcira se morala nalaziti putna stanica, udaljena od Knina oko 12 m. p. U blizini ove stanice bila je i vojna postaja — zajamčena natpisom *centuria Titi Silvani*, veksilacija *legio XI Cl. p. f.* iz Burnuma, čiji je vojnik *L. Iconius L. f. Ani(ensi) Surio* ovdje umro, daleko od rodne Hispanije (CIL III 6417 = Betz, p. 69, br. 136). Natpis je pronađen u Strmici pod Orlovačom (u Dragaševoj luci).

Krajnja tačka Dolabeline ceste bila je udaljena od Burnuma oko 35 km — oko 23,5 milja, a od Resanovaca, gdje je nađen miljokaz sa milijacijom XXXVI m. p., daljnjih 12,5 milja — oko 18,5 km⁴¹, ukupno 36

^{37a} Izonomija Ptolomejeva polisa *Curcum* u Liburniji *Κουρκούμ Ptol*, II, 16,6) i njegove koradikalne hidronimije *Corcoras* (*Κορκόρας* Strabo VII, 5,2, Krka u Sloveniji) potakla je istraživače da ovaj liburnijski kastel traže na jednoj od starih liburnijskih gradina u izvorišnom području Krke (*Titius*), negdje u blizini Knina, usp. M. Suić, *Κουρκούμ* (Ptol. II 16,6) Radovi Filozofskog fakulteta u Zadru, sv. 6 (1969), 37—43, pa i u samom Kninu, usp. Z. Vinski. Rani srednji vijek u Jugoslaviji od 400. do 800. g. VAM, sv. V. (1971), 53, gdje se kninska tvrđava identificira sa kasnoantičkim kastelom *Curcum*. U nav. čl. Vinski daje i kraći opis novoobkrivene nekropole na redove iz VI st. na padini brda Spasa, ispod kninske tvrđave; o tome v. i Vinski, Krstoliki nakit epohe seobe naroda u Jugoslaviji, VAM, sv. III (1968), 137 i d. i 150. Usp. o tome i Suić, nav. dj. p. 43, bilj 36.

³⁸ BD, 1878 103—104. — Natpis je navodno nađen na brežuljku sv. Spas, ali je izgubljen. Alačević nije natpis vidio, nego samo transkripciju u rukopisu pok. S. Petkovića u Kninu. U autentičnost natpisa s pravom se može sumnjati, kao što je pokazao slučaj sa apokrifnim natpisom o razgraničenju *inter Salviatas et Stridonenses*, koji je Alačević također prepisao iz ostavštine Petkovića (CIL III 9860).

³⁹ Promona 24 km Burnum 18 km Knin, umanjeno za distancu Tepljuh 17 km Knin = 25 km.

⁴⁰ Salona 31,5 km Aequum 30 km Vrlika 30 km Knin 17 km Strmica (Ulcirus), svega 108,5 km.

⁴¹ Kao osnova za ovaj račun poslužila je distanca Tab. Peut na relaciji Salona — Burno od 54 milje i razlika između zbirne udaljenosti Salona — Burno — Resanovci (54 + 36 m. p. = 90 m. p.) i ceste Salona — ad imum montem Ditionum Ulcirum od 77,5 milja.

milja. Mjerenja po karti rekonstruiranom trasom ceste i kod ove metode pokazuju da je krajnja tačka Dolabeline ceste bila negdje oko k. 483 ispod Matas gradine u Strmici⁴².

3. Klaudijeva cesta preko Graba u unutrašnjost zemlje (Via Claudia)

Nastavak ove komunikacije sagrađene za cara Klaudija 47/48. godine opisao je kroz Bosnu i Hercegovinu Ballif. Pravac joj obilježavaju kolotečine uz desnu obalu potoka Mračaja, zatim u zas. Živkovići i nedaleko od vrela Begovac u Vidovićima, na cesti Grahovo—Drvar⁴³. Rimska cesta polilapa se sa konjskom stazom ucrtanom na austrijskoj karti dolinom Mračaja, dok se današnja u velikim zavojima penje iznad doline potoka Mračaj. Modernoj cesti od Strmice do Vidovića preko Grahova treba 25 km, a rimska je taj prostor svladavala u svega 8 km, ali pri tome nije doticala Bos. Grahovo, nego je prolazila nešto zapadnije od k. 916 (Pešonci). Kod vrela Begovac dobro se i danas uočavaju tragovi većeg rimskog naselja, koje je ležalo uz samu cestu na arealu od oko 800 x 300 m. Sačuvale su se supstrukcije zgrada, gomile ruševina, rimska opeka i crijep, keramika i troska i dr.⁴⁴ Ovdje svakako treba tražiti jedno usputno naselje (*mutatio*), potrebno za odmor nakon 8 km napornog puta, u stalnom usponu i sa visinskom razlikom od oko 350 m. To je ujedno bio i najveći relativni uspon na ovoj komunikaciji, koja je, inače, imala brojne tehničke prednosti: manji nagib i kraće dionice u nagibu, manji radijusi okuka i niža nadmorska visina najviše kote na trasi (1033 m na Oštrelju), manje bezvodnih područja i bolju zimsku prohodnost. Sve to je olakšavalo primarnu funkciju komunikacije — povezivanje sa unutrašnjosti zemlje. Slabost ove ceste vidim u prvom redu u tome što na njenoj trasi kroz današnju Bosnu nije bilo značajnijih aglomeracija, izuzev možda Splonuma. Možda je to i razlog da ova cesta nije ušla u itinerare. Po Patschevu mišljenju ova je komunikacija imala strateški karakter, da poveže Sisciju sa Burnumom i Salonom (GZM 1902, 409).

Od Vidovića prema sjeveru sve do Oštrelja sadašnja cesta (izgrađena nakon 1892. godine) poklapa se uglavnom sa rimskom komunikacijom. Slijedeća putna stanica nalazi se vjerojatno tek u Drvaru (Donji Unac), udaljena od Vidovića 29 km, a rimskom trasom oko 25 km. Trasa joj je obilježena miljokazima:

1. U Pećima, na napuštenom muslimanskom groblju, Sergejevski Spom. 77, 26, br. 41.

2. U Resanovcima, kod crkve, Ballif — Patsch, br. 18, sa natpisom i brojem XXXVI. U Resanovcima je mogla biti i manja postaja.

3. U Drvaru, na Spasovini, Serg. Spom. 77, 26 sa natpisom i brojem XXXXII(?)

4. U Drvaru, kod hana Bulata, Ballif, br. 2, sa natpisom i brojem XXXXIII. I sada *in situ*.

5. U Drvaru, pored Unca, Ballif, br. 3.

⁴² Uspor. Austrijsku vojnu kartu 1:75.000, sekcija Knin i Ervenik (Zone 29 col. XIV).

⁴³ Strassen, 12—16: Usp. Isti, GZM, 1891, 395—404, sa kartom.

⁴⁴ Ballif, Strassen, 13. W. R a d i m s k y, GZM, 1893, 489, sl. 13.

Slika 18.

Miljokazi sa Oštrelja, Crvljivice i Pasjaka kod Drvara, sva tri *in situ*

Ballif je također zabilježio i kolotečine na putu između Resanovaca i Drvara⁴⁵. Od Kamenice pred Drvarom rimska cesta se odvajala zapadno od sadašnjeg puta i vodila pravcem turskog puta, koji je od Vidovića do Bravskog gotovo identičan sa rimskom komunikacijom.

Iz doline Unca (oko 470 m n. v.) cesta se uspinje na Podove i Pasjak (783,9m). Trasa joj ostaje istočno od savremene ceste, a koristi se u lokalnom saobraćaju i danas. Na Pasjaku su sačuvane i izrazite kolotečine. Sa Pasjaka počinje i postepeni uspon na Crvljivicu i Oštrelj (1033,1 m). Na ovom odsjeku je rimsku cestu djelomično pokrila moderna komunikacija, a dijelom se vidi kao stara kaldrma, široka oko 4 m. Od Drvara do Oštrelja je obilježena sa 6 miljokaza, koji se još uvijek nalaze *in situ*:

6. Na usponu iz doline Unca na Podove, u zas. Seoce udaljen od prethodnog 1,5 km, bez natpisa, Ballif, br. 4.

7. Na Pasjaku, pored sadašnje ceste sa natpisom i brojem XXXXVI, udaljen od prethodnog 1,5 km, Ballif — Patsch, br. 5.

8. Na Crvljivici (Babići), kod pravoslavnog groblja, udaljen od prethodnog 3 km, sa natpisom i brojem XXXXVIII (?), Ballif, br. 6 i Sergejevski, Spom. 77, 27, br. 43⁴⁶.

9. U Krivodolu, uz trasu turskog puta i rimske ceste koja je ovdje dobro sačuvana, udaljen od Crvljivice 3 km, bez natpisa, Ballif, br. 7.

10. Pod Oštreljem, kod porušene kuće Vekića, uz samu cestu, udaljen od prethodnog 1,5 km⁴⁷.

11. Na Oštrelju, u Jelačinoj dolini, ispod sadašnje ceste, udaljen od prethodnog 1,5 km, bez natpisa, Ballif, br. 8. (LII m. p.?).

Izgleda da je jedna utvrda (*burgus* ili *specula*) stajala na Mačijoj gredi, na lok. Grad (k. 1047), iznad klanca Krivodola, između miljokaza br. 8 i 9, koja je nadzirala komunikaciju do Drvara na jugu, a do Oštrelja na sjeveru.

Na Oštrelju se trasa rimske ceste razdvaja od moderne. Dok ova vodi prema zapadu u Kolunić i Petrovac, rimska se spuštala u Petrovačko polje ravno preko s. Šekovac, kroz šumu u kojoj se još uvijek može lako pratiti.

Iz Šekovca se dalje poklapa sa starom »Petrovačkom cestom«, koja prolazi južno od Bukovačkog brda. U selu Bara rimski put se okreće prema sjeveru, a »Petrovačka cesta« nastavlja prema zapadu. U tursko doba služio je ovaj pravac kao glavna veza Petrovačkog polja i Bihaća sa Drvarom i Kninom, a na nj se u Bari vezivao priključni put iz doline

⁴⁵ Strassen, 13. Ballif je zabilježio kolotečine i kod Kamenice, pred Drvarom, gdje se rimska cesta odvaja zapadnije od sadašnjeg puta. »Daljina tih brazda (širina — kaže Ballif — iznosi 1,2 m, širina pojedinih brazda 15 cm, duboke su prema visini grebena od 10—25 cm. Danas se unatoč tih brazda putem iz Risanovaca u Donji Unac zbog neravna tla između pojedinih grebena ne bi mogla provesti kola; valjda je taj krš u rimsko doba bio pokaldrljen, ali se tome danas ne vidi traga«, GZM, 1891, 397, sl. 1. Na ovom putu Ballif je primijetio i staru kaldrmu, koja je imala širinu od 3,8 m (p. 398).

⁴⁶ Prema podacima koje sam naknadno dobio, jedan miljokaz, sedmi na odsjeku puta Drvar — Oštrelj, ugrađen je u ogradu njive u Babića klanca iznad Babića kuća. Podatak treba provjeriti. Stajao je na 49 milji (?)

⁴⁷ Ovaj miljokaz ranije nije bio evidentiran. Dim. v. 0,72 (zatrpan), R. 0,40 m. Miljokaz je zarastao u lijesku, bez natpisa. Vjerovatno je stajao na LI m. p. Uništen je 1973. g. prilikom moderniziranja (asfaltiranja) ceste.

Sane, tako da je Bara bila značajna raskrsnica putova, koji su se održavali i obnavljali na rimskom supstratu. Tako je to bilo i kroz srednji vijek.

U Bari, kod jakog vrela Vojvodnjače, postojali su svi uvjeti, a također i potreba, da se odmore i okrijepe umorni putnici i stoka, jer je područje kojim je cesta prolazila prema jugu i sjeveru, sve od Drvara do Bravskog, bezvodno. Danas ovdje više nema vidljivih ostataka rimskih zdanja, čemu je razlog intenzivna obrada zemljišta koje se smatra kao najbolje u Petrovačkom polju. Ali, da se ovdje nalazila jedna manja rimska naseobina, vidi se po velikim količinama rimskih zidnih i krovnih opeka, temeljnih zidova i drugih nalaza, na kućištu Mile Batinice, pored samog vrela, na parcelama zv. Brdo (koje se na litografskoj karti k. o. Bara vode kao k. č. br. 850 i 851, a u kat. operatu pod br. 4/104, 4/107 i 4/108, planum 14). Za ove parcele koje leže pokraj samog vrela Vojvodnjače (k. č. 849), čuje se u narodu i naziv Ciglana, jer se iz njih svake godine iskrči mnogo rimske cigle. Nema, dakle, sumnje da se ovdje na površini od gotovo jednog hektara nalaze pod zemljom (dobrim dijelom iskrčene) supstrukcije rimskog naselja, koje se oslanjalo na našu komunikaciju i s njom bilo funkcionalno povezano.

Iz šireg područja Bare poznata su i tri miljokaza:

12. Jedan miljokaz je stajao u susjednom Vedrom Polju na Čupovoj njivi »Jezerine«, na užoj lokaciji sa karakterističnim toponimom Biljeg, ali je propao već davno. Iza njega je ostao samo toponim »Biljeg«^{47a}.

13. U Bari, na pašnjaku Gorinčani, uz kuću Luje Klepića, sa oznakom m. p. LVI, udaljen od miljokaza u Jelačinoj dolini na Oštrelju 6 km, Ballif, br. 9. I sada je *in situ*.

14. U Zdenom Dolu, također na Gorinčanima, pored savremene ceste Petrovac—Ključ, udaljen od prethodnog 1,5 km sjeverno, ali uništen, Ballif, br. 10. Još g. 1932. Sergejevski nije mogao naći ovaj kamen, jer je — kako sam doznao — bio odvučen u Bravski Vaganac, gdje je navodno poslije rata propao.

Od Zdenog dola rimska cesta je skretala prema istoku, pravcem današnje, u pravcu Bravskog i doline Sane. Uglavnom se podudara sa modernom cestom u pravcu, ali ne u trasi, jer je rimska prolazila ispod Janjila nižim terenom, kroz prodolicu koja vodi prema Bravskom. Na tome odsjeku se i danas mjestimično naziru tragovi ceste, (kao na Škiljanovici i Metlama), koja je obilježena i sa nekoliko miljokaza:

15. U Kapljuhu, na lok. Mramor, sjeverno od ceste, udaljen od prethodnog 6 km, bez natpisa, Ballif, br. 11. I sada *in situ*.

^{47a} Za ovaj miljokaz saznao sam od Todora Čupa, mog pouzdanika iz Vedrog Polja, na čijoj je njivi i stajao nekoč ovaj kamen, ali je nestao davno. Kamen su pamtili baba i djed Todorov. Za ovaj miljokaz znao je i D. Sergejevski («Nach den Angaben der Bewohner war früher ein Mst auf dieser Strecke in Vedro-polje vorhanden, ist aber vor Jahren verschollen«, Rimski natpisi iz Bosne i Hercegovine, rukopis, vlasništvo Međunakademijskog odbora za obradu rimskih natpisa u Jugoslaviji), i pretpostavio da se radi o miljokazu sa oznakom m. p. LIV. Prema tome bi stajao upravo na pola puta od Oštrelja (ovdje br. 11) do miljokaza sa br. m. p. LVI u Bari (ovdje br. 13). — U šumi pod Oštreljom, navodno, nalazi se još jedan miljokaz, ali ga i pored svih napora nisam mogao pronaći. To bi onda bio kamen označen sa m. p. LIII, ali ga u ovom pregledu nisam uzeo u obzir.

16. U Bravskom Vagancu, na lok. Mramor, na Runića otavici, zapadno od Kokoroš hana (Gor. Bravsko), ispod austrijske ceste (km 104,5), udaljen od prethodnog 6 km, uništen, bez natpisa, Ballif, br. 16⁴⁸.

17. U Gornjem Bravskom, istočno od Kokoroš hana (po Radimskom zapadno od vrela Klenovac), bez pobližih podataka, udaljen od prethodnog 3 km (?), (po Sergejevskom oko 4 km istočnije od Kokoroš hana = Uzelac), Ballif, br. 17^{48a}.

18. U Donjem Bravskom, kod vrela Bukovik, sa brojem LXVII, udaljen od prethodnog 3 km, Ballif, br. 12. Donji dio miljokaza i sada je *in situ*, a gornji sa brojem LXVII u Zemaljskom muzeju u Sarajevu.

19. Na Laništu, u Babinoj dolini, sa brojem LXVI (?), udaljen od prethodnog 1,5 km, Ballif, br. 13, i sada *in situ*.

20. U Kopjenici, kod Babića groblja, sa brojem LXIX, udaljen od prethodnog 3 km, *in situ*(?), Ballif, br. 14⁴⁹.

21. U Prisjeci, u predjelu Gologlavo, na parceli »Dionica«, ulomak, udaljen od broja 19 oko 3 km, Ballif, br. 15⁵⁰.

22. U Donjoj Sanici, u blizini željezničke stanice, uništen 1914, prilikom izgradnje pruge, nije evidentiran.

Već je Ballif upozorio na nesklad između milijacije miljokaza br. 9 u Bari sa brojem LVI i br. 12 u Donjem Bravskom sa brojem LXVII m. p. Stvarna udaljenost između ova dva miljokaza iznosi 21 km — 14 milja, a po miljokazima samo 11 milja — 16,5 km. Kako objasniti ovu razliku od 3 milje?

Po Ballifu, interval Petrovac (Zdeni dô) — Bravsko ne čini nastavak ceste Burnum—Petrovačko polje, nego je dio prometnice koja je iz Bihaća—Golubića vodila prema Ključu. U prilog tome Ballif navodi i antičke nalaze u Golubiću (*Raetinium?*)⁵¹.

Takvo rješenje ipak ne zadovoljava, jer broj LXVII m. p. — oko 100 km na miljokazu iz Bravskog ne odgovara stvarnoj udaljenosti Bihać

⁴⁸ Miljokaz sam evidentirao 1970. godine. Njegov položaj važan je za određivanje pravca ceste koja je išla oko 200 m ispod austrijske komunikacije. U blizini miljokaza vide se tragovi rimske ceste koja je zarasla u ledinu. Miljokaz je uništen davno, a navodno bio je visok oko 1,30 m. Sačuvana su na lokalitetu dva fragmenta: četvrtasto postolje (70 x 47 x 47 cm) i manji nepravilni dio stabla.

^{48a} Fragment ovog miljokaza, vis. 62 cm, promjera 39 cm, pronašao sam u vrtu Laze Babića, ispod Sobotova gaja, nekih 300 m zapadnije od željezničke stanice Gornje Bravsko. Ukopan je i služi kao međaš, pa mu se ne može izmjeriti ukupna visina. Prema podacima koje je dao Ballif na nav. mj. na fragmentu se vidi trag natpisa. V. Radimsky, Arheološki leksikon s. v. Bravsko, locira ovaj miljokaz »zapadno od vrela Klenovac«.

⁴⁹ Uspor. Radimsky, GZM, 1891, 434: 1 km od Glišin-hana = Ballif, br. 14, sjeverno od han-Bravskog = Ballif br. 12, na zemljištu Riševac = Ballif br. 13 i na Prisjeci Smail-bega = Ballif br. 15.

⁵⁰ Ballif, Strassen 14, navodno od br. 13 udaljen 3 km. Od Donjeg Bravskog do Gornje Sanice ovim pravcem (po austrijskom Distanz-Nachweisu) udaljenost iznosi 9,70 km.

⁵¹ Za nalaze u Golubiću, W. Tomaschek, Sitzungsber. W. Ak. 1892, 469; AEM VIII, 1884, 176. Patsch GZM, 1894, 355 i GZM, 1895, 577—579. Radimsky, GZM, 1894, 429. Sergejevski, Spom. 77, 6; 88, 97—98 i 93; 135—137; GZM, 1939, 7—10; GZM, 1951, 303—304. I. Čremošnik, GZM 1956, 127—134 i 1957, 163—165. B. Raunig, GZM 1968, 99. Uspor. Z. Marić, Japodske nekropole u dolini Une, GZM, 1968, 7—8, gdje se citira i ostala literatura.

—Bravsko, koja današnjom cestom iznosi samo 74 km, a od Golubića oko 80 km. Ili se milijacija računala od nekog mjesta u Lici, u blizini Drežnika? Na tome pravcu spominju se tragovi rimske ceste kod Ličkog Petrova Sela.

Možda bi razlog ovoj razlici milijacija prije trebalo tražiti u lapsusu koji je nastao prilikom obilježavanja ceste miljokazima, odnosno u zamjenjivanju mjesta miljokaza. Na to nas upozorava i odnos između Ballifovih miljokaza br. 12, 13 i 14, ovdje br. 18, 19 i 20, koji su označeni sa — 67, 66 i 69 m. p., što nikako ne odgovara s obzirom na njihovu međusobnu udaljenost. Možda se ova zbrka dogodila prilikom prijevoza miljokaza iz Dalmacije, odnosno prilikom njihovih postavljanja, jer, čini se, da su sačuvani *in situ*. Udaljenost između broja 12 i 14 iznosi tri, a ne dvije milje, kako je označeno na miljokazima. Udaljenosti od Bare do Kopjenice, koja iznosi: 1,5 + 6,0 + 3,0 + 3,0 + 4,5 + 3,0 + 1,5 + 3,0, ukupno 25,5 km — 17 m. p., odgovara na miljokazima distanci od svega 13 m. p. (od broja 13 sa oznakom LVI m. p. do broja 20 sa oznakom LXIX m. p.). Ova zbrka je morala nastati već prilikom postavljanja miljokaza ili im možda nisu dobro pročitani natpisi⁵².

Na sektoru od Ulcira u unutrašnjost evidentirane su uz trasu i utvrde (*burgusi*). Takve su bile na Gradini iznad Drvar Sela, na Latinskom vrhu kod Kapljuha i možda na lok. Visoki iznad Jasenovca (Bravsko), odakle je Sergejevski objavio i jedan natpis (Spom, 77, 11, br. 11). Na svim ovim lokalitetima, visoko iznad ceste, konstatirane su supstrukcije ili rimski materijal.

Kod miljokaza na Laništu jedan put odvajao se preko Gor. Budelja i Zavolja na Jelašinovce i Lušci Palanku. U Gor. Budelju sačuvao se i dio tog puta dug oko 150 m, s jakim ivičnjacima (Radimsky, GZM 1891, 434), a na Gradini tragovi utvrde. Cesta je vodila u dolinu Japre gdje su radile brojne topionice željeza. — Kod Cigelja, sjeverno od miljokaza na Laništu, cesta se opet račvala: pored miljokaza br. 14 u Kopjenici prema Ključu, a pored miljokaza br. 15 na Gologlavu (Prisjeka) prema sjeveru, u dolinu Sane. Ostaci posljednje dobro se vide konzervirani u šumi sve do Grada u Donjoj Prisjeci. Pravac prema Ključu potvrđen je nalazima u Kopjenici (Han Glišo), Velagićima i Ključu⁵³, a onaj u dolini Sane gustim, ali slabo ispitanim nalazištima u Prisjeci (utvrda »Grad« i naselje), Donjoj Sanici (most?), Kljevcima, Zecovima, Ališićima, Briševu itd., sve uz lijevu obalu Sane. Na tome pravcu ostaci utvrda su evidentirani osim u Prisjeci još i na ušću Dabra u Sanu, u Ališićima i na Zecovi-

⁵² Za miljokaz br. 12 Ballif, Strassen 15 navodi: *gut lesbaren Zahl LXVII*, dok za br. 13 kaže: *nur die Ziffern LXVI genauer lesbar, eine folgende Ziffer ist undeutlich*. Kod broja 14 i Pat sch, Strassen, 53 čita LXIX. Danas se natpisi osim posljednjeg slabo razaznaju.

⁵³ Kod Glišina hana u Kopjenici otkriveni su tragovi zgrade i rimski grob, a u Velagićima evidentirani ostaci naselja, ceste i kasnoantičke bazilike(?) — Na starom gradu Ključu izvršio sam 1969—1973. g. obimna istraživanja i utvrdio veće količine rimskih opeka i crijepa, pa se na ovom položaju mora pretpostaviti neka rimska stražarnica (*burgus*), koja je nadzirala cestu. Uspor. Radimsky, O nekim prehistoričkim i rimskim građevnim ostacima u području rijeke Sane u Bosni, GZM, 1891, 431.

ma⁵⁴. U Starom Majdanu nalazio se i jedan od najvećih rimskih metalurških pogona. Bogati numizmatički nalazi koji idu od Proba do Valentinijana I atkivnost ove oficine određuju u III i IV st. Rudarski kopovi (putei) topioničarskog centra u Starom Majdanu bili su oko Gradine, na području današnjih tzv. Južnih rudišta Majdanske planine⁵⁵.

U vezu sa ovim metalurškim centrom u Starom Majdanu doveden je mun. Splonum (*Splauum, Splaunon*, Dio Cass. LVI, 11), ali zasad za to nema ni arheoloških ni epigrafskih potvrda. Iz Dionovog opisa Germanikove opsade Splonuma (LVI, 11, 1—2) može se jedino zaključiti da je Splonum bio »fisei ishiron«, što se ne bi nikako moglo primijeniti na Stari Majdan. Ako je Splonum uopće bio u dolini Sane, na što nas navodi jedino presumtivni pravac kretanja Germanikovih jedinica, onda bi ga prije trebalo tražiti na Vel. Gradini u Kijevu, koja je ostala nezapažena u stručnoj literaturi. To je svakako najjači topografski položaj u dolini Sane i bogato arheološko nalazište, na kojem se već površinski mogu izdvojiti tri faze: prehistorijska, antička i srednjovjekovna. U srednjem vijeku na Vel. Gradini se nalazio grad Kijevac (Ki)⁵⁶. Rimski municipij Splonum, koji se razvio na autohtonoj osnovi, mogao se nalaziti u plodnom polju pod Gradinom na kojem su se sačuvali tragovi rudarske djelatnosti⁵⁷.

Za daljnji tijek ove komunikacije nemamo pouzdanih arheoloških podataka, ali bi najlogičniji pravac bio onaj uzduž zapadnih obronaka Kozare u dolinu Moštanice, gdje se po svoj prilici sastajala sa cestom *Siscia—Ad Praetorium—Servitio* (Tab. Peut.). Jedan ogranak je svakako vodio i u dolinu Japre i Une. Međutim, terenska situacija je u ovim krajevima takva da ne pogoduje hodološkim istraživanjima, jer se na mekanom terenu stare ceste nisu sačuvali⁵⁸. Svakako je jedna cesta bila izgrađena i dolinom Japre u kojoj su bila brojna antička naselja sa metalurškim pogonima (*officinae, saltus*).

Cesta Salona—Promona—Burnum—Knin—Petrovačko polje—dolina Sane najkraća je i najfunkcionalnija veza Salone sa Panonijom, koja je uz to prolazila kroz područja bogata šumom i željeznom rudom. Kao takva služila je brojnim generacijama. Sa svojim ograncima Petrovac—

⁵⁴ V. Radimsky, GZM, 1891, 431—445. Uspor. D. Sergejevski, Rimski rudnici željeza u sjeverozapadnoj Bosni, GZM, 1963, I. Čremošnik, GZM, 1956, 137—146, O rimskim utvrdama u dolini Sane posebno na str. 143—144.

⁵⁵ Od nalaza u Starom Majdanu značajni su žrtvenici sa posvetom *Sedato Augusto i Nemesi Piae*, uspor. I. Bojanovski, N. st., XI, 1967, 191—192. Cf. V. Paškvalin GZM, 1969, 166—169.

⁵⁶ Spominje se u povelji kralja Tome iz 1446. g. (Miklošić, Mon. serb. p. 441). Uspor. Mazalić, GZM, 1950, 226 i d.

⁵⁷ O problemu ubikacije Splonuma: G. Alföldy, Splonum, Acta Antiqua Acad. scient. Hung., Budapest 1962, X, fasc. 1—3, p. 1—12, gdje se citira i ostala literatura. Alföldy locira Splonum u Šipovo na Plivi, v. I poglavlje, dionicu Leusaba — Baloia. Cf. A. Mayer, Die Sprache, 320, J. J. Wilkes n. dj., XIII, 1965, 111—125, koji Splonum identificira sa mun. S. kod Pljevlja. Opširnije o tome I. Bojanovski, Baloie, rimski municipij iz Šipova na Plivi, Acta, VII, 347—369. Od starih pisaca Splonum jedini spominje Dio LVI. 11, 1—2. Municipalitet Splonuma potvrđen je natpisima: CIL III, 2026 (Salona), 8783 (Kaštel Sućurac) 1322 (Ampelum, Dacija) i GZM, 1940, 20 = Spom. 98 130 (kod Pljevlja). Cf. i S. Dušanić, ŽA XV, sv. 1 (1965), 87, bilj. 5. i D. Sergejevski, GZM, 1940, 22. Cf. bilj. 5^a. Cf. bilj. 5^a.

⁵⁸ Upozoravam i na Brunšmidovo mišljenje, VHAD III, 1898, 195—199, bilj. 4. — Cesta je Unu prelazila kod Bačina i preko Utolice i Meminske vodila u Sisak. Cf. Radimsky, GZM 1891, 441, sl. 4. tzv. Toprkala u Čarakovu.

Bihać i Petrovac—Knin bila je glavna prometna arterija i stare hrvatske države. U potvrdu tome govori još uvijek prisutna tradicija o kraljevoj cesti i o bijegu kralja Bele pred Tatarima, o njegovoj tvrđavi Starigrad na Grmeču iznad Bravskog, o Kraljevim torinama i Kraljevom kladencu. Uz ovaj stari put povezane su brojne legende koje na svoj specifičan način, pun imaginacije, uvijek govore o pamćenju na taj historijski događaj iz XIII st.⁵⁹ Tradiciju o tom tragičnom događaju i o kraljevom paničnom bijegu pred bijesnom vojskom Džingis-kana⁶⁰ na današnje stanovništvo prenijelo je Koluničko pleme, koje je nad ovim stazama stražarilo, dok ih u XVI st. ne zauzeše Turci.

Ovu su komunikaciju koristili i Turci kroz cijelo vrijeme svoje vladavine. Ona je služila sve do kraja XIX st. kada ju je zamijenila savremena makadamska cesta. Evans i Ballif imali su još »zadovoljstvo« da *more maiorum* jašu po ovom starom putu koji narod obično naziva »grčki put«, Put Crne kraljice ili Put Marije Terezije, ili naprosto »stari put«⁶¹.

Od komunikacije Salona—dolina Sane odvajalo se više priključnih i vicinalnih putova, tako da je i ona bila potpuno uključena u sistem rimske cestovne mreže.

⁵⁹ Evans, AR, II, 57—58.

⁶⁰ »Venit autem (sc. rex) non quasi iter faciens sed quasi per aerem volans, loca invia et montes asperrimos supergrediens, unde numquam exercitus ambulavit«, Toma Arhidakon, Hist. Sal. c. XXXIX.

⁶¹ G. 1973. cesta je konačno asfaltirana od Petrovca do Grahova. — Svoj prvi susret s ovom cestom i uopće sa rimskim cestama u Bosni i Hercegovini opisao je Ballif, GZM, 1891, 369: »Videći isprva te usjeke samo s jedne ili druge strane puta, pomislio sam da ih je valjda načinio ovdašnji svijet, kako će lakše potezati usječena debla. Zapitam o tome moga pratioca a on mi odgovori »Bog zna«. Ali kad uskoro za tim opazih te usjeke podjednako s jedne i druge strane u grebenima, pa kad mjerenjem nadoh, da im je uvijek jedan te isti razmak od 1, 2 m, onda nijesam mogao a da ne pomislim, da ih je načinila ljudska ruka, kako bi uklonila grebene da ne smetaju kolima, koja su onuda išla, i da su to vagaši, koji, gledajući ih putu po duljini, između se kanda ne stoje ni u kakvoj vezi. Makar da sam rimsku cestu drugačije zamišljao, opet naumim, da u Dônjem Uncu pitam, da li onuda nema ostataka od rimskih gragjevina i drugih stvari«. Uspor. i sl. 1 = Strassen, T. I, sl. 2. vrlo karakterističnu za sadašnji izgled rimskih cesta na kraškom terenu.

TABELARNI PREGLED MILJOKAZA

OTAVICE

VAHD, 1926/27, 144 =
Starinar 1926/27 Claudius II

PEĆI

1. Spom. 77, 26, br. 41 Claudius I

RESANOVCI

2. Ballif — Patsch, Strassen,
br. 18 = CIL III 13329 XXXVI Claudius I

DRVAR

3. Sergejevski, Spom. 77, 26, br. 42 XLII? Claudius I
4. Ballif — Patsch Strassen,
br. 2 = CIL III 13330 XLIII Claudius I — *in situ*
5. Ballif, Strassen, br. 3 anepigrafski
6. Ballif, Strassen, br. 4 anepigrafski
7. Ballif — Patsch, Strassen,
br. 5 = CIL III 13331 XLVI Claudius I — *in situ*

CRVLJIVICA

8. Ballif, Strassen, br. 6 =
Serg, Spom. 77 br. 43 XLVIII (?) Claudius I — *in situ*
9. Ballif, Strassen, br. 7 anepigrafski — *in situ*

OŠTRELJ

10. Bojanovski anepigrafski
11. Ballif, Strassen, br. 8 anepigrafski — *in situ*

VEDRO POLJE

12. Bojanovski uništen

BARA — GORINČANI

13. Ballif, Strassen, br. 9 =
CIL III 13332 LVI uništen — *in situ*
14. Ballif, Strassen, br. 10

KAPLJUH

15. Ballif, Strassen, br. 11 anepigrafski — *in situ*

BRAVSKI VAGANAC

16. Ballif, Strassen, br. 16 =
CIL III 13337 anepigrafski — uništen

BRAVSKO

17. Ballif, Strassen, br. 17 =
CIL III 13337 tragovi natpisa
18. Ballif, Strassen, br. 12 =
CIL III 13333 LXVII sa milijacijom

LANIŠTE

19. Ballif Strassen, br. 13 =
CIL III 13334 LXVI (?) sa milijacijom — *in situ*

KOPJENICA

20. Ballif, — Patsch, Strassen,
br. 14 = CIL III 13335 LXIX Claudius I — *in situ* (?)

PRISJEKA SMAIL BEGA

21. Ballif, Strassen, br. 15 =
CIL III 13336 tragovi natpisa —
fragment, *in situ*

DONJA SANICA

22. Bojanovski uništen

VI

PRIKLJUČNI PUTOVI (*Viae vicinales*)

Na svom putu kroz unutrašnjost zemlje magistralne ceste granale su se u čitav splet putova i tako međusobno povezivale. Na taj način bile su uspostavljene i poprečne veze koje su omogućavale integralno povezivanje zemlje. Ovi regionalni i lokalni putovi nastali su najčešće na autotonoj osnovi, a u nekim slučajevima zadržali su i svoj predrimski izgled, naročito putovi u planinskim krajevima i rječnim dolinama.

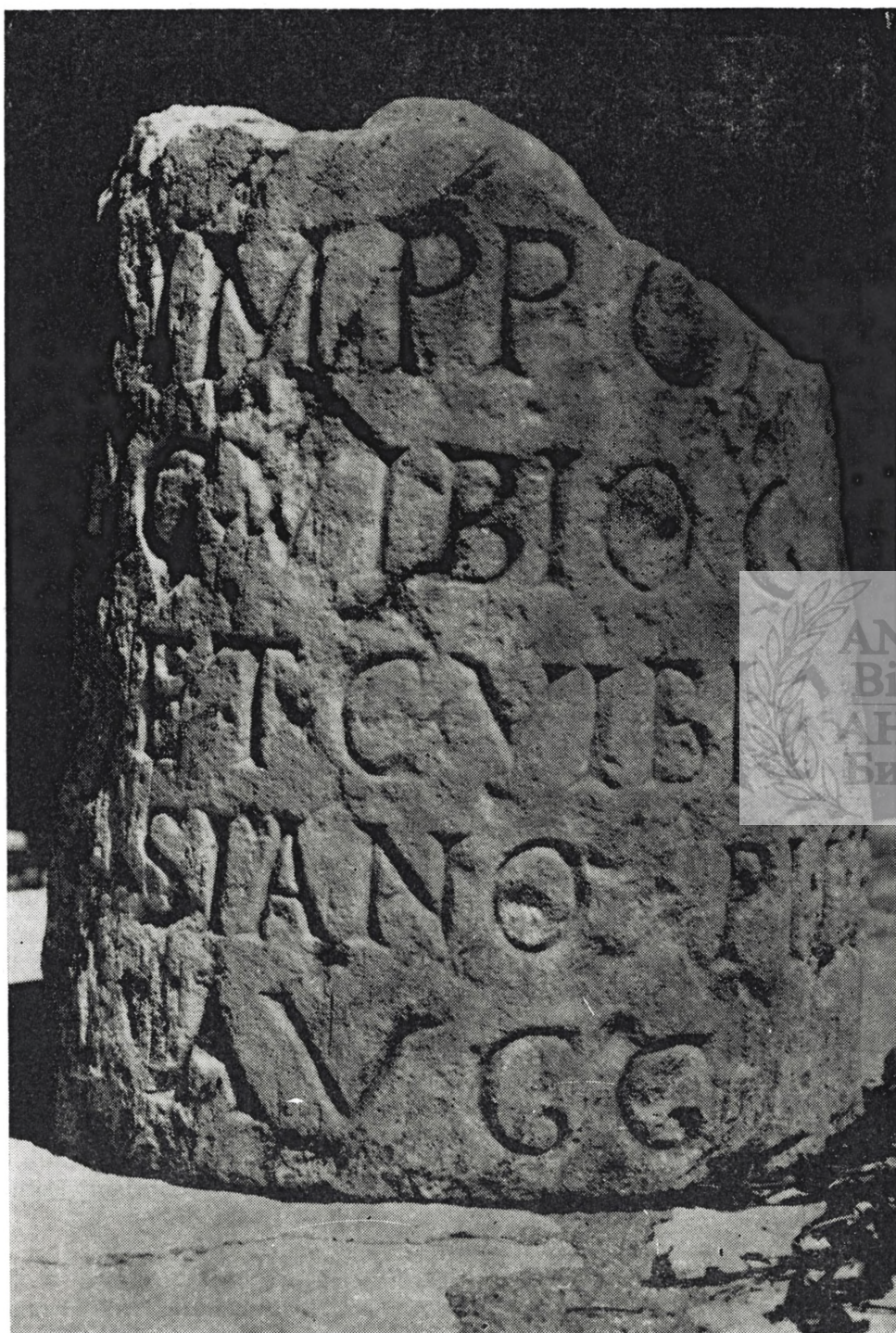
A. Generalni pravac itinerarske komunikacije Salona—Argentaria vodio je na sjever-sjeveroistok, povezujući najkraćim putem glavni grad provincije sa dubokom unutrašnjosti provincije i sa Panonijom. Da bi se u cestovnu mrežu uključila i na taj način povezala lateralna područja, adaptirani su ili izgrađeni brojni transverzalni putovi (*viae vicinales*). Ni u antici kao ni danas svi priključni pravci nisu bili istog značaja. Neki od njih (npr. put iz Duvanjskog polja preko Blidinja u Ramu, put preko Uništa i dr.) nastali su na predrimskim komunikacijama i nisu bili osposobljeni za kolski promet. S vremenom su priključni putovi isprepleli osnovne pravce poput paukove mreže, tako da su neki krajevi u unutrašnjosti provincije u rimsko doba imali jaču mrežu putova nego što je imaju danas. Ovdje ćemo spomenuti samo najvažnije.

1. Salona — područje iza Kozjaka: jedan vicinalni put odvajao se odmah iznad Rižinica, u blizini Klisa, i povezivao sa Salonom brdovito područje iza Kozjaka, sa centrom u Gradini (k. 494)¹.

2. Značajno raskršće bilo je u Trilju (*Tilurium, Pons Tiluri*), gdje se od ceste Salona—Argentaria odvajala velika itinerarska cesta koja je Salonu povezivala sa Naronom i dalje sa Skadrom i Dirahijem (Itin. Ant 387—389 i Tab. Peut., Segm. VI i VII). *Caput viae* ove komunikacije bio je u Trilju. Sudeći po svemu, cesta je bila izgrađena nakon Dolabele, a potvrđena je brojnim miljokazima, od kojih ovdje navodimo samo onaj iz Donjeg Prologa, nedaleko od Ljubuškog, koji je pronađen nedavno². Miljokaz je postavljen u počast carevima Gaju Vibiju Trebonijanu Galu i njegovu sinu i suvladaru Gaju Vibiju Afiniju Galu Veldumnijanu Voluzijanu, koji su vladali od druge pol. 251. do jeseni 253. godine:

¹ Bulić — Jelić, Arkeološka karta Solina i okolice, BD, 1902, T. II.

² Alačević, BD, 1878, p. 54 i d; Ballif, Strassen, 31—32; Patsch, Naron, 28—86; Abramić, VAHD, 1927, 151; Pašalić, Naselja, 53—58; isti, AJ III 66—69; Sergejevski, GZM, 1962, 73—104 i 111—112; M. Vego, Bekija, 40, sl. 16; I. Bojanovski, Mogorjelo rimsko »Turres«, GZM, 1969 137—163 = WM II A (1972), 185—214.

Slika 19.

Miljokaz careva Gala i Voluzijana iz Donjeg Prologa kod Ljubuškog (III st.)
(Foto Č. Raić)

Imp(eratoribus) Ca[esaribus] / C(aio) Vibio G[allo] / et C(aio) Vibio [Vo]l[u]siano p[ro]p[ri]et[ar]ibus /⁵ Aug[ustinus].

Vis. fragmenta je 37 cm, a promjer 27 cm^{2a}.

3. Jedan se ogranak odvajao u Brekalima i preko Buškog blata vodio do Vidoša na Livanjskom polju. Cesta nije dokazana na cijeloj dužini, ali kolotečine kod Brekala ukazuju na mogućnost i ovog pravca. Cesta je imala lokalni karakter: da poveže naselja uz rub Buškog blata—Rašeljke, Reniće i Liskovaču sa itinerarskom komunikacijom Salona—Argentaria³.

Nije dokazano da je ova cesta prema Vidošima nastavljala padinama Kamešnice, iako bi takav pravac imao svog rezona jer bi predstavljao vrlo pogodnu i kratku priključnicu između dviju itinerarskih cesta: Salona—Argentaria i Salona—Servitium. Alačevićovo mišljenje (BD, 1878, 54), po kojem je Kraljičin nasip u Buškom blatu dio te ceste, ne može se prihvatiti jer se radi o prirodnoj diluvijalnoj formaciji⁴. Inače, na ovako zacrtanoj trasi leže brojni prethistorijski, antički i srednjovjekovni lokaliteti u Renićima, Rašeljkama, Liskovači, Kraljičinu nasipu, Podgradini, Bilom Polju, Vržerali, Pothumu, Grgurićima, Vidošima i Potočanima.

4. U Bukovoj Gori (Korita), na južnom rubu Buškog blata, na mjestu gdje smo lokalizirali mansio *Ad Libros*, odvajao se jedan krak preko Studenaca prema jugu i povezivao cestu Argentaria—Salona sa itinerarskom cestom Salona—Tilurium—Narona. Cesta je preko Zidine, Viniće i Studenaca vodila na Lovreć.

U Studencima je bilo raskršće lokalnih putova, a samo mjesto i okolica u prethistorijsko vrijeme jako utvrđeno (Bilića gradina, Velika gradina, Gradina Jova, i druge). U novije vrijeme ove je gradine ispitivao J. Britvić te pronašao na Bilića gradini i oko nje prostrane ostatke rimskog naselja (na Dvorinama se vide i koloderine rimskog puta koji je vodio prema sjeveru). Međutim, Britvićev prijedlog da se u Studence koji su očito bili značajan delmatski centar — lokalizira *Bil(l)ubium* (Tab. Peut, It. Ant. 338,2) nije prihvatljiv već stoga jer je Bilubio (var. Biludio) stanica na magistralnoj cesti Salona—Narona (ovdje navedena pod br. 2), a ona je prolazila južnije preko Lovreća. Kolika je pak opravdanost Britvićeve ubikacije *Setovije* (Σετοβία, App, Illyr. 27), koju je Oktavijan nakon teških borbi osvojio 33. g. pr. n. e., u Studence, a na osnovu toponima Satulija (jezični relikv?) iz samih Studenaca, pokazat će istom daljnja ispitivanja⁵.

^{2a} Vego, n. mj.

³ Ballif, Strassen, 25 i karta; Abramić, VAHD, 1927, na priloženoj karti; Pašalić, Naselja 35 i AJ III, 65, ali je cesta na karti označena samo kao vjerojatna. Istim je pravcem vodio cestu i Radimsky, GZM, 1894, 313, koji još navodi spurile kod Liskovače. I u Brekalima vide se spurile na dva mjesta, odmah uz današnju cestu.

⁴ Cf. A. Mayer, VAHD 1940, 126.

⁵ Ballif, Strassen, 26 i karta; Abramić, VAHD, 1927, karta; Pašalić, Naselja, 35 i karta; J. Britvić, Neka topografsko-povijesna pitanja s teritorija Delmata, VAHD, LXV—LXVII (1963—1965), 34—36, sl. 5. — Cesta je opisana u BD I (1878), 56 ovako: »In fatti, pochi metri a destra del sagrato di questa chiesa (Lovreć), scopronsi indubbi vestigi di questo tronco antico, in direzione N, che passava presso i casali *Mrnjavac di Lovreć*, ed entrato nel territorio di *Studence*, andava presso i casali *Udiljak* non lungi dalla chiesa parrocchiale, poi a destra delle case *Bilić*, indi attraversata la pianura di *Studence* arrivava al confine austro-ottomano nel punto denominato *Košutja-stopa* sopra il

5. U Prisoju, na sjevernom rubu Buškog blata, odvajala se također jedna cesta, koja je preko Golinjeva i Pothuma povezivala Livanjsko polje sa itinerarskom cestom Salona—Argentaria, a ujedno i sa itinerarskom cestom Salona—Servitium (Tab. Peut.). U Prisoju je bilo značajno antičko naselje⁶. Ovaj pravac obilježen je prethistorijskim gradinama u Prisoju, Mišima, Pothumu i Vidošima, antičkim nalazima u Prisoju, Vidošima i Livnu i srednjovjekovnim nekropolama u Prisoju, Golinjevu, Mišima, Grgurićima, Vidošima itd.⁷.

6. Na Duvanjskom polju su se odvajala od ceste Salona—Argentaria dva kraka prema istoku, jedan sjevernim rubom polja preko Borčana (Lib), a drugi južnim rubom. Oba su obilježena prethistorijskim, antičkim i srednjovjekovnim lokalitetima. Oba su vodila u veće antičko naselje pod Gradinom u Crvenicama, u jugoistočnom dijelu Duvanjskog polja, gdje su se sticali još neki putovi. Tragovi ovih antičkih cesta nisu se sačuvali na mekanom zemljištu, osim djelomično na Jarmu, između Crvenica i Rakitnog⁸. Ovaj pravac se nastavlja i dalje prema dolini Neretve, gdje su u Cimcu, Potocima i kod Bačevića evidentirani značajni antički i kasnoantički objekti⁹.

O rimskim cestama i antičkim naseljima na Duvanjskom polju pisalo se dosta¹⁰. O njima će biti još govora i u ovom radu u ekskursu o ubikaciji Delminiuma.

7. Prema mišljenju starijih istraživača, jedna cesta je od Mokronoga na Duvanjskom polju (pravac prema Šuici) vodila pokraj gradine Buhovo i kroz Vučipolje silazila na Livanjsko polje u Vidoše (preko sedla Laništa). Na karti u CIL III obilježena je kao sigurna, ali je Ballif nije usvojio (Strassen, 27), nego je u svoju kartu unio kao sigurnu cestu koja je išla ravnijim terenom sjeverno od Tušnice, a koja je ispod Borove glave povezivala Livanjsko i Duvanjsko polje, zaobilazeći na taj način Tušnicu. Kao dokaz za ovu svoju varijantu Ballif navodi spurile kod Mokronoga.

vilaggio ottomano di *Vinica*. Da qui ascendendo, dirigevasi lungo il tenere di *Gornja Vinica* ed arrivava all'altipiano detto *Miakovo polje*, attraverso il quale si spingeva lungo la località *Zidine* fino a *Korita* (tj. Gradina u Bukovoj Gori, k. o. Korita, prim. I. B.).« Na tom mjestu smo lokalizirali *mansio Ad Libros*. Na opisanom putu zapažene su brojne paralelne koloderine (*«solchi paralleli che vengono tuttodi incavati ne' macigni»*). BD, ibidem.

⁶ I. Bojanovski, Nova epigrafska potvrda Delminiuma sa Duvanjskog polja, GZM, 1970, 15—18. Isti, Kasnoantička bazilika u Prisoju, AP 10, 1968, 162—165. Opširnije o tome v. naprijed u VII poglavlju.

⁷ Opširnije o ovoj dionici: I. Bojanovski, Kasnoantička bazilika u Prisoju na Buškom blatu, u pripremi.

⁸ P. Bakula, Schematismus topographico-historicus Custodiae provincialis et Vicariatus apostolici in Hercegovina, Split, 1867, 135: *«Intra colles Jaram et Ostrc est via antiqua, in duro incisa silice, ad quingentos passus; ubi excellentem perennem fontem invenire est»*. Uspor. Radimsky, GZM, 1895, 309 i Ballif, Strassen, 31.

⁹ U Cimcu i Potocima otkopane su kasnoantičke bazilike, dok su u Bačevićima evidentirani ostaci antičke naseobine. Za Cim. uspor. T. Anđelić, AP 8, Beograd, 1966, 142—144. Za Potoke: Radimsky, Rimski grobovi kod Han-Potoka blizu Mostaru, GZM, 1890, 337 i Patsch, Rimsko glavno mjesto u Bijelom polju kod Mostara, GZM, 1904, 33—43. Za Bačeviče v. Radimsky, Prahistorijske i rimske starine kod Bačevića blizu Mostara, GZM, 1892, 332 i d. Isti, Prehistorička nalazišta, Sarajevo, 1891, 125 sl. 310.

¹⁰ Ballif, Strassen, 28—29; Radimsky, GZM 1894, 304; Pašalić, Naselja, 35—38; isti, O antičkim naseljima uzduž rimske ceste Duvno — Varvara na Rami — Gornji Vakuf — Vitez — Zenica, Godišnjak IDBiH, 1954, sv. VI, 194 i d.

Ballifov pravac mnogo je vjerojatniji od ceste preko Tušnice i Vučipolja, za koju se posebno založio Radimsky¹¹, a koja u stvari nije ništa drugo nego stari stočarski put, koji se penje do visine od 1300 m. Osim toga, na Gradini u Vidošima nije evidentirano rimsko naselje.

8. Samo 1 km sjevernije od Mokronoga (na cesti Duvno—Šuica) odvajala se jedna rimska cesta koja je preko Pakline planine vodila prema Ravanjskom polju i spuštala u dolinu gornje Rame. Tim su pravcem Ballif i Pašalić vodili itinerarsku cestu *Salona—Argentaria*¹². Cesta preko Ravanjskog i Vukovskog polja, tj. preko Pakline i Raduše planine po svoj prilici je stari stočarski i rudarski put koji je Gornji Vrbas povezivao sa Duvanjskim poljem, dok je krak preko Varvare (Gornja Rama) imao vezu sa dolinom Neretve. Čitav splet uglavnom planinskih putova (tzv. voznici) oko Prozora, Gornjeg Vakufa i Fojnice u stvari su rudarski i stočarski putovi, sa vrlo visokim prijevojima, pa u tome izrazito planinskom području (Vranica i Bitovnja sa prijevojem Pogorelica) ne treba tražiti rimsku cestu I reda. Jedan od takvih rudarskih putova antičkog porijekla je i onaj koji je opisao Radimsky na potezu Križ—Kupres, južno od Busovače. Ovaj se planinski put dolinom Mutnice spuštao u područje Gornjeg Vakufa¹³.

9. Slijedeća velika raskrsnica putova (kvadrivium) bila je na Rilićkom polju kod vrela Ušivca (Kupreška visoravan). O ovome raskršu već je bilo govora. Na ovom mjestu prema sjeveru se odvajala itinerarska cesta — *Salonae—Servitium* (tzv. Solarski put), a prema jugu, u dolinu Rame, put preko Ravanjskog polja, koji je također dio recentnog Solarskog puta¹⁴.

10. Vrlo značajna raskrsnica putova bila je i u današnjem Bugojnu (*Bistue Nova*). Okomito na pravac naše magistrale vodila je dolinom Vrbasa cesta koja je — kao i danas — povezivala dolinu Rame sa Jajcem i dolinom Plive. Ovaj pravac djelomično je poznat iz Ravenatove Kozmografije (IV, 19; 217—218): *Baloia—Apeva—Sapua—Bersellum—Ibisva* (koruptela za *Bistva*?). Ako je Baloia, današnje Šipovo na Plivi, onda Apevu, Sapuu i ostale Ravenatove postaje treba tražiti na starom putu Jezero—Jajce—Karaula—Turbe — (Oborci?)—Bugojno. Apeva bi mogla biti u Jezeru ili u Jajcu. Ubikacija Sapue ostala je do danas neodređena, iako je bilo nekoliko kombinacija. Polazeći od pretpostavke da je Baloia = Bjelajce (Bilajce) na Crnoj rijeci nizvodno od Mrkonjić-Grada (Varcara), Truhelka je Apevu locirao u Podlipce, Sapuu u Runiće, Bersellum u Mošunj, a Bisvu u Zenicu, a Kujundžić Balaju u Baljvine na Vrbasu, Apevu u Šipovo (sic!), Sapuu u Donji Vakuf, Bersellum u Varošite (Turbe) i Bisvu u Mošunj. Pašalić je Ravenatov pravac identificirao sa »Solarskim putem«, ali se nije upustio u nesigurna

¹¹ GZM, 1894, 304.

¹² Uspor. I poglavlje, dionica *Bistue Vetus* — ad *Matricem*. Ballif, *Strassen*, 26. Pašalić, *Naselja*, 38 i d. Isti, GZM, 1953, 278 i d.

¹³ O rimskim komunikacijama u ovom području: Ballif, *Strassen*, 28—29, uspor. Pašalić, GZM, 1953, 278 i d. Isti, *Naselja*, 38—41 i 67—68. Isti O antičkim naseljima uzduž rimske ceste Duvno — Varvara, 205—214. Cf. Radimsky, *Arheološki leksikon*, s. v. Križ, i P. Anđelić, *Nova naselja iz rimskog doba u Neretvi*, GZM, 1960—1961, 334.

¹⁴ Basler, GZM, 1953, 339.

lociranja pojedinih Ravenatovih stanica, osim što je pretpostavio da je Bisva = Bistue Vetus u Varvari¹⁵.

Za određivanje Ravenatovih »civitates« na ovome pravcu nema potrebnih elemenata u prvom redu orijentacije, jer Ravenat između pojedinih naselja ne daje distance. Osim toga, u kanjonu Vrbasa nizvodno od Donjeg Vakufa nisu otkriveni tragovi naseobina i rimske ceste. Cesta je vjerojatno išla preko Karaule, gdje je Hoernes (AEM, IV, 18) opisao antičke lokalitete kod Podlipaca (Jajce) i Runića u dolini Lašve, nedaleko od Turbeta, izbjegavajući na taj način uski defile Vrbasa između Donjeg Vakufa i Jajca.

Izvjescu indikaciju za približno lokaliziranje Sapue pruža terminacijski natpis sa Vaganca na Janju: *inter Sapuates et... matinos* (Lamatinos?) iz 37—41. g. n. e. (CIL III 9864), koji je uklesan u stijenu, uz lijevu obalu Vaganca (ili Kupreške rijeke). Očito je da su ispaše s desne (istočne) strane rijeke pripadale jednom, a s lijeve drugom »plemenu«. Mikrotopografska istraživanja koja sam vodio u vezi s određivanjem trase rimske ceste Salonae—Servitium (Tab. Peut.), dovela su me do zaključka da su Sapuates držali zemlje istočno od Vaganca, do doline Vrbasa, pa i preko Vrbasa. Stoga bi Sapuu valjalo tražiti negdje u području između Janja, Komara i Karaule, tj. oko Jajca, Donjeg Vakufa, Turbeta i Oboraca.

Ako isključimo defile Vrbasa, najprirodniji bi pravac ceste bio: Šipovo — (Baloia) — Jezero — Jajce — Podlipci—Karaula—Turbe—Kopilo—Bugojno (Bistue Nova). Obilniji antički ostaci potiču iz Jajca i Turbeta (Varošluk). Sigurnog ključa za rješenje ovog pitanja zasad ipak nema, pa buduća istraživanja treba usmjeriti na detaljnija topografska ispitivanja ovog područja, koje nitko nije ispitivao nakon Hoernes (AEM, IV, 18). Ovdje bih posebno istakao značaj antičkog naselja u Turbetu (Varošluk), koje je zauzimalo veći prostor, sa starokršćanskom bazilikom u centru¹⁶.

Cesta preko Karaule još jednom je povezivala obje velike itinearske komunikacije.

11. Značajno raskrižje cesta bilo je i u Mošunju (Stanecli), i općenito na Travičkom polju. Na ušću Gronice u Lašvu odvajao se put prema Travniku, koji se može pratiti po njivama uz desnu obalu Lašve. Ovaj se ogranak nastavljao prema Turbetu i vezivao na Ravenatov pravac. I Travnik je u rimsko doba bio značajnije naselje¹⁷.

¹⁵ Truhelka, GZM, 1892, 346—347. Kujundžić, Časopis »Vrhbosna«, 1933, 255—256 i VAHD, 1925, 47 i d. Pašalić, Naselja, 50.

¹⁶ Truhelka, GZM, 1893, 685; Hoffer, GZM 1895, 44; Mandić, GZM, 1924, 83; Petrović, S arheologom, 17—18. — Mazalić, N. st. VI, 239. — Reviziono iskopavanje 1970. g. pokazalo je da bazilika u Varošluku pripada tipu dvojnih bazilika. Jedan stari karavanski put vodio je iz Turbeta na Bačvine — Pulac — šuma Mravinjac (u kojoj su evidentirane antičke opeke, Hoffer, GZM, 1897, 60—61) — Kalin — Bugojno. — Put preko Karaule potvrđen je i najnovijim nalazima antičkog naselja na njivama zv. Gromile i Kamenice, nedaleko Gradine u Sečevu, na seoskom putu Turbe — Potkraj (1973).

¹⁷ Hoffer GZM, 1895, 48; Patsch, WM XII, 166; Petrović, S arheologom, 14. Na lok. Kršla u Travniku vidio je g. 1958. prof. Mazalić, prilikom izvođenja radova na izolaciji temelja stare turske kasarne, više fragmenta rimskih nadgrobnih spomenika (8—10 fragmenata), na kojima je bilo i natpisa. Ovi nalazi su usitnjeni i upotrijebljeni za tucanik. Usmeno saopćenje prof. Mazalića. — Jedna rimska naseobina (zgrada?) stajala je na lok. Crkvina uz desnu obalu Lašve, u blizini tvornice šibica, u Docu.

Rimsku cestu Travnik—Mošunj slijedio je prof. Mazalić i lijevom(?) obalom Lašve. Kod željezničke stanice Dolac prelazila je na desnu obalu i pratila je do Mošunja. Prof. Mazalić je kod mosta na Gronici vidio na dva mjesta spurile. Jedna od kolotečina bila je duga oko 8 m, a druga 12 m, dok je sam put bio širok do 4 m¹⁸. Prilikom uređenja toga puta (oko 1950. g.) uništene su spurile i tragovi rimske ceste koja je vodila pored Lašve do Malog Mošunja.

12. Jedan se put — izgleda — odvajao i dolinom Bile prema sjeveru¹⁹. Na tom su pravcu, vjerojatno, stajale rimske naseobine u Šipragama i Podbrđu²⁰. I u donjem toku Bile bilo je više antičkih naselja — u Fazličima, Poljanicama, Postinju i Čuklama²¹. Ovaj put je bio povezan preko Stranjana sa današnjom Zenicom. (Dolinom Vrbanje prema Banjoj Luci vodio je i jedan turski put, čija je kaldrma mnogo uža).

13. Prema mišljenju Pašalića, iz Mošunja, odnosno iz Viteza, odvajala se jedna rimska cesta preko sedla Vjetrenice u Zenicu i vodila dalje niz rijeku Bosnu. Izrazitih rimskih ostataka na ovom pravcu nema²².

14. U Višnjickom polju, u Gromlaku, kod Hadži-Bešlijiine čuprije, gdje se — vidjeli smo — nalazilo veće rimsko naselje, odvajala se jedna cesta prema Visokom i Brezi. U stvari, bio bi to završni krak Dolabeline ceste *ad Hedum castellum Daesitiatum*. Cesta nije prolazila kanjonom Fojničke rijeke, nego brdom preko Kruševske kose, te se kod Zimče spuštala u Visočko polje, a odatle vodila prema Podlugovima i Župči, gdje je po svojoj prilici bio *castellum Hedum* (Gradac u Podgori?)²³. U Visočkom polju ovaj se ogranak vezivao na rimsku cestu dolinom Bosne, koja je povezivala Sarajevsko polje sa Zenicom²⁴. Jedan stari put koji izbjegava dolinu Bosne vodi iz Župče preko Mrakova i Misoče u Semizovac.

15. Iz Višnjice odvajao se jedan ogranak dolinom Lepenice prema Tarčinu, gdje se spajao sa cestom Narona—Nevesinjsko polje—Ko-

¹⁸ Usmeno saopćenje prof. Mazalića. — U Docu na Lašvi bio je kameni most — na jedan luk — koji je topovima porušio Omer-paša Latas, Hoffer, GZM, 1895, 52 i Petrović S arheologom, 9. — Ballif, Strassen, 51, u popisu miljokaza navodi i fragmentarni miljokaz iz Travnika (br. 49). Nalaz drugog dijela ovog istog kamena, kako me je informirao prof. Mazalić, pokazao je da se ne radi o miljokazu nego o stupu. Oba fragmenta su pohranjena u Zavičajnom muzeju u Travniku. O miljokazu, uspor. Hoffer, GZM, 1895 50. — Cesta iz Travnika u Mošunj mogla je voditi i preko Osoja u Dolac, i dalje.

¹⁹ Hoffer, GZM, 1893, 323: »Ipak je dosta osnovano mišljenje da je od Zenice preko Stranjana i Pojske na Bilu (na Biloj starinski most u Postinju kod Malina, str. 322), a odanle na Vrbanju te tako u Banju Luku vodila rimska cesta i svijet kazuje o staroj kaldrmi u šumama visoko nad Bilom po kojoj se može hodati na Vrbanju, ali malo ko zna ovaj put«.

²⁰ Radimsky, GZM, 1892, 75.

²¹ Hoffer, GZM, 1895, 59; Sielski GZM, 1931, 7; Petrović, S arheologom, 2. Cf. Kujundžić, GZM, 1916, 477.

²² Cestu preko Vjetrenica posebno je ispitivao Pašalić, GZM, 1953, 283, sl. 3.

²³ P. Anđelić, Lepenica, Sarajevo, 1963, 167. U Župči kod Podlugova nađen je poznati natpis Batona Likajeva sina (*Bato Liccaei f.*), sa najviše ilirskih imena, Vulić, Spom. 77, Beograd, 1934, br. 16, p. 40. — Cesta nije ispitana. Ona prolazi zapadno od Crkvine, u Podastinju, koja je jedno od najvećih prethistorijskih utvrđenja sa antičkim naseljem i utvrdom (v. Anđelić, Lepenica, 156 i 162).

²⁴ I. Bojanovski, Rimska cesta dolinom Bosne, v. bilj. 39 u pogl. IV.

njić—Ivansedlo—Sarajevsko polje—Romanija — Han-Pijesak—Podrinje (*Domavija*)²⁵. Na ovoj sam trasi u Tarčinu našao jedan depo željeznodobnih kopalja, što govori o predrimskom postanku ove komunikacije.

16. Kod Han-Ploče, u Lepeničkom polju, odvajao se također jedan krak koji je vodio u Tarčin dolinom Lepenice preko Kuliješa i Mokrina. Kod Han-Ploče bila je značajna raskrsnica, jer se jedan krak odvajao i prema sjeveru te preko Goduše vodio u Visoko. Na osnovu nadenog rimskog građevinskog materijala Anđelić pretpostavlja da je kod Han-Ploče bila jedna *mansio*, ali je vjerojatnije da je ovdje bila *mutatio*. Odavde potiče i nalaz anepigrafskog miljokaza, a zanimljivo je i narodno pričanje o »crkvi« na vrelu sv. Ive, gdje je ovaj miljokaz otkopan. Bilo je navodno i drugih kamenih fragmenata. — I napokon, na Kobiljači, u blizini Han-Ploče, izlazio je još jedan put koji je dolazio iz Kreševskog polja preko Homolja i Kuliješa, dok je preko Višnjice Kreševsko polje bilo povezano i sa Visokim (via Goduša). Jedan miljokaz evidentiran je i na Kobiljači²⁶.

17. Cesta Salona—Argentaria izbijala je u Sarajevsko polje u području Blažuja, gdje je evidentirano više rimskih nalaza²⁷. Tu se spajala sa cestom iz doline Neretve, koja je preko Romanije vodila za Podrinje.

Osim navedenih, bilo je i drugih priključnih pravaca lokalnog ili regionalnog značaja, ali bez detaljnih mikrotopografskih ispitivanja koja bi dala oslonac za datiranje i za stratigrafiju cestovne mreže, o njima se ne može ništa pouzdanije reći. Po sadašnjim saznanjima ne može se reći ni kada je bila izgrađena veza Dolabeline ceste *ad Hedum castellum Dae-sitiatium* sa Sarajevskim poljem. Vjerojatno se to zbilo uskoro nakon Dolabele.

B. Višestruke veze su postojale i među magistralnim cestama Salona—Servitium i Salona—Burnum—Ulcirum — dolina Sane. I ovdje navodim najvažnije, samo one koje se mogu potvrditi arheološkim nalazima ili drugim indikacijama.

1. Iz Muća (*Andetrium*) se jedan ogranak odvajao i dolinom Sutine vodio do Ekvuma. Na ovom pravcu nisu evidentirani tragovi rimske umjetno građene ceste (*via munita*), ali je ona logična zbog veze Ekvuma i Andetrija, koji je kasnije ušao u agerski sastav Ekvuma. I ovaj put je autohtonog porijekla²⁸.

²⁵ Anđelić, Lepenica, 163.

²⁶ Anđelić, Lepenica, 163. — Miljokaz kod vrela sv. Ive otkopan je odmah uz sadašnju cestu, što pokazuje da se današnja cesta na ovom odsjeku uglavnom poklapa sa rimskom cestom. To se može općenito reći za cestu Buzovača — Kiseljak — Blažuj, na što ukazuju njezine tehničke karakteristike. Tek tu i tamo u novije vrijeme povećan je radijus zavoja, dok se u niveleti trase nije promijenilo ništa.

²⁷ Evans, IR, III, 16—17. I. Čremošnik, Izvještaj o iskopinama u Rogaćićima kod Blažuja, GZM, 1953, 303—304. Sergejevski, Arheološki nalazi u Sarajevu i okolici, GZM, 1947, 33—36; na Crkvištu u Blažuju, ležao je u antičko doba veći kompleks zgrada. Uspor. Truhelka, GZM, 1899, 96, sl. 2 i Patsch, GZM, 1894, 343—345.

²⁸ Balif, Strassen, karta, ovim pravcem vodi cestu Salona — Aequum. Cesta je označena kao sigurna, ali neispitana. Uspor. Veith, Die Feldzüge, 84 i sl. 17, koji ovom komunikacijom povezuje Andetriju sa Setovijom. S. Ginjača, Top. pitanja, 33—38.

2. Jednom prometnicom je E k v u m svakako bio povezan i sa Kni-
nom, ali ni u ovom slučaju ne znamo da li je to bila građena komunika-
cija. Na ovoj su cesti ležala brojna autohtona naselja i gradine u Gornjoj
Cetini, a pravac joj treba pretpostaviti lijevom obalom rijeke Cetine²⁹.

3. U Vidovićima, nedaleko od Grahova, kod Begovac vrela,
odvajao se put koji je preko današnjeg Grahova područje Diciona povezivao
sa Livanjskim poljem. Na ovome pravcu, osim Grahova, evidentirana su
znatnija rimska naselja u Grkovcima i Gubinu. Ovaj priključni put izlazio
je u Lištanima na magistralu Salona—Servitium³⁰.

4. Jedan put je iz D r v a r a vodio dolinom Unca te preko Preodca
i Rora vezivao područje Unca sa Glamočkim poljem. Na itinerarsku ce-
stu Salona—Servitio izlazio je kod Glavica na Glamočkom polju. Tra-
govi građene ceste nisu se sačuvali ni na ovom pravcu iako je ova komu-
nikacija vodila po geološki čvrstom terenu. Stoga se može zaključiti da
ni na ovom pravcu nije postojala zidana cesta (*via munita* ili *via strata*)³¹.

5. Napokon, kako smo vidjeli, cesta Burnum — dolina Sane raz-
dvajala se u tri smjera na L a n i š t u. Jedan krak je vodio prema isto-
toku, te se preko Ključa, Sitnice i Dubice vezivao za magistralu Salona—
—Servitio na kraškoj visoravni Trijebovo iznad Mrkonjić-Grada. Na od-
sjeku između Sitnice i Dubice sačuvala se mjestimično »stara kaldrma«,
široka oko 4 m. Na dionici između Ključa i Sitnice ovaj put nije vodio
pravcem današnje ceste Ključ—Sitnica, nego preko Donjeg Ratkova. S
obzirom da su na arealu današnjeg Ključa bile močvare, put je vodio
preko brda na kojem se nalazi srednjovjekovni grad Ključ. Obilje rim-
skih crepova i opeka na starom gradu Ključu ukazuje da je na ovom po-
ložaju i u rimsko doba bila utvrda (*burgus, specula*).

6. Kod Ključa odvajao se od opisane komunikacije krak koji je
vodio uz Sanu, te preko Slatine i Srijede izlazio na magistralni pravac
Salona—Servitium u Medni. Ovaj pravac potvrđen je samo ostacima rim-
skih naseobina³².

C. Osim navedenih vicinalnih i regionalnih priključaka na pravac
Salona—Siscia, cesta Salona—dolina Sane bila je višestruko povezana i
sa cestama na zapadu, koje su unutrašnjost provincije povezivale sa gra-
dovima na primorju (*Salona, Siclis, Tragurium, Rider, Iader, Senia*), a
preko njih i sa velikim cestovnim raskrsnicama kao što su Sisak i Akvi-
leja, preko koje su u Italiju vodile sve ceste iz Dalmacije i Panonije.

²⁹ Patsch, GZM, 1899, 71. Zaninović, Delmati, II, 26. Isti, acta VII, 303.

³⁰ Uspor. I poglavlje, dionica Pelva — *Salviae*. — Jedan vicinalni put, koji je vjerojatno polazio iz Grkovaca, vezao je Grahovsko i Livanjsko polje sa Glamočkim poljem. Između Halapića (Glamočko polje), gdje smo ubicirali *Salviae*, i Bastasa na Livanjskom polju, gdje je na ušću Bastašice bilo znatnije autohtono naselje, očuvana je preko Staretine na više mjesta široka kaldrma koja se još i danas u lokalnom prometu koristi, Sergejevski, GZM, 1942, 124.

³¹ Sergejevski, GZM, 1942, 124. Isti, Rimski spomenici iz Livna i Prekaje, GZM, 1931, 22.

³² Uspor. I poglavlje, dionice Sarnade — *Leusaba* i *Leusaba* — *Lamatis*. — Rekognosciranjem su u području Ključa u novije vrijeme utvrđeni brojni antički lokaliteti. U Medni je izlazio i put koji je refugij u Gornjim Vrbljanima vezao sa magistralom. Ovaj put je u narodu poznat pod imenom »Put Crne kraljice«.

1. Značajno raskršće bilo je u *Magnumu* (Balina glavica). Jedna cesta je vodila prema Trogiru i Saloni, vjerojatno preko Perkovića, gdje je ulazila u trasu itinerarske ceste *Salona IX Siclis V Tragurio XV Lorano—Ad pretorum XX ? XI S(c) ardoni XX Iadera* (Tab. Peut.) S ove ceste vjerojatno potiču i miljokazi iz Kaštel Štafilića (C. III 14333⁸), Bijaća C. III 10174 i VAHD, L (1932) 22, i Trogira (C. III 10173). Po svoj prilici, na ovoj se trasi nalazio i *Rider* (*municipium Ridentarum*), iz kojeg potiče miljokaz *Valentiniano et Valenti Augustis*, za koji je Abramić smatrao da je to dosad prvi miljokaz sa ceste *Salona—Tragurium—Ridentae—Scardona*³³. Rider je imao vezu i sa Burnumom preko Scardone. Čini se da je jedna cesta i mun. *Magnum* povezivala dolinom Čikole sa Skardonom³⁴.

2. Vrlo važna raskrsnica putova bila je u *Burnumu*, iz kojeg su komunikacije vodile u Salonu i Jader, a posebno je bila značajna ona prometnica koja je preko Burnuma vezivala cijelu južnu Dalmaciju sa Senjom (*Senia*), odnosno Akvilejom. Ova je komunikacija vodila preko Like. Iz Senja je vodila na Trsat (*Tarsatica*) i dalje preko Trsta (*Tergeste*) u Akvileju, koja je bila ishodište svih cesta u pravcu Italije. U Lici je, kod stanice *Avendo*, bilo značajno raskršće, odakle se jedna cesta odvajala i prema Sisku. Od ceste *Avendo—Siscia* jedan je krak svakako dolazio preko Drežnika (?) i u dolinu Une (*Raetinium?*), povezujući na taj način pounsku regiju sa sjeverozapadom³⁵.

3. Značajno stjecište komunikacija bilo je i na *Petrovačkom polju*, na koje su izbijali putovi iz dolina Sane i Une. Ballif ima ucrtan pravac Bihac—Petrovac kao siguran, ali još neustanovljen. I drugi istraživači su mišljenja da je na toj liniji morala postojati rimska cesta. Neki, dapače, na tom pravcu traže i magistralnu komunikaciju *Salona—Petrovačko polje—Siscia*. Do danas, međutim, nisu otkriveni tragovi bilo kakve građene ceste (*via munita*) na pravcu Petrovac—Bihac. Stoga bi bilo realnije u tom području tražiti neki vicinalni put na autohtonoj osnovi. Isto takav put treba tražiti i na liniji Petrovac—Krnjeuša—Krupa u dolini Une.

Budući da su u dolini Une, između Bihaca i Bos. Novog ustanovljeni ostaci rimskih naseobina i tragovi rimske ceste, kao sigurno se može uzeti da je od Bihaca niz Unu vodio jedan put »kao veza između ceste koja je kroz Liku išla pravcem *Salona—Siscia* (via *Avendo?*, I. B.) i ceste koja je dolinom Sane izlazila na Unu«. O daljnjem pravcu ove komunikacije ne može se reći ništa određeno. Sasvim opravdan bio bi i pravac Bos. Novi—Kostajnica—Sunja, kako je smatrao i Radimsky, koji bi kod Sunje izlazio na itinerarsku cestu *Siscia—Ad Praetorium—Servitio*, itd. (Tab. Peut.)³⁶.

³³ VAHD, 49, 1926—27, 145—146, sl. 7 i priložena karta.

³⁴ Miller, IR, Tab. Peut., segment VI 1—5; 474—5 i karta 138.

³⁵ Miller, IR, Tab. Peut., segment V 1—5; Strecke 50 i karta 137. Cf. p. 210.

³⁶ Jedan put je mogao voditi i prema sjeveru: Golubić, Ribić, Bunić (ili Gata), Ilidža, Bugar-grad i dalje (Radimsky, GZM, 1893, sl. 1). Problem rimskih komunikacija na liniji Petrovac — Bihac i Bihac — Bos. Novi opširno je raspravio E. Pašalić, Naselja, 14—16. Uspor. Radimsky, GZM, 1891, 443. — Na komunikaciju dolinom Une bilo je povezano i rimsko naselje u D. Rakanima, GZM, 1890, 7.

4. Za Rimljane je cesta kroz dolinu Sane imala i veliki gospodarski značaj, jer je prolazila kroz rudarsko područje u kojem se vršila živa eksploatacija željeznih ruda (Kijevo, Šehovci i Stari Majdan u dolini Sane, a Blagaj, Čelopek, Maslovare, Čele, Majkić-Japra, Rakanske Barice u dolini Japre). Sasvim je opravdana pretpostavka da je jedna cesta linijem Gornja Sanica—Jelašinovci—Lušci—dolina Japre (Majkić-Japra—Ovograd—Blagaj na Japri) povezivala cestu u dolini Sane sa cestom u dolini Une. Kod Jelašinovca je 1879. g. nađen depo od 60 kg rimskog novca, dok rimska utvrda Ovograd u Čelama na Japri nije ispitana ni do danas. To potvrđuju i brojne rimske naseobine u dolini Japre, a posebno veoma intenzivna metalurška djelatnost, iza koje su ostale velike naslage troske (troskovišta ili halde), koje su u posljednje vrijeme ispitali Pašalić i Basler³⁷.

5. Jedan vicinalni put (*via diverticula*) povezivao je rudarsko-metaluršku officinu u Starom Majdanu sa magistralnom cestom u dolini Sane. Taj se put uglavnom poklapa sa sadašnjim putem Milin Birt—Stari Majdan. Iz Majdana je sigurno postojala i veza sa dolinom Japre u kojoj se također nalaze prostrana troskovišta³⁸. Rimske *ferrariae* u Japri oslanjale su se na rudišta oko Ljubije — što govori za vezu Japra—Ljubija.

6. Napokon, čini se da je još jedna vrlo značajna komunikacija povezivala rudišta na Sani i Japri sa Siskom, a vodila je dolinom Žirovca kroz poznato rudarsko područje Banije. Ovoj je cesti pripadao i miljokaz Septimija Severa i Karakale iz Dragotine, južno od Gline (CIL III 15199 = AIJ br. 608)³⁹. Ovoj komunikaciji mogao bi pripadati i onaj potez ceste sa austrijske generalštabne karte između Mošćenice i Moštanice (označen kao *Römerstrasse*), južno od Siska, koji spominje i Brunšmid⁴⁰.

³⁷ Radimsky, GZM, 1891, 434 i 444, sl. 6. Patsch, Rimska nalazišta u kotaru novljanskom, GZM, 1898, 493—501. Pašalić, O antičkom rudarstvu BiH, GZM, 1954, 58—59. Isti, Die Wirtschaftsbeziehungen zwischen dem Hinterland der Adria und dem römischen Limes an der Donau, Acta, III, 1963, str. 167—176; Isti, Rolle und Bedeutung der römischen Eisenbergwerke in Westbosnien für den Pannonischen Limes, Studien zu den Militärgrenzen Roms, Köln-Graz, 1967, 127—130. I. Bojanovski, Severiana Bosnensia, Clanci i grada, Tuzla, 1972, 37—52. Đ. Basler, Kulturna istorija BiH, 1966, 345. Uspor. Sergejevski, Arheološki nalazi kod Bihaća i Bos. Novog, GZM, 1939, 10—14, i Zrtvenik Dolihena i Kasija, GZM, 1965, 7. Skarić, Römische Ansiedlung in Mala Rujiška, GZM, 1928, 99. — U Rakanske Barice ubicirao je Truhelka Claudate (Rav. IV, 19, 218, ed. Schnetz = Clande, ib, 217), GZM, 1890, 7. Uspor. Ballif, Strassen, 16. O cestama u dolini Japre uspor. Pašalić, Naselja 12, gdje se citira i ostala literatura. Cf. ovdje p. 217. Za Čele: GZM 1954, 57, za Ovograd GZM 1891, 444, sl. 6.

³⁸ V. I. Skarić, 1928, 99—100, smatra — na osnovu tragova na terenu — da je pored Male Rujiške prolazio rimski put koji je dolinu Une povezivao sa rudarskim distriktom Stari Majdan — Prijedor. Taj put je vodio dolinom Japrice.

³⁹ I. Bojanovski, Novi Elagabalov miljokaz iz Bosanske Posavine, VAM, VI—VII, Zagreb 1972—73, 173. Isti, Antičko rudarstvo u Bosni u svjetlu epigrafskih i numizmatičkih izvora, sa prilogom: Antička ferarija u Starom Majdanu kod Sanskog Mosta, Simpozijum »Rudarstvo i metalurgija Bosne i Hercegovine od praistorije do početka XX vijeka«, Zenica 1973. Cf. E. Pašalić, Production of Roman Mines and Iron-Works in West Bosnia, AJ, 1965, 81—88.

⁴⁰ VHAD, III, 1898, 199, bilj. 2.

U ovom pregledu izneseni su značajniji priključni putovi, koji su se s vremenom nadovezivali na ceste poznate sa solinskih natpisa, ili su kao takvi postojali od ranije. O većini ovih putova ipak ne može se raspravljati kao o utvrđenim hodološkim činjenicama. Rekonstrukcija njihovih pravaca uglavnom se temelji na predrimskim i rimskim naseobinskim elementima i drugim za hodologiju relevantnim faktorima. Po svojoj prilici većina ovih komunikacija nije nikad prerasla u zidane ceste kakve su bile velike magistralne komunikacije. Ipak, iako je dobar dio ovih putova i dalje ostao na nivou predrimskih autohtonih prometnica, oni su za upravu i gospodarstvo rimske provincije Dalmacije bili značajni, jer su omogućavali cirkuliranje prometa u svim pravcima istočno i zapadno od magistralnih cesta.

VII

KRATKI EKSKURS O UBIKACIJI DELMINIJA

Nova epigrafska potvrda *mun. Delminensium* iz Prisoja, koji u širem (administrativnom) smislu pripada Duvanjskom polju, unijela je i neke nove elemente u rješavanje problema ubikacije *Delminiuma*. Ovaj natpis definitivno otklanja gotovo već zaboravljenu Mommsenovu teoriju o lokaciji ovoga grada na Gardun kod Trilja¹ i ujedno potvrđuje punu opravdanost lokalizacije Delminija na Duvanjsko polje. Topografska i hodološka ispitivanja rimske ceste *Salona—Argentaria* (Tab. Peut) pokazala su da se Delminij nije nalazio kao putna stanica na ovoj itinerarskoj komunikaciji i da u Duvno treba ubicirati putnu stanicu *Bistue Vetus*, a ne Delminij, kako je smatrao Patsch. Ako je to tačno, onda se mijenja i ostala topografija ove ceste koju su Patsch a za njim i Pašalić zasnivali upravo na identifikaciji *Duvno—Delminij*, u prvom redu otpada lociranje *Bistue Vetus* u Varvaru, a *Bistue Nova* u Zenicu ili Mošunj. Ubikacija Delminija nije značajna samo zbog određivanja ostalih putnih stanica na cesti *Salona—Argentaria*, nego ujedno znači i provjeru vjerodostojnosti *Tabule* kao historijskog izvora.

Patsch je Delminij ubicirao u Duvno jer ovaj položaj po njegovom mišljenju bolje odgovara sa prometnog gledišta nego gradina Lib u Borčanima, gdje je po Patscu bio predrimski *Delminion*. Patscheva iskopavanja u Duvnu nisu dala direktnih epigrafskih potvrda za takav zaključak, ali je bogati arheološki materijal, među ostalim i »gradski forum«, sa dva fragmentarna carska građevinska natpisa, koja podsjećaju na neke nepoznate carske munificencije, činio dovoljno snažan argument u prilog Patscheve teze². Još 1895. g., objavljujući dekurionski natpis iz Zbanice (Stipanići), Patsch je iznio i mišljenje da se Delminij nalazio

¹ Na osnovu natpisa CIL III 3202 iz Trilja o popravci mosta preko Cetine 184. g. n. e. Uspor. CIL III p. 358. — Upućujem na najnoviji iscrpni prikaz A. Budrovicha, Ubicazione del capoluogo preromano dei Dalmati, Atti e Memorie della Società Dalmata di Storia Patria vol. VI, Roma, 1969, 119—125. M. Zaninović, Delmati I, 44 i II, 10. Isti, Delminij, Primjedbe uz lokaciju, VAHD, LXIII—LXIV 1961—62, 49—55. Uspor. Patsch, PWRE, IV, s. v. Delminium. U Gardun Delminij lociraju osim Mommsena: Alačević, BD, I, 21, 38, 51; Tomaschek Topographia, 505; Zippel, Röm. Hersch. 131; Cons, Dalmatie 105; Hirschfeld, Hermes 25, 352 i Bauer, AEM XVII, 135. Na Duvanjsko polje lociraju Delminij: Bulić, BD, X, 153; Evans AR, I i II, 68. A. Mayer, Die Spreche, 118, s. v. Δελμίνιον.

² Patsch, Prilog topografiji i povijesti Županjca — Delminiuma, GZM, 1904, 307—346.

na Duvanjskom polju³. U tom uvjerenju učvrstio ga je još više drugi dekurijski natpis iz Šuice⁴.

Kad je riječ o boljem prometnom položaju Duvna, Patsch je bio potpuno u pravu. Sam Patsch je istražio i opisao rimsku cestu od Privale do Duvna i objavio dva nova miljokaza iz samog Duvna. Cesta je bez sumnje prolazila kroz Duvno. Drugog pravca nije ni bilo. Međutim, ne zadovoljava Patscheva teza o dva Delminija, o predrimskom udaljenom 9 km od Duvna i rimskom u Duvnu. Da li se uopće može pretpostaviti da su Rimljani, time što su premjestili naselje, prenijeli i njegovo ime kad je već u samom Duvnu postojalo predrimsko naselje oko Selimovića gradine, koje je svakako imalo i svoje staro ime. Zašto se novo rimsko naselje nije nazvalo imenom starog naselja? Osim toga, ako je gradina Lib predrimski Delminij, onda se po njoj moralo zvati i prostrano rimsko naselje pod Libom u Borčanima, koje u stvari predstavlja kontinuitet prethistorijskog naselja na Libu, kao njegove akropole⁵. Sve su to pitanja na koja Patscheva teorija nije dala odgovora.

Tek su u najnovije doba Zaninović i Budrovich pokušali izgladiti očite protivrječnosti Patscheve teze.

Zaninović je predložio da se predrimski Delminij locira na Gradini kod Gaja, iznad samog Duvna, čija je relativna i apsolutna visina nešto viša od one na Libu (1078 naprama 1033 m), pa ova gradina svojim dominantnim položajem još efikasnije kontrolira komunikacije na Duvanjskom polju od one na Libu. Uz to se svi podaci izvora koji govore o Delminiju mogu jednako dobro primijeniti i na Gradinu kod Gaja, a sa nekih aspekata i bolje nego na Lib. Patsch je, naprotiv, smatrao da obje gradine u blizini Duvna, Selimovića gradina i ona kod Gaja »ne odgovaraju podacima o veličini i snazi starog Delminiuma«⁶.

Suštinu problema Zaninović svodi na tri mogućnosti:

1. Ako je rimski Delminium bio u Duvnu — čemu se i sam priklanja — onda je i njegov gradinski prethodnik morao biti u blizini, i to na Gradini kod Gaja.

2. Ako je delmatski Delminion bio na Libu u Borčanima, onda se i rimsko naselje pod Libom moralo zvati Delminium.

3. Moguća je i treća pretpostavka da je rimski Delminij bio obnovljen na istom prometnom čvoru gdje je ranije bilo delmatsko naselje. U prilog tome bi govorila Selimovića gradina u Duvnu⁷.

Iako Zaninović na logičan način uklanja antinomije Patscheve teze o ubikaciji Delminija na liniji Duvno—Lib, ni sam time ne rješava problem.

Zaninovićeva analiza temelji se na činjenici što sva rimska naselja delmatskog područja imaju svoje gradinske prethodnike. Rimski grad — nasljednik nalazi se »ili ispod ili u neposrednoj blizini ili se čak srastao

³ GZM, 1895, 285: . . . rus] *Nep(os)* [... *b(ene)*] *m(erenti)* *p(osuit)*. [(*Loco*) *d(ato)*] *d(ecurionum)* *d(ecreto)*.

⁴ GZM, 1902, 7: . . . *sac(rum)*. *P. Ael(ius)* *Pi(... v(otum))* *s(olvit)* *l(oco)* *d(ato)* *p(ublice)*.

⁵ O antičkom naselju na lok. Seline i Kamenice u Borčanima, Patsch, GZM, 1904, 349—350, kaže da je to »drugo najveće nalazište u Županjačkom polju« (p. 349). Odavde potiču nadgrobni spomenici sa natpisima.

⁶ Patsch, GZM, 1904, 309.

⁷ Delminium, VAHD, 1963—64, str. 54—55 i Delmati II, 11.

sa svojim gradinskim prethodnikom«. Patscheva ubikacija Delminija na liniji Duvno—Lib bila bi u tome pogledu bez analogija⁸.

Do istog zaključka nezavisno od Zaninovića došao je A. Budrovich. I za njega su prometni razlozi koje je Patsch naveo kao uzrok premještanja rimskog Delminija sa Liba u 9 km udaljeno Duvno i suviše nedovoljni u poređenju sa ostalim činjenicama. Prihvaćajući ubikaciju Delminija u Duvno kao sigurnu, i ovaj autor nakon svestrane analize situacije na Libu i na Gradini kod Gaja podvlači: »... non ci sia alcun bisogno di cercare sul promontorio Lib la Delminio pre-romana, mentre molto più verosimile è pensare ai castellieri sopra Županjac (Duvno) quali rifugi di guerra per gli abitanti della Delminio pre-romana«⁹.

Tako smo u raspravi o ubikaciji rimskog Delminija, koju je započeo još Mommsen lokacijom u Gardunu (CIL III p. 358), ponovno došli do saznanja da su i delmatski i rimski Delminij — jedno. Ali gdje se nalazio taj stari grad — eponim plemena Delmata (Strabo VII, 5,5; App. Ill., 11), koji je bio značajan plemenski centar još i u rimsko doba, iako ga je Nasika »učinio malim« (*mikran d' epoiese*)? Da li je *municipium Delminensium* stvarno bio u Duvnu, kako se to općenito smatra?

Svi relevantni argumenti govore u prilog ubikacije Delminija negdje na Duvanjsko polje. To su u prvom redu četiri dekurionska natpisa, od kojih je onaj iz Prisoja sa punim imenom grada, a onaj iz Mokronoga sa mogućom rekonstrukcijom toga imena (DEC DLC — *decurio civitatis Delminensium*?)¹⁰. U drugom su planu srazmjerno bogati arheološki nalazi ne samo u Duvnu, Borčanima, Mokronogama i dr.¹¹ nego i novootkrivena, i još neispitana naselja u Crvenicama i Prisoju¹². Tome, svakako, treba dodati i medievalnu tradiciju¹³. Je li taj Delminij bio upravo u Duvnu, kako je zaključio Patsch i kako hoće Zaninović i Budrovich?

Raspravljajući o ubikaciji Delminija, Budrovich i Zaninović nisu uzeli u obzir sve arheološke, napose topografske i hodološke faktore. Među ostalim, njima nije bio poznat ni novi natpis iz Prisoja, kao ni ostaci većih antičkih naseobina u Prisoju i Crvenicama. Oni su k tome iz vida is-

⁸ Delminium, 54 i Delmati II, 5 i d.

⁹ N. dj., 141. Cf. Budrovich, Postille, Adratica, 483—485.

¹⁰ Sergejevski, Epigrafski nalazi u Bosni, GZM, 1957, 109—110. Za ovaj natpis Sergejevski kaže: »Naš natpis, iako sa dopunom, prvo je manje-više sigurno svjedočanstvo, da je Duvno, koje sada nosi ime Tomislavgrada, identično sa rimskim Delminiumom« (p. 110). Inače, Sergejevski kaže da je »lokacija Delminija, jednog od najvažnijih gradova plemena Delmata, ostala nesigurna, a isto tako lokalizacija njegova rimskog nasljednika« (podvukao I. B.). Uspor. M. Pavan, Ricerche, 81.

¹¹ Patsch, n. d., 307—365.

¹² Za Crvenice vidi I. Bojanovski, Novi ilirsko-grčki šljem iz Crvenice, N. st. XI, 1967, 181—185, i bilj. 2. Isti, Bilješke iz arheologije I, ibidem, IX, 194 i XI, 193. B. Čović, Grobnice željeznog doba iz Crvenice kod Duvna VAHD, 1961—62, 25—47. Uspor. Radimsky, Starine kotara županjačkog u Bosni, GZM, 1894, 294 i 309. Patsch, Prilog povijesti grada Novae, GZM 1894, 105—106. — Za Prisoje v. I. Bojanovski, Prisoje, Buško blato, Duvno — kasnoantička bazilika, AP, 10, 1968, 162—165 i T. LVI sl. 1. Isti, Nova epigrafska potvrda Delminiuma sa Duvanjskog polja, GZM, 1970, 5—18. Isti, dj. cit. u bilj. 33.

¹³ T. Archidiaconus, Historia Salonitana, l. c. ed. F. Rački, Zagreb, 1894, 3: »Est enim regio quaedam in superibus partibus quae dicitur Delmina, ubi antiqua moenia hostenduntur; ibique fuisse Delmis civitas memoratur«. Uspor. D. Farlati, Illyricum sacrum IV, 168.

pustili i prometni faktor, koji je i naveo Patscha da rimski Delminij premjesti punih 9 km zapadnije od navodnog predrimskog Delminiona na Libu.

Iz rekonstrukcije komunikacije Salona—Argentarija, na dionici Ad Libros—Bistue Vetus, koja je u punom skladu sa arheološkim i historijskim (Tab. Peut.) podacima, proizlazi — kako je već rečeno — da u Duvnu nije bio Delminium nego putna stanica (*mansio*) *Bistue Vetus*. Podaci Tabule na ovom dijelu ceste su pouzdani i mogu se kontrolirati milijacijom sa miljokaza iz Renića¹⁴. Da je Delminij bio u Duvnu, očito je da bi ga i Tabula spomenula. Problem se dakle ne može objašnjavati greškom Tabule, odnosno lakunom na Tabuli¹⁵. Vjerojatnije je da ovaj grad ili nije bio na ovoj komunikaciji, ili nije bio putna stanica. Poznato je, naime, da su na itinerarima ubilježene samo putne (poštanske) stanice. Uostalom, Patschu je bila potrebna lakuna na Tab. Peut. da opravda lociranje Bistue Vetus u Varvaru, ali je i ta ubikacija nakon epigrafske analize spomenika sa oznakom *mun. Bist . . . nesigurna*¹⁶. Nema opravdanja ni identifikiranje Delminija sa Bistue Vetus, kako su predlagali Jelić i Kujundžić, jer se Delminij u izvorima spominje uporedo sa Bistuom¹⁷.

Iz svega ovoga što je naprijed navedeno proizlazi da Delminium nije bio u Duvnu, te da ovaj stari delmatski grad treba tražiti na nekoj drugoj od mnogobrojnih gradina Duvanjskog polja (Radimsky ih je opisao 41), koje bi u isto vrijeme odgovarale podacima izvora, a gdje bi također postojali i značajniji ostaci ne samo rimskog nego i predrimskog naselja. Na Gradini kod Gaja, iznad Duvna, nema značajnijih prehistorijskih nalaza, koje bismo s pravom morali očekivati s obzirom na veličinu i značaj predrimskog Delminija. S druge strane, iskopavanja na Crkvini u Duvnu, dala su, istina, dobre rezultate, ali nalazi nose izraziti biljeg rimske importirane kulture, iako bismo u jednom takvom naselju koje se razvilo na autohtonom supstratu očekivali i snažan domaći izraz. U Duvnu nema bogatijih nalaza ni iz starokršćanskog doba, iako je Delminij (*municipium Delminense*)¹⁸ i u kasnijoj antici bio značajan centar, pa je čak 591. g. postao i središte biskupije (*Delminensis ecclesia*)¹⁹. Ni arheološki materijal iz Duvna ne govori, dakle, u prilog identifikaciji rimskog naselja u ovom gradu sa Delminijem.

Treba imati na umu i to da u ono vrijeme, kada su Rimljani udarali osnove svoje cestovne mreže, Delminij više nije imao onaj značaj kao u ranijoj fazi razvoja, tj. u doba prvih borbi Delmata sa Rimljanima (156. i 155. g. pr. n. e.). Tome dakako nije toliko razlog u tome što bi Delminij nastradao u borbama (opsade Figula i Nasike) koliko činjenica da

¹⁴ CIL III 13320—13324.

¹⁵ Patsch, GZM, 1906, 158. Pašalić, Naselja, 47—48 i AJ, III, 66.

¹⁶ V. III poglavlje, uvodni članak.

¹⁷ L. Jelić, GZM, 1898, 549. J. Kujundžić, Vrhbosna, 1933, 258.

¹⁸ F. Šišić, Priručnik izvora hrvatske historije, Zagreb, 1914, 162.

¹⁹ F. Šišić, Povijest Hrvata Zagreb, 1925, 228, bilj. 66, gdje se kaže: »Biskup se delminijski doduše ne spominje u aktima salonitanskog sinoda 530. i 533., ali zato pozna splitski crkveni sabor 928. pored skradinske i sisačke biskupije i delminijsku (*delminensis eccl.*) kao ispražnjenu (Rački, Doc. 195). Prema tome postojala je delminijska biskupija poslije 533. (vjerojatno u vezi sa sinodalnim zaključkom), no ona je već između 610. i 615. za varvarskoslovenskih provala propala. Među porušenim gradovima pop Dukljanin izrijekom navodi i grad Dalmu. Obnovljena je opet oko 1320, ali ne znam kojim povodom«. Uspor. Šišić Priručnik I, 222. D. Mandić, Duvanjska biskupija od XIV—XVII st., Zagreb, 1936, 1—3.

se težište plemenske moći Delmata prenijelo iz unutrašnjosti na primorje. Iako je i dalje ostao značajan centar, koji je postao eponim čitavom plemenu, Delminij se ipak nije morao nalaziti na rimskoj magistralnoj prometnici. Njegov vojno-strateški značaj u doba samostalnosti Delmata — sudeći po izvorima — treba tražiti upravo u činjenici što se nalazio na nekom zaklonjenijem položaju, koji se lakše mogao braniti.

Jedini konkretniji podatak za ubikaciju Delminija daje Ptolomej, koji ga ubraja među unutrašnje delmatske gradove (*Dalmatias de poleis mesogioi*) na 44°44' geografske dužine i 43°20' širine, što bi po Jeliću iznosilo 89 rimskih milja istočno od Salone i 70 milja sjeverno od Narone²⁰. Iz toga se može kao pouzdano zaključiti jedino da Delminij treba tražiti sjeverno od Dinare (*Adrion oros*), i to sjeveroistočno od Salone, dakle u onom dijelu koji Strabon (VII, 5, 5) naziva — *Dalmatiken... ten d'epi thatera*. Strabonov, pak, *pedion meloboton* upućuje da ga tražimo na jednom od kraških polja Dalmatinske Zagore, odnosno Zapadne Bosne.

Dok Strabon ističe veličinu i značaj Delminiona za cijeli delmatski etnos (VII, 5, 5), Apijan govori o čvrstom (*pros ehyran polin*) i visokom (*dia hypsos*) položaju grada (III, 11).

Iako ovi podaci izvora ne daju konkretne determinante za lokaciju Delminija, oni su ipak vrlo indikativni u kontekstu sa ostalim elementima, a u prvom redu sa arheološkim i epigrafskim spomenicima.

U pogledu poznavanja antike na Duvanjskom polju danas smo u mnogo povoljnijoj situaciji. Više se ne moramo boriti sa mišljenjem da na Duvanjskom polju nema znatnijih ostataka antike, kao što se borio Patsch²¹. Osim većih rimskih naseobina u Duvnu, Mokronogama i Borčanima, koje je poznao i Patsch, poznata su djelomično i naselja u Prisoju i Crvenicama. Osim toga, nova epigrafska svjedočanstva iz Mokronoga i Prisoja dala su jake i odlučne potvrde da se Delminij nalazio upravo na Duvanjskom polju.

Odmah treba istaći da za ubikaciju Delminija ne dolaze u obzir gradine u Stipanićima i Mokronogama, odakle potiču dekurionski natpisi, jer one po svome položaju ne odgovaraju podacima izvora, a uz to leže upravo na trasi rimske itinerarske komunikacije.

²⁰ K. Müller, *Claudii Ptolomaei Geographia*, Parisiis, 1883. L. Jelić, Najstariji kartografski spomenik o rimskoj provinciji Dalmaciji, GZM, 1898, 227 i 531 i d. Uspor. M. Suić, Koyrkoym, Radovi filozofskog fakulteta u Zadru, sv. 6, 1969, 37—43. Koliko su Ptolomejevi podaci nesigurni najbolje se vidi ako se upoređi položaj Delminiuma sa položajem onih gradova koji su sigurno ubicirani:

Andetrium (Muć)	43°30' geogr. duž.
Salona	43°20'
Aequum (Čitluk kraj Sinja)	44°30'
Salvia (Halapić)	44°30'
Delminium	44°40'
Narona	44°20'
Epidaurus (Cavtat)	44°40'

Prema tome, Delminij bi bio na istoj visini sa Epidaurusom. Slična je situacija i sa geografskom širinom.

²¹ Prigovori Alačevića, BD, I, 21, 38 i 51 i H. Kieperta, da se Delminij ne može tražiti na Duvanjskom polju jer da na njemu nema nikakvih antičkih naselja otpali su nakon istraživačkih radova Radimskog i Patscha (dj. n. u bilj. 2. i 12), a u novije vrijeme mojih (Crvenice, Prisoje).

Slika 20.

Žrtvenik Jupiteru Kapitolijskom iz Mokronoga na Duvanjskom polju (III st.)
(Foto Ranko Rosić)

Interpretaciju natpisa iz Mokronoga kako ju je dao Sergejevski²² prihvatili su Pavan, Pašalić i G. Alföldy²³, iako restitucija natpisa nije pouzdana. Stoga je Pflaum predložio rekonstrukciju neobične kratice DEC DLC — *dec(reto) d(ecurionum) l(oco) c(oncesso)* što je prihvatio i Šašel. Međutim, s obzirom da se radi o votivnom natpisu, možda takvo čitanje i ne bi odgovaralo, osim ako je bila u pitanju neka veća munificencija, za koju je dedikant dobio zemljište od municipija. Ovdje se kao bitno postavlja pitanje tko je bio dedikant. I Jupiterov atribut *Victor* dosta je neobičan, što nas također dovodi u zabunu. *Victor* kao Jupiterov epitet u CIL III ne dolazi nijedan put. Stoga bi trebalo pomišljati na osobno ime, tj. *kognomen* *Victor*, kako je ovaj natpis shvatio i Merlin²⁴. I formula *D(e)l(minensium?) c(ivitatis?)*, koju je predložio Sergejevski, prilično je neobična. Stoga bih predložio čitanje:

I(ovi) Cap(itolino) / Victor dec(urio)? vel dec(reto) / d(ecurionum) l(oco) c(oncesso) v. s./ l. m.

Ali da se povratimo problemu ubikacije Delminija. Ako pođemo od Apijanovih podataka o visokom i čvrstom položaju Delminija, onda bi tim navodima najbolje odgovarao sistem gradina u Crvenicama na jugoistočnom rubu polja²⁵. Iz ruševina prostranog antičkog naselja pod Gradinom u Crvenicama potiče i fragmentarni natpis: *[Ae]mil(ia) Marcellina . . . [muni]cipi Novensium* (CIL III 13887), na osnovu kojeg je Patsch pretpostavio da se teritorij mun. *Novensium* (Runović kod Imotskog) protezao i na ovaj dio Duvanjskog polja²⁶. Ovu Patschevu konjekturu treba ipak primiti sa rezervom, jer ne vidim razloga da se takva prirodna cjelina kao što je Duvanjsko polje cijepa u administrativnom pogledu.

Na mjestu gdje se otvara uzani prolaz iz Duvanjskog polja na visoravan Rakitno iz samog polja diže se gradina zv. *S tra ž n i c a* (k. 1106), flankirana zbog bočne zaštite gradinama na Gradu (Gradina) i Slobodniku. Taj dominantni gradinski sistem služio je kao zaštita većem naselju koje je ležalo uz rub polja, u sjevernom podnožju Gradine, ali ujedno i kao zapor na komunikaciji koja je između Stražnice i Slobodnika vodila na Rakitno²⁷. Prilaz sa zapadne strane štitila je dvostruka gradina u Petrovićima (Mesihovina), a sa istoka jaka i čvrsta gradina u Petrovićima (Rakitno)²⁸.

Na vrhu Stražnice nalazi se velika prethistorijska gradina trapezoidnog oblika, sa kamenim nasipom, koju Radimsky nije poznao, a koja je od Slobodnika (k. 1100), omanje utvrde u suhozidu, odvojena dubokim klancem kojim protiče Studena (Drinova). Na zapadnoj se strani

²² V. bilj. 10. Uspor. III poglavlje bilj. 98 i pripadajući tekst.

²³ Uspor. Budrovich, n. dj., 125.

²⁴ A. i J. Šašel. *Inscriptiones Latinae*, Situla 5, br. 167, gdje se navodi i Pflaumovo čitanje. Cf. Merlin *Victor dec(urio)*, ibidem. Isti se kognomen javlja i na natpisu iz Prisoja (v. p. 241.)

²⁵ Gradinu u Crvenici kratko je opisao Radimsky, GZM, 1894, 294.

²⁶ GZM. 1894, 105. — G. 1971. nađen je u blizini i natpis: *Silvano conser-v(atori) Aug(usto) sa[cru]m* (neobjavljen).

²⁷ P. Bakula, *Schematismus topographico-historicus Custodiae provincialis et Vicariatus apostolici in Hercegovina*, Split, 1867, 135: »*Intra colles Jaram atque Ostrc est via antiqua, in duro incisa silice ad quingentos passus; ubi excellentem perennem fontem invenire est*«. Uspor. Radimsky, Visoravan Rakitno u Hercegovini, GZM, 1891, 413—414 i GZM, 1894, 309. Balif, Strassen, 30.

²⁸ Radimsky GZM, 1891, 413—415 i GZM, 1894, 293, sl. 12.

Stražnica oslanja na Gradinu koja ima visoki zemljani tumul i bedem zidan u malteru, zv. Grad²⁹. Na Gradinu je Radimsky locirao stražarnicu za zaštitu ceste koja je preko Jarma vodila u Rakitno³⁰. Mišljenja sam da se radi o kasnoantičkom refugiju za obranu urbanog naselja pod Gradinom.

Na sjevernim padinama Gradine i Stražnice, uz rub polja, prostiralo se naselje koje je pokrivalo prostor od oko 20 ha. Naselje leži na njivama zv. Lattice, Mali badanj i Vel. badanj, a djelomično je zaraslo u šikaru. Po većim količinama obrađenog kamena, koji je ugrađen u mede, po temeljima brojnih zgrada, arhitektonskim fragmentima i po nalazima keramike i rimskog novca vidi se da se radi o značajnijem antičkom naselju, po arealu najvećem na Duvanjskom polju, koje je izraslo na autohtonom osnovi³¹. Dugi kontinuitet ovog naselja potvrđuju bogati prethistorijski nalazi koje sam otkopao ispod Gradine³², a život naselja u kasnoj antici dokazuje starokršćanska bazilika otkopana na Crkvinama pod Gradinom³³. Numizmatički nalazi pripadaju vladarima I do VI st.

Opisani gradinski sistem u Crvenicama sa obrambenog gledišta jedan je od najčvršćih na Duvanjskom polju. Sve što je rečeno u prilog ubikacije delmatskog Delminija na Libu i u Duvnu može se, sa mnogo više prava, primijeniti i na ovaj sistem gradina. Međutim, nedovoljna istraženost ne dozvoljava da se o ovoj naseobini donese određeni sud. Osim toga, najnovija otkrića daju prednost antičkoj aglomeraciji u Prisoju.

Najnovija epigrafska potvrda municipija Delminium iz Prisoja bacila je novo svjetlo na problem ubikacije ovog delmatskog grada, jer govori u prilog lokacije Delminija u Prisoje. Osim toga, tradicija o Sirkovac-gradu, najvećem u Bosni, većem od Rima, kao i bogati ostaci prethistorije, antike i kasne antike, koji ranije nisu u nauci bili poznati, potvrđuju da je u Prisoju postojalo razvijeno predrimsko i rimsko naselje urbanog ili kvazi-urbanog karaktera. Apijanov opis ilirskog Delminiona (Ill. 11) mogao bi se jednako, pa i s više razloga, primijeniti na gradine u Prisoju i one oko Prisoja (u Prisoju Gradina i Ratkova glavica, obje sa ostacima zidanog bedema, i tri gradine na brdu Zamršću, koje zatvara polje s juga), kao što se primjenjuju na gradinu Lib³⁴ ili na Gradinu kod Gaja (Duvno)³⁵.

I položaj Prisoja dobro odgovara Apijanovom opisu, jer se obje gradine nalaze visoko na padinama Tušnice, od kojih je ona na Ratkovoju glavici jača. Položaj upravo ove gradine podsjeća na predrimski Rider, dok bi odnos između rimskog i predrimskog Delminija odgovarao odnosu između predrimskog i rimskog Ridera (*municipium Riditarum*) u Danilu. Rimskodobno naselje u Prisoju, gdje sam otkopao kasnoantičku baziliku, iz koje potiče i natpis P. Elija Juvenala dekuriona i duumvira *municipi*

²⁹ Ova je gradina identična sa razvalinom Skenderijom, koju spominje Bakula, o. c., 135: »etiam ab una de majoribus protegebatur arcibus — Skenderia«. U nastavku dodaje: »Circa fortalitiū innumera sparsa sunt sepulcra plebis; hoc est militum ibidem occisorum a Romanis, uti et traditio audit«.

³⁰ GZM, 1894, 309.

³¹ Literatura citirana u bilj. 12.

³² Čović, o. c. 25 i d.

³³ I. Bojanovski, Crkvina, Crvenica, Duvno — kasnoantička bazilika. AP, 7, 1935, 135—140, T. LXIII.

³⁴ Patsch GZM, 1904, 309. Uspor. Radimsky, GZM, 1894, 294.

³⁵ Zaninović, Delminium, 50—53. Budrovich, o. c., 141.

Delminensium, smjestilo se uz sam rub pitomog Buškog blata, dok se naselje prostiralo sve do Gradine. Zar Bakulin opis Buškog blata »*Grabovica ad suos pedes habet planitiem tam pulchram et magnificam ut consimilem vix ullibi invenias... Frumentis et maxime foeno abundat*«³⁶ ne podsjeća na Strabonov *pedion melobaton* (VII, 5,5)? Antičko naselje u Prisoju svakako je ulazilo u sastav delminijske municipalne zajednice, koja je — to se već sada može zaključiti — zahvatala prostor širi od samog Duvanjskog polja.

Kao što se iz izloženog vidi, antički i kasnoantički nalazi iz Prisoja i Crvenica postavljaju pred nas nova pitanja, bacajući novo svjetlo i na problem ubikacije Delminiuma. Stoga bi buduća istraživanja trebala usmjeriti na bolje upoznavanje ovih naselja. S obzirom na lijep i zaklonjen položaj Prisoja, njegovu južnu ekspoziciju, zaštićenu od sjevernih vjetrova i hladnoće, dobre pašnjake i plodnu zemlju (Buško blato), prednost ipak treba dati Prisoju. To potvrđuju i arheološki nalazi, na prvom mjestu novi natpis (v. Tab. V.):

D(is) M(anibus) / [P(ublio)] Aelio P(ubli) filio / [I]uvenali dec(urioni) / municipi Delmine- /^s nsium quaestori / (duum)viro. Vixit annos / XXXIII. P(ublius) Aelius / Victor Varanus / dec(urio) municipi eius- /^odem (quattuor)vir q(uin)-q(uennalis) et / Aelia Buo parentes / filio pientissimo / posuerunt et sibi / et suis³⁷.

P. Elije Juvenal, dekurion i duumvir Delminija, pripadao je staležu domaće gradske aristokracije (*piccola borghesia*, po Pavanu) u Delminiju, koji se spominje i g. 184. n. e. na poznatom natpisu o popravci mosta preko Cetine u Trilju (CIL III 3202). Grad je samoupravni rang sudeći po svemu dobio u Hadrijanovo vrijeme. Naš natpis također potiče iz II stoljeća.

Dok nalazi iz Duvna imaju čisto rimski karakter, bar koliko se to odnosi na arhitekturu, oni iz Crvenicâ i Prisoja odaju više epihorski značaj. Ono što Prisoju ipak daje prednost i pred Crvenicama jeste njegov središnji položaj u delmatskoj zemlji, dok Crvenice ostaju na periferiji njihovog etničkog teritorija.

S obzirom na jezičnu identičnost toponima *Delmin* = *Del'mno* — *Duvno*, potrebno je problem ubikacije Delminija osvijetliti i sa lingvističkog aspekta. Ako je, naime, *Dumno* derivat od *Delminium*, odnosno *Delmin-*, što u krajnjoj liniji nije ni sporno, onda bi se po lo-

³⁶ Schematismus, kod Hoernes a, *Alterthümer*, 579. — Prisoje je — što mu i ime kaže — pitomo naselje na rubu Buškog blata. Ujedno je to i veliko naselje. Ljudi su naravno oduvijek ovdje živjeli i koristili mrsnu bušku zemlju i bujne pašnjake Tušnice. Stoga su u Prisoju arheološki ostaci vrlo bogati. Samo srednjovjekovnih nekropola ima jedanaest. Oko bazilike na Barama u krugu od nekih 200 m, na parcelama Trišnice, Prikače, Sinkovine i dr. izoravaju se ostaci većeg antičkog naselja koje je — sudeći po nalazima (zidovi zgrada, temelji, kanali za vodu, crijep, opeka i keramika, novčići, troska i brusovi itd.) — bilo savremeno bazilici, a koje u imaginaciji mještana i danas živi pod legendarnim imenom Sirkovac-grad. Grad se pružao sve do pod Gradinu koja se nalazi na obronku Tušnice, visoko iznad sela, a na kojoj se i prostim okom uočavaju antički bedemi na snažnom zemljano-kamenom prethistorijskom nasipu delmatske gradine.

³⁷ I. Bojanovski, GZM, 1970, 5—11.

gičnom slijedu misli moglo zaključiti da su antički Delminium i današnji grad Duvno isto i u topografskom pogledu³⁸.

Međutim, problem nije toliko lingvistički koliko historijski i sociološki. U pitanju je, naime, sadržaj pojma »Duvno«, a ne njegov fonetski razvitak. Problem bi se naime mogao konkretnije formulirati na slijedeći način: šta se u medievalnim izvorima, napose u poveljama rimske kurije, podrazumijeva pod pojmom »*civitas Delmena, Dulmensis, Dum-nensis*« i sl.? Kakva je to bila kategorija naselja, grad ili župa, tj. oblast (*pagus, civitas*), kao funkcija društvenog uređenja toga vremena. Pojam »*civitas*«, u značenju »župa, oblast«, jeste povijesno-sociološka kategorija strana rimskom municipalnom shvatanju. U domaćim izvorima taj se pojam, kada je riječ o Duvnu, bila to *planities Dalmae* (Pop Dukljanin) ili *regio Delmina* (Toma Arhidakon), uvijek odnosi na župsko područje. Mislim da tako treba tumačiti i Porfirogenetovo (*to Dalén*).

U domaćim srednjovjekovnim izvorima Duvno se nikad (bar ne do kraja XIV st.) ne spominje kao gradsko naselje, nego uvijek kao oblast, župa. U povelji Stjepana II Kotromanića (poslije 1323.) potpisan je kao svjedok »od Duvna voevoda Bogdan«³⁹, a u Dabišinoj povelji od 17. maja 1395. stoji »*Koliane na Dl'mni*«⁴⁰. Ostožina povelja od 20. 12. 1398. g. pisana je »na Dumnje« (= Dumni), dok u onoj iz 1404. g. Ostoja kaže: *vratismo mu . . . sve njegovo što je u Dlamochi bilo i u Dumni i u Bosni*⁴¹. Vjerojatno bi u tom širem smislu trebalo tumačiti i termin *civitas Dum-nensis* i sl., koji se od XIV—XVII st. često javlja u ispravama rimske kurije⁴². Jedini primjer koji bi se eventualno mogao tumačiti u smislu gradskog naselja, tj. u smislu rimskog municipalnog shvatanja jeste onaj iz izvještaja trogirskog kneza od 25. 5. 1355. g.: *dictus banus* (sc. Tvrtko) *reversus est in Donniam (!)*⁴³. Simptomatično je i to što utvrđeni župski grad na Duvanjskom polju nije bio Duvno, nego Rog u Roškom polju⁴⁴.

Današnji grad Duvno dobio je svoje ime po polju, kao glavno mjesto u polju i sjedište župana, kao što su po poljima nazvani i susjedni gradovi Livno i Glamoč⁴⁵. Analogije između ova tri grada još su očitiije

³⁸ P. Skok, Studije iz ilirske toponomastike, GZM, 1918, 128, izvodi oblik Duvno od lokativa *Delmini*, dok Budrovich, smatra da »Dl'mno può essere soltanto un derivato della forma Delmin-«, n. dj. 131.

³⁹ L. Thalloczy, Istraživanja o postanku bosanske banovine sa naročitim obzirom na povelje kormendskog arhiva, GZM, 1906, 406.

⁴⁰ Miklošić, Mon. serb, 1858, 226.

⁴¹ Stojanović, Stare srpske povelje i pisma, Beograd — Sremski Karlovci, 1919, I, 1, 420 i 434.

⁴² Mandić, o. c., 75—98. Mandić smatra da je sigurno i van prijepora da je u srednjem vijeku postojao grad Duvno, *civitas Dalma, Dl'mno, Delmis*, i to na istom mjestu na kojem je današnje Duvno. U potvrdu toga citira isprave kralja Alfonza Aragonskog od 19. 2. 1444. (»*Dnmpno castello con lo contato*«) i 1. 6. 1454, kao i niz dokumenata iz vatikanske biblioteke. Uspor. Thalloczy, Studien zur Geschichte Bosniens und Serbiens im Mittelalter, 1914, 361.

⁴³ Ljubić, Listine III, 271.

⁴⁴ L. Thalloczy, Studien, 361, 379, 398.

⁴⁵ Za *Dlam-oč — Dalm-oč — Dalmatia* (?), uspor. Skok, GZM, 1918, bilj. 142. Skok navodi mogućnost da bi »Glamoč« označavalo naselje na kome su Rimljani silom naselili Dalmate, možda iz primorja. — Sazvučnost između imena Delminium, Dalmatae i Dalmatia i Dlamoč — Glamoč neće biti slučajna ako znamo da je Glamočko polje bilo virtualni dio delmatske zemlje. Za etimologiju imena Glamoč uspor. i S. Novakvić, Derivazione etimologica dei nomi Dalmazia e Delminium, BD, II, 1879, 56—58, gdje se Glamoč također

ako se podsjetimo da se livanjski grad (burg) u srednjem vijeku zvao Bistrica, a glamočki Biograd, čemu možda u Duvnu odgovara Županjac. Još u popisu stanovništva od 22. IV 1896. g. ne navodi se Duvno, nego Županjac (sa 1980 stanovnika).

Sa lingvističkog gledišta ovo očevitno potvrđuje formant-o (Duvno-o), koji je zapravo nastavak za nominativ singulara srednjega roda, jer se odnosi na polje = Duvno sc. polje.

Propašću Delminija u invaziji Avara i Slavena oko 600. g. nestalo je pomalo i imena Delminium. U skladu sa društvenim uređenjem novog stanovništva jedino je preživjelo ime regije u formi *Delmina* (*civitas Delmena*, Prov. vetus iz XI st.), koju su novi stanovnici prilagodili svom izgovoru: *Delmina* — *Dlmno*-o, sc. polje (regio) — *Dumn*-o — *Duvno*-o⁴⁶. Tek u procesu raspadanja starog župskog uređenja i formiranja gradova kao upravnih i gospodarskih centara susjednih seoskih naselja uz Županjac se počinje javljati ime Duvno. Susrećemo ga već kod Evlije Čelebije 1660. g. u obliku *Dune* i *Duna*⁴⁷.

Duvno se, u stvari, prvi put spominje kao naseljeno mjesto (kasa-ba) 1615/16. g. u putopisu Hadži Jusufa Livnjaka, i to pod imenom *Ž u p a n j P o t o k*. Prema tome, naziv Duvno još je kasnijeg postanja^{47a}.

Prema tome, Duvno kao naselje urbanog tipa ne označava kontinuitet Delminiuma ni u topografskom ni u toponomastičkom smislu. Duvno je samo jezični derivat srednjovjekovnog *Delmin-a* sc. *regio*. Kao urbana kategorija Duvno se počelo razvijati mnogo kasnije, kad je već davno bila zamrla tradicija o Delminiju.

Pa, kada Toma, arhidakom splitski, govoreći o kraljevstvu Hrvata, između ostalog kaže: »*Ista fuerunt regni eorum confinia: ab oriente Delmina, ubi fuit civitas Delmis*« (Hist. Salon, c. 13), onda Tomina »*civitas Delmis*« nije »*grad Duvno*«, kako to mjesto prevodi D. Mandić (Etnička povijest BiH, Rim, 1967, 14), nego »*grad Delminium*«, jer iz konteksta je očito da je to Tomina historijska reminiscencija. To se još očitije vidi iz ovog Tominog navoda: »*Est enim regio quaedam in superioribus partibus que dicitur Delmina, ubi antiqua moenia hostenduntur; ibique fuisse Delmis civitas memoratur*« (Hist. Salon. c. 1.), gdje Toma jasno razlikuje savremenu *regio Delmina* od nekadašnje *Delmis civitas*.

Identifikacija Delminiuma sa delmatsko-rimskim naseljem u Prisoju potvrđuje još jednom da su podaci Tabule tačni i u ovom slučaju. Ako je Delminium bio u Prisoju, a u prilog tome govore jaki razlozi,

dovodi u vezu sa *Delminium i Dalmatia*. M. Barada, Topografija Porfirogenetove Paganije, Starohrvatska prosvjeta NS, II, 1928, 44—45, smatra da je u oblasti Delmata bilo više mjesta sa korijenom DEL- i DAL-, od kojih jedan i na kasnijem teritoriju Omiša. I Glamoč je, po Baradi, derivat istog korijena (od Dalm-oč — Dlam-oč, sa slav. sufiksom — oč).

⁴⁶ Budrovich, o. c., 133: »Soltanto l'antico nome della campagna continuò a sopravvivere. E fu questo nome Delmina che continuarono a sentire ed usare gli Slavi sopravvenuti, e solo su questo poterono modellare la forma Dlmno — Dumno — Duvno da loro usata per indicare la campagna. Se il nome di Duvno riappare talora accanto a Županjac per indicare la località principale della regione cio fu per una naturale estensione del nome della campagna a quello del suo capoluogo«.

⁴⁷ Evliyā Celebī, Seyāhatnāma (Putopis), V, 492—493, u prijevodu H. Sabanovića, Sarajevo, 1967, 192. Uspor. i str. 291. Evlija za Buško blato (Prisoje) kaže: »To je napredno i krasno selo na teritoriji kliškog sandžaka. Ima mnogo dobrih živih voda i zelenilom obraslih predjela« (str. 192).

^{47a} M. Mujezinović, Hadži Jusuf Livnjak i njegov putopis, Život. br. 4, Sarajevo 1974, 443, 476 i 477.

onda je potpuno jasno zašto Tab. Peut. ne spominje Delminija. Dva su tome razloga: prvo, Delminium se nalazio oko 2 km sjevernije od rimske ceste i, drugo, Tab. Peut. donosi samo putne stanice — *m a n s i o n e s*, a ne gradove. U Delminiju je mogla biti jedino etapna stanica nižeg ranga (*mutatio*). Takvu situaciju uslovio je reljef terena, pa je putna stanica iz opravdanih razloga bila postavljena kod prijevoja Privala (*In monte Bulsinio*).

Antičko naselje u Prisoju ležalo je na lokalnoj cesti koja je sjevernim rubom Buškog blata povezivala Duvanjsko sa Livanjskim poljem⁴⁸. Ovu komunikaciju Ballif ne poznaje. Što se tiče ostalih komunikacija na Duvanjskom polju, koje je opisao Ballif, ni na jednoj od njih — osim u Crvenicama — nema uvjeta za ubikaciju tako značajnog naselja kakvo je bio Delminium. To su ovi pravci:

Aržano—Dobrići—Križevac—Brišnik—Borčani (Lib);

Letka (Gradina)—Ljubuša pl.—dolina Rame, sa varijantom Raščani — dolina Rame;

Mesihovina—izvor Žukovac—Zagorje—Vel. Galići (veza na cestu Salona—Bigeste—Narona), sa varijantom Crvenice—Studeno vrilo—Vel. Galići.

Ceste uz istočni i zapadni rub Duvanjskog polja su dokazane, iako im tragovi nisu utvrđeni na terenu, ali su obilježeni brojnim gradinama i naseljima⁴⁹.

Kao što se iz ovoga pregleda komunikacija vidi, i hodološki razlozi govore također u prilog ubikacije Delminija u Prisoje.

Iz izloženih činjenica jasno proizlazi da stari delmatski *Delmi(ni)on* (a ni rimski *Delminium*) ne treba tražiti u današnjem Duvnu, nego sva, je prilika, u Prisoju odakle potiče i najnovije epigrafsko svjedočanstvo *municipi Delminensium*. Očito je naime da ono što je Patsch otkopao u Duvnu, gdje treba locirati putnu stanicu *Bistue Vetus*, nisu arheološki ostaci ovog drevnog delmatskog grada, pa bi stoga svu pozornost trebalo obratiti zbilja bogatim predrimskim i rimskim arheološkim ostacima u Prisoju. Sve ukazuje da je to pravi put da se riješi pitanje ubikacije ovog municipalnog centra, koji je postao i eponim čitavog plemena Delmata: Δέλμιον δὲ μεγάλη πόλιν, ἧς ἐπώνυμον τὸ ἔθνος (Strabo, VII, 5, 5).

⁴⁸ V. VI poglavlje, br. 5.

⁴⁹ Ballif, Strassen, 28—29. Kao dokaz o rimskom porijeklu navedenih komunikacija Ballif navodi kolotečine kod Beljana i Podina, kod Omarskog doca i Babine grede, kod Raščana i Pišteta, kod Gradine u Oplećanima, kod vrela Žukovac, kod Crtanice, Zagorja, Nikolića i Vel. Galića itd. Čini se da veći dio ovih cesta nisu umjetno građene ceste (*viae munitae*), nego stari ilirski putovi. — Za rimsko naselje u današnjem Duvnu Ballif kaže da je »von der Strasse über den Prevalasattel berührt werden musste« (p. 26).

ZAKLJUČAK

Na prvom mjestu htio bih istaći brzinu kojom su Rimljani u stranoj i surovoj zemlji koja još nije bila upoznala tekovine više civilizacije izgradili tako solidnu mrežu putova koja je uz izvjesne dopune ostala i u kasnijim stoljećima. U času kada je namjesnik Dolabela napustio provinciju, u stvari je bila potpuno završena samo jedna cesta (20. g. n. e.). To je velika komunikacija Salona—Servitium (Tab. Peut.), kojoj je bio glavni zadatak da poveže Panoniju sa Salonom, a time i sa Italijom. Alternativni pravac preko Salvija izgrađen je vjerojatno tek u drugoj polovini I st. naše ere a u vezi sa uspostavljanjem municipaliteta *Salviae*. Ostale ceste, koliko ih poznamo iz kasnijih historijskih i arheoloških izvora, ili su bile još u gradnji ili su završene istom nešto kasnije. Uglavnom već oko polovine I st. n. e. bila je završena osnovna mreža cesta u provinciji Dalmaciji. Tako je npr. cesta Burnum—dolina Sane, koja je u Dolabelino vrijeme bila izgrađena do usedline između Dinare i Ilice (*mons Ulcirus*), završena u vrijeme cara Klaudija (47/48. g. n. e.). Od dvije velike ceste koje su vodile u unutrašnjost današnje Bosne, za Dolabele je bila završena cesta do područja Dezitijata (šire područje oko Sarajeva), a druga do u dolinu Bosne sjeverno od Zenice. Izgradnja obiju cesta vjerojatno je nastavljena odmah nakon Dolabele, jedne do Argentarije, a druge do Save, ili do u područje Doboja.

Svakako takav brzi ritam izgradnje savremenih prometnica, koje su bile potpuno sposobne da prime živ promet, najprije vojni, a kasnije i trgovački, ne bi se mogao ni zamisliti da Rimljani u ovim krajevima nisu — na prirodnim pravcima — već zatekli neke putove, više ili manje izgrađen sistem komunikacija, kao što je to bio slučaj i u Galiji. To potvrđuju izvrsno odabrane trase u planinskoj zemlji, za što je bilo potrebno višestoljetno iskustvo, te se to ni u kojem slučaju ne može pripisati u zaslugu samo rimskim projektantima. Očito je da se radi o putovima autohtonog stanovništva, koji su se formirali upotrebom kroz duga stoljeća prethistorije. Isto tako, ne može se ni zamisliti da bi momčadi dviju legija, koje su uz to vršile i osiguranje netom osvojene zemlje, mogle u roku od nepune tri godine potpuno izgraditi jednu kolsku cestu širine oko 4 m (*via munita*) a dugu 167 milja, naročito s obzirom na vrlo težak kraški i planinski teren. To se moglo postići samo prisilnim radom tisuća i deseti- na tisuću domaćeg življa, pod nadzorom rimskih majstora (*mensores, fabri*) i veksilacija VII i XI legije.

Sve ceste salonitanskog natpisa vodile su iz primorja u unutrašnjost, izbijajući na Savu radijalno na četiri mjesta: kod Siska, Gradiške, blizu ušća Bosne i kod Mitrovice. Bilo je to sasvim u skladu sa vojnim, a kasnije i gospodarskim planovima i potrebama Rima. Time su bila ostvarena

dva cilja: tek pokorena i pacificirana provincija efikasno je pokrivena sistemom transverzalnih komunikacija, koje su u poprečnom smislu bile povezane regionalnim i vicinalnim putovima, a u globalnom smislu sav je promet usmjeren u pravcu prijestolnice ogromnog carstva. Tako je to uglavnom ostalo i u srednjem vijeku, sve dok u tursko doba promet nije skrenuo tzv. Carigradskim drumom prema istoku, tj. prema Carigradu, ali i opet po mreži starih rimskih putova.

Ovaj je provincijalni sistem komunikacija bio povezan cestom preko Burnuma, Senja i Akvileje — za koju Abramić smatra da je bila dovršena već pod Augustom¹, a u prilog tome bi se mogao uzeti i natpis u čast Augustovu iz Škocjana (CIL V 852 = Inscr. It. X, 4, 337) — sa Italijom i imperijalnom mrežom putova. Nalazeći se na vrlo istaknutom geopolitičkom položaju, Dalmacija je sa prometnog (a po svojim prirodnim resursima i sa gospodarskog) aspekta postala za carstvo vrlo značajna. Preko Dalmacije ostvarena je i veza sa Panonijom, koja je zbog svog pograničnog položaja prema barbarikumu, za carstvo imala posebni značaj. Ta vrijednost dalmatinske cestovne mreže još će više porasti u idućim stoljećima, u toku ratova za Daciju i obje Mezije, a posebno u vrijeme obrane limesa na Dunavu. Zato nije neobično što se upravo iz III i IV st. sačuvao veliki broj miljokaza koji svjedoče o pojačanom interesu carstva za ceste u Dalmaciji i za ovo područje uopće. Razlog tome su bila i prorodna bogatstva zemlje, na prvom mjestu rudarstvo.

Solinski natpisi ne spominju ceste koje su povezivale ostale primorske gradove (*Senia, Iader(a), Narona, Epidaurus*) sa njihovim zaleđem. Neke od njih, npr. Iader—Burnum, Epidaurus—Ad Zizio, i druge neke, mogle su biti izgrađene također u Dolabelino vrijeme. Možda se na izgradnju ovih cesta i odnose fragmentarni natpisi u čast Dolabele iz Zadra i Cavtata, o čemu je već bilo govora u uvodu. Ako njihova izgradnja nije zasluga ovog agilnog namjesnika, onda su bile izgrađene uskoro nakon Dolabele. Cesta Narona—Nevesinjsko polje—Konjic—Sarajevsko polje—Romanija pl.—Argentaria, sudeći po miljokazu sa natpisom *Divo Augusto* (Konjic), započeta je još za Augustova života. I za cestu Narona—Bigeste—Tihaljina Pašalić je pretpostavljao da je uređena u isto vrijeme², dok to G. Alföldy — na osnovu miljokaza iz Pruda kod Vida: *Imp. T[itus] Caesa[r Aug.] a Til[urio] Sco[dram]* — stavlja tek u doba cara Tita³. Sergejevski smatra da je i ova prometnica izgrađena na predrimskom putu⁴ i pretpostavlja da je krak od Epidaura do Anderbe (Nikšić) počeo graditi još Dolabela, a da ga je završio Klaudije⁵. To isto se može pretpostaviti za krak Tilurio—Narona—Leusinium, jer inače ne bi imala opravdanja priključna cesta Epidaurus—Ad Zizio. U svakom slučaju, magistralna cesta Tilurio—Narona—Scodra, kojoj se milje broje od Tilurija, mora biti nešto mlađa od Dolabeline ceste Salona—Tilurium—castellum Hedum, od koje se odvajala u Trilju (Tilurium). Prema tome, Alföldyjevo datiranje bilo bi dosta kasno, a Pašalićevo nešto prerano. Najbliže je istini, čini se, Patschevo mišljenje (koji se poziva na Mommsena, CIL III, str. 407) o izgrad-

¹ VAHD, 1926—1927, 152. Cf. CIL V 698 = Inscr. It. X, 4, 376 iz Materije, sa ceste Trst—Rijeka.

² Naselja, 105.

³ Bevölkerung, 144 i 172.

⁴ GZM 1955, 150.

⁵ GZM, 1962, 95. — Slično su se izjasnili Mommsen (CIL III 497) i Patsch (Strassen, 63).

nji ove komunikacije u vrijeme Augusta i Tiberija⁶. Izgradnja je mogla započeti posljednjih godina Dolabelina namjesništva u Dalmaciji. U pri-log takvog datiranja mogao bi se uzeti i natpis iz Lokvičića na Imotskom polju, postavljen 26/27. g. u počast cara Tiberija:

Imp(eratore) Caesare divi Aug(usti) f(ilio) August(o) pont(ifice) max(im)o tr(ibunicia) pot(estate) XXVIII⁷ (C. III 8512).

Osnovni sistem cesta u Dalmaciji, koji je započeo August, bio je uglavnom završen za njegovih nasljednika Tiberija i Klaudija, dakle još u vrijeme boravka legija u Dalmaciji (prva pol. I st. n. e.). Nešto življi interes za ceste vidimo ponovno u III i IV st. n. e., mada se to odnosi više na održavanje već postojećih komunikacija. Ipak to ne znači da i tada nisu bile izgrađene neke nove saobraćajnice, možda i cesta Narona—Ad Turres, a naročito putovi u rudarskim regionima. Komunikacije izgrađene u prvoj polovini I st. ostale su dakle trajno dobro provincije, preživjele su i rimsku državu, a mjestimično se koriste do danas. U osnovi toga razgranatog kompleksa komunikacija svakako leži Dolabelin sistem cesta.

Javna pošta (*cursus publicus*) bila je s vremenom uređena samo na najvažnijim komunikacijama, značajnim za upravu i sigurnost države. To su uglavnom one ceste koje su tradirane u itinerarima. Mjesta koja su u itinerarima navedena imala su prvenstveno funkciju putnih i poštanskih etapnih stanica. *Cursus publicus* organizirao je August da bi što brže bio obaviješten o događajima u provincijama. Zato je dao uzduž vojničkih cesta razmjestiti najprije mlade ljude kao štafete (*speculatores*), a kasnije i kola za glasnike (Suet. Aug. 49). Ova se služba razvila najprije na Apeninskom poluotoku, ali je već krajem I st. bila razvijena i u pokrajinama.

Definitivno je poštansku službu na cestama organizirao Trajan: svi stanovnici pored cesta morali su snabdjevati tekljice sijenom, slamom i zobi, te davati određeni broj konja sa opremom i kolima. Dioklecijan je odredio cijenu za vožnju putnika i cijene za prijevoz robe (*Edictum Diocletiani de pretiis*, XVII).

Neki su autori iznijeli mišljenje da su rimske ceste bile bolje i udobnije od današnjih makadamskih cesta na našem području⁸, što se ne bi moglo prihvatiti, naročito s obzirom na česte i jake uspone, mjestimično i preko 15%. Već je spomenuto Benndorfovo iznenađenje i razočaranje kada je u društvu F. Bulića vidio ostatke rimskih cesta po vrlo neravnom kraškom terenu, teškom i za konje i za kola⁹. S obzirom na njihovu tvrdu podlogu, uz to prilično neravnu, vožnja nije bila nimalo ugodna takvim putovima. Slično je razočaranje doživio i sam Ballif u svom prvom susretu sa »rimskom« cestom u dolini Unca¹⁰. Težinu putovanja takvim cestama nije mogla ukloniti ni dobra organizacija puta, dobro provedena trasa i umjetno građena podloga, sa kaldrmom ili makadamom, usjeci i nasipi, mostovi, markacija, osiguranje — brojne stražarnice (*burgusi i speculae*), razne vrste vozila i dosta česte putne stanice — *mansiones, mutationes i tabernae*, sa gostionicama i prenoćištima.

⁶ Jahrb. f. Altertumsk., II, 1908, 104.

⁷ Cf. Patsch, GZM, 1900, 298 = WM VIII, 61 i Ballif — Patsch, Strassen, 55—56 i 63.

⁸ Veith, Feldzüge, 16.

⁹ Bulić, BD, 1916, 175.

¹⁰ GZM, 1891, 396 i 398.

Normalna širina Dolabelinih cesta, zajedno sa ivičnjacima, nije u dinarskom području prelazila 4 m, a na usponima je bila samo 1,5 do 2 m, npr. na Privali, tako da se nisu mogla mimoći dvojica kola. To su bile prave vojničke ceste (*viae munitae, viae militares*). Ove komunikacije ostale su takve i u kasnijim stoljećima, ne računajući oštećenja koja su nastala uslijed dugotrajne upotrebe i prirodnih nepogoda.

Mada istrošene dugotrajnom upotrebom i oronule od vremena, Dolabeline ceste su imale veliko historijsko značenje. Poslužit ću se riječima Patscha: »Padom Sirmiuma otvorio se potpuno put u Dalmaciju, te je pala cesta Sirmium—Salona u ruke Avara i Slavena. Prema naseljima ovih dvaju naroda vrlo je vjerojatno da se napadač u pravcu Salone i naseljavanje pokrajine odigralo duž ove ceste. Naročito može se uzeti, da je to bio slučaj kod upadanja Avara u godini 598. . . . Za srednjeg vijeka opet je dobila svoju vrijednost za promet Dalmacije u Slavoniju i Ugarsku cesta uz rijeku Neretvu. Trgovački putevi od Spljeta smjeraše u krajeve srednje Bosne, bogate raznim rudama. Značajno je da su ovi putevi na velike daljine slijedili pravac rimskih cesta, što se jasno razabire, ako po Jiričeku zabilježene postaje sravnimo sa našom cestovnom kartom«¹¹.

Sve ceste u provinciji Dalmaciji sačinjavale su jedinstven sistem, koji je preko Akvileje bio povezan sa Italijom i ostalim zemljama carstva. Iz Akvileje su polazile četiri velike komunikacije, koje su Ilirik i Podunavlje povezivale sa Rimom: Aquileia—Lauriacum; Aquileia—Carnuntum; Aquileia—Emona—Sirmium—Viminacium i Aquileia—Salona—Dyrrhachium. Vidjeli smo da je posljednja vodila preko Trsta (*Tergeste*) Trsata (*Tarsatica*)—Senja (*Senia*) i — *Burnuma* a prema jugu preko Narone i Skadra (*Scodra*). Osim toga Dalmacija je sa cijelim rimskim svijetom na istoku i zapadu bila povezana preko Panonija.

Značaj ove razgranate putne mreže još je veći kada se u obzir uzme i pomorski promet koji se nastavljao na ceste i Dalmaciju povezivao sa Italijom, a preko nje sa cijelim rimskim svijetom. Pomorski saobraćaj sa Grčkom i Malom Azijom odvijao se i direktno, bez posredovanja Italije¹². U *Itineraru* (*Antonini Augusti itineraria provinciarum et maritimum*) uneseni su samo neki od tih putova, i to oni koji u Puli, Iaderu i Saloni označavaju veze sa postojećom mrežom kopnenih komunikacija. Pomorske veze su bile sigurno još mnogo razvijenije, jer se morem moglo broditi bez smetnji u svim pravcima, naročito kada je riječ o priobalskoj plovidbi, od jednog do drugog naselja na jadranskoj obali. *Itinerarium maritimum* ima ove pomorske linije:

496,6 *De Histria*

7 *a Pola Iader in Dalmatias stadia CCCCL.*

497,1 *De Italia*

2 *ab Ancona Iader in Dalmatia stadia DCCCL*

3 *ab Aterno Salonas in Dalmatia stadia MD. . .*

8 *A Salonas Sipunte stadia MD.*

¹¹ GZM, 1902, 414. Cf. CIL III 9551 = 12864 (Salona).

¹² Cjelovit opis prilika na našoj obali u predrimsko doba, sa itinerarom za plovidbu od jedne do druge luke, donosi Pseudo-Skilaksov »Periplus«, čiji *archetypus* potiče iz IV st. pr. n. e, Scylacis Caryandensis Periplus maris ad litora habitata Europae et Asiae et Libyae, ecc, u Geographi Graeci minores, izd. K. Müller, Pariz 1855.

519,3 *Inter Dalmatiam et Histriam:*

4 *insulae Absoros Brattia Solentia Issa Lissa*

520,1 *Corcira Melta (Melita),*

2 a *Melta Epidaurus stadia CC...*

Plovidba uzduž jadranske obale dopunjavala je dobrim dijelom magistralnu cestu longitudinalnog karaktera Tarsatica—Burnum—Salona—Narona—Scodra—Dyrrhachium (Tab. Peut., Itin. Anton.), koja je vodila dublje kroz unutrašnjost zemlje, što se vidi i po kombiniranoj liniji *Aquileia—Tergeste—Ningum—Parentium—Pola—traiectus sinus Liburnici Iader usque stadia CCCCL—Blandona—Arausa—Praetorio—Tragurio—Salonas*, svega m. p. CXCVIII (Itin. Anton, 270—272)¹³.

O cestama u rimskoj provinciji Dalmaciji dosta se pisalo: najviše se pisalo u vezi sa topografijom pojedinih putnih stanica, naselja i gradova, posebno u Bosni i Hercegovini, ali ovo je u stvari prvi pokušaj sistematizacije rimskih cesta u jednom dijelu Dalmacije. Pri tome nešto kompleksnije su obrađene I i III cesta, jer su najznačajnije, a upravo njihove trase još su uvijek u nauci sporne. U ovaj sistem uključene su samo one ceste za koje se moglo utvrditi sa sigurnošću, po njihovim arheološkim ostacima, da su bile umjetno građene komunikacije (*viae munitae*), sa usjecima, nasipima, donjim i gornjim strojem, ivičnjacima, mjestimično kaldrmom itd. Tamo gdje toga nema i gdje se susrećemo samo sa kolotečinama u tvrdoj kamenoj podlozi mnogo je vjerojatnije da se radi o domaćim putovima, koji su se, istina, koristili i u rimsko doba, ali nisu bili umjetno građeni kao glavne komunikacije. Takav je npr. i put preko Pakline pl. i Ravanjskog polja u gornju Ramu, odnosno dolinu gornjeg Vrbasa, koji je i Ballif označio kao nesiguran. Zato takvim putovima nisam vodio nijednu od tradiranih cesta, niti se ti pravci uklapaju u podatke itinerara. Uz takve prirodne putove nisu evidentirani ni tragovi utvrda za zaštitu komunikacija — izuzev prethistorijskih gradina, pojava koja se inače redovito susreće i uz glavne, umjetno građene ceste, a koja je poznata i u drugim provincijama carstva. Ujedno bi to značilo da su Rimljani sagradili samo osnovne pravce, ali na starim epihorijskim komunikacijama, a da su se zadovoljili ostalim putovima koje su zatekli, s tim što su ih tu i tamo prema potrebi uredili¹⁴.

Kao što je već istaknuto u uvodu, najveći dio terena pregledan je *in natura*. Na osnovu autopsije i tradiranih podataka, uzevši za podlogu Dolabeline natpise, pokušao sam u taj splet komunikacija uvesti neki sistem. Na taj način rekonstruirana mreža rimskih komunikacija pokazala je na primjeru Delminija da se ni veće i značajnije aglomeracije nisu morale nalaziti na poznatim itinerarskim pravcima. Osim toga, itinerari bilježe poštanske stanice, pa cesta može proći i kroz neko znatnije

¹³ Nelke od tih pomorskih distanci daje i Plinije Stariji (23—79. g. n. e.) u pregledu antičke geografije naših krajeva, cf. D. Detlefsen, *Die geographischen Bücher (II, 242 — VI Schluss) der Naturalis Historia des C. Plinius Secundus*, u zbirci *Quellen und Forschungen zur alten Geschichte und Geographie*, 9, Berlin, 1904, cap. 23—26.

¹⁴ Tako je o tome problemu mislio i jedan od prvih istraživača rimskih cesta u našoj provinciji Š. Ljubić, VHAD, VII (1885), 40—41: »Da su Rimljani sve te ceste iznova sagradili nije vjerojatno i s toga što vidimo da njeke od njih prolaze kroz gradove, koji su i prije Rimljana obstojali i na glasu bili, kao *Avendone* i *Arupio*. Rimljani bit će bez dvojbe, što su već gotovo našli, i za njihove svrhe služilo, popravili, a otvorili nove ceste, gdje jim trebalo da budu.«

naselje a da ga ne spomene. Time je ujedno rehabilitirana i Tabula Peutingeriana, jer se pokazalo i pored šematičnosti i izvjesnih lakuna, da je ona najbolji oslonac za hodološka istraživanja.

Na kraju želio bih podvući još jednom historijski značaj pionirskog pothvata Rimljana na polju izgradnje komunikacija kod nas. Osnovni sistem cesta bio je izgrađen već pod upravom neobično agilnog namjesnika Publija Kornelija Dolabele, odmah nakon sloma ilirskog otpora u Iliriku. Uz neke nadopune, posebno za vladavine cara Klaudija, te će komunikacije ostati u upotrebi kroz cijelo vrijeme rimske vladavine. U izgradnji ovako naširoko zasnovane mreže cesta vidi se plansko nastojanje Rima, u prvom redu careva Augusta i Tiberija, da se područje na istočnoj obali Jadrana vojnički i ekonomski što čvršće poveže sa Italijom i Rimom i da se na taj način potencira proces romanizacije i mediteranizacije ovog značajnog evropskog prostora između Jadrana i Dunava, proces koji je intenzivno praćen i drugim vidovima romanizacije (kolonizacija, urbanizacija, izdvajanje prostranog ager publicus-a, uključivanje peregrina u vojne jedinice i dr.). Istina, bilo je to na liniji osvajačke politike carskog Rima, ali se u historijskoj perspektivi pokazalo korisnim i za samu zemlju, jer se ne smije zaboraviti da »*a pas égal marchent sur la route les légions de Rome, et sa civilisation*«¹⁵.

Možda će novi arheološki, a napose epigrafski nalazi, i njihova tumačenja, utvrditi i proširiti, a djelomično i modificirati ova istraživanja, za koja sam svjestan da ne znače i posljednju riječ. Podacima koje sam otkrio ili interpretirao nije ni izbliza kompletiran ovaj šareni, ali vrlo fragmentarni mozaik. Potrebno je još dosta truda i podataka da se on dopuni. Ipak, kakvi god bili novi nalazi, nadam se da će ovi rezultati poslužiti kao dobra osnova svima onima koji se budu bavili proučavanjem antičkih komunikacija i topografije rimske provincije Dalmacije općenito.

¹⁵ J. Martens, Les routes romaines de la Belgique, Archaeologia Belgica, 33, Bruxelles, 1957, 5.

DOLABELLAS STRASSENSYSTEM IN DER RÖMISCHEN PROVINZ DALMATIEN

(DOLABELLAE SYSTEMA VIARUM IN PROVINCIA
ROMANA DALMATIA)

ZUSAMMENFASSUNG

Genau vor hundert Jahren veröffentlichte O. Blau die ersten Angaben über die römischen Kommunikationen in Bosnien und der Herzegowina (1866 und 1867). Zu dieser Zeit sind ungefähr auch 75 Jahre seit der Herausgabe der bekannten Arbeit über die römischen Strassen in Bosnien und der Herzegowina von Ballif vergangen, die bis zum heutigen Tage die Grundlage dieser Problematik bildet. Wir besitzen jedoch noch immer keine systematische Arbeit über die römischen Strassen, obwohl in der Zwischenzeit die Kenntnisse über unsere Antike durch neue Funde auch bereichert wurden. Nur mit Ausnahme von Sergejevski und Pašalić haben dagegen alle späteren Nachforschungen dem Ballif'schen Werk wenig gegeben oder genommen. Das war auch die Anregung für diese (derzeit nur partielle Arbeit), in der nur ein Teil des systematisch krokierten Kommunikationsnetzes, das die ersten römischen Kaiser — aus militärisch — strategischen, ökonomischen und anderen Gründen — auf dem Boden der römischen Provinz Dalmatien errichtet hatten. Es wurden nur jene Strassen behandelt, die mit dem Namen eines der ersten und bekanntesten römischen Statthalters Publius Cornelius Dolabella (*P. Cornelius Dolabella, legatus Augusti pro praetore*) in Dalmatien (14—20 n. u. Z.) verbunden sind und die auf den Inschriften aus Salona (CIL III 3198 a = 10156 a + 3200 und 3201 = 10159 + 3198 b = 10156 b) erhalten blieben. Sie bilden die Grundlage für das römische Wegenetz in unserer Provinz. Man kann nur voraussetzen, dass zu Dolabellas Zeit noch einige Strassen erbaut worden sind, da uns epigraphische Zeugnisse nur bruchweise vorliegen (Jader, Epidaurus).

Aus der Errichtung dieses umfangreichen Kommunikationssystems geht eine Bemühung des römischen Staates hervor, mit der Absicht vor allem des Kaisers Augustus selbst, dieses eben eroberte und pazifizierte Gebiet an der östlichen Adriaküste militärisch sowie ökonomisch womöglichst fester mit Italien zu verbinden und damit den Prozess der Romanisierung und Mediterranisierung dieses äusserst bedeutenden europäischen Raumes zwischen der Donau und der Andria zu potenzieren. Dieser Prozess wurde auch von anderen Formen der Integration und Romanisierung der autochtonen illyrischen Bevölkerung und des Raumes begleitet (Separierung des geräumigen *ager publicus*, Kolonisation, Urbanisierung, Rekrutierung in Hilfslandwehr, usw).

Es wurden insgesamt fünf auf den Inschriften aus Salona erwähnten Kommunikationen behandelt. Durch die Rekonstruktion ihrer Richtungen und anhand der Meilensteine und anderer archäologischen, epigraphischen und historischen Quellen folgert der Autor, dass die Dolabellische Kommunikationen eigentlich mit Strassen identisch sind, die uns in späteren Quellen der Antike, der sogenannten Itinerarien überliefert worden sind. Die Strasse *a colonia Salonitana ad fines provinciae Illyrici* wäre mit der itinereren Kommunikation Salona—Servitium (Tab. Peut. und Itin. Anton.), identisch, und die Kommunikation *ad Hedum castellum Daesitiatum* mit jener Salona—Argentaria (Tab. Peut.), während die Itinerarstrasse Salona—Burnum (Tab. Peut) dem südlichen Segment der Dolabellas Strasse *ad imum montem Ditionum Ulcirum* entspricht. Ein besonders hodologisches Problem stellt der Dolabellas Verkehrsweg *ad Bathinum flumen* dar, von welchem keine archäologischen Reste *in situ* gefunden worden sind, aber man kann auf Grund der lingwistischen, epigraphischen und historischen Angaben und Kriterien folgern, dass er ins Breuker Gebiet des unteren Bosnaflussgebietes führte. So bildeten eben die Dolabellas Strassen auch die Grundlage des späteren römischen Kommunikationssystems in Dalmatien.

Der Autor hat seine Exposés in einige Kapitel eingeteilt:

In der Einleitung wurde zuerst die rege Aktivität des Statthalters Dolabella bezüglich des Strassenbaus in Dalmatien betont, seine Tätigkeit jedoch ist auch in einer ganzen Reihe epigraphischer Zeugnisse ausserhalb Salona aufgeschrieben erhalten (*Epidaurus, Iader, Issa, Jablanac*). Danach wurde eine kritische Quellenübersicht angegeben (Solinaer Schriften, Itinerarium Antonini, Tabula Peutingeriana, Anonymi-Ravennatis Cosmographia, epigraphische Zeugnisse, archäologisches Material u. a.). Von den schriftlichen Quellen bietet praktisch die Tabula den grössten Nutzen, über deren Glaubwürdigkeit sehr viel geschrieben wurde. Der Autor ist der Ansicht, dass man die ungerechten Kritiken der Tabula nicht beachten soll, obwohl man gewisse Korruptele und Lakunen nicht bestreiten kann. Es wird ferner über die Methodologie der hodologischen Forschungen gesprochen: jeder Beschluss muss das Ergebnis einer komplexen Ansichtname aller Elemente sein — der archäologischen Strassenüberreste und der damit verbundenen Objekte, der Grundrichtung und deren Verhältnis zu den Ansiedlungen und zur Terrain-Konfiguration, und das alles soll — wann immer möglich, durch epigraphische, kartographische, historische und andere Angaben überprüft werden. Grundbedingung hierfür ist eine gute Kenntnis des Terrains und der Kommunikationsreste *in natura*. Zum Schluss werden einige technische Charakteristiken der Dolabellas Strassen erwähnt — es handelt sich um gebaute Strassen bis zu 4m Breite (*viae munitae*) — sowie ihr heutiges Aussehen. Es wurden auch einige hodologischen Probleme nur kurz behandelt — unter anderen das Problem der vorrömischen Strassen bei uns, die Frage des geraden Laufes der römischen Kommunikationen in den Gebirgsgegenden, das Vorkommen von Radspuren (Spurillen) usw. Im epigraphischen Anhang am Ende der Einleitung ist der Text der Solinaer Inschriften angeführt.

Durch Konfrontation der Quellen und anhand der Analyse der Terrainsituation (Terrainkonfiguration) folgert der Autor im ersten Ka-

pitel, dass die Dolabellasstrasse *a colonia Salonitana ad fines provinciae Illyrici* bis zum Fluss Sava führte und zwar bis zur Mündung des Flusses Vrbas, wo gewöhnlich die *Urbate — civitas Urbatensis* loziert wird. Deshalb bezeichnet der Begriff *ad fines provinciae Illyrici* die Grenze der Illyrik—Provinz und nicht die Station *od Fines* (Tab. Peut.), was auch den Auffassungen der alten Autoren nicht widerspricht. Die Bezeichnung der Wegestation *ad Fines* ist offenbar ein vorrömisches Relikt, welches die Grenze der Stammterritorien bezeichnet, in diesem Fall zwischen Oseriates und Maezaei, dem gallischen Begriff *Equaranda* ähnlich, dem man an dem Stammgrenzen (Cité) in Gallien häufig begegnet. Anschliessend wird eine Übersicht der Auffassungen früherer Forscher über den Lauf dieser Kommunikation gegeben, die im Jahre 16/17 n. u. Z. fertig wurde *per vexillarios legionum VII et XI* (siehe die tabellarische Übersicht). Der Autor beschreibt dannach ausführlich diese längste Dolabellas Strasse auf ihrem Weg von Salona bis zum Fluss Sava, indem er ihre Trasse anhand archäologischer Überreste auf dem Terrain etappenweise bestimmte, und auch andere Faktoren wie Markierung (Milliation) der Itinerare und der tatsächlichen Distanzen auf dem Terrain selbst nach festgestellter Trasse, sowie ihr gegenseitiges Verhältnis, insbesondere Wegemarkierung (Milliation) durch Meilensteine u. a. benutzte. Anhand dieser Angaben und relevanter archäologischer Funde ubiziert er die Wegestationen der beiden Itinerare, die auf der Relation von Čitluk (Aequum) bis Mrkonjić-Grad (Leusaba) eigentlich zwei verschiedene Trassen verzeichnen, und von denen eine über das Kupres—Feld (Tab. Peut.), die andere über das Glamoč—Feld (Itin. Ant.) führt. Beide Trassen sind separat beschrieben und können anhand der Strassenüberreste im Karstterrain bis zu den letzten Ausdehnungen des Dinara—Gebirges nordwärts in Richtung der Pannonischen Tiefebene verfolgt werden. Auf Grund gewisser Indikationen folgert der Autor, dass die Dolabellas Strasse *ad fines provinciae Illyrici* jener von der Tabula entspricht, mit Unterschied, dass die Tabula—Strasse in Bos. Gradiška (Servitium) endet, während die Dolabellas Strasse in Srbac an der Save (Urbate) endete und wahrscheinlich folgenderweise trassiert wurde: Salona—Prolog (in Alperio)—Livno (Bariduum)—Kupreško polje (Ionnaria)—dolina Plive (Balovie)—Mrkonjić-Grad (Leusaba)—Krupa na Vrbasu (Lamatis, Aemate)—Banja Luka (Castra)—Laktaši (ad Fines)—Sava (Urbate?). Die Abzweigung des Itinerarium Antonini bog bei Prolog im Livnoer—Feld nach dem Glamoč—Feld (Salviae) ab, und führte über Pecka (Sarnade) nach Leusaba (Mrkonjić-Grad), wo sie mit der Abzweigung der Tabula zusammentraf. Nordwärts bis zum Fluss Sava bilden die beiden Itinerare dieselbe Kommunikation, aber ihre Wegestationen (mansiones) sind verschieden. Die Meilensteine sind nur für die Abzweigung über das Glamoč—Feld bekannt (Itin. Ant.). Zum Schluss wird die Übersicht der Meilensteine gegeben (Karte I).

In dem II. Kapitel wurde die *via Gabiniana* behandelt, die nach dem römischen Feldherrn Aulus Gabinius benannt ist, der im Jahre 47/48 v. u. Z. eine schwere Niederlage in den Klüften der dalmatischen Zagora erlitt. Es handelt sich nur um einen im 17. Jahr bis Muć (Andetrium) erbauten Teil jener Strasse, welche die Garnisonen der XI. und VII. Legion *Burnum* und *Tilurium* verbinden sollte und die erst im 20. Jahr n. u. Z.

beendet wurde (siehe Kapitel V). Sie ist mit der Itinerarstrasse Salona—Andetrium—Magnum—Promona—Burnum identisch (Tab. Peut.). Sie erstreckte sich in der Richtung der alten vorrömischen Kommunikation durch die Täler der Vrba und Čikola bis zur Krka hin.

In dem III. Kapitel wurde die Trasse *ad Hedum castellum Daesitiatum* behandelt, welche ins Gebiet der Däsitiaten am Oberlauf der Bosna führte, im Jahre 19/20 n. u. Z. fertig gemacht und später bis zu der silberreichen Argentaria am Flusse Drina verlängert wurde (Tab. Peut.). Zur Bestimmung der Trasse dieser Strasse ist von entscheidender Wichtigkeit die Ubikation *mun Bist . . . = Bistue Nova* irgendwo in Zentralbosnien, die der Autor nach durchgeführter Analyse des epigraphischen Materials ins heutige Bugojno an dem Fluss Vrbas loziert. Ferner erklärt der Autor die Geschichtsforschung dieser Kommunikation und gibt eine detaillierte Beschreibung der Trasse etappenweise wie folgt: Salona—Trilj (Tilurium)—Bukova Gora (Ad Libros)—Privala (In monte Bulsinio)—Duvno (Bistue Vetus)—Otinovci auf dem Kupres (Ad Matricem)—Bugojno (Bistue Nova)—Mali Mošunj (Stanecli) . . . Argentaria (über Kiseljak, das Sarajevoer Feld und die Romanija). Den Endpunkt der Dolabellas Strasse das *Hedum castellum*, lokalisiert der Autor in die Nähe von Breza im Bosnatal. Siehe die Übersicht der Meilensteine (Karte II).

Durch die Strasse *ad Bathinum flumen* (IV. Kapitel) war das Breucker—Gebiet am Unterlauf der Bosna, das während des Baton—Krieges definitiv okkupiert wurde, mit Salona verbunden. Da die archäologischen Überreste dieser Kommunikation am Terrain nicht festgestellt werden konnten, ist der Autor der Meinung, dass dieselbe bis zum Travniker Feld (bis zur Station Stanecli) identisch mit der Strasse ist, die ins Gebiet der Däsitiaten führte, welches gleichzeitig mit den Breuci pazifiziert wurde, und die später bis Argentaria gelangte. In diesem Zusammenhang diskutiert er über das Hydronim Bathinus als über ein paläographisches und epigraphisches, lingwistisches und topographisches Problem und kommt zu der Schlussfolgerung, dass es sich um den Bosnafluss handelt. Von dem Travniker Feld führte die Strasse weiter nach Zenica, wo sie ins Bosnatal hineingelangt und sich weiter nach Doboij hinaus erstreckt.

Die Trasse der Strasse *ad imum montem Ditionum Ulcirum*, deren Teil auch die *via Gabiniana* ist, und die auch im Jahre 19/20 n. u. Z. fertiggestellt wurde, bestimmt der Autor in Richtung Salona—Andetrium—Burnum—Knin—Strmica—bis unter den Berg Ilica (*mons Ditionum Ulcirus*). Die Fortsetzung der Strasse über Grahovo und Drvar ins Sanatal wurde, nach zahlreichen Meilensteinen zu urteilen, zur Zeit des Kaisers Klaudius (47/48 n. u. Z.) erbaut. Übersicht der Meilensteine (Karte IV).

Im VI. Kapitel werden bedeutendere Anschluss- und Lokalstrassen (*viae vicinales*) und zwar jene die die Dolabellas Hauptverkehrslinien verbunden nur kurz behandelt. Die Magistralen zweigten sich durch das Innere des Landes in ein ganzes Strassengeflecht und waren miteinander verbunden. Auf diese Weise wurden auch Querverbindungen hergestellt, die eine integrale Verbindung innerhalb des Landes möglich machten. Diese regionalen und lokalen Verkehrswege sind meist auch auf einer autochtonen Grundlage entstanden und behielten in einigen Fällen auch ihr vorrömisches Aussehen, insbesondere diejenigen in Gebirgsgegenden und Flusstälern.

In einem separaten Exkurs erörtert der Autor die Ubikation des Delminiums (VII. Kapitel). Von der richtigen Ubikation der *mun. Bist.* . . = *Bistue Nova* (Tab. Peut.) und des Delminiums, das in den Itinerarien nicht erwähnt wird hängt mehr oder weniger auch das Lozieren übriger Stationen auf der Strasse Salona—Argentaria ab. Was das Lozieren des Delminiums betrifft, das Patsch auf Relation Lib (vorrömisches delmatisches Delmion)—Duvno (römisches Delminium) loziert, und das in der letzten Zeit der annehmbaren Lösung (Zaninović, Budrovich) viel näherlag von jener Patschs, wurde durch glücklichen Fund der Grabinschrift Publius Aelius Juvenalis, Questors, Dekurions und Duumvir *municipi Delminensium* aus Prisoje (Buško Blato), unweit von Duvno, die definitive Bestätigung bekommen für das Lozieren dieser bedeutenden delmatischen Ansiedlung irgendwo auf dem Duvnoer Feld, womit die alte Auffassung bezüglich Ubikation dieser Stadt bei Trilj an der Cetina endlich aufgegeben wurde. Obwohl man nur auf Grund dieser epigraphischen Zeugnisse noch nicht von einer näheren Lokation Delminiums sprechen kann, verwirft der Autor das Lozieren in Duvno (was den hodologischen und archäologischen Gründen widerspricht) und schlägt vor, Delminium in Prisoje zu ubizieren, wo auch das Grabmal gefunden wurde, welcher Ort auch genau wie Duvno über alle Bedingungen bezüglich der Unterbringung einer solchen epichorischen Ansiedlung — des Delmatae Eponyms verfügt. In Duvno soll jedoch die Wegestation *Bistue Vetus* loziert werden (Karte II).

In der Schlussfolgerung betont er die Schnelligkeit, mit der die Römer in einem gebirgigen und feindlichen Land ein verhältnismässig dichtes Kommunikationsnetz errichteten. Das Grundverkehrsnetz war schon während des Aufenthaltes der Legion in Dalmatien beendet, d. h. schon in der ersten Hälfte des I Jahrhunderts n. u. Z. Ausser den Strassen, die in den Solinaer Inschriften angeführt sind, wurden auch mehrere andere Verkehrsstrassen erbaut: Tarsatica—Senia—Burnum—Salona—Narona Dyrhachium; Narona—Sarajevoer Feld—Romanija, u. a. Auch einige von ihnen wurden noch zu Dolabellas Zeit erbaut oder angefangen. Vom technischen Aspekt aus war das geradezu ein grandioses Unternehmen, sehr bedeutend für das Kaisertum, sowohl wegen Verbindungen mit den benachbarten Provinzen und dem Limes an der Donau als auch — hinsichtlich des Reichtums an natürlichen Ressourcen der Provinz — wegen ökonomischer Gründe, was mit der Zeit zum vollen Ausdruck kommen wird, und so werden auch diese von Dolabella als militärisch erbauten Kommunikationen (*viae militares*) auch öffentliche Kommunikationen werden (*viae publicae*) manche unter ihnen sogar auch mit organisiertem Postverkehr (*cursus publicus*). Dieses Verkehrsnetz gewinnt noch mehr an Bedeutung, wenn man den regen Seeverkehr über die Adria in Betracht zieht (Itin. Ant. 270, 496, 497, 519 und 520).

Obwohl der römische Staat die Politik der Sklaverei und Ausbeutung verfolgte, bedeuteten diese Bestrebungen des Staates in der historischen Perspektive einen grossen Fortschritt auch für das Land selbst. Was die Strassen betrifft, so wurden sie bis zum 19. Jhd. benutzt und werden manchenorts auch heute noch gebraucht.

In dieser Arbeit wurde nebst dem Grundproblem, das mit dem Strassenbau verbunden ist, auch den Fragen der antiken Topographie und Toponomie dieses Gebietes ein bedeutender Platz eingeräumt, auf denen auch ein grosser Teil der Ergebnisse behandelte Problematik beruht, ebenso wie auch den Fragen der inneren Urbanisierung und administrativen Organisation der Provinz, besonders aber den wirtschaftlichen Verhältnissen des Landes.

Die Arbeit über Dolabellas Strassensystem stellt nur den ersten Teil des geplanten (grösseren) Werkes von den römischen Kommunikationen und deren Topographie in der römischen Provinz Dalmatien dar.

INDEKSI

a) INDEKS IMENA (NARODA I OSOBA)

Abramić, M. 50, 131, 144, 194, 246
Aelia Buo 241
Aelia Procilia(ana?) 135
Aelia Tertulla, P. 92
Aelii 67, 122
Aelii Nepos et Dasas Arbonis 78
Aelius Iustus, C, dec. m. Bist. 134
Aelius Iuvenalis, P, dec. mun. Delm. 240 i d.
Aelius Pi..., P. 234
Aelius Proclianus, P, dec. m.
Aelius Rastorianus, P, quaestor munn. 134, 140
Aelius Ursus, P, dec. mun. Salv. 64, 68
Aelius Victor Varanus, P, dec. mun. 241
Ae?]matini 115
Aequenses 59
 Alačević, J. 49, 146, 210, 211
 Alföldy, G. 51, 64, 136, 193, 194, 195, 199, 246
Andautonienses 44
 Andrija, biskup *Bestoensis* 135, 141
 Anđelić, P. 180
 Anić, Cvijo, saradnik iz Šipova 107, 112
Arruntius M. Camillus Scribonianus, L. namj. Dalm. 115
Attis, reljef 76
 August Oktavijan, car 15, 16, 19, 43, 127, 128, 130, 131, 246, 247, 248
Aurelii 67, 142
 Aurelije (*Marcus Aurelius*), car 161—180. g. 30, 55, 142
Aurelius Tiro 144
 Avari 58, 110, 171, 243, 248
Azinates 134

Bajan, avarski hagan 74, 110
 Ballif, Ph. 11, 12, 49, 148
 Barač, Petar, saradnik iz Strupnića 68
Baridustae, Iliri u Erdelju 51
Barizaniates 51, 56, 123
 Basler, Đ.
Bathiatai, *Bathiatae* 193, 197, 201
 Bato(n), Dezitijatski 131, 196
 Bato, Breučki 193

Bato Liccai f. 184
 Bauer, A. 148, 204
Beathus Rhenanus 193
 Bela (IV), kralj hrvatski i ugarski 1235—1270. g. 219
Bistuates 134, 198
 Blau, O. 12, 49
Breuci, panonsko pleme 18, 183, 193, 195, 196, 197, 198, 199, 201
 Britvić, J. 223
 Budimir, M. 193, 196
 Budrovich, A. 194
 Bulić, F. 50, 131, 134, 148
Burnistae 207, 209
Butuates 51

Castellum Baridustarum 51
 Cezar (*C. Iulius Caesar*) 19, 130, 208
Claudius, car 41—54. g. 19, 190, 205, 245, 246, 247, 250
 Cons, H. 49, 146
Cornelius Dolabella, P. 15, 16, 17, 18, 19, 30, 31, 47, 131, 133, 185, 188, 189, 190, 197, 200, 204, 206, 221, 228, 244, 246, 247, 249, 250
 Crna kraljica 69, 70, 78, 82

Čelebija, Evlija, putopisac 150
 Čulić, Mile iz Kule (Rogolji) 87
 Čulić, Todor iz Mrkonjić-Grada 90

Čup, Todor saradnik iz Vedrog Polja 215

Dabiša, kralj bosanski 1391—1395. g. 242
Daesitiates 27, 141, 183, 185, 196, 199, 245
 Dandolo, Vicko, providur Dalmacije 19

Dandolo, Antun, mletački povjesničar 82
Decije, car 249—251. g. 106, 189
Delmati (*Delmatae, Dalmatae*) 18, 28, 41, 127, 130, 211, 235, 236, 237, 244
Delminenses 59, 240 i d.
Deuri 78
Dezitijati v. *Daesitiates*
Dicioni (*Ditiones*) 198, 203, 204, 211
Dijana 72
Dioklecijan, car 284—305. g. 247
Divo Augusto, miljokaz 190, 246
Dolabela v. *Cornelius Dolabella*
Domaszewski, A. v, 13, 50, 149
Drinić, Marko zv. Karantan 86

Elagabal, car 218—222. g. 100
Elije Tito (*Aelius Tito*) 76
Euplo... occisa viatoribus 188
Evans, A. 50, 133, 134, 147

Ferhad-paša, bosanski namjesnik 95
feroces Dalmatae 127
Figul (*C. Martius Figulus*) 236
Filip (*M. Iulius Philippus*), car 244—249. g. 106, 189
Flavii 139, 142
Flavio Aprioni 142
Flavius Licinianus, T, dec. mun. Bis... 138
Flavius Licinius, T, dec. Ilvir Bist. 138
Flavius....., T, dec. mun. Bist. 138
Flavius, M(arcus?) 142
Flavius Nepos 142
Flavius Seneca, vir egregius 135
Flavius Varronis f, T. 185
Frankopan, Krsto, ban hrvatski 82, 83, 84
Fundanus, v. *Minitius Fundanus*, C.

Gabinius, Aulus 18, 130, 131
Gabričević, B. 51
Genius Osiniatum 56
geograf iz Ravene 41
Germanik, sin Druzov 218
Gordijan (*M. Antonius Gordianus*), car 238—244. g. 106, 154, 163, 189
Gunjača, S. 151
Gvido (*Guido*), geograf 21

Hadrijan (*T. Aelius Hadrianus*), car 138—161. g. 29, 171, 190, 209, 241
Hadži Jusuf Livnjak, putopisac 243
Hirschfeld, O. 134
Hoernes, M. 49, 147
Honoratus cl. v.
Hoffer, A. 135
Hrvati 243
Husref-paša, bosanski namjesnik 83

Iapodes (Japodi) 198, 204
Iasi, panonsko pleme 193, 195, 197
Iconius L. f. Surio, L. 211

Jukić, I. F. 120, 169
Julijan, car, 361—363. g. 189
Junije Blez, namjesnik Panonije 197
Jupiter Kapitolijski 238, 239
Justinijan (I), car 527—565. g. 126

Kähler, H. 54
Kaić, N. don 66, 83, 106
Karakala (*Caracalla*), car 211—217. g. 231
Katančić, A. M. 49
Kiepert, H. 49
Kiepert, R. 50
Klaudije II (*Gothicus*), car 268—270. g. 189, 208
Klaudije v. *Claudius*
Klaudije, Tiberije, veteran 56
Knežević, A. fra 106
Koluničko pleme (Petrovačko polje) 219
Komod, car 177—192. g. 58, 189
Konstancije (*Constantius II*), car 337—361. g. 189, 234
Korvin, Matija, kralj hrvatski i ugarski 83
Kovač, Ante iz Čelebića 69
Kovinjal, Mitar iz Blagaja (Kupres) 118
kraljica Marija (sc. Terezija) 78
Kujundžić, I. 136
Kukuljević, I. 49
Kulenović, Hasan iz Starog Sela 84
Kuripešić, Benedikt, putopisac 85, 175, 178

La?jmatini 115, 127
Lizaviates 51, 56, 123
Lovrenović, Ivan, prof. 90, 106
Lucius, Flavius T. 134

- Makrin (*M. Opellius Severus Macrinus*), car 217—218. g. 100
 Mandić, D. 243
Manlius Coelius, centurio 115
 Marić, Z. 195
 Marija Terezija 82, 93
 Marko Aurelije v. Aurelije
 Martens, J. 250
 Mauricije, bizantski car 110
Maximinus Trax, car 235—238. g. 69, 189
 Mayer, A. 23, 149, 196
 Mazalić, Đ. 227
 Mezeji (*Maezaei, Mazaioi*), panonsko pleme 41, 45, 204
 Milić, Šaban iz Trijebova 92
 Miller, C. 50, 149
Minicius Fundanus, C, namjesnik Dalmacije (?) 103, 109, 110
 Mišura, A. P. 58
 Mocsy, A. 195
 Moiza, ing. 121, 147
 Mommsen, Th. 19, 131, 246
 Müller, C.
- Nasika (*P. Cornelius Scipio Nasica*) 235, 236
Nemesis Pia 218
Nepos... 234
Ninienses (?) 211
Nisidius Secundus 64
 Novak, G. 19, 50
Novenses 59
- Oserijati (*Os(s)eriates*) 18, 41, 45, 183, 195, 197, 198
Osiniates 56
 Ostoja, kralj bosanski 242
- pagani Promonenses* 209
Panoni 130
 Pašalić, E. 30, 125, 133, 134, 135, 138, 149, 150, 246
 Paškvalin, V.
 Patsch, C. 50, 134, 135, 139, 148, 246, 248
 Pavlović, Nikola iz Racuna (Krupa n/V) 93
Pazinates 134
 Petković, S 211
 Petrikovits, H. von 54
 Petrović, J. 144
 Plinije Mlađi 109
 Plinije Stariji, historičar i prirodoslovac, 131, 203
- Promonenses* 207, 209
Pseudo-Scylax (pseudo-Skilaks), geograf 248
 Ptolomej, geograf 19, 43, 74, 203
- Radimsky, V. 144, 148, 157
 Ravenat (*Anonymus Ravennas*), geograf 21, 200
 Rendić-Miočević, D. 19
Riditae 59, 230
- Sabina Tranquillina*, carica 163, 191
Salviatae 211
Sapuates 115, 127, 226
Sardeates 78, 109
 Saria, B. 194 i d.
Savenses (?) 198
Sedatus Augustus 218
 Septimije Sever, car 193—211. g. 106, 231
 Sergejevski, D. 51, 52, 135, 181, 246
Sicinius Macrinus, L. 95
 Silvan 72
Silvanus conservator 239
 Skarić, Vl. 95
 Slaveni 110, 171, 243, 248
 Stjepan II Kotromanić, ban bosanski 242
 Strabo(n), geograf 203
Stridonenses 211
 Suić, M.
- Tacit (*Cornelius Tacitus*), historičar 15
 Tatari 219
 Teodozije, car 171
 Thalloczy, L. 83
 Tiberije, car 14—37. g. 15, 16, 17, 19, 131, 163, 190, 191, 193, 206, 247, 250
 Tica, Jovo iz Šehovaca 92
 Tito, car 79—81. g. 246
 Tomaschek, W. 49, 52, 146
 Tomić, Mijat, hajduk 122
 Topal-Paša, bosanski namjesnik 171
 Trajan (*M. Ulpius Traianus*), car 98—117. g. 35, 127, 142, 247
 Trebonijan Gal, car 251—253. g. 106, 189, 221, 222
Trosius Crispus, C. 67
 Truhelka, Č. 50, 135
 Turci 219
 Tvrtko I, kralj bosanski 242

Ulpii 142

Voluzijan Gal, car 251—253. g. 106,
221, 222
Vulić, N. 193, 196

Valens princeps Daesitiatum 183

Varcijani 44

Veith, G. 131

Velleius Paterculus, C, historičar
192, 193, 194, 195

Vespazijan (*T. Flavius Vespasianus*),
car 69—79. g. 55, 139

Victor decurio 239

Vitruvije (*Vitruvius Pollio*), pisac 32

Wilkes, J. J. 50

Zaninović, M. 161, 240

Zeno, Katarino, mletački poslanik
150, 175, 176, 178

b) INDEKS MJESTA (NAZIVA)

- Absoros* 249
ad Bathinum flumen 183, 202
Ad Basante 196
Ad Drinum 185, 186
Adrion oros 237
Ad Fines 43, 45, 95, 97, 98, 100, 125, 126
ad fines provinciae Illyrici 42, 44, 125, 126
ad Hedum castellum 192, 202
ad imum montem Ditionum Ulcirum 49, 205
ad Ladios 79, 93, 96, 97, 100
Ad Libros 23, 153—155, 187, 223, 224
Ad Matricem 165 i d, 173
Ad Pr(a)etorium 98, 100, 102, 218
Ad pretorum 230
ad summum montem Ditionum Ulcirum 205
Ad Turres 247
Ad Zizio 19, 22, 246
Aemate (Lamatis?) 54, 79, 90, 93, 96
Aequum (Čitluk kraj Sinja) 41, 57, 58, 67, 123—125, 128, 131 itd.
Aikouon kolonia (= *Aequum*) v. Tabelarni pregled
Aquileia (Akvileja) 132, 246, 248, 249
 Ališići 217, 218
Ancona 248
 Andautonija (*Andautonia*) 44
Anderba 246
Andetrium 18, 130, 131, 228
Andretio 206
 antička naseobina u Sinju 55—56
Apeva 225
Aquae S. . . 21, 142
Aquileia 19, 230
Arausa 249
Arđuba 202
Argentaria 124, 133, 134, 136, 179, 181, 182, 186, 189, 245, 246
 Aržano 152, 204, 244
Asseria 74
Aternum 248
Avendo 230
 Azapovići 180, 191
 Azarići
 Babići na Janju 116
 Babina dolina 216
 Babin Do (Janj) 116
Bacuntius, rijeka 192, 196
 Bač 126
 Bačevići 224
 Bačin 100
 Badana na Klisu 54
Ba.../flu/men 194
 Bajagić 60
Balbeis 73
Balcum = Baleam (?) 110
Balea 110
 Balina glavica 207, 208
Baloie 107, 108—110, 111, 127
Baloia (Rav.) 108, 225, 226
 Baloja 41, 124
 Baljvine 225
 Banica, rijeka 81
 Banja Luka 42, 47, 79, 81, 82 (burg), 83, 86, 92, 94—96, 125, 127, 199
 Banjaluka (Banja Luka), 81, 82
 Bara (Petrovačko polje) 214, 215, 216, 217, 220
 Barači 77, 78, 85, 113
Bariduum 42, 58, 104, 105, 123, 127
 Barlovci 97
Basante 192, 196
 Bastasi (Livanjsko polje) 47, 51, 64, 74, 125, 140, 229
 Baštine, parcela 118, 119
Bat(h)inus, flumen, 18, 183, 192—198, 201
Bath/sinus 193
Batinus 193
 Bednja, rijeka 192, 193, 197, 198
 Begovac, vrelo 88, 89, 90, 91, 212
 Begovac, vrelo (Racune) 93, 94
 Begov Han 201
 Berek (Mahovljani) 102
 Berek, selo 97, 98
 Berbir v. Bos. Gradiška 98, 102, 103
Bersel(l)um 200, 225
Bigeste 246
 Bihać 210, 214, 216, 219, 230
 Bijaći 230
 Bila 227
 Bilajce (Bjelajce) 106
 Bilanovac 180
 Bili brig, brežuljak 54

Bili Brig, naselje na Dinari 60, 61,
63, 124
Bilibrig 151
Bil(l)ubium 223
Biljani 217
Biljeg u Guberu 123
Biljeg (Janj) 116, 172, 215
Biljeg (Trijebovo) 89, 91, 92
Biočić 207, 209
Biograd (Prusac) 173
Biograd 243
Biskupija 208
Bistrica, rijeka 136, 174, 243
Bistue 22
Bistue betus 139
Bistue Nova 134—136, 138, 139, 150,
166, 170 i d, 190, 225, 226
Bistue Vetus 135, 150, 160 i d, 170,
187, 189, 233, 236, 244
Bisva 225, 226
Bitovnja (Bitovnja) 181, 225
Bjelajce (Bilajce) 84, 87, 92, 114, 225
Blagaj (Japra) 142, 231
Blagaj (Kupres)
Blandona 249
Blažuj 185, 188, 228
Blidinjsko jezero 166
Blidinje 221
Bočac, selo 82, 83, 84, 87
Bočac, stari grad 82, 83, 92, 94, 106
Bogdašići 104, 121
Bojanići 93
Bojmuntj 69
Borak (Zagoričani) 122
Borci 15
Borčani 166, 224, 233, 234, 235, 237,
244
Borova glava, (k. 1234), sedlo 121,
122, 123, 168, 224
Borovo polje 121
Bosna, rijeka 184, 197, 245 (ušće), 248
Bosina 196
Bosanska Gradiška (*Servitium*) 42,
96, 98, 99, 100, 102, 126
Bosansko Grahovo 212
Bosanski Novi 230
Bosut, rijeka 192
Branješci 75, 76
Brattia 249
Bravsko 51, 81, 105, 215—217, 220
Bravsko Donje 216
Bravsko Gornje 216
Bravski Vaganac 216, 220
Brdašće (Laktaši) 98
Brdo, selo na Janju 87, 116
Brdani 113
Breberija (Pecka) 77
Brečeva, gradina (v. *Andetrium*) 131
Brekali 152, 153, 223
Brestovsko 180
Breza 142, 183, 188, 227
Briševo 117
Brišnik 244
Brnaze 55
Budžak 96

Budelj Gornji 217, 218
Bugar-grad 230
Bugojansko polje 141, 142, 144
Bugojno 141—143, 146, 173 i d, 191, 201,
225
Buhovo 224
Bukovača 55
Bukova Gora (Korita) 152—156, 223
Bukovik, vrelo 216
Bukva 68
Bulsinius sc. mons 158
Bunari 46, 79, 80, 82, 83, 93
Burnum 15, 18, 130, 132, 203, 205,
206, 209, 210, 211, 230, 245, 246,
248, 249
Busije 88
Busovača 175, 179, 180, 183, 202, 225
Buševac 44
Buško Blato 58, 152 i d, 156, 223,
241, 243, 244
Butišnica, rijeka 205, 210
Butua = Budva 134

Cagangrad 126
Cagani 126
Carevac 78, 85
Carnuntum 248
castellum Hedum 188, 246
Casra v. Tabelarni pregled
Castra 79, 89, 93, 95, 97, 127
Cavtat 18, 19, 246
Cetina Gornja 205
Cetina, rijeka 58, 125, 203
Ciganska ravan 113
Cigelj 217
Ciglana, parcela 215
Cikote 142
Cim 224
civitas Delmena 242, 243
civitas Dulmensis 242
civitas Dumnensis 242
civitas peregrinorum 67
Civitas Urbatensis 99
Clandate = Clande 231
Clande 231
Clisa 52
colonia Aquarum S... 181
colonia Claudia Aequum 56
colonia Jadestinorum 181
colonia Ris... 142
colonia Salonitana 41, 181
Corcira 249
Crkvina (Blagaj na Kupresu) 118
Crkvina (Čifluk kraj Šipova) 111
Crkvina (Čipuljić) 144
Crkvina (Glavice na Glamočkom po-
lju) 76
Crkvina (Halapić) 71, 73
Crkvina u Majdanu 107
Crkvina u Mujdžićima 111
Crkvina u Podgredi 122

Crkvina u Šipovu 108, 109, 111
Crkvina (Crkvena), potok u Banjoj
Luci 95
Crna Gora, planina u izvorištu Sane
42, 52, 77
Crna rijeka 84, 86, 87, 88, 107
Crna rijeka, dolina 91
Crvenice 166, 224, 235, 237, 239, 241,
244
Crvljivica 31, 214, 220
Curcum 211

Čadavica 80
Čajički lakat 61, 122
Čarakovo 102
Čatrnja, sedlo (k. 1320) 31, 47, 68, 69,
70, 70, 104, 105
Čatrnja u Racunama 93
Čelebići 69
Čelepirova kula 175
Čelopek 231
Čergalište 90
Čikola, rijeka 130, 131, 205, 206, 207
Čipuljić (Čipuljići) 144, 145, 173
Čitluk kraj Sinja = (*Aequum*) 42,
45, 52, 55, 60, 63, 81, 104, 105, 111,
124, 125, 207
Čorbegov han 175
Čorbegova kaldrma 177
Čotin han 61
Čukle 227

Čate 115, 116, 117
Čele 231
Čorička, njiva 89, 91

Dabar, rijeka 218
Dabravina 183
Dacija (Dacia) 57, 246
Dalén 242
Dalma 236
Dalmacija (*Dalmatia*) 17, 27, 43, 44,
47, 127, 232, 243, 246, 247, 248, 249,
250
Danuvium 43
Davor 99, 126
Decimin 128, 190 v. *Dicmo*
Delmin- 241
Delmina sc. regio 235, 243
Delminij (*Delminium*) 21, 150, 151,
187, 233 i d, 240, 241, 243, 243,
244, 249
Delminion = Delmion 164, 233, 234,
236, 237, 240, 244
Delmis 235, 243
Del'mno 241
Derbaba, njiva u Mahovljanima 102

Deževica 180
Dicmo (*Decimin*) 52, 55, 56, 128, 132,
151, 190, 200
Dinara (Dinaridi), 60, 61, 63, 211, 237,
245
Dinaridi 42, 47
Dimitor 86
Dirahij (*Dyrrhachium*) 19, 55
Direklija, banja 94
Divjak (han) 175
Divjaci, parcele u Mošunju 178
Doboj 245
Dobrane 58
Dobrići 244
Dobrinje 79, 80, 81, 84, 93
Dobrinjsko polje 94
Docâ 55
Doclea (Duklja) 21, 139, 151
Dolac 226, 227
dolina Cetine 58
dolina Crne rijeke 91
dolina Plive 127
dolina Sane 48
dolina Unca 48, 214
Do(l)nje polje 81, 92
Domavia 133, 186
Donna (Duvno) 242
Donja Dolina 99, 127
Donjići 175, 176
Donji Prolog 221
Donje Ratkovo 229
Donji Unac 206, 214
Donji Vakuf 174, 225, 226
Dragočaj 96
Dragotina 231
Draževići Donji, 180, 191
Drežnik 230
Drina 185
Drinića kuće 86
Drinova (Studena), rijeka 239
Drinjača 185
Drniško polje
Drniš 206
Drumovi, parcele u Brđanima 113
Drum, parcela u Gerzovu 113
Drumovi, parcele u Sokocu 113
Drvar 81, 203, 212, 214, 215, 220, 229
Drvar Selo 217
Drvetine 177
Dubica 81, 85, 87, 88, 99, 100, 102, 126,
229
Duboki do (na Staretini) 70, 71
Dubrava 90, 91
Dubrave 82
Dugodol (Lokvari) 81
Dugopolje 52, 55, 128, 132, 151, 190
Dumni 242
Dumno 243
Dumnje (=Dumni) 242
Dunav 16, 44, 127, 250
Dune (Duna) 243
Dusina 180
Duvanjsko polje 224, 233, 235, 236,
239, 240, 244
Duvno 105, 160, 163, 164, 166 i d. 170,
191, 233 i d. 235, 237, 240, 241, 242,
244

Dyrrhachium (Drač) 248, 249
Džimbegova kula 88
Dževeerova lokva 92

Đerzelezovo turbe (Gerzovo) 113
Đukići 112

Ekvum (*Aequum*) 56, 58, 59, 73, 103,
205, 229
Emona 15, 19, 248
Epidaurus 246, 249
Equoranda (Equaranda) 45
Erona 205

Fazlići 134, 136, 138, 139, 141, 173, 202,
227

Fines (Rav.) 43, 97
fines provinciae Illyrici 41
fines Varvarinorum 207
flumen nomine Bathinus 193, 194,
196
Fojnica 134, 180, 181, 225

Gabrina glavica 208
Gajevine (Kupres) 120
Gala 58, 60
Galići Veliki (Vinjani) 244
Galija (*Galia*) 245
Gardun 18, 130, 151, 188, 233, 235
Garevina 84
Gensis 186
Gerzovo 78, 113, 85
Gizdavac 206
Glamoč 77, 84, 86, 229, 242, 243
Glamočani 97
Glamočko polje 42, 47, 51, 52, 66, 68,
70, 71, 74, 82, 123, 124, 125
Glasinac 80
Glavaš (Lab), stari grad na Dinari
103
Glavice (Glamočko polje) 68, 73, 75,
76, 128, 229
Glišin han 216
Glogovac (Janj) 116
Goduša 182, 228
Golija, planina 42, 68
Golubić, 210, 216, 217, 230
Gologlavo (Prisjeka) 216
Gorica 107

Gorinčani, pašnjak 215, 220
gornja Cetina 47
Gornja kaldrma 90
Gornje korito, vrelo 116
Gornji Malovan 114, 119, 120
Gornja Pecka 78
Gornja Rama 141, 142
Gornji Šeher (Banja Luka) 46, 95, 97,
129
Gornji Vakuf 134, 136, 141, 144, 145,
174, 225
Gornji Vrbljani 229
Gornja Zenica 202
Grab 204
Grabež 105
Grabež (Mujdžići) 112
Grabovica 156, 157, 191
Grad u Prisjeci Donjoj 217
Grad (Stričići) 80
Gradac (Halapić) 71, 73
Gradac (Podgora) 184, 188, 227
Gradac (Potočani) 122
Gradac (Rankovići) 177
Gradina 221
Gradina (Gornji Bakinci) 98
Gradina (Berek) 102
Gradina (Crvenice) 239, 240
Gradina (Đukići) 114
Gradina kod Gaja 234, 236, 240
Gradina u Hrvaćanima 96
Gradina u Iličima 80
Gradina na Klačinama 122
Gradina na Klanju (Tepljuh) 208
Gradina (Majdan) 107
Gradina (Pehulje) 93
Gradina (Podrašnica) 87
Gradina (Prijani) 76
Gradina (Racune) 93, 94
Gradina (Rudići) 88
Gradina (Šušnjari) 96
Gradina na Štrbini 88
Gradiška 245
Grahovo 47, 204, 229
Grahovo polje 198
Grborezi 122, 123
Grčka (*Graecia*) 248
Grebengrad (Krupa n/V), stari grad
94
Grkovci 47, 52, 63, 64, 67, 68, 73, 103,
105, 125, 140, 229
Grlo na Klisu 54, 55
Grmeč, planina 219
Gromile, parcele u Majdanu 106
Gromile, parcele u Šipovu 107 i d.
Gromiljak 179, 181, 182, 183, 186, 188,
227
Gronnica (Gronica i Grlonica), po-
tok 175, 177
Grubiša dolac 55
Grudine, parcela u Čipuljiću 144
Guber 122, 123
Gubin 63, 64, 74, 105, 140
Gučja Gora 201, 202
Gustovara 82, 84, 87, 90, 91, 92
Gverino Groblje u Glavicama 75

Halapić 52, 70, 71, 73, 74, 75, 76, 105,
125, 127, 128, 229
Han 56, 60
Hanovi 84, 87, 90, 91, 92, 93
Han Bravsko 216
Han Divjak 188
Han Glišo (Glišin) 217
Han Ivica 182
Han Kola 79, 83, 84
Han Majdan 107
Han Marijan 168
Han Ploča 182, 228
Han Prisjeka 84
Han Prolog 61
Han Surjan 84
Han Vagan 61
Han Vitek 15, 190
Hedum (Hedos?) 17, 18, 183
Hedum castellum Daesitiatum 127,
182 i d, 188, 227
Hillyricum (Illyricum), Superior et
Inferior 44, 197
Hippus flumen (Cetina) 151
Histria 248, 249
Homolje 180, 182, 228
Hrvatska 83

Iader (*Colonia Iulia Iader*) 15, 210,
230, 246, 248, 249
Ibisva 225
Ilica, planina 204, 211, 245,
Ilirik 16, 17, 43, 44, 48, 248
Ina, rijeka 126
In Alperio (In alperio?) 105, 123—124,
127
Indenea 111, 112
In monte Bulsinio 156, 158, 244
Intercisa 30
Ionnaria 42, 104, 105, 114, 118—119,
123, 127
Issa 249
Istra 15
Italija 127, 245, 246, 248, 250
Ivoševci 209
Izlasci (Janj) 113
izvor Cetine 47

Jablanica 100
Jaglenica 177
Jadran 250
Jadro, rijeka 54
Jajce 82, 83, 84, 107, 225, 226
Jakupovci 97
Janj 103, 112, 118, 119, 170
Janj, rijeka 111, 112
Janjci 202
Janjila 215
Japra, rijeka 218, 231

Japrica, rijeka 231
Jaram 119, 224
Jasenovac (Bravsko) 217
Jasenovi Potoci 77, 129
Javor 113
Jazvine 179, 180
Jelašinovci 218, 231
Jelinkovac 92
Jerinin grad (Berek) 102
Jezero 83, 84, 103, 104, 105, 106, 107
225
Jevača, šuma 70
Jošanica, potok 106
Jošanica, naselje 160 i d.
Jošavka v. Jošanica 107
Jovana, bunar 84, 87, 88, 89, 90, 91,
93, 103

Kačuni 180
Kadina Glavica 208
Kadina Voda 81, 88
Kaldrma 62, 63, 68, 90, 91, 208
Kalin 175, 176
Kalvarija 178
Kamenica 214
Kamenska Podgradina 68
Kamešnica 60
Kanjani 208
Kapitul 208
Kapljuh 215, 217, 220
Karakasića 55, 56, 58
Karantan han 86
Karaula 225, 226
Karlov Han 156
Kasapovići 178
Kaselov klanac 122
Kastel (Banja Luka) 95
Kaštel, stari grad 175, 177
Kaštel Štafilici 230
Katići 202
Kazaginac 152, 153, 155
Ki, srednjovjekovni grad i naselje
218
Kijevec (Ki), stari grad 218
Kijevo 231
Kiseljak 174, 175, 179, 180, 181, 186
Klačina, bunar i lokva 122
Klačine 122
Kladanj 185
Klanac u Vodicama 116, 117
Klapavica 55
Klašnice 96
Klenovac, vrelo 216
Klis 47, 52, 54, 60, 128, 132, 151, 190
kliška tvrđava 54
Kliška vrata 54
Klokoti 180
Kljake 131, 208
Kljevcu 217
Ključ (na Sani) 78, 81, 83, 84, 87, 88,
93, 216, 217, 229

Ključki do (kod Mrkonjić-Grada) 91
 Knin (*Ninia?*) 81, 204, 205, 207, 210,
 211, 214, 219
 Kobilja Glava (Azapovići) 180, 188,
 228
 Kobiljača (= Kobilja Glava) 188, 191,
 228
 Kočeva, rijeka 201
 Kočići 79, 88
 Kočinje brdo 55, 207
 Kokoroš han (Bravsko) 216
 Kola 80, 81, 84, 93, 94, 160 (v. Han
 Kola)
 Kolobara (Mrkonjić-Grad) 106
 Kolonić 214
 Komar 174, 175, 179
 Komušina 202
 Konatari 80
 Konjic 15, 190, 199, 246
 Kopčić 174, 175
 Kopčić Donji 176
 Kopilo 175, 176, 178, 179, 226
 Kopjenica 216, 217
 Koprivnica 172, 191
 Korana, potok 77
 Koričina 123
 Korita (Bileća) 102
 Korita 155, 223
 Koritine, parcele na Janju 116
 Kosovo polje (u Dalmaciji) 207, 211
 Kostajnica 230
 Kotor (kod Mrkonjić-Grada), 90, 91,
 92
 Kovačići 69
 Kračište v. Krčište 90, 107
 Kraljevine kod Zenice 202
 Kraljičin nasip (prisap) 223
 Krasinac 76
 Krčić, vrelo 205
 Krčište 90
 Kreševo 181
 Krin 57
 Krivodol 214
 Križevac 244
 Križice 55
 Krka (*Titius*) 130, 131, 205, 206, 209
 Krljanovica, polje 89
 Krnjeuša 142, 230
 Krstovi 85
 Krupa na Uni 230
 Krupa na Vrbasu, 82, 88, 96, 127
 Krupa (= Grebengrad), stari grad
 82, 83, 85, 94, 106
 Kruščica 175, 179
 Kruševljak, potok 77, 78
 Kula 87
 Kuliješ 182
 Kupres 142, 167, 169, 173
 Kupreško polje 103, 104, 112, 117, 120,
 124, 127, 200
 Kupreška vrata v. Velika kupreška
 vrata (1384 m) 104
 Kurljaja 119
 Kurozeb 71

Lab (Glavaš), stari grad na Dinari
 103
 Laktaši (*Ad Fines*) 42, 43, 96, 97, 98,
 99, 100, 102, 126, 127
Lamatis 45, 79, 90, 93, 115, 127
 Laminci 42, 99
 Lanište 216, 217, 220, 229
 Lašva 175, 185
Lauriacum 248
Lausaba (Rav.) 90
 Ledence 93
 Lepenica 180, 181, 182, 186
 Letka 244
Leusaba 45, 78, 82, 84, 85, 87, 89, 90,
 96, 103, 106, 110, 124, 127
Leusinium (Leusinum) 246 v. Panik
 Lib, gradina 163, 166, 233, 234, 235,
 236, 240
Libri 153, 155
Liburnicus sc. sinus 249
 Ličko Petrovo Selo 217
 Lijeveče polje 97, 98
 Lika 15, 44, 210, 230
limes na Dunavu 48, 246
 Lipa 64, 74, 140
 Lisina 86, 106
 Liskovača 223
Lissa 243
 Lištani (= *Pelva*) 52, 59, 61, 63, 64,
 65, 68, 71, 105, 127
 Livanjsko polje 42, 47, 52, 63, 64, 66,
 67, 70, 105, 125
 Livno (= *Bariduum*) 59, 73, 103, 104,
 105, 120, 121, 122, 123, 124, 125,
 127, 224, 242
 Lokvari 69, 81, 84, 85, 89
 Lokvičić 247
 Lovreć 153, 201, 223
 Lubovačka rijeka 108
Ludrum 58
 Lug 180
 Lukšić na Cetini 56
 Luško polje (kod Busovače) 180

 Ljerkovica, vrelo 93
 Ljeskov dolac 70
 Ljubija 231
 Ljubuša planina 244

 Maglina glavica u Mujdžićima 112
 Maglajdol 84
Magnioticum 208
Magnum (*Magum*) 206, 208, 230
 Mahovi (Popuže) 113
 Mahovljani 43, 98, 100, 102, 125
 Majdan 82, 87, 92, 103, 104, 105—107,
 110, 114, 124, 125, 127

Majdanka, rijeka 106
 Majdanska gradina 107
 Majkić-Japra 231
 Mala Azija 248
 Mali Čilaš 61
 Mala Kupreška vrata 172
 Mali Mošunj 175, 178
 Mala Rujiška 231
 Malovan, planina 119, 120
 Malovan Donji 169
 Malovan Gornji 170
mansio Baloie 111, 113
mansio Pelva 64
 Manjača, planina 83, 84, 92, 105
 Marin dolac 120, 169
Marsonia 43, 99
 Maslovare 231
 Matas gradina 210, 211, 212
Matrica 30
Matrix 167
 Medena Selišta 74, 76, 103
 Medna 85, 86, 229
Melta (Melita) 249
 Mednjanske strane 85
 Meminska 100
 Mesihovina 244
 Metaljka 55
 Mezija 264
 Milač, potok 120
 Milin Birt 231
 Milodraž, polje 180
 Miloševe drage 55
 Miočić 207, 208
 Misoča 227
 Mitrovica Sremska 245
 Mliniška draga 76
 Mliništa, 47, 74, 76
 Mlinište 76, 77, 112
 Mojanka 55
 Mokronoge 166, 168, 191, 224, 225, 235,
 237, 239
mons Bulsinus 23, 149, 158, 204
monte Bulsi(nio) 158
mons Ditionum Ulcirus 18, 203, 204
 i d, 210, 245
 Moseć 130
 Mostine 60
 Mostine na Ričini 156, 159
 Mošćenica 231
 Moštanica 205, 218, 231
 Mošunj Mali (*Stanečli*) 135, 136, 138,
 142, 144, 170, 179, 182, 200, 201,
 225, 233
 Mračaj 86, 87
 Mračaj, potok 212
 Mramorje u Bunarima 80
 Mramorje u Guberu 123
 Mramorje u Jovandićima 88
 Mramorje u Lusićima 80

Mramorje u Potočkoj Mali 94
 Mramorje u Racunama 93
 Mrakovo 227
 Mratovo 29, 209
 Mravinac, planina 177
 Mrkonjić-Grad (*Leusaba*) 77, 81, 82,
 83, 84, 85, 87, 88—93, 103, 104—106,
 114, 124, 125, 127, 225
 Mrtvaja, potok 119
 Mrtvica, potok 119
 Muć (*Andetrium*) 52, 54, 58, 59, 132,
 206, 228
 Muć Gornji 131, 207
 Mućko polje 132
 Mujdžići Donji 112
 Mujdžići Gornji 112, 113
 Mujdžići na Janju 104, 111
 Mukišnica, estavela 155, 156
mutatio Starue 68
 Mutnica 225

Nais (*Naissus*) 44
 Naklo 156
Narona (Vid na Neretvi) 15, 19, 55,
 185, 190, 221, 237, 246, 248, 249
 Na tabli 92
 Nasutak (Klis) 54
Nauportum 15
Nedinum 74
 Nemila 201
 Neretva 182, 248
 Nevesinjsko polje 15, 246
 Nikšić (*Anderba?*) 246
 Ninia (*Knin?*) 210
Ningum 249
 Norik (*Noricum*) 15
Novae (Runović) 151
 Novi Šeher 202
 Novoselija 82, 94
 Novo Selo (Kupres) 114, 115, 117
 Novi Travnik 175, 176, 177

Obod kraj Cavtata 18, 19
 Oborci 174, 201
 Obrovac na Cetini 50, 60, 128,
 Odžak 63, 128
 Ograde Glavina 55
 Olića jezero 113
 Olići, selo 112, 113
 Olovo 185
 Omiš 54
 Orahovac 29
 Orahovica 202
 Orguz 55
 Osjek (Blažuj) 174
 Ostarina (Pod), gradina 144
 Ostružnica 180

- Oštrelj, sedlo (k. 1033,1 m) 212, 214, 220
 Otavice 207, 208, 220
 Otinovci (Kupres) 142, 166 i d, 173 v.
Ad Matricem
 Otok 58
 Ovangrad, stari grad u Čelama 231
- Paklina, planina 167, 225, 249
 Paloč 136
 Pandurica 112
 Panonija (*Pannonia*) 15, 41, 43, 100, 104, 126, 127, 245, 246, 248
 Panonska nizija 47, 127
Pardua (Gradac kod Ljubinja) 22
Parentium (Poreč) 249
 Pasjak 203, 214
 Pecka (*Sarnade*) 47, 74, 77, 78, 81, 82, 84, 85, 86, 89, 103, 111, 113, 114, 124, 125
 Peć 29
 Peći 212, 220
 Pećine Gornje i Donje 175, 176
 Pećinska rijeka 176
Pelva (Lištani) 59, 64, 67, 68, 71, 108, 123, 124
 Perkovića gradina zv. Pandurica 112
 Perković 230
 Pešonci (Grahovo) 212
 Petrovačko polje 51, 206, 214, 215
 Petrovac, Bosanski 214, 219, 230
 Petrovići (Mesihovina) 239
 Petrovići (Rakitno) 239
 Petrovo polje 132
 Peulje 103
Picenum 193
 Plandište 116, 117
planities Dalmae 242
 Pliva, rijeka 106, 107, 110, 124, 127, 200
 Pliva, dolina 104, 108, 109, 120
 Ploče 90
 Pločnik (Guber) 123
 Podadruga (Glamočko polje) 75
 Podastinje 180
 Podbrđe 227
 Podbrežje 202
 Podgaj 160, 161
 Podgradci 100
 Podgradina (Glamočko polje) 73, 74, 125, 223
 Podgradina (Podrašnica) 87
 Pod kod Bugojna, gradina 144, 174
 Podgreda (Potočani) 122
 Podlipci 225, 226
 Podlugovi 227
 Podrašnica 52, 84, 85—87
 Podrašničko polje 46, 47, 78, 80—82, 85—87, 125
 Podrinje 182, 185, 186
 Podunavlje 248
 Poganac 120
- Pogana glavica (Kupres) 169
 Pogledala (Guber) 123
 Pogorelica, sedlo 186, 225
 Polačišće (Rankovići) 177
 Polje (Mrkonjić-Grad) 84, 89, 90, 105
 Polje (Busovača) 180
pons Hippi fluminis 59
Pons Tiluri 151, 189, 190, 221
 Popuže 112, 113
 Poričnica, rijeka 144, 172
Porta Andetria 54, 151
Porta Caesarea 54
Portus Augusti 20
 Postinje 207, 227
 Potkozarje 96
 Potkupica 32
 Potoci 77, 224
 Potočani 121
Praetorium (Ad Praetorium) 205, 210, 249
 Prelivode 202
 Preodac 229
 Previle 87, 105, 107
 Prikače, parcele u Strupniću 68
 Prisika 153, 155
 Prisjeka 84, 92, 216, 220
 Prisoje 156, 157—159, 191, 224, 233, 235, 237, 240, 241, 243, 244
 Privala (Prevala) 23, 156, 157, 158, 234, 244, 248
 Prolog 61, 103, 114, 122—124, 125, 127
 Prolog, sedlo (k. 1140) 31, 42, 47, 51, 52, 59, 61, 64, 103, 123, 125, 127, 128, 204
 Prološka draga 61
 Promina 130, 207, 209
Promona 130, 205, 206, 208, 209
 Prosjek (Prosjek) 32, 114, 115, 117, 189
 Prosjek v. Prosjek
 Proslap 142
 Prozor 167, 225
 Prud kod Vida 246
 Prugovo 132, 206
 Prugovsko polje 207
 Prusac 172 i d, 175
 Prusačka rijeka 172
 Pula (*Pola*) 248, 249
 Puljane 207, 209, 210
 Putičevo 202
 Putiš 202
- Quadrata* 44
- Racune (Krupa na /V) 83, 92
 Rača 99
 Radovan planina 176
 Raduša planina 167, 225
Raetinium (Golubić?) 216, 230

- Ragusium* 22
 Rakani Donji 230
 Rakanske Barice 231
 Rakitno 224, 239
 Rama 120, 166, 170, 244, 249
 Ramići 96
 Rankovići 175
 Rapovine 122, 123
Rastello di Grab 204
 Raščani 244
 Rašeljke 223
 Ratkovo 79, 81
 Ravanska Vrata, sedlo 120
 Ravanjsko polje 167, 225, 249
 Ravna 29
 Ravno 168
 Ravna Mliništa 77
regio Delmina 242
 Re kavica (Rikavica) 82, 83, 93, 94, 96
 Renići 134, 152, 153, 154, 191, 223, 236
 Repušnjak, lokva 116, 117
 Resanovci (Risanovci) 81, 203, 211, 212, 220
res publica Aqu S.... (Ilidža kraj Sarajeva) 182
 Ribić 230
 Ribnik 85
 Ričice 202
Rider (Danilo Gornje) 58, 230, 240
 Riđuša 77
 Rijeka (Rika) rijeka 105, 107 (u Mrkonjić-Gradu)
 Rijeka, selo kod Viteza 179, 183
 Rilić na Kupresu 127
 Riličko polje 127, 166, 191
 Rim 41, 48, 245, 248, 250, itd.
 Rimljani 127, 245, 250 itd.
 Risanovci v. Resanovci 214
 Rižinice 221
 Rogin dolac 70
 Rogolji, 84, 86—88, 89, 103
 Romanija 182, 185, 189, 246
Romula 44
 Rore 103, 105, 229
 Rosinj, planina 176
 Rostovo (Ravno Rostovo) 175, 177—180
 Ruda 58, 59
 Ruđe le (zaselak Ivoševaca) 210
 Rudići 76, 128
 Rujanj 60, 63
 Rumboci 120
 Runići 225, 226
 Runović (*Novae*) 239
 Ruptine 52
- Salakovica, vrelo 93
Salona (Colonia Martia Iulia Salona)
 15, 16, 18, 29, 42, 47, 48, 53 (plan),
 54, 55, 58, 71, 75, 82, 86, 104, 124,
 125, 127, 128, 132, 134, 151, 181,
 190, 230, 237, 245, 248, 249
- Salouia* (*Salvia*) v. Tabelarni pregled i 74
Salviae 52, 64, 68, 73, 74, 108, 123, 124, 229
Salviaticum 74
 Salvije 71, 73, 75, 245
Salvium, municipium 67, 68, 74, 127
 Sana, rijeka i dolina 77, 78, 85, 110, 205, 206, 217, 245
 Sanica Donja 216, 217, 220
Sapua 225, 226
 Sarajevo 182, 245
 Sarajevsko polje 185, 246
 Sarići 108, 111
Saritte, *Sarute* (Strojice) 108, 112, 114
Sarnade (Pecka) 74, 78, 124
Sarute v. *Saritte* 114
 Satulija 223
 Sava (*Savus*) 41, 42, 43, 44, 46, 47, 48, 81, 82, 99, 125, 126, 245
Scardona (Skradin) 230
Scodra (Skadar) 246, 248, 249
Scupi (Skoplje) 44
 Sečevo 226
 Sekulan 25
 Selimovića gradina (Duvno) 234
 Selište, antičko naselje 111
Senia (Senj) 44, 210, 230, 246, 248
 Senj 246, 248
Serbitium (Rav.) = *Servitium* 22, 98, 103, 126
Servitium (*Servicij*) 22, 41, 42, 44, 45, 96, 98, 99, 100, 102, 110, 126, 218
Setovia, ilirski opidum 56, 130, 223
Siclis 230
 Sinj 52, 55, 56, 58, 77, 204, 211
 Sinjakovo 82, 110, 127
 Sinjsko polje 60, 130
Sipunte 248
 Sirkovac-grad 240, 241
Sirmium (Srem. Mitrovica) 43, 99, 110, 126, 186, 248
 Sisak (*Siscia*) 44, 100, 230, 231, 245
Siscia 15, 98, 100, 126, 205, 210, 218
 Sitnica 79, 80, 81, 82, 83, 84, 85, 86, 88, 94, 229
 Skadar (*Scodra*) 19, 55, 221, 248
 Skenderija, vrelo 240
 Skender-Vakuf 83
 Skocijan 246
 Skokovi 76, 129
 Skopljansko polje 144
 Sladojevići, Gornji i Donji 92
 Sladojevića gaj 92
 Slatina 29, 85, 229
 Slavonija 248
 Smetovi 202
 Smiljanića han 75
 Sokograd na Plivi, stari grad 85
 Sokolac 113
 Sokolina, gradina 112
 Solarski put 114, 118, 119, 170, 225
Solentia 249
 Solin 52

- Split 42, 70, 86, 248
Splonum, municipium 108, 110, 112, 210, 218
 Srbac 43, 99, 102, 126, 127
 Srebrenica 134, 179, 182, 186
 Srijeda 85, 229
Stamnes 22
Stanecli (Mali Mošunj) 133, 174, 179, 182, 183, 187, 201
 Starigrad na Grmeču 219
 Stari Majdan 218, 231
 Staro Selo 92
 Staretina, planina 31, 32, 42, 47, 51, 70, 71, 104, 127, 128, 229
 Stavnja, rijeka 174
 Stipanići, 160, 191, 237
 Stobreč (*Epetion*, *Epetium*) 54
 Stojančeve kuće (Dicmo) 55
 Stranjani 201, 202, 227
 Stražbenica 119
 Stričevića kosa 120, 169
 Stričići 81, 82, 93
 Strljanice (Streljanica) 120, 169
 Strmica 205, 210, 211
 Strojice 112—116
 Strupnić 47, 63, 68, 69, 88, 105, 127, 128
 Stržanj 120, 123, 169, 170
 Stržanj-grad, stari grad 121
 Stržanjski klanac (*derbent*) 121
 Stržanjski put 121, 169
 Stubo-vrelo 104, 114, 116, 117, 118, 120, 123
 Studena (Drinova), rijeka 239
 Studenci 153, 223
 Studena vrila 244
 Stupari 88, 90
 Suljinovac, vrelo 89, 90, 91, 106
 Sunja 100, 230
 Surjan 82, 84, 87, 88, 92
 Surjan — Bočac 92
 Sutina 59, 130, 131
 Sutine kod Sujice 121
Synodion (Sinotion) 207, 208
 Svilaja 130
- Šargovac 97
 Šator, planina 105
 Šeher 80, 81
 Šeher Gornji 84, 94, 95
 Šehovci, Gornji i Donji 82, 84, 87, 90, 91, 92, 231
 Šekovac 214
 Šenedija 208
 Ševarovo blato 60, 63
 Šinod 208
 Šipovo (*Baloie*) 78, 85, 103, 104, 106, 107, 108—110, 111, 114, 124, 125, 127, 142, 225
 Šiprage 227
 Šljepura 92
 Šljivno 80, 82, 125
- Štrbina, klanac 47, 81, 85, 86, 87, 89, 103, 129
 Šuica (Sujica) 103, 104, 120, 121, 123, 124, 127, 166, 168, 191, 200, 234
 Šuplja crkva (Ivoševci) 209
 Šušanj, gradina 130
 Šušnjar kraj Vrlike 51
- Tanke dražice 61
 Tarčin 182, 227, 228
Tarsatica 230, 248, 249
 Tepljuh (*Promona*) 206, 207
Tergeste (Trst) 230, 248, 249
 Tešanj 202
 Tičevo 103
 Tihaljina 246
 Tijarica 58, 59, 152, 153
Tilurium (Trilj) 23, 134, 152, 190, 200, 205, 221, 246
Titius, flumen 211
Tnin = Knin 210
 Todorčići 113
 Tokići (Potočani) 122
 Tomići 88, 90
 Tomislavgrad (Duvno) 235
 Topusko 44
Tragurium 249
 Traljuša, lokva 69, 70
 Travnik 142, 174, 226
 Travničko polje 200
 Trešanica 15, 38
Tribulium (Tilurium) 152
 Trijebovo (Tribovo) 81, 82, 83, 84, 85 (Baré), 87, 88, 89, 91, 92, 106, 229
 Trilj na Cetini 55, 53, 151, 152, 153, 201, 221, 241
 Trlica 77
 Trn 96, 97, 102
 Trnovica 176
 Trnovo 78, 85
 Trnova poljana 61
 Trogir (*Tragurium*) 230
 Trsat 248, 249
 Trst 248
 Tuk (Šipovo) 107, 108
 Tuliješ 182
 Turbe 142, 174, 175, 201, 225, 226
Turris Brunchildis 22
 Tušnica 158, 224, 225, 240, 241
 Tuzla 199
- Ugar 94
 Ugarska 248
Ulcirus, mons 198, 203, 206, 211
 Ulpijana (*Ulpiana*) 44
 Umljanović 208
 Una 204, 218
 Unac, rijeka i dolina 110, 204
 Uništa, sedlo 47, 52, 58, 59, 103, 104, 125, 204, 205, 206, 221

- Urbate* 43, 99, 102, 126, 127
Urbatensis civitas 99
Urpanus (Vrbas) 99
 Ušivac, vrelo 104, 119, 120, 123, 170, 225
 Utolica 100
 Uzdoļje 207, 208
- Vaganac, rijeka 115, 127, 226
 Vagan (Glamočko polje) 105
 Vagan (Janj) 104, 114, 118, 127
 Vaganski podovi 116
 Vaganj na Dinari 61, 104, 105, 116, 124, 127
 Val 69
 Varcar 92
 Varcarevo 84, 106
 Varcar Vakuf 77, 83, 84, 85, 106
 Varvara 120, 135, 136, 138, 139, 141, 142, 144, 167, 173, 225, 233, 236
Varvaria (Bribir) 74
 Vašarovine 64, 67, 74, 140
 Vedrine 152, 153
 Vedro Polje 207, 215, 220
 Velagići 217
 Velečevo 85
 Velić 58, 152, 153, 190
 Velika Gorica 44
 Velika gradina 78
 Velika gradina (Hotkovci) 76
 Velika gradina (Kijevo) 218
 Velika gradina (Stipanići) 157
 Velika gradina (Trijebovo) 89
 Velika gradina (Vrila) 171
 Velika kupreška vrata (k. 1384) 31, 104, 150, 166 i d, 169, 170, 171 (rim-ska stražarnica, 191
via Claudia 212
Vicianum 44
 Vidoši 222, 223, 224
 Vidovići (Potočani) 122, 212, 214, 229
 Vijenac 105
Viminacium 248
 Vinica 153, 223, 224
 Visoko 182, 227
 Visočko polje 227
 Višnjica 180, 181, 182, 183, 186, 227
 Višnjičko polje 188, 227
 Vitez 136, 142, 179, 183, 188
 Vjetrenice 201, 227 (sedlo)
 Vodice 116
 Vojvodnjača, vrelo 215
 Volari 107
Vonkeis 110
- Vranduk 142, 202
 Vrandučki klanac 201, 202
 Vrane 107
 Vranica 176, 181, 225
 Vrba 130, 131, 205, 206, 207
 Vrbas, rijeka 84, 88, 92, 94, 99, 126, 176, 185, 249
 Vrbas, dolina 83, 86, 120, 96 (kanjon)
 Vrbica 69
 Vrbļjani Gornji 85, 86
 Vrbovnik, vrelo 122
 Vrčenac, vrelo 105
 vrelo Cetine 81
 Vrila 167, 173
 Vrljika 51, 52, 58, 59, 103, 125, 204, 205, 211
 Vrse 145
 Vrtoče (Drvar) 204
 Vučipolje 224, 225
 Vučja glava 71
 Vučje polje 55
 Vukovsko polje 225
- Zabrde 180
 Zadar 18, 132, 246
 Zagoričane 122
 Zagorje 244
 Zborišće 106
 Zdeni do 215, 216
 Zecovi, gradina 217, 218
 Zelenci (Radmanići) 80
 Zenepići 177
 Zenica 134, 135, 136, 138, 139, 141, 142, 144, 170, 173, 197, 201, 202, 225, 227, 233, 245
 Zidine 153, 154, 223
 Zidina (Laktaši) 98
Zidion v. Ad Zizio
 Zimča 188, 227
 Zmijanje 46, 80
 Zvečajgrad, stari grad 82, 94
- Žbanica 157, 161, 191, 233
 Žepče 202
 Žirovac 231
 Žuljev han 120
 Županjac 163, 235, 243
 Županj Potok (Duvno) 243
 Župča 184, 188, 227

c) INDEKS POJMOVA

Ala Claudia nova 56, 208, 209
alte Strasse 122
 anepigrafski miljokazi 75
 Antoninov Itinerar 42, 44
Antonini Augusti itineraria 248
 arheološka zbirka u Sinju 57
aurraria Dalmatarum 176

balar 26, 69, 70
 Balarski put 69, 70
Bellum Batonianum 15
Bellum Delmaticum 196
Bellum Pannonicum 196
 beneficijari (*beneficiarii consula-*
res) 22
 Benediktinska opatija u Baloji (?) 111
 Bijeli put 112
 Bili put 54, 60
 biljeg 38
Bistues, pečat na opeki 141, 143, 144,
 146, 173, 191
 božja kola 55
 bunari (uz ceste) 37
burgus 29, 188, 217, 229

Carigradski drum 246
 Carski most (Šipovo) 111
castellum, castella 27, 164
 centralni ured za ceste v. *cura via-*
rum) 30
centuria Titi Silvani 211
 ceste, makadamske (*viae glareatae*)
 31
 ceste, popločane (*viae stratae*) 31
 ceste, rudarske 29
 Ciganski put
 cipus iz Grkovaca 65
 cipus sa Stubo-vrela 118
civis Salviata 74
civitas, civitates 20, 28
classis I Pannonica 41, 98
cohors III Alpinorum 108, 131, 208
cohors I Belgarum 208, 209

cohors II Cyrrhestarum 209
cohors I Delmatarum 209
cohors I Lucensium 209
cohors I Montanorum 209
cohors VI voluntariorum c. R. 18
Constitutio Antoniniana 142
conventus civium Romanorum 57
Cosmographia, Anonymi Ravennatis
 21
cura viarum 15, 30
curatores viarum 30
cursus publicus 17, 33, 45, 118, 124,
 247

dalmatinske legije 126
dec. mun. Salvio 74
dec. municip... Iz Vrtoča (Drvar)
 204
dec. col. 181
dec. mun. Delminensium 241
 dedukcija veterana 57
 dekurioni 140
Delminensis ecclesia 236
 depo rimskog novca 71
 Dolabelina cesta iz 16/17. g. n. e. 42,
 43, 47, 51, 54, 104, 125, 126, 127,
 190, 192
 donji stroj ceste 31
 drum 120, 169
 drum Marije Terezije 93, 94
duumviri 140

dželep 112

Ecclesia Bestoensis 141
Edictum Diocletiani 247
 epihorski putovi 249
ex municipio Salvio 74

fabri 245
franjevačka kustodija 94
Franjevački samostan u Sinju 57
fundi 98

Gabiniana, via 18
Geographia Guidonis 21
gomile šljunka 180
gornji stroj ceste 71
granica Ilirika 43
grassatores v. *viatores* 29
grčka kaldrma 182
grčki put 22, 219
groblja 37

hodološki problemi 25
hrvatska i bosanska srednjovjekov-
na država 48

ilirski ustanak 250
itineraria 19, 24
Itinerarium Antonini 20, 248
Itinerarium maritimum 248
itinerarske komunikacije 46
ivičnjaci (*umbones*) 31
izgled (današnji) rimskih cesta 35

jalovina 180
Janjski put 119

kamene mješine = miljokazi 38
kameni putokazi 120
karavanski (turmanski) put 70, 226
kasnoantička bazilika 111, 112
Kastorova karta (i tabla) 20, 51
katoikia 27, 164
Kaurski put 22
kiridžijski put 88, 178, 202
kliški klanac (prevala) 52
kliški put 89
kola sv. Save 116
koloderine 54, 70
kolotečine 33, 71
kolotrazi 61, 117
komparativna tabela 103, 124
koncili u Saloni 135
konstitucija Pelve 67

konzularni beneficijari 73, 95
Krivi put 117
kult Jupitera Kapitolijskog 73

lakuna *Tabule Peutingerijane* 42, 45
latrones 29, 188
legija (*legio*) 15, 16, 17, 18
legio XV Apollinaris 109, 110
legio VII Claudia p. f. 130
legio XI Claudia p. f. 209
legio IV Flavia 209
legio XII Fulminata 109
leuga 51

makadamski putovi 31
mansio, *mansiones* 20, 30, 155, 189
marmor milliarium 37
mašet 38, 70
međašni natpis 115
mensores 245
Metalli Ulpiani Delmatici 142
milijacija 52, 185
milliarium aureum 16
milja (rimska) 133
miljokazi 37, 38, 127, 128, 129, 189,
190, 191, 220m 246
miljokaz, Ballifov br. 21 75
miljokaz, Ballifov br. 22 76
miljokaz, Ballifov br. 25 77
miljokaz, Ballifovi br. 26 i 27 77
miljokaz iz Čelebića 69
miljokaz iz Dubokog dola (LI m. p.)
52, 71, 105
miljokaz iz Gornjeg Šehera 86, 94
miljokaz kod han Karantana 60, 86
miljokaz iz Jablanice 100, 101
miljokazi cara Julijana 75
miljokaz cara Konstancija 55
miljokaz Konstancija Hlora 75
miljokazi Maksimina Tračanina 55
miljokaz sa milijacijom LXV sa Gla-
močkog polja 52, 75
miljokaz iz Prologa (XXXIV m. p.)
52, 63, 71, 105, 123
miljokazi na Prologu 61
miljokaz *Valent*... iz Čitluka 58
missio agraria 57, 58
montekasinska kronika 110
Monumentum Ancyranum 43
morska struga 88
morski put 25, 87, 89
most na Cetini kod Hana 59
most na Cetini u Trilju 59
most na Jadru 54
mostovi 36
mramor 38, 93
municipalni teritorij 141

mun. Bist. 134, 138, 139, 140, 141, 142,
145, 146, 166
mun. Delminensium 67, 190, 233, 235,
236, 240, 244
mun. Dilunti 140
mun. Equitinum 58, 67
mun. Magnum 207, 208
mun. Malvesiatium 140
mun. Novensium 239
mun. Pelvensium 59, 67
municipium Riditarum 240
municipium Salviaticum 67
municipium Salvarum 68, 73, 127, 140
municipium Varvariae 209
mutatio 20, 55, 61, 68
mutatio Starue 68

nalazi na Crkvini u Halapiću 73
naselja veterana (*villae*) 60
nasip 31
natpis iz Grkovaca 66
Notitia dignitatum 41
nucleus 31

obli kamen 38
officina ferraria 102, 135
ogranak *Itinerara Antonini* 51
ogranak *Tabule Peutingerijane* 51
oppidum, oppida 27, 28, 56, 164
Orbis pictus 20
ordo decurionum 140

pagus 56
Pannonicum bellum 193
panonsko-delmatiski ustanak 193, 196
panonske legije 45, 126
pavimentum 31
pedion meloboton 237, 241
Petrovačka cesta 214
planum ceste u Olićima 113
pomorski promet 248
pons Hippi fluminis 59
posavska cesta 99
postaja 30, 49
postatio 155
poštanska služba 32
prata legionis 207
pravac cesta 103
pravolinijski tok cesta 27
prehistorijske gradine
priki put 61
priključni putovi (*viae diverticulae*)
221

problem municipaliteta Pelve 64
problem termina *Fines* 44
procurator argentariarum 186
procurator metallorum 186
prometna policija (*stationarii*) 30, 118
pruge itinerarskih komunikacija 51
Put Crne kraljice 22, 63, 72, 74, 85,
86, 87, 89, 92, 219, 229
Put Marije Terezije 22, 63, 72, 74, 87,
89, 219
putei 218
putna stanica (*mansio*) 30, 187, 188
putokazi (*Schnezeichen*) 119, 127

razbojnicij na putevima 29
reljef Jupitera i Minerve 111
rimske aglomeracije 46
rimski bunar 69
rimska milja 51, 133
rimski put 22, 54, 86, 121, 122, 169
rimska stražarnica 120
rimske utvrde uz putove 185
romanizacija 250
Römer Strasse 122, 231
rudarska cesta 29

sabori u Saloni 58
sacerdos provinciae Dalmatiae 135
sacerdos urbis Romae 135
salonitanski sinodi 141, 236
salvijatski municipij 67
Sekulan 25
sistematizacija 19, 26, 30, 190
sklonište riječne flotilje 126
Solarski put 114, 118, 119, 170, 225
solinski koncil (533. g.) 67
solinski natpisi o cestama 17, 18, 43,
54, 133, 199, 200, 246
specula 29, 188, 229
speculatores 247
splitski crkveni sabori 190
Spurrillen 33, 34
srednjovjekovni putovi 46
stari put 219
stari turski put 179
Stari drum 120
starokršćanska bazilika 145
stationarii 30, 118
statumen 31
stipem *iacere* 87, 95
strata, street, Strasse 31
stratum 31
stražarnice 29, 188
Stržanjski put 121, 169
summa crusta 31
summum dorsum 31

širina cesta 34

Tabelarni pregled 48, 49

taberna 55, 30

Tabula Peutingeriana 20, 23, 42, 46,
179, 187, 233, 236, 243, 250

tlaka 61, 69

topografsko određivanje cesta 42

top-jo! 35

topski put 35

traseri 31

trib. pot. 17, 18

turma 112

turmanski (turmarski) put 26. 71, 72,
74, 81

turski putovi 46

via Claudia 212

via diverticula 231

via exercitialis 210

via Gabiniana 18, 54, 130, 131, 132,
200, 205

via munita 31, 84, 185

viam munire 31

via Salaria 114

viatores v. latrones 188

viae diverticulae 98

viae glareatae 31

viae militares 30

viae munitae 249

viae publicae 30

viae stratae 31, 97

viae vicinales 221

villae rusticae 98

vojničke ceste 30

voznik 132, 225

umbones 159

usjek 31

zidovi, potporni 31

zimski služba 47

zlatni miljokaz 16

vexillarii legionum VII et XI 41

via ad Bathinum flumen 45

via ad Hedum castellum Daesitiatum
45

žlijebovi, žlibovi 55, 122

Žuti put 92

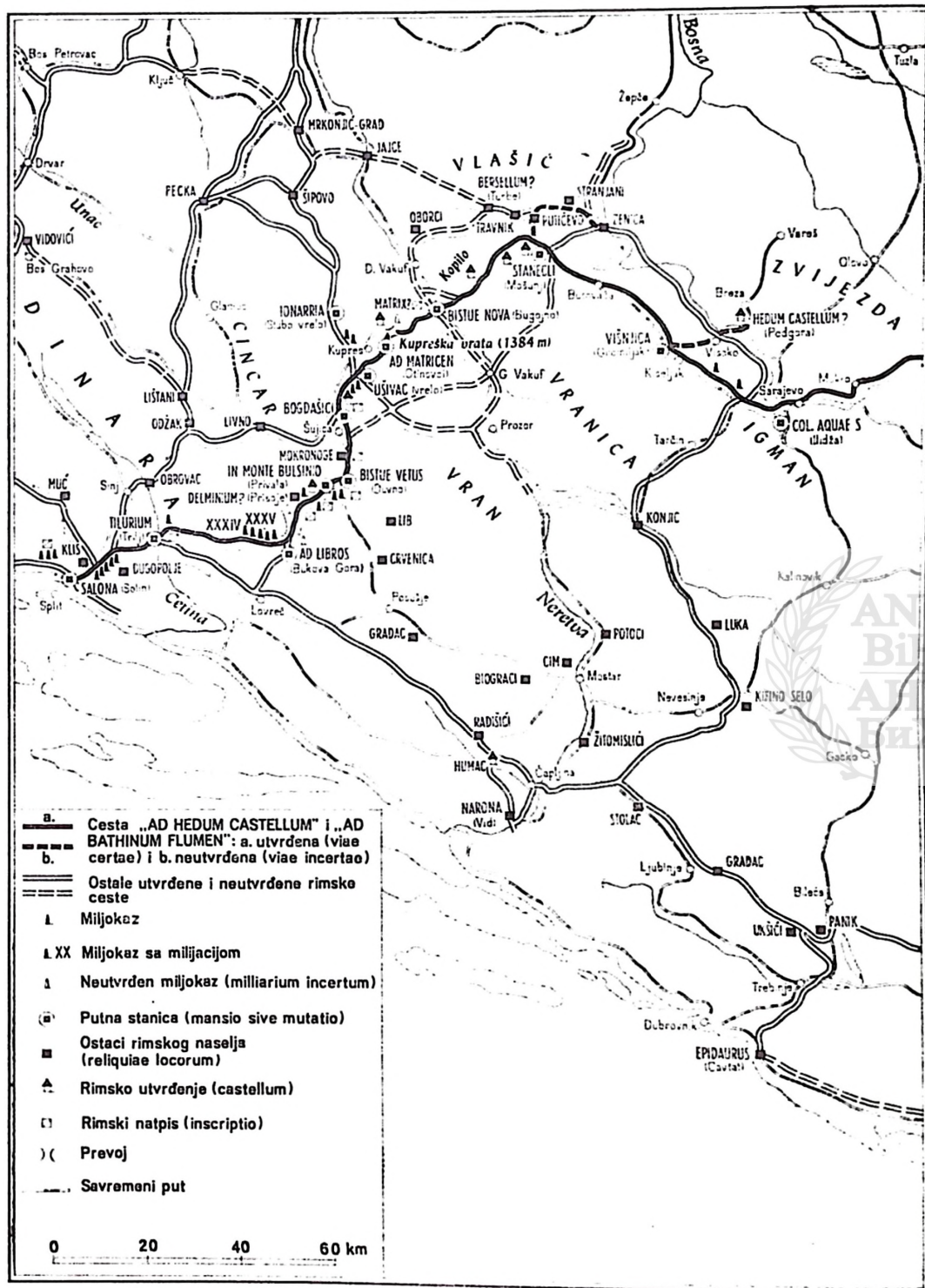

KARTE I TABLE

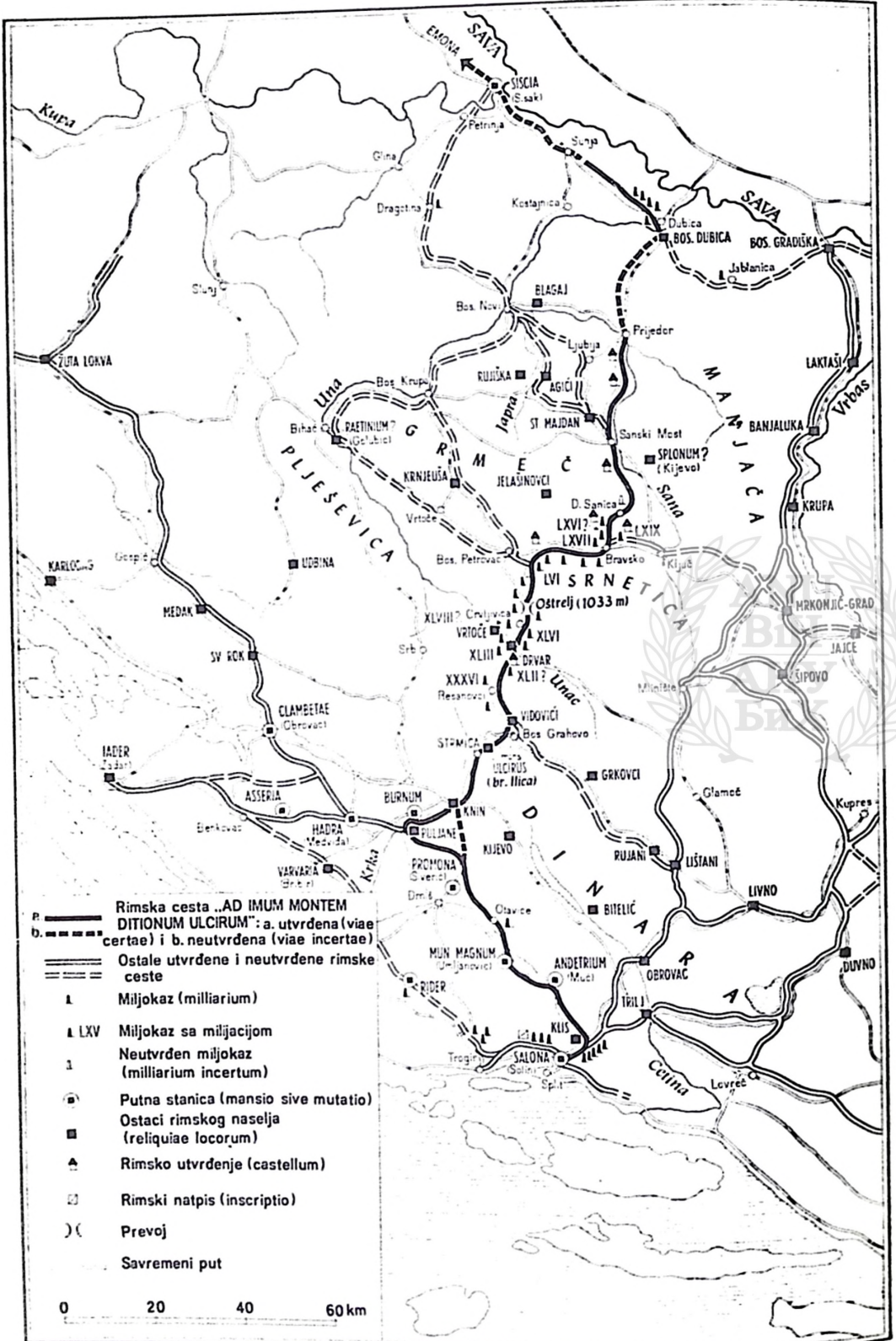

KARTA II

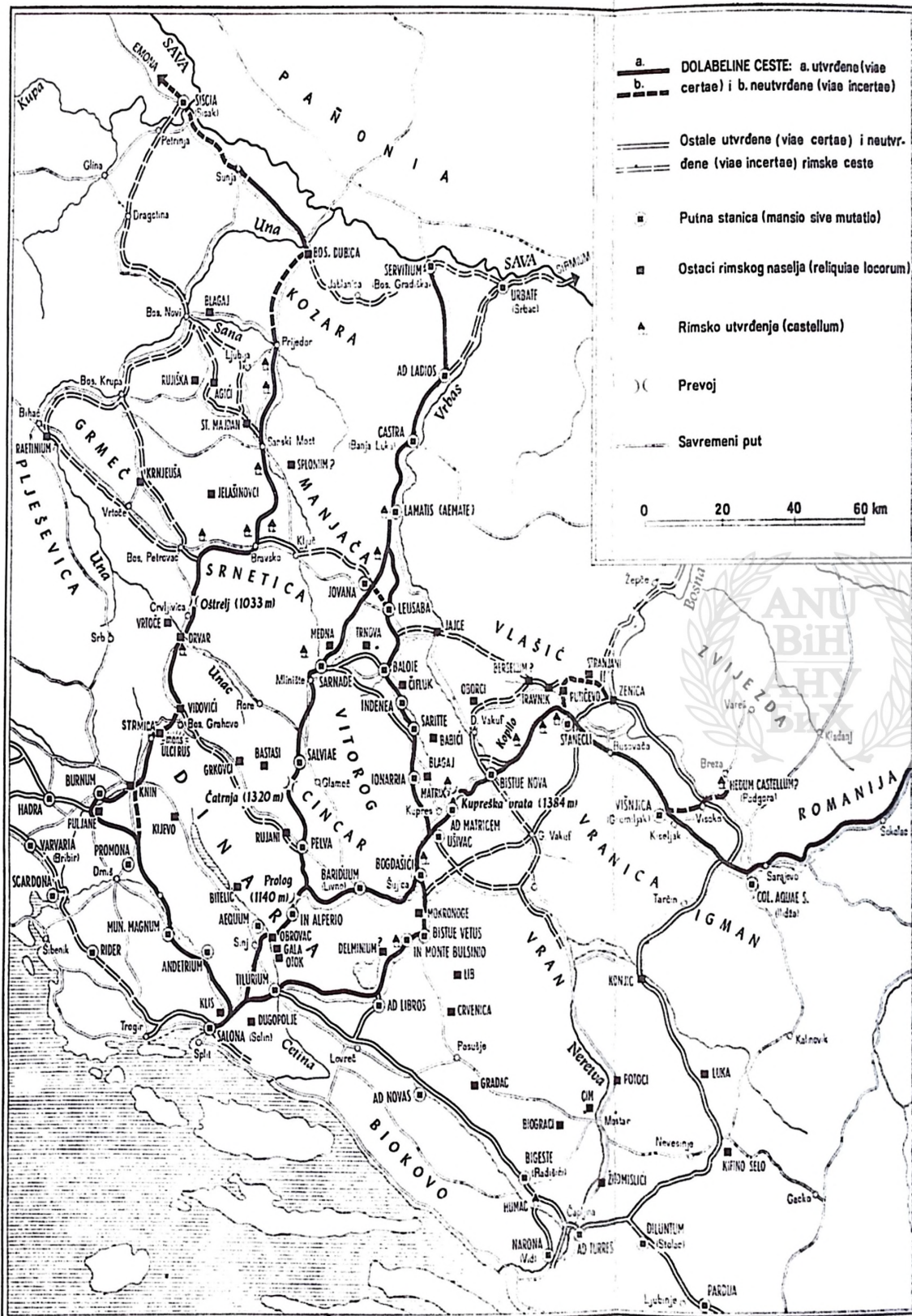
Rimska cesta *Ad Hedum castellum Daesitiatum* (po Tabuli pravac Salona — Argentaria) (Crtao Petar Kurtović, kartograf)

KARTA IV

Dolabelina cesta *Ad imum montem Ditionum Ulicirum* i njen nastavak prema Savi (Siscia) (Crtao Petar Kurtović, kartograf)

KARTA V

Pregledna karta Dolabelinih cesta (sa solinskih natpisa) (Crtao Petar Kurtović, kartograf)

TABLA I

Slika 1.

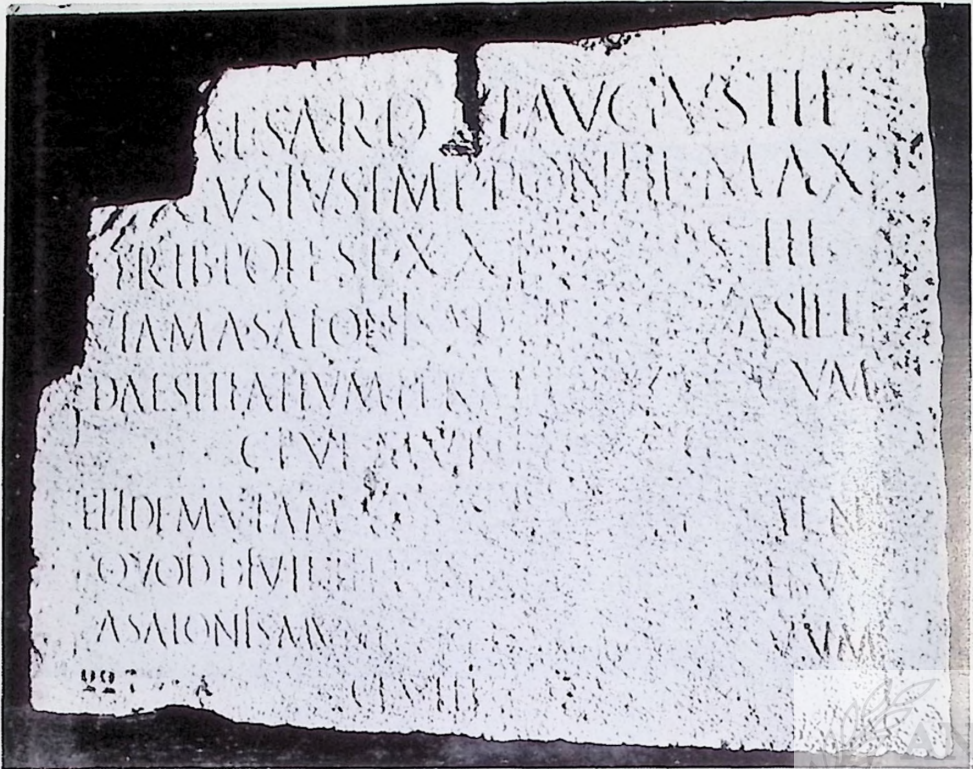
Dolabelin natpis iz Salone — ploča I (CIL III 3198a = 10156) (Foto Arheološki muzej, Split)

Slika 2.

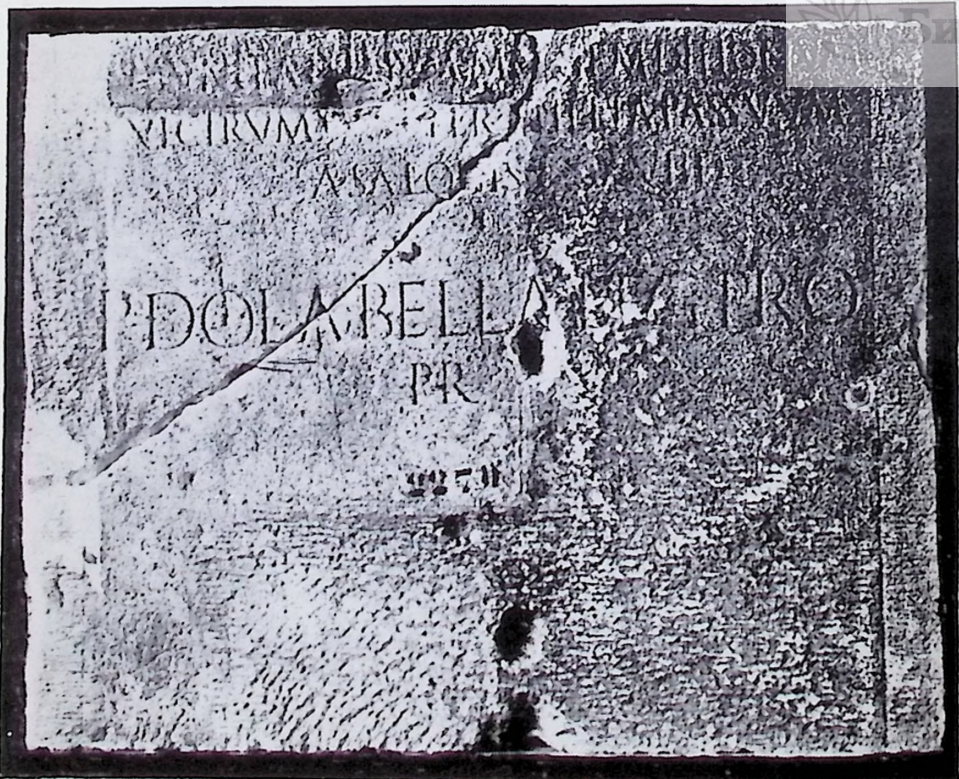
Dolabelin natpis iz Salone — ploča II (CIL III 3200) (Foto Arheološki muzej, Split)

TABLA II

Slika 1.

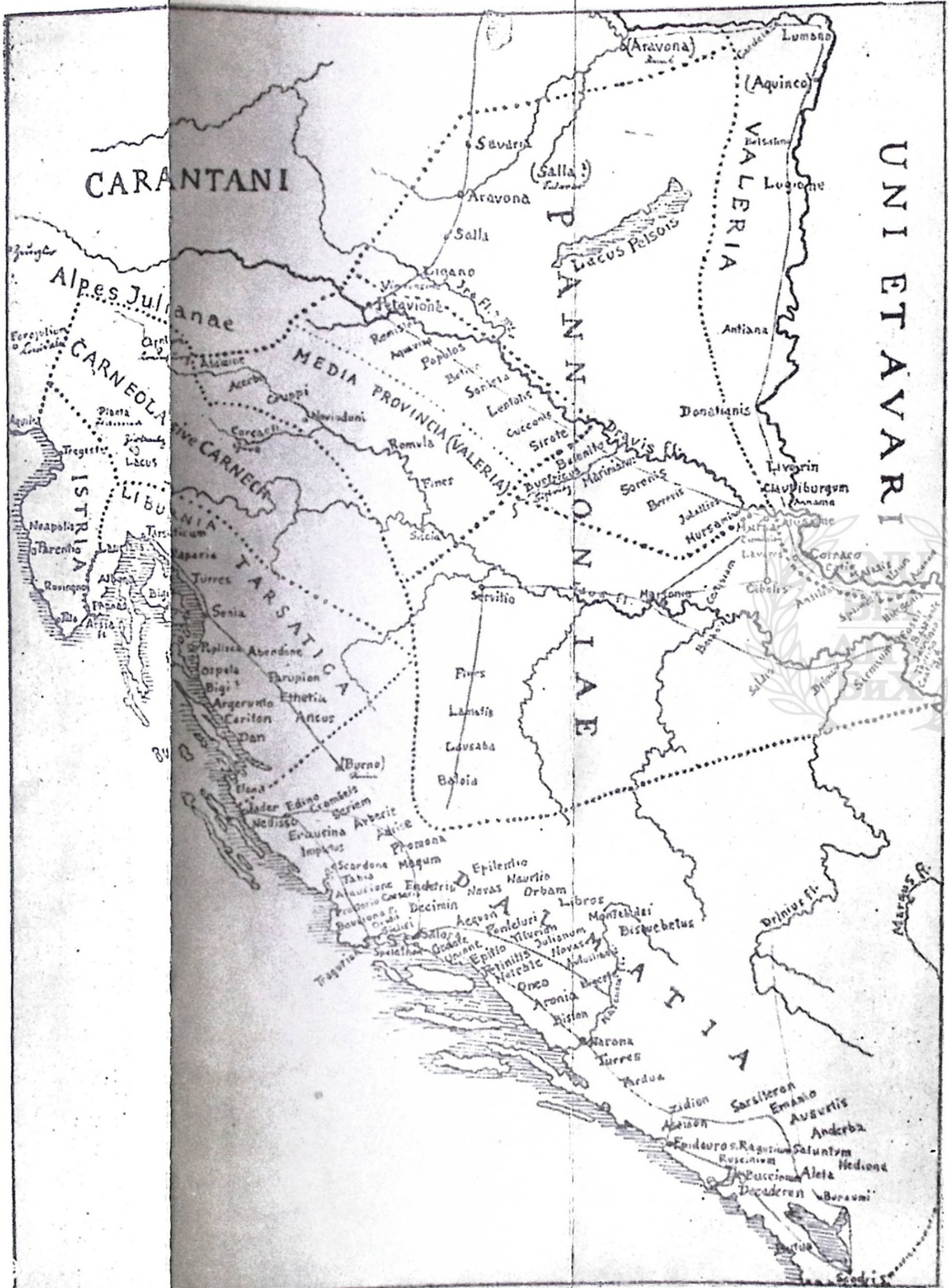
Dolabelin natpis iz Salone — ploča III (CIL III 3201 = 10159) (Foto Arheološki muzej, Split)

Slika 2.

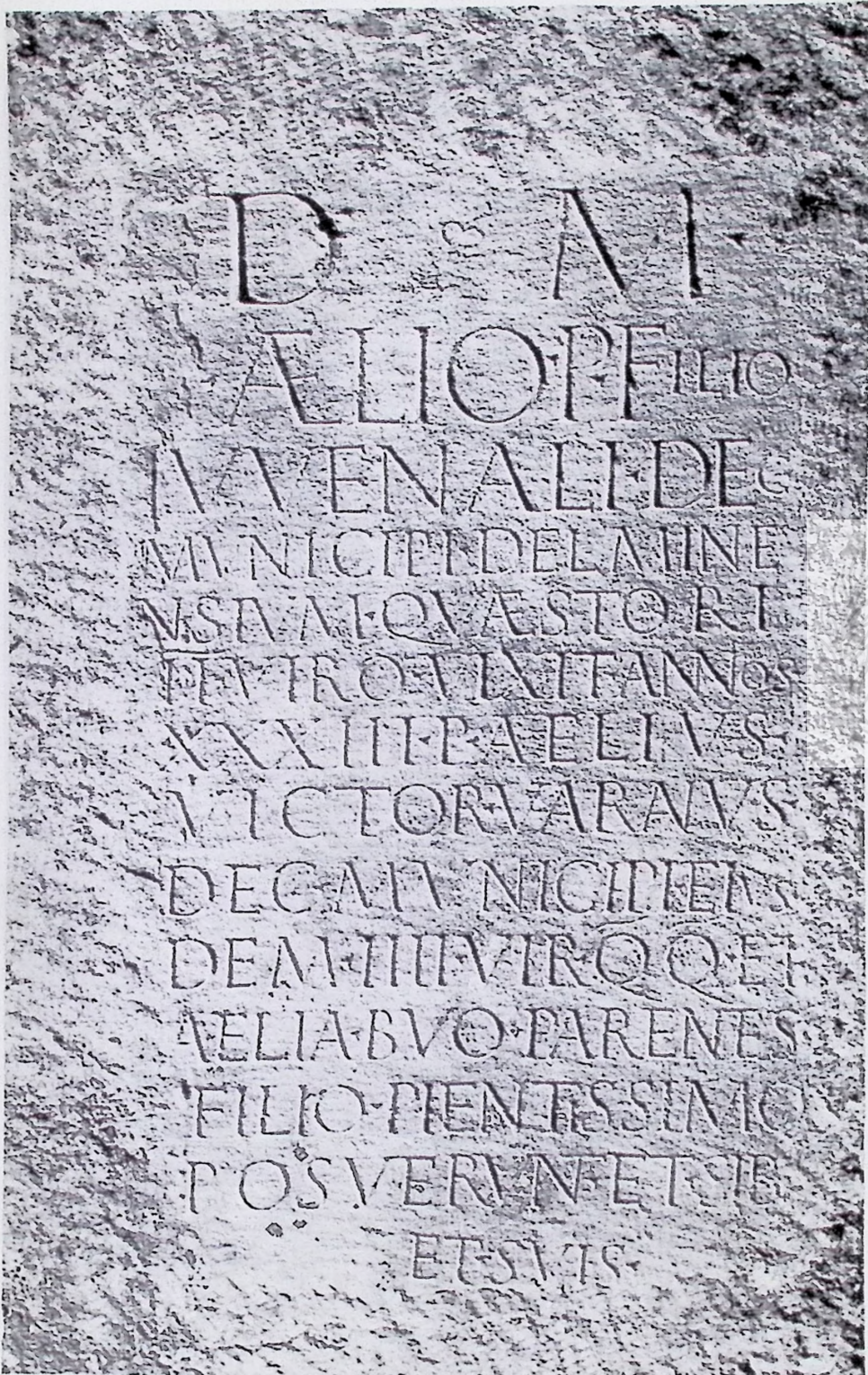
Dolabelin natpis iz Salone — ploča IV (CIL III 31986 = 10156) (Foto Arheološki muzej, Split)

TABLA IV

Ravenatova Dalmacija (Millerova kartografska rekonstrukcija, Mappae mundi, Fig. 5) (Foto Ranko Rosić)

TABLA V

Natpis P. Elija Juvenala, dekursiona i duovira municipija Delminensium
(Prisoje kraj Duvna) (Foto Ranko Rosić)

